6421

3812

ПРОФ. Д-Р ІВАН ОГІЄНКО

ПОВСТАННЯ
АЗБУКИ Й ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
В СЛОВ'ЯН

В тексті 75 знімків із стародавніх пам'яток

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

1938
ДРУКАРНЯ ОО. ВАСИЛІЯН У ЖОВКВІ

Брак 80/82 оторінка. 26. XI. 90.

06
10

„БІБЛІОТЕКА УКРАЇНОЗНАВСТВА“
ВИДАЄ ПРОФ. Д-Р ІВАН ОГІЄНКО
томи 1-2

38727

ПРОФ. Д-Р ІВАН ОГІЄНКО

6427

ПОВСТАННЯ
АЗБУКИ Й ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
В СЛОВ'ЯН

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

1937
ДРУКАРНЯ ОО. ВАСИЛІЯН У ЖОВКВІ

Ш108+Ш141-80
VV 9

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 4284

Моїй Найдорожчій

Дружині-Помічниці

Доміниці Данилівній Огієнковій

на світлу й вічну пам'ять

Автор-муж.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Вступ.

Перші словя'нські памя'тки, що збереглися до нашого часу, — найдавніші з них сягають кінця X-го віку, — писані двома азбуками: глаголицею або кирилицею (дуже рідко — латинкою). Глаголицькі й кирилівські пам'ятки приблизно одного часу, й тому сам давній писаний матеріял, який маємо, не дає змоги авторитетно й остаточно сказати, котра ж із тих двох слов'янських азбук давніша.

Серед багатьох питань слов'янської філології питання про походження азбук та літературної мови уважаються за найважніші. Писано в цій справі надзвичайно багато, — майже кожний із більшменш видатних філологів слов'янських і неслов'янських писав у цій справі, і пробував додати й своє посильне висвітлення цієї цікавої, але дуже заплутаної й тяжкої до вирішення загадки. Наукові досліди походження слов'янських азбук та літературної мови розпочалися ще з другої половини XVIII-го віку, і тягнуться неперервно аж до наших днів; зроблено за той довгий час надзвичайно багато, і коли наука наша на початку своїх дослідів ледве-ледве виходила з зачарованого кола найрізніших примітивних легенд та суб'єктивних припущень, то сьогодні вона підійшла вже дуже близько до остаточного вирішення цього першорядного, а може й найголовнішого питання слов'янської філології.

Перші вчені філологи, що писали в нашій справі, оперували зовсім малим матеріялом. Давніх пам'яток слов'янських було напочатку дуже мало, та й те, що було тоді, відносилося переважно до пізнішого часу, слов'янська палеографія й археологія були тоді ще зовсім мало розроблені, — отож нема нічого дивного, що й питання про походження азбук та літературної мови в слов'ян не було тоді поставлене на міцний грунт. Вчені працювали над невідповідним матеріялом, а тому й висновки їхні довго були такі ж невідповідні, від правди далекі.

Пізніш, особливо з другої половини XIX-го віку, появилося вже не мало дуже давніх пам'яток слов'янських, писаних чи то глаголицею, чи кирилицею, і справа наукових дослідів походження слов'янських азбук та літературної мови відразу вибилася на просту дорогу. Але на цій дорозі трапилася нова перепона: великою перешкодою тепер стала невідповідна метода досліду: походження слов'янських азбук вирішували тільки на своїм тіснім грунті, не ставили його поруч із походженням інших давніх алфавитів, бо вперто трималися традиційної думки, ніби слов'янські азбуки започаткував і склав тільки сам св. Кирил Філософ, апостол слов'ян-

ський. Через те наукові досліди цього важливого питання знову довгий час усе ходили в зачарованім колі кругом справи, але остаточного вирішення не давали. І тільки за останній час, після епохальних праць у цій ділянці цілої низки вчених на чолі з незабутнім Ягічем, наука натрапила нарешті й на відповіднішу методу: досліджувати походження слов'янських азбук конче з увагою на досліди повстання інших давніх алфавитів. Так само й питання зародження всякої літературної мови вивчене сьогодні всебічно, а в світлі цього вивчення стає значно ясніша й справа повстання першої літературної мови в слов'ян.

Книжка ця, що оце по довгих роках надуми відважуюсь випустити її в світ, повстала з моїх викладів у Варшавськім Університеті за 1925-1932 роки, де займав я улюблену катедру церковно-слов'янської мови й кирилівської палеографії, але яку змусили мене покинути через причини, що нічого спільного з наукою не мають. Читаючи студентам курс церковнослов'янської мови, я завжди попереджав його оцим коротким вступом. Я на практиці переконався, що без окремого вступного курсу повстання азбуки й літературної мови в слов'ян, сам курс церковнослов'янської мови та кирилівської палеографії буде зовсім темний і в багатьох місцях незрозумілий (див. про це мою статтю: Старослов'янська мова в вишій школі, »Наша Культура« 1936 р. кн. 4 ст. 247-257).

Книжка ця року 1927-го вийшла була літографовано (в 100 примірниках) для моїх слухачів, 273 ст. in f^0, з додатком окремого альбому: Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u Słowian, 53 знімки. Цю свою працю випускаю тепер друком з великими змінами та додатками, в зовсім переробленім вигляді.

Подаю тепер цю працю свою в короткому синтетичному викладі, й сподіваюся, що вона буде корисна для кожного, хто студіює слов'янську філологію, — як підручний довідник по всіх питаннях походження азбук та літературної мови в слов'ян; через це я скрізь пильнував подавати цілу літературу питання, бодай найголовнішу, як то я робив у своїй двотомовій праці: »Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність« 1927-1928 р. р. Подібного повного підручника слов'янська філологія ще не знає, — і вже бодай тому нехай буде мені прощено мої невільні недостачі цієї праці. Випускаю цю книжку в світ, хоч я вповні свідомий того, що це найтрудніші питання слов'янської філології, а разом із тим найневдячніше поле для праці вченого. Керує мною головно думка, що кожна синтетична праця, як підсумок зробленого, завжди приносить науці певну користь, унаочнюючи відразу все, що́ вже зроблено, а що́ треба ще доробити, що́ саме треба змінити.

Тільки фаховий славіст, що ціле життя віддав цій науці, зрозуміє величину й тяготу моєї праці для написання цієї книжки про повстання азбук та літературної мови в слов'ян. Тема ця надзвичайно широка, містить у собі силу загадкових питань, про які наука виставила сотні найрізніших теорій, часто зовсім суперечних одна одній. Треба було зібрати все це в одне гармонійне ціле, завжди ходячи поміж Сціллою та Харібдою найрізніших гіпотез,

треба було вдихнути сюди одну провідну думку. Питання про слов'янські азбуки та літературну мову ціле збудоване в нашій науці ще тільки на гіпотезах, — треба було надати цим гіпотезам можливого реального угрунтування. Усе це завдання надзвичайно тяжкі, що, сподіваюсь, наукова критика візьме на увагу, оцінюючи цю мою працю, як спробу всебічного підсумку дотихчасової праці в центральній царині слов'янської філології.

Читачів цієї книжки прошу завжди мати на увазі, що багатьох питань, ізв'язаних із Костянтином та Мефодієм, я тут або зовсім не заторкую, або заторкую тільки побіжно. Так роблю я тому, що всі ці питання проаналізував я докладно в своїй двотомовій праці: »Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність«, Варшава, 1927-1928 р. р., куди й відсилаю своїх читачів для докладнішого ознайомлення й для доповнення того, що тут говорю.

Українці занадто мало попрацювали в загальній славістиці, а особливо в питаннях походження азбук та літературної мови в слов'ян. Попрацювали мало, хоч вони в давніх слов'янських пам'ятках мають до того найбільшу заохоту: як знаємо, життя Костянтинове твердить, що Костянтин, бувши р. 860-861-го в Херсонесі, знайшов був там Євангелію та Псалтиря, »руськими« письменами писані; а Костянтин Костенцький у своїй »Книзі о письменах« кінця XIV-го віку подає, що Костянтин-Кирил в основу мови своїх перекладів поклав був і »тончайшій и краснѣйшій рускій языкъ«. Уже ці надзвичайної ціни відомості наповнюють гордістю українського вченого й змушують його до найпильнішої праці на широкому полі славістики, в якій вони брали уділ, як бачимо, ще на її первопочинах, разом із апостолами слов'янськими. Славістика твориться загальними зусиллями вчених усіх слов'янських народів, — нехай же ця моя книжка протопче шлях до неї й ученим українським.[1]

З цієї власне причини, щоб ознайомити найширші круги українського громадянства з головними питаннями славістики, випускаю цю свою працю, як початок мого видавництва: »Бібліотека Українознавства«. Кожний, хто хоче докладно пізнати історію своєї мови та своєї азбуки, не може обійтися без ознайомлення з сучасним станом цих питань у загальній славістиці. Глибше вивчення історії української мови тісно пов'язане власне з цими основними питаннями, а тому нехай ця моя праця буде вступом до моєї Історії української мови, що появиться в цім самім виданні.

1927 — 1937. *Автор.*

---

[1] Ця моя праця виходить, як IV-й том моєї »Історії церковно-слов'янської мови«, що складається з таких праць. Томи I-II: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність«, 1927-1928 р. р., ст. 324+400 ст. Т. III. Джерела, Corpus Cyrillo-Methodianum. Т. V: Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків, 1929 р., 493 ст. і альбом із 155 знімків. Т. VI: Фонетика церковно-слов'янської мови, 1927 р., 455 ст. (видання літографоване). Т. VII-VIII: Морфологія й складня ц.-сл. мови. Т. IX: Історія церковно-сл. вимови й наголосу. Т. X: Слов'янська палеографія, 1928-1929 р., вид. 2-ге, літографоване, 134 ст. Т. XI: Історія перекладів св. Письма та Богослужбових книжок на церковно-слов'янську мову. Т. XII: Історія перекладів св. Письма та Богослужбових книжок на живі слов'янські мови.

ЧАСТИНА ПЕРША.

І. Історія алфавиту давніх народів.

Приступаючи до вивчення повстання слов'янських азбук, я насамперед хоч коротенько розповім про походження інших азбук у давніших народів, бо це дасть нам змогу навбач переконатися, що й наші слов'янські азбуки повстали так само, як інші. Історія не робила нам винятку. Знання історії повстання світових алфавитів дає нам змогу намалювати більш-менш правдивий та повний еволюційний образ повстання й азбук слов'янських, намалювати такий образ, якого не можливо скласти собі на підставі тільки своїх власних матеріялів, а вони до того ще такі скупі на якісь цінніші відомості.

Найвеличніший здобуток усієї людської культури за останні три тисячі літ життя — це безумовно фонетичне письмо, що дає нам можливість передавати свої думки іншій людині. Але здобуток цей здобуло собі людство, як це не дивним здається тепер нам, далеко не відразу, — воно набуло його тільки в бігу довгих віків, набуло його генієм не окремих осіб, але тяжкою працею цілих народів за тисячеліття.

Не місце тут спинятися над питанням першого повстання першого письма взагалі, — проби записувати свої думки появилися дуже рано, початки їх ховаються десь у преглибокій давнині. Учені дослідники часто підкреслюють, що першими повстали значки для рахування, бо їх викликали реальні потреби повсякденного життя; і тільки пізніше, може підо впливом перших повстали значки для передання й своїх думок іншій людині. З надзвичайно давнього часу появилися в буденному вжиткові й різні інші значки, напр. для зазначення приналежности якоїсь речі певній особі, т. зв. каменярські значки і т. п. Ці різні значки, що були скрізь широко розповсюджені ще до повстання сталого письма, пізніш увійшли почасти й до складу значків для письма або були джерелом їхньої форми.

Останніми часами дуже розвинулася особлива наука, т. зв. епіграфіка, чи наука про давні написи; знайдено силу найрізніших написів у багатьох народів, написів часом надзвичайно давніх; наукові досліди цих написів, разом із дослідами археологічними, кинули багато зовсім нового світла на темні питання повстання письма в окремих народів.

В історії повстання письма в різних найдавніших народів бачимо дуже багато спільного. Перше письмо, що його знаємо з найдавнішого часу — це т. зв. картинне або ідеографічне письмо: звичайно малювали цілий той предмет, що про нього хотіли розповісти, малювали цілу подію, що про неї йшла річ; через це слово »писати« часто визначає й »малювати«, пор. напр. хоча б наше старе: »образъ написанъ«, цебто намальований. Пізніше з цих ідеограм поволі повстали т. зв. фонограми: перше повстали лексикограми — значки, що визначали окремі слова, а потім пішли силабограми, що визначали окремі склади; і вже значно пізніше, по довгих віках іншого письма, зародилися фонограми — значки для окремих звуків. Це вже був початок для наших теперішніх азбук.

Сучасне китайське письмо повстало з письма ідеографічного, але воно змінилося з бігом віків так сильно, що сьогоднішні китайські знаки письма вже зовсім не похожі на ті предмети, що вони їх визначають. Слова китайської мови — односкладові пні, а тому тут значки для цих пнів зовсім природно перетворилися власне в силабограми.

Письмо клиноватe повстало теж із письма ідеографічного, про що виразно свідчать найдавніші написи. Повстало це письмо дуже давно перше в долині Тігра й Ефрата, ще коли жили тут сумерійці, досемітські мешканці цієї землі. Спочатку писали на дереві, пізніш почали писати на глиняних цегелках; писали на м'яких плитках, а потім їх засушували на сонці або на огні. Перша форма письма була тут картинна, і тільки з часом виробилось так зв. клиноватe письмо, — на зразок клинів та цвяхів, вгорі грубших, долі тонших. Клиноватe письмо — це вже письмо силабічне, що має декільки сот значків. Відоме асирійське, вавилонське й ін. клиноватe письмо. З часом клиноватe письмо дуже поширилося поміж сусідніми народами, і близько XV в. до Христа воно стало дипломатичним письмом на сході. Коли перси підбили собі Вавилон і підпали вавилонській культурі, вони перейняли й клиноватe письмо. Найдавніші пам'ятки цього письма відносяться на час за 3000 літ до Христа.

Єгипетське ієрогліфічне письмо (див. мал. 1) пережило всі ступені розвитку ідеографічного письма. Перші початки письма в долині Ніла дослідники відносять на час за 7-8 тисяч літ до Христа. Письмо тут дуже довгий час розвивалося й ступнево ставало лексикальним та силабічним, а в кінці стало й фонетичним, — з окремих складів виділилися їхні початкові звуки, — і вони й склали перший алфавит. Найдавніша писана пам'ятка єгипетська, що зберігається тепер ув Оксфорді, написана за 4000-4700 літ до Христа.

Коли єгиптяни додумалися до значків-фонограм, цебто до значків, що визначали окремі звуки, вони не покинули й своїх попередніх способів писання, — писали й далі ідеограмами або силабограмами, а часом писали всіма давніми й новими способами одночасно. Зробити крок до того, щоб кинути свої старі способи пи-

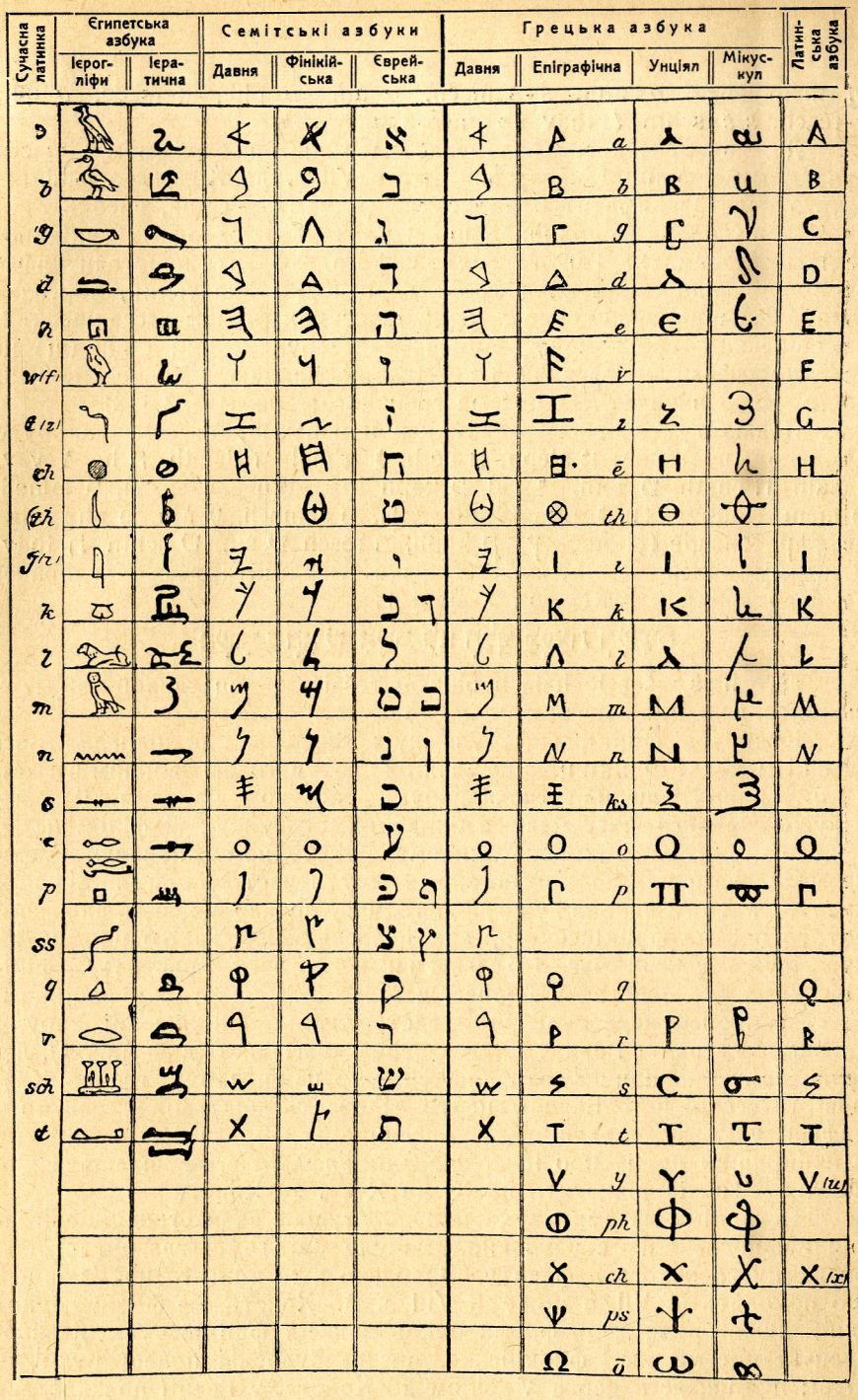
сання й спинитися тільки на зазначеннях окремих звуків, єгиптяни так і не змогли: сила традиції та звички були тут такі великі, що вони не дали змоги власне єгиптянам подарувати людству найбільший культурний здобуток — сталу систему фонетичного письма, хоч, власне, вже єгиптяни стояли на добрій дорозі до того.

З часом ув Єгипті повстало дві формі письма: письмо ієратичне й демотичне. Для церковних потреб вживалося письма ієратичного; воно повстало з письма ієрогліфічного через упрощення, було досить читке (див. мал. 1, рядок 3). Але для повсякденних потреб повстало з ієратичного нове письмо, демотичне, народнє: воно дуже нечитке, має багато лігатур (з'єднань), як і кожне т. зв. скорописне письмо.

Першим народом, що завів собі послідовне фонетичне письмо, були фінікіяни. В XXIII віці до Христа на Єгипет напали були гікси (гік - сос, царі пастухи), народ семітського походження, й панували тут 511 років, до половини XVI-го віку до Христа; це був напівдикий кочовий народ, що не знав ніякої грамоти. Заволодівши гікси Єгиптом, скоро самі підпали впливу єгипетської культури, й навчилися тут писати тодішнім єгипетським письмом. За панування гіксів осіли були в долішнім Єгипті фінікіяни, а також ізраїльтяни, й навчилися тут єгипетського письма; але вони для своїх потреб узяли не ідеограми чи силабограми, що були для них письмом занадто тяжким, але єгипетські фонограми, цебто значки для зазначення окремих звуків. Коли гіксів вигнано з Єгипту, фінікіяни й інші народи, що були тут, занесли єгипетське письмо додому.

В науці точилася дискусія, чи фінікійське письмо перейняте дійсно з єгипетського, бо частина вчених відкидали таке походження й доказували його самостійне утворення. Але французький учений Emanuel de Rougè досить переконливо довів, що фінікійський (давньосемітський) алфавит повстав з єгипетського ієратичного письма, що ним писали за часів гіксів. Беручи фінікійці єгипетські письмена, змінили їхній порядок, дали їм свої назви, й дуже змінили навіть саму форму буков (див. мал. 1).

Фінікійці взяли від єгиптян 22 букві, і крім цих буков нічого до свого алфавиту не прибавили (див. мал. 1); як і в письменстві єгипетськім, позичені букви й у фінікійців визначали то один звук, то цілий склад; переважно це були приголосні звуки, а з голосних вживали тільки двох: jod та vav, що по приголосних визначали голосні *i* та *u*. Алфавит фінікійський кінчався на приголосну *t*. Писали фінікійці від правої руки до лівої, писали звичайно без голосних: спосіб зазначати голосні крапками над чи під буквами в семітських писаннях появився значно пізніш, — уже по Христі. Позичивши значки для звуків, фінікійці дали їм свої власні назви; назви ці визначали предмети, що хоч здалека були похожі на букву (відгомін колишнього єгипетського ідеографічного письма) або починалися з того звука назви, що визначали. Ось ці (але пізніші) назви (вони однакові з назвами азбуки єврейської): *a* - aleph бик, *b* - beth дім, *g* - gimel верблюд, *d* - daleth двері, *e* - he, *v* - vav, *z* - zain, *h* - cheth загородка, *t* - teth, *i* - jod, рука, *k* - kaph долоня, *l* - lamed паличка,

1. Таблиця походження азбук.

Перший рядок грецької азбуки, — давня грецька азбука ще з часу, коли греки писали від правої руки до лівої. Знімок з »Энциклоп. Словарь« Брокгауза півтом 46 ст. 705.

m-mem вода, *n*-nun, *s*-samech, *o*-ain, *p*-phe, *c*-tsade, *q*-qot, *r*-resch, *s,š*-schin, *t*-thav хрищатий знак.

До вавилонського полону євреї писали письмом, зовсім близьким до фінікійського; але вже з VII в. до Христа з фінікійського повстав алфавит арамейський (»Арам« — гірна, висока сторона, а »Ханаан« — долішня), що й запанував скоро на західньосемітських землях. З цього арамейського алфавиту повстали алфавити: повавилонський єврейський, сирійський, арабський, монгольський, калмицький, а також група іранських, напр.: сассанідський, бактрійський і ін., може вірменський, грузинський і ін. (що ці останні алфавити повстали з семітських, визнають ще не всі вчені, бо їх часто виводять із письма грецького; див. мал. 2 і 3).

Подаю тут єврейську азбуку з її назвами, бо вона далі буде нам не раз потрібна: א aleph, ב bêth, ג gimel, ד daleth, ה he, ו vav, ז zain, ח cheth, ט teth, י jod, כ kaph (на кінці слова ך), ל lamed, מ mem (кінцеве ם), נ nun (кінцеве ן), ס samech, ע ain, פ phe (кінцеве ף), צ tsade (кінцеве ץ), ק koph, ר resch ש sin, ש schin, ת thav. В цілому єврейське письмо виглядає так (читається від правої руки до лівої), нпр. Псалом 1 вірш 1:

אַשְׁרֵי־הָאִישׁ אֲשֶׁר לֹא הָלַךְ בַּעֲצַת רְשָׁעִים

ašre haiš, ašer lo halach ba acat rešaim, — »щасливий той муж, що за радою несправедливих не ходить«.

Культура фінікійська була дуже висока, і їй підпадали всі сусідні народи. Фінікійці провадили свою торговлю з цілим світом, а тому рано защепили свою азбуку багатьом народам. Греки з дуже давнього часу були в близьких стосунках із фінікійцями, і так само мусіли підпасти їхньому культурному впливові. Греки не мали свого власного письма, але життя часто вимагало від них писати, й тому вони з дуже давнього часу почали вживати для своїх потреб письма фінікійського, але непослідовно. Такою ця справа була дуже довгий час. Грецький алфавит повстав із фінікійського, але повстав у процесі довгого історичного еволюційного життя; процес перероблення й застосування фінікійської азбуки до вимог грецької мови тягнувся через довгі віки (див. мал. 1). Легенди звичайно приписують зложення грецької азбуки героєві Кадмові та сестрі його Європі, цебто відносять повстання грецького алфавиту на дуже давній час. Англієць Тейлор, що написав одну з найкращих праць про історію давніх алфавитів, перше появлення письма в греків відносить на XI чи X ст. до Христа.

Останніми часами наука пильно студіює давньогрецькі епіграфічні написи, й це студіювання кинуло багато світла на історію розвитку грецького алфавиту. Знайдено вже такі грецькі написи, що походять із VII, а може й VIII в. до Христа, — форма буков їхніх дуже близька до форми буков написів фінікійських. Давньогрецьке письмо, як і фінікійське, писане було від правої руки до лівої; пізніш, десь перед V віком до Христа, у Греції появляється особливий спосіб писання, т. зв. бустрофедон, βουστροφηδόν (волоборозна), — рядки, як воли на оранці, йдуть неперервно справа

2. Сучасне неслов'янське письмо.

Тут подано найрізнішими мовами переклад 16-го віршу 3-го розділу Євангелії від Івана. Таблицю складено на основі »The, Gospel in Many Tongues«, 1904 р., Лондон, вид. 100 Британійського й Закордонного Біблійного Товариства. Тут письмо: 1. китайське, 2. корейське, 3. манджурське, 4. калмицьке, 5. японське, 6. старо-сирійське-арамейське, 7. старо-єврейське, 8. сирохалдейське, 9. ново-сирійське, 10. аравське, 11. турецьке, 12 і 13. перське, 14. індійське пенджабське, 15. ірландське-ірське, 16. осетинське 17. румунське-кирилівське.

наліво, а потім зліва направо, знову справа наліво і т. д.; цим способом, між іншим, написані закони Солона. При писанні волоборозною отвір буков, таких як Г, Е, К, N зміняв свою форму відворотно. Волоборозна була переходовою еволюційною формою писання, що допровадила до писання відліва направо. Десь із VI-V в. до Христа в Греції встановлюється поволі спосіб писання новітній, — зліва направо, для чого й форма буков, що була направлена справа наліво, тепер змінила свій напрям у протилежний бік (див. мал. 1; пор. теорію про те, що початкова наша глаголиця писалася справа наліво, див. далі VII-8. б, 9).

Греки з бігом віків перейняли від фінікіян цілу їхню азбуку з 22 буков, перейняли також порядок буков, їхню назву та їх цифрове значення. Але перейнявши, греки дещо й змінили стосовно до своєї мови; так, фінікійські придихові звуки *a* aleph, *e* he, *h* chet і *o* ain та півголосні *v* vav і *i* jod стали в греків звуками голосними: *α, ε, ι* чи *η*, *ο*, *υ*; крім цього *h* chet уживався ще для зазначення звука *h*. З часом греки додали десь у VI в. до Христа й нові знаки для своїх *ph, ch, ps* і довгого *o*, цебто букви, *φ*, *χ*, *ψ*, *ω*; фінікійський алфавит закінчувався буквою *t* thav, тому новоповсталі букви помістилися вже в кінці грецької азбуки, по букві *t* (так само в слов'янській кирилиці букви для чисто слов'янських звуків уміщено на кінці азбуки, по буквах грецьких). Так повстав грецький алфавит із 24 основних буков (див. мал. 1).

Треба підкреслити, що знаки, яких грекам бракувало для зазначення їхніх особливих звуків, вони взяли або готовими з фінікійської азбуки, або переробили для них букви фінікійські; так *o* з хрестом всередині стали вживати для зазначення *Θ*, th; *o*, перекреслене простопадлою лінією, почало визначати *Φ* (див. мал. 1). В старих написах грецьке *X* звичайно зазначається через *KH*, а тому можна думати, що гр. *χ* повстало з фінікійського *k*.

Цікаво, що греки перейняли від фінікіян навіть назву їхніх буков, через що вона, жива для фінікіян, стала зовсім мертва для греків: alpha (aleph), betha (beth), gamma (gimel) і т. д.

Фінікіяни не знали окремих значків для цифр, — цифрами були в них усі букви алфавиту в азбуковній черзі; те саме перейняли від фінікіян і греки, — у них також усі букви визначали й ті саме цифри, як і в фінікійськім, аж до *П* включно (див. мал. 18). Опріч цього, греки вживали трьох особливих значків для цифр, а саме: s зіло визначало 6; значок, подібний на теперішне *ч*, Ч визначав 90 (див. мал. 19), а фінікійське tsade, що звалося у греків »сампі« й стояло на кінці алфавиту по *ω*, визначало 900. Фінікійсько-єврейське ב beht визначало 2 (хоч вимовлялося як *б* ב або як *в* ב, правда пізніш), тому й грецька В, а за нею й кирилівська Б так само визначають 2. Цікаво, що глаголиця не пійшла за цією системою: в ній *б* 2, а *в* 3.

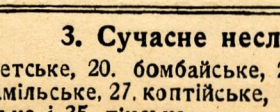
На початку своєму грецький алфавит був більш-менш однаковий у всіх грецьких народів. Але вже з дуже раннього часу почали появлятися в греків алфавити місцеві, що дуже різнилися один від одного. З часом виробилися два головних алфавити: схід-

यत ईश्वरो जगतीत्थं प्रेम चकार, यन्निजमेकजातं पुत्रं ददौ, तस्मिन् विश्वासी सर्व्वमनुष्यो यथा न विनश्यान्नन्तं जीवनं लप्स्यते। 18. SANSKRIT.

དགོན་མཆོག་གིས་ཅིར་ཀྱི་སྡུས་གཅིག་པོ་བྱིན་པ་ཙམ་དུ་འཛིག་རིན་ལ་བྱམས་པར་མཛད་པས། ཅི་ཞིག་སྐྱེས་པ་ཐམས་ཅད་ཁོང་ལ་དཔའ་སྤྲས་ཏེ་མི་འཕྱུད་ཀྱི། མཐའ་མེད་པའི་སྡུག་བསྔལ་སྤོང་བར་བྱའོ། 19. Thibétain.

[illegible] 20. Bombay

કેમકે દેવે જગત પર એટલી પ્રીતિ કીધી કે તેણે પોતાનો એકાકીજનિત દિકરો આપ્યો એ સારૂ કે, જે કોઇ તે પર વિશ્વાસ કરે તેનો નાશ ન થાય, પણ તે અનંત જીવન પામે. 21. W. India.

22. Lepcha.

ඉතාඅ ඤ්ඣාඅ්ඨ, දේවාලේ පුතාඣේර කෝණ වජ්ජාස. ධජතාර් කේ තෝ නාශ ජාවායිනාතිලේ නිත්‍යජීවු පාවංකාර්. ඵොණ, දේවානේ අප්‍පාලොං යේක්ලොඥේ ගුඣ්ඣලේලේ පුතාඣේ දිවංඣේ කිඤ්ඤේ ප්‍රීති ජගතාඅ්ඣේර කේලි. Inde Occ. 23

ଯେହେନ୍ତୁ ଈଶ୍ୱର ଜଗତ୍‌କୁ ଏମନ୍ତ ପ୍ରେମ କଲେ, ଯେ ସେ ଆପଣା ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପୁତ୍ରଙ୍କୁ ଦେଲେ; ଯେଉଁେ ଯେ କେହି ତାହାଙ୍କଠାରେ ବିଶ୍ୱାସକରିବ, ସେ ବିନଷ୍ଟ ନ ହୋଇ ଅନନ୍ତ ଜୀବନ ପାଇବ 24. Oriya. (Inde orient.)

တဿ္မာတံသဒ္ဓဟ္တိ၁ သဗ္ဗေ အဓိက္ခာသေတ္တာ အခ္ခ်ိတ္တဳဒ္ဓိဝခ်ံဃသိတုံ ဒေဝေါ သကေကဇ္ဇာတ ပုတ္တံ ဒတ္တာ ယောဘဗေတ္တကပေမေသိ 25 Pali. (Ceylon.)

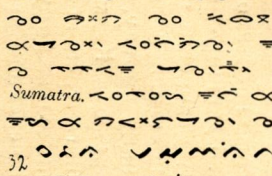
தேவன், தம்முடைய ஒரேபேறான குமாரனை விசுவாசிக்கிறவன் எவனோ அவன் கெட்டுப் போகாமல் நித்தியஜீவனை அடையும்படிக்கு, அவனைத் தந்தருளி, இவ்வளவாய் உலகத்தில் அன்புகூர்ந்தார். 26. TAMIL.

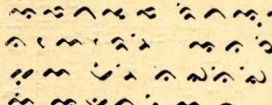
Παιρητ τap ȧφτ μεπρε πικοcμοc ȣωcτε πεqωηρι ⲙⲙaναтq ⲛтeqтнιq ȣiна ovon niвeн eθнaȣτ èpoq ⲛтeqⲯтeⲙⲙтaко aλλa ⲛтeqσι ⲛovωnȣ ⲙⲉⲛⲉȣ. 27. Copte

እስመ : ከመዝ : አፍቀሮ : እግዚአብሔር : ለዓለም : እስከ : ወልዶ : ዋሕደ : ወሀበ : ቤዛ : ከመ : ኵሉ : ዘየአምን : ቦቱ : ኢይትሐጐል : አላ : ደረክብ : ሕይወተ : ዘለዓለም : Éthiopien. 28.

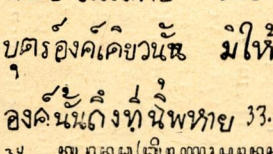
Այն այնպէս սիրեաց Աստուած զաշխարհ՝ մինչև զիրդին իւր միածին ետ. զի ամենայն որ հաւատայ ի նա՝ մի կորիցէ, այլ ընկալցի զկեանսն յաւիտենականս. 29. Arménien ancien.

30. რამეთუ ესრეთ შეიყუარა ღმერთმან სოფელი ესე, ვითარმედ ძეცა თჳსი მხოლოდშობილი მოჰსცა მას, რათა ყოველსა, რომელსა ჰრწმენეს იგი, არა წყარჰსწყმდეს, არამედ აქუნდეს ცხოვრება საუკუნო.

Sumatra. 31.

Celebes.

เหตุว่าพระเจ้าทรงพระเมตตาความรักชาตอมะนษย์ในโลกย์ เพียงใไปรดประทานบิยะบตร์องค์เคียวนั้น มิให้ผู้ใดที่เชือในพระองค์นั้นถึงทำลายหาย 33. (Siam.)

MADURESE.

ᨕᨗᨊ ᨕᨘᨗᨕ ᨒᩮᩥ ᨿᩮᩣᨠᩣ ᨕᨗᨕᨘᨗᨕ ᨀᩥᨊᩥ, ᨕᨗᨊᩥᨊᩥ ᨒᩮᩥ ᨿᩮᩣᨠᩣ ᨕᨗᨕᨘᨗᨕ ᨀᩥᨊᩥ

ній чи йонійський, що панував серед малоазійських греків, і алфавит західній, що панував в Елладі та в італійських колоніях. Пізніше, десь у V-IV в. в. до Христа, починає брати гору алфавит йонійський, а місцеві потроху зникають, особливо з того часу, коли й Атени в 403-402 р., за архонтства Евкліда, офіційно прийняли йонійський алфавит.

Про утворення грецького алфавиту з часом повстало багато різних легенд, як то було в усіх давніх народів. Вдавнину звичайно вірили в надприродне походження азбук, а тому утворення грецької азбуки приписували героєві Кадмові. Пізніш повстали й перекази про осіб, що доповняли та перероблювали грецьку азбуку, але що саме хто зробив, легенди дуже плутають. Називають Кадма з Мілету, письменника VI в. до Христа, найстаршого грецького історика, і, плутаючи його з героєм Кадмом, приписують йому утворення початкового грецького алфовиту; інші перекази вважають його автором тільки трьох грецьких буков: Θ, Φ, Χ. Інші перекази знов усе це приписують Паламідові, героєві погомерівських троянських переказів. Про Епіхарма Сиракузького, драматичного грецького письменника V в. до Христа, оповідають, ніби він вніс до грецького алфавиту букви ϛ, ξ, ϕ. Нарешті про Симоніда Кеоського, найбільшого ліричного поета, що жив в 559-469 р. до Христа, оповідають, ніби він зреформував грецький алфавит і ввів до нього букви для зазначення ξ, ϕ, а також для довгих голосних η та ω; що зробив Симонід, те часом приписуться Епіхармові, і т. ін.

Ці легенди про перетворення та доповнення грецької азбуки, хоч вони й дуже поплутані, проте виразно свідчать нам, що азбука ця повстала в процесі дуже довгого перетворення та пристосування до живої грецької мови, а це цілком відповідає правді й тому, як ішла ця справа в інших давніх народів. Чи не так витворювалось і наше письмо?

Напочатку грецька азбука не мала надрядкових (діякритичних) значків, але скоро повстали в ній титла для зазначення скорочень. Фінікійська буква chet напочатку визначала звук *h*, а потім довге *e*; пізніш, коли в грецькій мові втратилося виразне *h*, тоді з букви *H* виробилися знаки для придиху, для чого вживалося половини цієї букви: ⊢ для густого придиху, а ⊣ для тонкого; пізніше ці придихи мали форму ⊏ та ⌋ або в скоропису ʽ та ʼ.

Форма грецького письма, як то було з письмом у кожного народу, з бігом віків значно мінялася. Перше писали письмом епіграфічним, цебто азбукою написів, — власне не писали, як то звичайно буває, а вирізували написи на камені та на інших твердих матеріялах; епіграфічні букви звичайно не з'єднані одна з однією, старанно зроблені, великого розміру та вуглуваті (див. мал. 41 і 42). Але рано почали писати й для інших потреб, напр. для потреб церковних, літературних та наукових, а цей рід писання вимагав уже іншого матеріялу, — почали писати на папірусі; м'якша якість нового матеріялу до писання відповідно вплинула й на форму письма, — воно потроху втрачає свій вуглуватий характер, природний на камені, й стає круглуватим, — це т. зв. маюскульне

Львів. Бібліотека
АН. УРСР
38127

письмо. Але життя потребувало писати можливо скоріш, а тому з часом виробляється ще нова форма письма, значно простіша, т. зв. курсив чи скоропис; і довгий час для літературних творів уживано маюскулів, а для потреб біжучого життя — скоропису; а десь із V в. по Христі скоропис зовсім заступив маюскульне письмо і став панівним письмом на папірусі. Але за цього часу з IV-V в. по Христі потроху входить до вжитку новий матеріял для письма, пергамен, що на нім писання вимагало іншої форми, бо пергамен був грубший за папірус. Так появляється письмо унціяльне чи уставне, з правильними округлостями та квадратами, з дійсно прямими лініями, письмо дуже гарне на взір, що відразу робить на нас враження своєю монументальністю (див. мал. 1, 43, 44, 45). Цього уставного письма вживали головним чином для творів літературних, світських та духовних, а також для книжок літургічних, а для буденних потреб, напр. по канцеляріях, звичайно вживано письма нового скорописного; рідко цього ж скорописного письма вживали й для потреб літургічних. Це курсивне письмо стало з часом дуже недбале та нечитке, чому з кінця VIII — поч. IX віку народжується нове письмо — мінускульне (див. мал. 1). Мінускульне письмо дуже читке, дбало написане, округле, кожна літера окремо написана, хоч у письмі звичайно поєднана з сусідніми. Таким чином мінускульне письмо з'єднало в собі ознаки унціялу (читкість, красота) та курсиву (легкість і скорість писання), що сильно ріднить його, скажемо, з кирилівським півуставом (див. мал. 66). Мінускульне письмо, як легке до писання, сильно ширилось і стало й письмом книжковим; але величні книжки, особливо літургічні з X-XI в. в, звичайно писалися унціяльним літургічним письмом.

Зносини греків з Італією розпочалися з найдавнішого часу, коли греки заснували в південній Італії свої численні колонії. Ось за цього найдавнішого часу греки й занесли до Італії свій алфавит, що мав тут довгу історію свого розвитку, а вкінці дав алфавит латинський. Найперше грецький алфавит перейняли етруски. Відомо багато різних етруських писаних пам'яток, особливо глиняних ваз, що мають на собі етруську азбуку. Етруски завжди писали від правої руки до лівої, цебто так само, як писали тоді й греки. Від етрусків їхнє письмо поширилося й серед інших італійських народів: умбрів, осків, сабеллів і ін., і кожний народ трохи переробляв етруську азбуку згідно з вимогами своєї фонетики.

Римляни чи латиняни знають письмо від найдавнішого часу. Напочатку вони перейняли були етруське письмо й писали в семітському порядкові, цебто від правої руки до лівої. Але трохи пізніше, десь у V-IV в. в. до Христа, розпочалися дуже жваві й близькі стосунки поміж греками й римлянами, і вони допровадили до того, що римляни застосували до свого письма алфавит західньогрецький. Це нове латинське письмо сильно поширилось по Італії й виперло письма старіші, що так само повстали з письма грецького. Це письмо писалося вже по новогрецькому, — від лівої руки до правої.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 4284

Як я вже вище сказав (ст. 14), у Греції здавна витворилося два алфавити, східній та західній, що мали між собою значні відміни. З алфавиту західньогрецького виробився з часом алфавит латинський (мал. 1), що з нього повстали інші західньоевропейські азбуки. Здавна була вже різниця між східньо й західньогрецькими алфавитами; напр. значки, що в східньогрецькім визначали *х* і *пс*, ті ж самі значки в західньогрецькім визначали відповідно *кс* і *х*. Грецький алфавит знав два значки для *л:* Л і L, — другий пішов до латинського алфавиту. Латинське R вийшло з грецького Р через додання лінії справа долі. В грецькім маємо П, а латинське Р повстало через те, що в нім права лінія не доведена додолу, а з середини загнута направо. Латинське D відрізняється від грецького тільки округлістю правого долішнього кута. З одного грецького Г повстали латинські С і G.

Західня римська церква разом із вірою розносила по Европі й своє письмо, що в окремих народів змінилося мало. Так само робила й церква східня грецька: народи, що приймали грецьку віру, звичайно приймали від них і грецький алфавит і трохи переробляли відповідно до місцевих потреб; так повстали алфавити: коптський, готський, вірменський, грузинський (див. мал. 2 і 3) і наш слов'янський, а саме — т. зв. кирилиця.

Копти, а серед них віддавна був сильний грецький вплив, уже в II в. по Христові починають потроху кидати своє »поганське« стародавнє письмо, цебто єгипетське демотичне, і переходять на письмо »християнське« — грецьке. Цей процес зміни алфавитів був дуже довгий. З грецької азбуки до коптської перейшли всі ті букви, що визначали спільні їм звуки, а з старого демотичного письма лишилося тільки 6 знаків для тих звуків, що їх не було в грецькій мові (див. мал. 3, письмо 27). Звичайно, копти, як і інші народи, вірили в надприродне походження своєї азбуки й авторство її часом приписували одній людині. Старе коптське письмо надзвичайно нагадує грецьке унціяльне письмо, і при поверховому погляді різниця між ними дуже мала. Що коптське письмо повстало з грецького унціялу, це видно з першого погляду на ці письма (див. мал. 48), і цим це письмо нагадує нашу кирилицю. Письмо це цікаве для нас тим, що є теорія, ніби Костянтин узяв був звідси деякі значки для своєї глаголиці.

Готське письмо так само повстало головно на основі грецького унціялу. Походження готського письма дуже цікаве, а крім того в нас існує теорія, ніби ті Євангелія та Псалтир, писані »руськими письменами«, що їх року 860-го знайшов був Костянтин у Херсонесі, справді були готські, через це я розповім про це письмо трохи докладніше. Готи були народом, що позоставили чимало слідів на нашій землі. Мешкали вони напочатку над Вислою, але в II в. по Христі рушили на південь, і в III в. запосіли цілу територію сучасної України й Румунії. Рано вони поділилися на кілька племен, головно ж на готів східніх (остготи) та західніх (вестготів). Свого часу вони підбили під свою владу чи не всі сло-

в'янські народи. Але гунни скоро виперли готів із наших земель, і вже в V віці вони покинули південь.

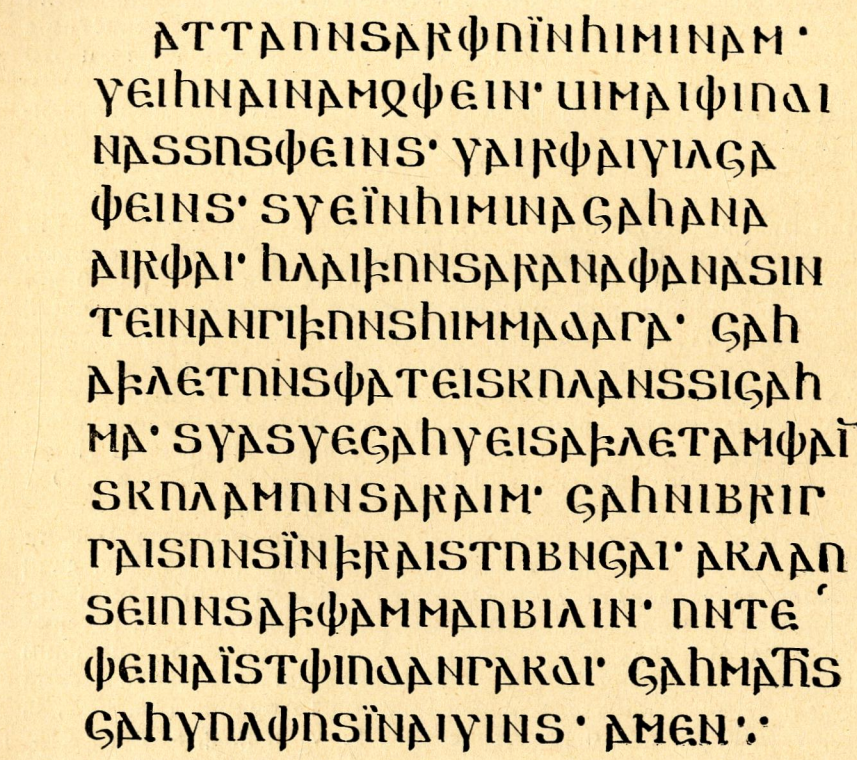
Десь у III в. частина готів зайняла була цілий Крим (Тавриду), але напади різних кочовників потроху випирали їх звідси; проте в VI в. було їх тут коло 3000. Кримські готи, рятуючись від кочовників, подалися на крайній південь півострова й засіли там у горах, де й пробули аж до кінця XVI-го віку, — ця їхня оселя відома під назвою »Готія«. Кримська »Готія« була в залежності від Візантії, хоч мала своїх князів; в VII-IX віках нею володіли, цебто брали данину, хозари, а потім печеніги.

Ще з III віку посеред готів стало сильно ширитись християнство та західня культура, головно грецька, але не брак було впливів і римських. Поширення християнства серед готів скоро допровадило до повстання готської літератури, до чого спричинився славний Вульфіла (311-388 по Хр.). Його батько був християнин із Каппадокії, що р. 267 попав у полон до вестготів, де й освоївся. Вульфіла народився вже серед готів, і виріс, як гот. До 30 літ Вульфіла був читцем при одній вестготській християнській церкві, але десь коло 341-го року його висвячено на єпископа готського. Це була високоосвічена людина, що говорила по-грецькому й латинському. Десь коло р. 348-го вестготський князь Атанарих став сильно переслідувати християн, чому єп. Вульфіла забрав свою єпархію й перевів її через Дунай й оселився в Мезії коло Никополя, де імператор візантійський Констанцій відвів їм землі. Ось через це Вульфілу часом звуть готським Мойсеєм.

Вульфіла вславився серед готів своїм перекладом св. Письма на готську мову. Готи знали тоді т. зв. рунічне чисьмо (див. далі; пор. напис на наконечнику ковельського спису, мал. 6), але Вульфіла порішив скласти нову »християнську« азбуку. Нова готська азбука мала 24 букві, й збудована головно на грецькім унціяльнім письмі, і на поверховий погляд робить враження грецького письма (див. мал. 4), — вона взяла з цього письма 15 буков: д, а, к, г, н, і, з, п, т, в, є, м, л, х, ѳ, з латинського 5: v, h, g, q, s, та з старого свого рунічного букви для ф, у, р, о. Читається готське письмо вже від лівої руки до правої. Цей різнохарактерний склад нової готської азбуки виразно свідчить про те, що вона повстала помалу, а Вульфіла тільки остаточно впорядкував її. На азбуці виразно знати сліди боротьби старого рунічного »поганського« письма з новим письмом християнським. Так, напр. у новій готській азбуці позостались рунічні знаки для тих буков, що їх легко можна було взяти з грецького письма, напр.: *u (y)*, *r*, а особливо *o*; буква *s* взята була з письма латинського певне тому, що вона дуже подібна на *s* рунічне. Все це показує, що нове грецьке письмо потроху вдиралося до старого готського, й таки не змогло цілого його заступити, а це показує, що Вульфіла більше впорядковував готську азбуку, аніж складав її.

Новою азбукою Вульфіла писав свої переклади св. Письма. Що саме він переклав, не відомо, бо його переклад до нас не дійшов, — до нас дійшли тільки уривки відпису, писаного в VI в. на півдні

Італії; уривки ці писані сріблом на червонім пергамені (Codex Argenteus), і зберігаються в університетській бібліотеці в Упсалі. Уривки перекладів Вульфіли містять: 1) Новий Заповіт, Єв. Марка ціла, 2) Листи апостолів, Лист 2-ий до Кор. цілий, і 3) зо Старого Заповіту тільки книга Ездри та Неємії. Псалтиря й слідів не дійшло, хоч він міг бути.

4. »Отче наш« із готського Срібного Кодексу VI-го віку.

Зразок готського письма.

Транскрипція латинкою: 1. Atta unsar ƀu in himinam, | weihnai namo ƀein, qimai ƀiudi | nassus ƀeins, wairƀai wilga | ƀeins, swe in himina gah ana | airƀai, hlaif unsarana ƀana sin | teinan gif uns himma daga, gah | aflet uns ƀatei skulans sigah|ma swaswe gah weis afletam ƀain | skulam unsaraim, gah ni bri|ngais uns in fraistubngai, ak lau|sei uns af ƀamma ubilin, unte | ƀeina ist ƀiudan, gardi gah mahts | gah wulƀus in aiwins. Amen.

Вульфіла був аріянин, як і більшість готів, і цим вони приносили грецькій церкві не мало шкоди та клопоту. Вульфілини переклади поширилися серед усіх готських племен.

Як розповідає давній переказ, вірменський алфавит склав на початку V-го в. по Христі придворний учений блаженний Месроп, — він довго роздумував, як скласти національне вірменське письмо, бо до того часу вірмени користали з письма перського, т. зв. сасса-

нідського. З Божого научення — як каже легенда — Месроп давнє вірменське письмо переробив на грецький лад; для цього він узяв 22 грецькі букві, що визначали однакові звуки як у грецькім, так і в вірменськім, а для осібних 14 вірменських звуків підібрав значки з старого вірменського письма (мал. 3, письмо 29). Правда, деякі вчені відкидають грецьке походження вірменського письма й твердять, ніби воно повстало з письма арамейського.

В найкоротших рисах розповів я тут про походження алфавитів у давніх народів, що нам дуже потрібне для зрозуміння повстання азбук слов'янських. Зроблю тепер деякі загальні висновки про походження алфавитів, що їх можна було запримітити з мого оповідання.

1. Народ, що має вищу культуру, постійно сильно впливає на сусідній народ із культурою меншою.

2. Разом із культурними впливами від культурнішого народу звичайно переймається й його алфавит.

3. Алфавит ніколи не видумується якоюсь окремою людиною, — він звичайно повстає тільки в процесі довговікової еволюції.

4. Доповнення до алфавиту або його перероблення чи удосконалення можуть робити й окремі особи.

5. У кожного народу початкове повстання письма відноситься до глибокої давнини й оповите легендами.

6. Переймаючи »культурніший« алфавит, звичайно переймаються всі ті букви, що мають однакові в двох мовах звуки; а для звуків своїх осібних, що їх нема в »культурнішій« мові, букви беруться або з своїх давніших письмен, або вироблюються на основі позиченого алфавиту.

7. Грецький характер письма тих народів, що склали собі письмо на грецькій основі, відразу кидається нам у вічі, пор. письмо коптське, готське й ін.

8. Християнство в багатьох народів застало їх власну маловироблену азбуку; підо впливом християнства ці народи поволі складають собі нове письмо, на основі азбуки почасти своєї, а головно того народу, що від нього прийняли християнство.

9. Оповідання про початкове творення азбук окремими особами треба вважати тільки за легенди.

Ці загальні висновки мають для нас важливе методологічне значення, — так утворювалися всі давні алфавити. Чи ж не так само творилися й алфавити слов'янські?

ЛІТЕРАТУРА. Д. О. Бѣляевъ: Исторія алфавита и новое мнѣніе о происхожденіи глаголицы, »Ученыя записки Казанскаго Университета по историко-филологическому факультету« на 1885 р., Казань, 1886 р. ст. 218-256, це цінна праця, де коротко передано зміст монументальної праці про алфавит англійського вченого: Jsaak Taylor: The Alphabet, Лондон 1880-1883 р., два томи, сила цінних знімків. — Всеволодъ Миллеръ: Къ вопросу о славянской азбукѣ, »ЖМНПр« 1884 р. ч. 232, березень, ст. 5-6. — Н. С. Кукурановъ: О происхожденіи и развитіи письменности, »Филологическія Записки« за 1883 р., ст. 1-26, слаба праця. — Алфавитъ еврейскій, див. »Еврейская энциклопедія« т. II. ст. 36-80. — Ѳ. И. Успенскій: О древнѣйшихъ знакахъ письма, »Новый сборникъ статей по славяновѣдѣнію« Спб. 1905 р.

ст. 321-335. — В. Гардгаузенъ: Греческое письмо IX-X столѣтій, »Энциклопедія Слав'янской Филологіи«, Спб. 1911 р. ст. 37-50; рец. В. Щепкина в »Roczn. Slav.« 1912 р. т. V ст. 96-99. — »Энциклопедическій словарь« Брокгауза й Ефрона, див. слова: азбука, алфавитъ, бустрофедонъ, вавилонская письменность, Вульфила, демотическое письмо, древнегреческій языкъ, египтологія, іероглифы, іератическія письмена, китайское письмо, клинопись, надписи, петроглифи, піктографія, письмена і ін. — Kirchhoff: Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets, 1887 р. 4 вид. — Gardthausen W.: Griechische Paläographie, Ляйпциг, 1897 р. — Wattenbach: Anleitung zur griechisch. Paläographie, 1896 р., 3 вид. — К. Я. Люгебиль: Къ вопросу объ акцентаціи словъ и грамматическихъ формъ въ греческомъ языкѣ, »ЖМНПр« 1889 р. ч. 261, січень, ст. 1-36, цінна стаття. — С. Н. Ждановъ: Критическія замѣтки: О знакахъ ударенія въ папирусномъ спискѣ Алкманова Парѳенія, »Извѣстія истор.-фил. Института кн. Безбородка« т. VI. — D-r M. Tentor: Latinsko i Slavensko pismo, Загреб, 1932 р. 208 ст., рец. Й. Вайса в »Slavia« XIII. 238. — Я. Шницеръ: Иллюстрированная всеобщая исторія письменъ, Спб. 1903. — Jeksen H.: Geschichte der Schrift, Hannover, 1925.

Зазначуючи літературу, даю повний заголовок тільки один раз, а далі звичайно подаю саме прізвище автора та рік його праці.

Загально вживані журнали та деякі збірники подаю скорочено так: *»Виз. Вр.«* — Византійскій Временникъ«; *»Еп. Вѣд.«* — »Епархіальныя Вѣдомости«; *»ЖМНПр«* — Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія«; *»ЗНТШ«* — »Записки Наукового Товариства ім. Шевченка« у Львові; *»Извѣстія«* — »Извѣстія отдѣленія Русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ«; *»Известия«* — »Известия по русскому языку и словесности«, Ленінград, від 1928 р. — *»Изв. Сл. Бл. Об.«* — »Извѣстія Славянскаго Благотворительнаго Общества«; *»К-МСб«* — »Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ« 1865 р.; *»МСб«* — »Меѳодіевскій Юбилейный Сборникъ«, Варшава, 1885 р.; *»РФВ«* — »Русскій Филологическій Вѣстникъ«; *»Сборникъ«* — »Сборникъ отдѣленія русскаго языка и словесности Имп. Академіи Наукъ«; *»ТрКДАк«* — »Труды Кіевской Духовной Академіи«; *»Чтенія«* — »Чтенія въ Имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ«; *»Archiv«* — Archiv für slavische Philologie«; *„Бълг. Пр.«* — »Български Прегледъ«, списание за славянска филология, Софія. — *»Byzant«.* — »Byzantinoslavica«, sborník pro studium byzantsko-slovanskych vztahů, Praha. — *»ČMfil«* — Časopis pro moderní filologii, Praha. — *»ČČH«* »Český Časopis Historický«; *»ČMČ«* — »Časopis Musea Kralevství Českého«; *»ČMM«* — »Časopis Matice Moravské«; *»Южн. Фил.«* — »Јужнословенски Филолог«, Београд. — *»L. Fil.«* — »Listy Filologické«, Praha. — *»Pr. Fil.«* — »Prace Filologiczne«, Warszawa. — *»Мак. Пр.«* — »Македонски Прегледъ«, Софія. — *»R. Slaw.«* — »Rocznik Slawistyczny«, Kraków. — *»Sb. Vel.«* — Sborník Velehradský«. — *»Slavia«* — Slavia, časopis pro slovanskou filologii, Praha.

Маємо такі загальні покажчики Кирило-Мефодіївської літератури: Č. Zíbrt: Bibliografie české historia, 1902 р., т. II, ст. 885-929. — Ів. Огієнко: Література про життя та діяльність Костянтина й Мефодія, бібліографічний огляд, див. »Костянтин і Мефодій«, 1928 р. т. II. ст. 199-254; крім цього, див. його ж: »Пам'ятки старослов'янської мови«, 1929 р., повно бібліографій. Г. А. Ильинский: Опытъ систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии, Софія, 1934 р., — подано 3385 назов.

II. Слов'янське письмо перед Костянтином.

Коли саме в слов'янських народів появилися перші спроби письма, того не знаємо докладно. Але той розвиток письма, який бачимо в давніх народів і який досить добре вже вивчено, дає нам змогу хоч до певної міри уявити собі й історію повстання алфавитів слов'янських; бо всі ті висновки, які роблять з історії давніх

алфавитів, усі вони певне надаються й до нашої азбуки. Оповідаючи про повстання слов'янських азбук, я виходжу з засади, що й слов'янський народ, у справі витворення собі письма, йшов однаковою для всіх народів дорогою. Історія не знає тут винятків, і ми не маємо ніяких підстав допускати, щоб народ слов'янський, як виняток із цілої низки давніх народів, утворив собі алфавит якимсь іншим способом.

Перші спроби писати повстали серед народів слов'янських певне ще в глибоку давнину, та тільки спроби ці не дійшли до нас, або правильніше — іще не відшукані. Досліди над життям сучасних »малокультурних« народів говорять, що всі вони мають письмо в тій чи іншій формі; навіть зовсім »дикі« народи, й ті мають ті чи інші початки свого письма, як оруддя передачі іншім чи закріплення для потомства своїх думок. Ось тому не маємо міцних підстав твердити, ніби до Костянтина слов'яни не мали свого письма, хоча б невпорядкованого.

Слов'янська азбука — це витвір неодновікового еволюційного процесу; дуже багато часу минуло, поки в слов'янських народів їхні несмілі спроби писати перетворилися нарешті в стале письмо. Історія не зберегла нам навіть легенд, кому саме обов'язані ми найпершим початком закріплення на письмі слов'янських думок, не зберегла, бо розвиненої міфології слов'янський народ взагалі не знає.

Що слов'яни мали початки письма ще до Костянтина, про це в науці нашій нема тепер удоводненого сумніву, — вчені часто визнають це, зачинаючи ще від тверджень про це Копітара та Міклошіча й кінчаючи на »Історії« Ф. І. Успенського та твердженнях І. Франка 1913 р. або Пастрнка з 1923 р. Питання тільки в тім, що́ то була за азбука й поскільки була вона впорядкована.

Слов'янська азбука в своїх початках існувала ще до часу Костянтина, і він, як упорядчик сталого слов'янського письма, мусів рахуватися з тим, що́ було до нього.

Думаю, що вчений мусить линути думкою своєю й до тих далеких глибин, від яких ми не маємо — правильніше: ще не маємо — джерельного матеріялу. Власне такою дорогою вродилася не одна правда, що на початку була тільки несмілою гіпотезою. Уваги проф. Й. Вайса, що він подав їх (»Slavia« 1931 р. т. IX ст. 375-378) на мої думки про слов'янське письмо до Костянтина, не переконали мене в противнім. Відкидати аподиктично навіть джерельні свідчення (як то робить і М. Вайнгарт), — це мало переконливе. Теорію про існування слов'янського письма до Костянтина о. Вайс називає »палеографічним романтизмом« (Rukověť VII). На іншому місці (»Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ« 1933 р. ст. 25). Вайс закликає взагалі держатися »старих певних засад та керунків«. Думаю, що власне занадто яскравий палеографічний консерватизм у питаннях повстання слов'янських азбук не дав змоги проф. Вайсові піти ширшою дорогою й дати працю більшу, аніж звичайний підручник.[1] Цікаво, що цей перебільшений скепсис

[1] Але цікава одна риса методології наукової праці о. Вайса: вимагаючи збільшеного критицизму до таких питань, як слов'янське письмо перед Костян-

Вайсів до нових теорій підкреслює йому й проф. М. Вайнгарт (»Byzant.« V. 417-418). Вайс підкреслює, що він грунтується головно на Оповіданні ченця Хороброго та на Житті Костянтиновім; на цих самих джерелах опираю свої твердження й я, — справа тільки в тім, як розуміти ці джерела. А крім цього ніяк не можна обмежуватися тільки на цих джерелах, як то слушно завважує Вайсові М. Вайнгарт (»Byz.« V. 418), бо існують же й інші важливі джерела, — я беру на увагу все, що знає Кирило-Мефодіївська джерелологія. Крім цього, питання про слов'янське письмо до Костянтина — це питання такого характеру, що тут мусить говорити й звичайне логічне апріорне мишлення, що може довести й до відшукання реальних пам'яток.

Усі нижченаведені свої думки цього розділу подаю не як остаточний здобуток науки, а тільки як мої власні думки та спостереження над предметом, про який я довго роздумував. Нехай ці думки мої стануть підставою для нового перегляду цього важливого питання. Характерно, що деяку уступку в цім питанні робить уже навіть М. Вайнгарт, твердячи, що »pokusy takové vskutku byly (»Byz.« V. 419).

Попильную тепер подати докази, що слов'янські народи дійсно з давнього часу, ще перед Костянтином, мусіли вже мати ті або ті свої спроби писачня. Перше спинюся на доказах апріорних, самоочевидних, пізніш подам історичні свідоцтва, які маємо в цій справі.

1. Слов'яни віддавна мали свою власну віру з певним класом жерців; кожна ж віра, яка б вона не була проста, вимагає писання в релігійних цілях. Так напевне було й у слов'ян, — мусів тут вживати письма бодай клас жерців.

2. Серед слов'ян від давнього часу було не мало купців, особливо в містах більших, над річками положених, таких, напр., як Київ, Новгород і ін. Усяка торгівля вимагає писання, і було воно, очевидно, й серед слов'янських купців.

3. Чужоземні купці часто приїжджали до слов'янських народів для торгових інтересів; при таких стосунках так легко було слов'янам познайомитися з письмами приїжджих купців.

4. Стосунки слов'ян з народами, що мали вже стале письмо, були з найдавнішого часу. Грецькі колонії (на Чорному морі) існували поблизу східньослов'янських народів із найдавнішого часу, і вони певне культурно впливали на слов'ян при обопільних зносинах, і передавали їм свій спосіб писати.

тином або »руські письмена« в Херсонесі, він сам зовсім некритично приймає все те, що промовляє за стародавність глаголиці. Так, напр., у своїм Rukověť на ст. 13 він уважає за найстаршу датовану глаголицьку пам'ятку т. зв. Іверський напис 982-го року, тоді як насправді цього напису на акті майже не видно; у всякому разі цю справу треба добре ще дослідити (див. мої »Пам'ятки старослов'янської мови« 1929 р. ст. 210-212). Або ще приклад: на тій самій 13-ій ст. Rukověť о. Вайс твердить, ніби т. зв. Преславські написи — глаголицький і кирилівський — старші за напис на плиті царя Самуїла 993-го року; це твердження зовсім безпідставне (див. хоча б аналіз їх у С. Кульбакина, »Южн. Фил.« XI ст. 233-241, 1931 р.), бо ці написи треба віднести на значно молодший час, чи не на XI вік.

5. Слов'яни, що сусідували з народами культурнішими, мали з ними й певні стосунки від найдавнішого часу. Особливо це треба сказати про болгар та сербів, що з дуже давньої пори могли бути в тісніших стосунках із греками. Багато слов'ян жили й поміж греками, торгували з ними, служили в грецькому війську, працювали в грецьких містах як домова прислуга і т. ін.; не мало слов'ян вибивалося на високі посади в грецькій державі; є перекази, ніби навіть цісарі та патріярхи були часом із слов'ян; були місцевості, напр. у Солуню й коло нього, де слов'яни жили всуміш із греками.[1] Чи вже ж при таких близьких стосунках слов'яни не користали з сусіднього письма, чи вже ж не мали вони потреби писати? Ось тому зовсім справедливо пише Е. Карський: »У македонских и болгарских славян очень легко привилась глаголица, так как здесь и до прибытия учеников Мефодия были попытки применения греческой скорописи для нужд общественной и религиозной жизни, но это была речь без устроения« (Палеография, 1928 р. ст. 362-363).

6. Зносини Київської Руси з Заходом розпочалися дуже рано, а при цих зносинах потрібно було знати й уживати письма.

7. Маємо багато підстав думати, що спроби проповідувати слов'янам християнство розпочалися з глибокої давнини. Поблизу християнських народів лежали землі дуже численного, ще неохрищеного слов'янського народу; напевне не одну сотню разів ходили до слов'ян найрізніші місіонери й проповідували християнство, проповідували слов'янською мовою, бо проповідь чужою мовою була б тут зовсім не на місці й була б наперед засуджена на невдачу. Такі проповідники, — могли це бути й охрищені слов'яни, не тільки чужинці, — такі проповідники не могли обійтися без читання тим, кого намовляли на християнство, хоча б Євангелії слов'янською мовою, цебто мусіли бути вже здавнини якісь початкові переклади св. Письма, бодай уривки з нього, і звичайно — писані. А все це приводить до потреби писати, до необхідности мати якубудь азбуку. Про таких проповідників історія донесла нам оповідання тільки з пізнішого часу, але скільки було їх і таких, що про них історія зовсім не знала й не знає, або скільки могло бути й проповідників таємних, що робили свою працю не відкрито?

Що це могло бути так, на це вказує нам одне цікаве місце з життя Івана Золотоустого. Знаємо, що архієпископ царгородський св. Іван Золотоустий року 399-го в неділю по Великодні правив Службу Божу в готській церкві в Царгороді. По закінченні Служби Золотоустий виголосив гарячу промову, а в ній, між іншим, сказав: »Скити, фракійці, сармати, маври, індійці та ті, що живуть на кінці світа, філософствують, переклавши кожний на свою мову Слово Боже« (Chrys. XII. 371-373, див. ТрКДАк 1885 р, т. II ст. 532). Це найстарший список народів, що переклали Слово Боже на свою мову, і в цім спискові на першому місці названо скитів,

---

[1] Докладніше про греко-слов'янські стосунки розповідаю я в I томі своєї праці: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність, Варшава, 1927 р. ст. 14-25.

σκὺθαι. Скити були слов'янське плем'я, пращурі українського народу, й за Геродота займали землі на північ від Чорного моря. Трудно повірити, щоб скити в кінці IV в. по Христі мали вже якісь переклади Слова Божого на свою мову, але, видно, такі чутки ходили в Царгороді, й Іван Золотоустий записав їх у своїм творі. В 16-м розділі Життя Костянтина перераховуються народи, що »знають книжки та Богу славу віддають своєю мовою«, і серед цих народів названі к о з а р и; мова тут, певне, про народи охрищені, а ними хозари не були; чи не має тут Костянтин на увазі хозарських підданців — слов'ян-полян? Пригадаймо, що проф. В. Ламанський у своїй надзвичайної ціни праці доводить, що місія хозарська — то була місія слов'янська (див. мою працю: »Кост. і Меф.« I. 77-150).

Проф. F. Dvorník у своїй праці 1926 р.: Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, у розділі III докладно розповідає про заходи Візантії християнізувати слов'ян ще задовго до патріярха Фотія, ще з VII-го віку по Христі. Дворнік правдиво підкреслює, що думка, ніби ця християнізація розпочалася тільки з другої половини IX-го віку, зовсім неправдива. Зрештою ця думка від давнього часу панує в нашій науці (пор. М. И. Соколовъ: Изъ древней исторіи болгаръ, Спб. 1879, або И. М а л ы ш е в с к і й, ТрКДАк 1885 р. т. II ст. 399 і баг. ін.), до неї приєднався тепер і М. Вайнгарт (»Byzantinoslavica« 1934 р. т. V ст. 419).

Маємо звістку, що Микита Ремесіянський (353-420) проповідував бессам їх рідною мовою, і їхньою живою мовою правив їм Богослуження. Правда, остаточно не знаємо, хто були ці бесси, хоч деякі вчені здавна вважають їх за слов'ян.

8. Історія подає нам звістки, що серед слов'янського народу було не мало християн ще до офіційного приняття християнства тим чи іншим народом. Знаємо, напр., що в Києві ще задовго до часів Володомирових були вже християни, і то не тільки окремі особи, але й цілі громади, що мали навіть церкву св. Іллі. Таких християнських громад напевне було багато особливо серед болгар, — того слов'янського народу, що мав найтісніші стосунки з греками. Такі громади мали своїх священиків, що проповідували їм св. Письмо, звичайно, тільки слов'янською мовою. А в усіх цих випадках годі було обійтися без писання слов'янською мовою.

9. З перших перекладів св. Письма, які зробив Костянтин і Мефодій та їхні учні, які дійшли до нас у відписах із кінця X в., уже з цих перекладів навбач переконуємось, що за час Костянтина слов'янська мова стояла на досить помітнім ступені літературного розвитку. Слов'янська мова, скажемо Зографської Євангелії, — це ж уже розвинена літературна мова культурного народу. Костянтин не йшов до слов'ян на зовсім неоране поле, — навпаки, він прийшов на добре підготовлений грунт, що тільки чекав на відповідний політичний момент та на самовідданих проповідників. Усе це промовляє за те, що в слов'янських народів переклади св. Письма були ще й до Костянтина, а коли були переклади, то було й письмо.

10. Зараз по принятті християнства в Болгарії, пізніше в Україні розпочинається буйний розцвіт слов'янської літератури. Історія не знає раптовного зародження літератури, — знає тільки дуже повільний розвій. Отож, буйний розцвіт слов'янської літератури в кінці IX-X в. в Болгарії та розвій її в Києві в X-XI віках повстав тільки як результат довгого повільного розвою, який потребував не малої підготівної праці, найрізніших спроб та початків. Звичайно, усе це потребує в першу чергу писання слов'янською мовою.

11. Глибший дослід слов'янської кирилиці показав, що її джерело — грецьке унціяльне письмо не IX-го віку, а ще VII-го віку, цебто, що форма грецького унціялу VII-го віку більше подібна до форми найстарших наших кирилівських пам'яток, аніж грецький унціял IX-го віку. А це свідчить про те, що певне застосування грецького унціяльного письма на слов'янських землях почалося задовго до Костянтина.

Ось ті докази, що приводять мене до переконання про дуже ранній початок письма (бодай невпорядкованого) та перекладів серед слов'янського народу. Докази ці переважно апріорні, але ось іще низка доказів й історичних. В більшості вони свідчать, що слов'яни таки мали письмо ще до Костянтина. Правда, частина цих свідчень походить із трохи пізнішого часу, але напевне їх можна застосувати й на час до IX-го віку. Я свідомий того, що частина цих свідчень може невеликої історичної вартости, але я подаю їх разом усі, бо їхня вага власне в тому, що їх багато спільно свідчать про одне. Знаю, що кожне з цих історичних свідчень вимагає ще докладного аналізу про свою правдивість. Я їх збираю тут можливо всі, щоб дати потрібний матеріял для наступних дослідників. Але думаю, що з того, що, скажемо, арабський історик Масуді не все критичний, ще не виходить, що він конче помиляється й у питанні про слов'янське письмо.

1. Болгарський письменник X-го віку чернець Хоробрий написав »Оповідання про письмена« слов'янські, в якім подає надзвичайно цінні відомості про давнє слов'янське письмо. Хороброве свідчення звичайно приймається як доказ, що слов'яни ніяких письмен до Костянтина не мали, але таке розуміння я вважаю за перебільшене. Ось це свідчення. »Прѣжде убо словѣне не имѣху книгъ, но чрътами и рѣзами чьтѣху и гатааху, погани суще. Кръстившежеся, римсками и гръчьскыми писмены нуждаахуся (писати) словенску (-скы) рѣчь безъ устроєниа. Но како можеться писати добрѣ гръчьскыми писмены« слова зо звуками, яких нема в грецькій мові? »И тако бѣшя многа лѣта. Потомже человѣколюбецъ Богъ, строяй всѣ и не оставлѣя человѣча рода безъ разума, но вся къ разуму приводя и спасению, помиловавъ родъ человѣчь, посла имъ святаго Константина Философа, нарицаємаго Кирила, мужа праведна и истина, и сътвори имъ 30 писмена и осмь, ова убо по чину гръчьскыхъ писменъ, ова же по словѣнстѣй рѣчи«. Це місце я так перекладаю: »Напочатку — розповідає Хоробрий — слов'яни, коли були ще неохрищені, не мали буков, але чертами та різами

(рисочками та зарубками) читали й гадали. А як охристилися, то намагалися невпорядковано писати римськими та грецькими буквами слов'янську мову. Але як же можна добре писати грецькою азбукою« слова зо звуками, яких нема в грецькій мові? »Так було багато літ. Потому чоловіколюбний Бог, що все впорядковує й не лишає роду людського без розуму, але всіх доводить до розуму та спасіння, змилувався над родом слов'янським і послав їм святого Костянтина Філософа, названого Кирилом, мужа святого й правдивого, і той склав їм 38 буков, одні за порядком буков грецьких, а другі за порядком мови слов'янської«.

Як бачимо, чернець Хоробрий свідчить про три ступені розвою слов'янського письма: 1. слов'янське поганське письмо, що складалося з черт та різ, 2. коли ж окремі особи христилися, то крім того, намагалися писати ще й грецькими чи римськими буквами, але це до Костянтинове письмо було невпорядковане, і ним добре писати не можна було; і так було довгий час, 3. аж нарешті св. Костянтин упорядкував-склав слов'янам добре письмо. Таким чином чернець Хоробрий ясно свідчить, що довгий час до Костянтина слов'яни писали, але »без устроєнія«. З цього свідчення бачимо також, що слов'янське письмо проходило довгий процес розвою.

Хоробрий був чернець, а тому все дохристиянське було для нього »поганське«, та й чи знав він добре це »поганське« письмо всіх слов'ян, не знаємо. Хоробрий — гарячий прихильник і оборонець не тільки Костянтинового письма, а й цілої його життєвої праці, тому зовсім зрозуміло, що він такими темними фарбами змальовує стан до Костянтинового слов'янського письма, а ця підкреслена »темнота« потрібна була йому для більшого звеличення Костянтина; таких міст, напр., не мало й у Житті Костянтиновім.

Виразу: »И тако бѣшя многа лѣта« не треба зменшувати на »кілька літ«, бож далі Хоробрий пише: »Прежде сего еллини не имѣху своимъ языкомъ писмен, по финичьскыми писмены писаху свою рѣчь; и тако бѣша многа лѣта«. Виходить, що і в греків було письмо »до устроєнія«; а час від писання азбукою фінікійською до впорядкування свого письма був дуже довгий. Це все приводить мене до думки, що Хоробрий коротенько накреслив картину багатовікового еволюційного розвою слов'янського письма.

Крім цього, підкреслюю тут, що вираз: »прежде убо словѣне не имѣху книгъ« не стосується до всіх слов'ян. На мою думку, »словѣне« Хороброго — це найскоріш моравани (з »паннонцями«), бо болгари охристилися аж за Бориса 864-865 р., а східні слов'яни ще пізніш — 990-го року. Отже чернець Хоробрий пише скоріше тільки про одних слов'ян, а не про всіх, — у інших слов'ян, скажемо, східніх картина розвою письма могла бути й інша.

2. Знаємо, що з найдавнішого часу були політичні й торговельні зносини Руси Київської з Візантією, а ці зносини не можливі були без писаних актів, — і посли, і купці, відправляючись до Візантії чи до Руси, мусіли мати на руках якісь писані документи. Початковий Літопис зберіг нам декільки договорів, — правда,

пізніших — князів київських з імператорами візантійськими, — ці ж договори мусіли бути не тільки в мові грецькій, але і в мові слов'янській. В договорі 912 р. говориться про давню приязнь між греками та Руссю, що було не раз засвідчене й »писаниємъ«; в договорі 944 р. зазначається, щоб посли, прибуваючи до Візантії, мали золоті печатки, а крім того відповідні посвідки, з яких було б знати, скільки кораблів послано й що вони »с миромъ приходять«. Літопис зберіг нам тільки пізніші договори, але напевне були такі писані договори й часів давніших. Усе це, звичайно, вимагало вміння писати.

3. В договорі Олега з греками 912 р. між іншим говориться про »работающихъ въ Грѣцѣхъ Руси у християньского царя«; коли б хто з таких помер, тоді маєток покійного має забрати той, »кому будетъ писалъ наслѣдити имѣньє«. Отож, літописець свідчить, що були духівниці в слов'ян київських, звичайно писані; були вони, певне, з дуже давнього часу.

4. Іпатіїв Літопис під 988 роком розповідає, як Володимир Великий брав місто Корсунь, і не міг його взяти. Тоді »мужь, именемь Анастас, корсунянинъ, стрѣли, написав на стрѣлѣ: »Кладязи, яже суть за тобою от въстока, ис того вода идеть по трубѣ; копавше, преимете воду«. Звичайно, це може бути тільки легенда, але ж легенда характерна: Анастас, певне, був слов'янин, и подав звістку Володимирові, написавши її по-слов'янському на стрілі.

5. У скандинавських народів слов'яни вважалися за народ мудрий, а тому навіть посилали до них у науку своїх видатних мужів; у слов'ян цвіли тоді, каже переказ, письмо та спів (див. Bogusławski III. 169; Шафарик I. 158, II. 737).

6. Візантійський імператор і письменник Костянтин Порфіророджений (905-959), в 31 розділі відомого твору свого: »Про управління державою«, розповідаючи про переселення хорватів до Адріятицького моря, свідчить, ніби хорвати (640 р.) за цісаря Іраклія (610-641) прийняли були від посланого з Риму місіонера християнство, і зараз же присягли папі не воювати, а присягу свою ствердили власними підписами: »Chrobati — каже Костянтин у старім перекладі, — post acceptum baptismum pepigerunt et chirographis propriis datis Sancto Petro juraverunt, nunquam se alienam terram armis invasuros, sed pacem habituros cum omnibus«. Коли ж присягу ствердили зараз по охрищенні, то це був би доказ, що південні слов'яни вже року 640-го мали якесь письмо, бодай початкове. Проф. Ф. Дворнік досить переконливо боронить цю звістку (див. III розділ його праці: Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, 1926 р.)

7. Великий учений середньовіччя, Грабан Мавр (Hrabanus Maurus, 776-856, з 847 року архієпископ майнцький) позоставив працю: »De inventione linguarum ab Hebraea usque Theodiscam et notis antiquis« (видруковано в Migne, P. L. CXII), а в ній пише, що він знайшов букви філософа Етика: »Litteras etiam Aethici Philosophi, cosmografi, natione scythica, nobili prosapia, invenimus, quos venerabilis Hieronymus presbyter ad nos usque cum suis dictis explanando perduxit. Ouia magnifice ipsius scientiam atque industriam duxit, ideo

et eius litteras maluit promulgari. Si in istis adhoc litteris fallimur et in aliquibus vitium agemus, vos emendate«. Відомо, що філософ Етик склав космографію, яку в уривках переклав на латинську мову бл. Єроним IV-V в.), а це й зв'язало Етика з Єронимом. Про Етика знаємо мало. Народився він в Істрії, ніби був слов'янином, і, як твердить Pertz (De cosmografia Ethici, 1853 р., 150-153), у першій половині IV го ст. склав якісь слов'янські букви, а бл. Єроним пізніш їх поширив. F. Rački (Pismo slovjensko, Загреб, 1861 р., ст. 37) досліджував цю азбуку Етика й твердить, що вона не має найменшої подібности з нашою глаголицею. Взагалі, ціла ця справа не ясна; окрема стаття К. Шегвіча: »Jeronimska tradicija u djelu Hrabana Maura« (»Nastavni Vjesnik« XXXIX вип. 9-10, 1931 р.) не вияснила її, як нічого не вияснила й суб'єктивна рецензія о. Йос. Вайса (»Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ«, 1933 р. ст. 21-23). Див. далі розд. VI. 7, 4.

8. Історичні джерела свідчать, що християнство рано поширилося в Панноній та Моравії. У всякому разі можемо твердити, що багато моравян були охрищені ще до прибуття в Моравію Костянтина й Мефодія; пор. свідчення хроніки під 818-м роком, що »Reinhardus, apostolus Moravorum dictus, baptizat omnes Moravos« (ЖМНПр. 1868 р. т. 138 ст. 329). Спроби писання й свої, й латинкою мусіли бути на цих землях ще до Костянтина. Латинську християнську термінологію в кирило-мефодіївських перекладах (напр.: попъ, постъ, крестъ, крижь, папежь і т. ін.) наука пояснює тим, що Костянтин у Моравії застав уже й частину добре закоренілої термінології місіонерів, що працювали до нього (див. далі IX. 3, 4; див. іще І том мого »Кост. і Меф.« ст. 159-164). М. Вайнгарт (Byz. V, 419) слушно підкреслює за Дворніком (Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, ст. 99), що християнізація балканських слов'ян перед Костянтином справді провадилась, особливо в VIII ст. Усього цього не можна собі уявити без якихсь спроб писання, про що нагадує нам і Життя Костянтинове в 14-м розділі, тільки спроби ці були невпорядковані.

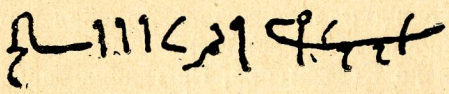
9. Німецький Літописець Дитмар, єпископ мерзебурзький (975-1019), описуючи поганський храм поморських слов'ян у місті Ретра чи Радогощ, оповідає, що в храмі знаходилися ідоли. й на кожному з них вирізано ім'я ідола: »Interius — оповідає Дитмар — dii stant manufacti, singulis nominibus insculptis«, VI. 17. Ці поморські слов'яни не дійшли до нашого часу, — усі онімечилися, а місто Ретру 995 р. спалив імператор Оттон І. Отже, як бачимо, поморські слов'яни, ще бувши поганами, мали своє письмо; треба думати, що свідчення Дитмара стосується до часу давнішого, а не до його.

10. Данський літописець Саксон Граматик (1140-1206) у своїй »Historia Danica«, кн. XIV ст. 158, розповідає, що бог арконський у поморських слов'ян — Святовит мав 300 переписаних войовників: trecentos equos descriptos. Аркона знаходилася на крайній північній частині о. Рюгена, славилася своїм храмом на честь бога Святовита. Року 1168 данський король Вольдемар І спалив цього храма

разом із ідолом Святовитом. Знову доказ, що поморські слов'яни мали якесь своє письмо.

11. Арабський географ-історик Абул Гасана Масуді (народився в Багдаді десь 890 р., помер 956-го року) у творі своїм: »Золоті луги« описує слов'янські (здається, східньослов'янські) храми й розповідає, що в одному храмі на камені були написані пророцтва: »Цей будинок (храм) славиться камінням, що його там поклали, а на камінях написані знаки, що вказують на речі майбутні та на події, пророчені перед їх прибуттям«. Треба думати, що мова йде про храм поганський, а написи були не грецькі.

12. Арабський письменник X. в. Ібн-Фодлан в 921 році їздив до новонавернених на мусульманство волзьких болгар, і там, у хазарській столиці Ітиль, бачив він »русів« і описує »руські« звичаї. Він бачив, як слов'яни справляли похорона: поховавши, »вони збудували щось подібне до круглого пагірка, а на середині його поставили великого дерев'яного стовпа й написали на ньому ім'я померлого, разом з ім'ям руського князя«. Погреб цей був, певне, поганський, а напис — не грецький.

5. »Руське« письмо 987-го року.

»Руське« письмо з твору арабського письменника Ібн-ель-Недима, див. ст. 31, § 13. Письмо вирізане на дереві.

13. Арабський письменник X в. Ібн-ель-Недим (чи: Ібн-Ан-Надим) розповідає в 987 р., що руси мають свої письмена: »Один чоловік, словам якого я можу довіряти, — пише Недим — розповів мені, що цар гори Кабк (на Кавказі) послав був його до царя Русів, і це була йому нагода запримітити, що ці останні (руси) мають письмо, яке вирізується на дереві. При цьому він витягнув кусок білого дерева й подав його мені. На ньому були вирізані письмена, які означували не знаю — чи слова, чи окремі літери«. Ібн-ель-Недим у двох своїх творах подає й малюнка цих руських письмен; на жаль, письмен цих ще ніхто докладно не дослідив і не прочитав (див. мал. 5).

14. У Києві ще довго до офіційного охрищення народу в 990 р. була церква св. Іллі; а коли була церква, то мусіли бути й свої книги, певне початкові переклади Євангелії та Псалтиря на слов'янську мову. Папська булла про заснування в чеській Празі архієпископії, написана десь 965-972 р., вимагає, щоб єпископія не йшла за Болгарією та Руссю й не держалася в Богослуженні слов'янської мови: »non secundum ritus aut secta Bulgariae vel Rusciae aut sclavonicae linguae«. Виходить, що вже за Ольги були в Києві якісь богослужбові книжки, але повстали вони тут — звичайно — значно давніше.

15. Найважніше свідоцтво, що південносхідні слов'яни дійсно

мали своє письмо ще до часу Костянтина, подає нам Життя Костянтинове; тут у 8 розділі читаємо, що св. Костянтин, прибувши до Херсонесу десь 860-го року, знайшов був там готові »руські« переклади: »Обрѣте же ту Євангеліє и Псалтырь, рускими письмены писано, и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдовавъ съ нимъ, и силу рѣчи приимъ, своєй бесѣдѣ прикладая различьная письмена гласьная и согласьная, и, къ Богу молитву творя, въскорѣ нача чести и съказати. И мънози ся єму дивляху, Бога хваляще«. Це високої ваги свідчення я докладно аналізую далі, в розділі V-му, а тут тільки згадую про нього. В правдивість цього свідчення наука вірила вже з давнього часу. Проаналізувавши це важливе місце з ЖК[8], іще І. Срезневський 1848 р. писав був: »Нѣтъ никакого повода сомнѣваться въ справедливости сказанія о русскомъ переводѣ книгъ въ IX вѣкѣ, до Кирилла и Мефодія« (див. іще далі, IX. 3.56).[1]

Оце ті докази, які все таки свідчать, що слов'янські народи ще до Костянтина знали вже письмо й уживали його для своїх найрізніших потреб. Я свідомий того, що не всі ці докази однаково переконливі, але знаю, що вони в більшості глибоко не досліджені, бо в нас їх легко відкидають з упертої »палеографічної консервативности«. Ці докази всі разом таки свідчать, що слов'яни мали якесь письмо ще до Костянтина. Не говорю про письмо вироблене, але маю на увазі початкове письмо, письмо »без устроєнія«. Та йнакше й бути не могло, — як свідчить нам історія, слов'яни в IX віці жили вже досить розвиненим культурним життям, і на кожному кроці потребували письма. Християнство, заступаючи стару віру слов'янську, випирало потроху й давніші слов'янські письмена, як письмена »поганські,« і защіплювало поволі письмена християнські, цебто грецькі та латинські, як свідчить і чернець Хоробрий.

Думаю, що питання про слов'янське письмо перед Костянтином таке важливе в нашій науці, що давно пора присвятити йому окрему монографію й потрактувати його поважно. Мої думки на цю справу, висловлені ще десять літ тому в Збірнику на пошану Грушевського, викликали рецензії проф. Йос. Вайса, проф. М. Вайнгарта, проф. М. Попруженка, д-ра Йос. Курца й ін., — всі рецензії побіжні, що поверхово спинялися на однім якімсь питанні чи й на кількох, залишаючи без відповіді всі інші. Щоб розбити мою гіпотезу про існування слов'янського письма до Костянтина, треба грунтовно розбити в с і мої докази, подавши переконливі дані. Таких мої критики не подали, а в декого з них проглядає навіть суб'єктивне політичне зафарбування, й вони готові прийняти які завгодно головоломні гіпотези (як гіпотеза проф. Г. Ільїнського про заміну ніби **фржжьскъ на роуский**), аби тільки не прийняти того, що виразно написане в Житті Костянтина — »руський«.

Отож, на мою думку, слов'яни вживали якогось свого власного

---

[1] »ЖМНПр« 1848 р. ч. 59 ст. 631. — Думку про існування слов'янського письма ще до Костянтина поділяє тепер проф. K. Šegvić: Borba za Hrvatsko Bogoslužje, 1930 р., ст. 29-32, Загреб.

письма ще тоді, коли були неохрищені. Щó то було за письмо, нічого певного про те не знаємо; значно пізніш, бо вже в X віці, чернець Хоробрий глухо розповідає, що »прѣжде словѣне не имѣху книгъ (буков), но чрътами и рѣзами чьтѣху и гатааху, погани суще«. Давніше слов'янське письмо Хоробрий зве тут невиразно »чертами і різами,« і ставиться до нього, як чернець, із незахованим презирством. Як ми бачили, це загальна доля всіх алфавитів тих народів, що прийняли були нову віру від греків чи римлян: разом із новою вірою помалу приходило й нове »християнське« письмо; а через те, що нове письмо було практичніше від свого маловпорядкованого, воно скрізь взяло гору над письмом місцевим.

Думаю, що початкове письмо, про яке маємо так багато найрізніших свідоцтв, не було однакове в різних слов'янських народів. Кожна більша група слов'янських племен уживала свого власного способу писати. Цей спосіб писати напевне переходив різні ступені розвитку, але про нього ми нічого певного не знаємо, — можемо тільки догадуватися, знаючи розвиток інших давніх алфавитів (пор. різне письмо у народів давньоіталійських).

Боротьба християнських алфавитів, — цебто грецького й латинського, — з давніми слов'янськими способами писання розпочалася дуже рано; це була боротьба виключно культурна: грецький і латинський алфавити, як алфавити великої культури, невпинно ширилися поміж слов'янськими народами разом із культурними впливами та християнством. І тому треба припускати, що вже з давнього часу, як про те свідчать нам і деякі з вищеподаних доказів, почали слов'яни вживати грецького чи латинського письма, в залежності від того, яка культура на них більше впливала, грецька чи латинська. Свідчення черця Хороброго, що слов'яни, »кръстившеся, нуждаахуся писати словеньску рѣчь безъ устроєниа,« треба розуміти не так, що слов'яни розпочинали вживати грецького чи латинського алфавиту по загальнім офіційнім охрищенні цілого якогось слов'янського народу; ні, це треба розуміти тільки так, що кожна окрема особа, ближче запізнавшися з грецькою чи латинською культурою, або охристившися, помалу переходила й на »християнське« письмо; а розуміючи так, процес поширення грецької та латинської азбуки поміж слов'янськими народами треба розкласти на довгі віки.

Поширення грецької азбуки поміж східніми слов'янськими народами розпочалося дуже рано, чому багато допомагали грецькі колонії по північніх берегах Чорного моря. Жваві торгові стосунки Києва з Царгородом також багато сприяли цьому процесові. Думаю, що в Києві, поруч із своїм власним письмом, рано почали писати й по-грецькому, стосуючи грецькі літери до слов'янської мови; для чисто слов'янських звуків, яких не було в мові грецькій, уживано або своїх давніших значків, або пробувано передати їх грецькими сполученнями; але тут, звичайно, постійно було хитання й не було єдности та »устроєния«. З Києва цей спосіб писання легко міг ширитися скрізь серед східнього слов'янства. Ось тому нема нічого дивного, що св. Костянтин знайшов у Херсонесі 860-го року »руські«

переклади, — писані вони були безумовно письмом місцевим слов'янським, чому Костянтин не міг їх відразу читати, але трохи повчившись, став легко читати. Безумовно, це не було письмо грецьке, бо інакше Костянтин читав би його відразу й не потребував би навчатися читати його; коли б це було письмо грецьке, Костянтин відразу став би його читати, та й автор ЖК не мав би потреби звати його »руським«. Що це не було письмо готське, як багатьом дослідникам того хочеться, видно вже хоча б і з того, що автор ЖК слово »готський« знає й уживає його в 16-м розділі.

Так само з дуже давнього часу розпочався вплив грецького письма й на слов'ян болгарських. Вплив цей був тут дуже реальний та сильний, бо болгари в багатьох місцях стикалися з греками безпосередньо (див. про це вище) і увійшли були з ними в тісні взаємини, а це все природно привело болгар до того, що вони почали застосовувати й грецьку азбуку до свого писання.

Як вище я розповідав, у Греції було три формі письма в ужиткові: письмо скорописне для повсякденних потреб і письмо уставне чи унціяльне для потреб церкви та літератури; десь із VIII-IX в. почалося в Греції й письмо серединне між ними — мінускульне, для потреб буденних і книжних. Котрого ж із цих форм письма вживали слов'яни? Найперше слов'яни знайомилися з тим грецьким письмом, що було в повсякденному вжиткові, цебто з письмом скорописним, але писали його, звичайно, не по-скорописному, а старанно виводили одну букву за одною, з чого виходила власне уставна форма писання. Але для поважніших потреб уживали слов'яни, за прикладом грецьким, певне письма врочистого, цебто уставного.

Як саме слов'яни застосовували грецьку азбуку до своєї мови та до свого власного слов'янського письма, знаємо про це дуже мало; особливо цікаво б знати, як слов'яни зазначали ті свої осібні звуки, яких не знала мова грецька; на жаль тільки, не маємо ніяких передхристиянських писаних пам'яток. Трохи більше знаємо, як самі греки писали слов'янські слова. У греків, при їхніх сталих стосунках із слов'янами, також траплялося чимало випадків, коли треба було записувати слов'янські слова, — напр. прізвища тих, що служили в їхнім війську, запис географічних слов'янських осель, окремих слів і т. ін. В творах візантійських письменників такі записи знаходимо не раз; коло IX-го віку в греків встановилася вже навіть певна стала система для передавання грецькими літерами слов'янських слів, напр. наше *б* передавали через β, *ж* через ζ, *ш* через σ, а *ц, ч* через τζ; цікаво що *ѣ* передавали часами через α чи εα (див. мал. ч. 21).

В візантійській державі було не мало місцевостей, цілком населених слов'янами; звичайно в таких місцевостях у слов'ян вживано грецької азбуки, й самі греки мусіли дбати про певну систему передавання на письмі особливих слов'янських звуків, яких не було в їхній мові. Пригадаймо,[1] що св. Мефодій був правителем

[1] Див. т. I моєї праці: »Костянтин і Мефодій« 1927 р. ст. 18.

якогось слов'янського княжіння; зносини з місцевою людністю відбувалися тут напевне слов'янською мовою, чому Мефодій так добре й знав її. Треба думати, що правителеві слов'янського княжіння Мефодієві доводилося може й писати слов'янські слова, звичайно — літерами грецькими. Усе це допомагало грецькому письму ширитися поміж слов'янами, випираючи їхнє стародавнє письмо, і тим полегшувало вироблення певної системи віддачі на письмі спеціяльно слов'янських звуків. Пор. повстання готського письма на рунічній основі.

Та не тільки грецьке письмо ширилося поміж слов'янськими народами, — ширилося й письмо латинське (правда, з походження свого це письмо теж грецьке). Були такі слов'янські землі, куди не діставався грецький культурний вплив, — на цих землях запанував вплив римський. Поширенню римського впливу поміж слов'янськими народами багато допомагали також німці, що несли слов'янам, яких підбивали під свою владу, римську віру й римську азбуку. Отож, із бігом часу латинське письмо запанувало на землях чехоморавських, паннонських, словацьких, польських, хорватських, далматинських і ін.; на землях цих часом уживано й письма грецького, але рідко, — звичайно панувала тут латинка, що йшла сюди чи з Риму, чи від німців. Що слов'яни дійсно вживали для своїх потреб і письма латинського, про це свідчить Оповідання ченця Хороброго, яке наводив я вище; як саме писали слов'яни латинкою, показує нам найдавніша цього роду пам'ятка слов'янської мови XI-го віку, т. зв. Фрейзингенські Уривки, написані латинкою (див. мал. 72 і 73).

Зроблю тепер головніші висновки з цього короткого мого оповідання про слов'янське письмо до св. Костянтина:

1. Перші спроби письма серед слов'янських народів відносяться до дуже давніх часів.

2. Ще в епоху до приняття християнства слов'яни вживали для своїх потреб свого власного невпорядкованого слов'янського письма.

3. Грецьке й латинське письмо дуже рано почало ширитися поміж слов'янами, помалу заступаючи й випираючи домашнє слов'янське письмо.

4. Приняття християнства окремими слов'янськими особами вело їх звичайно й до приняття грецької чи латинської азбуки.

5. Ще до часу св. Костянтина на слов'янських землях була вже невироблена система писати грецькими чи латинськими буквами, без сталої системи передачі й своїх слов'янських звуків.

6. Слов'яни, що писали грецьким алфавитом, уживали його або в формі скорописній, або в унціяльній; грецький мінускул відомий був менше, бо повстав пізніше.

ЛІТЕРАТУРА. Д. Ѳ. Бѣляевъ, 1885 р., ст. 266-267, 294. — И. Срезневскій: Древнія письмена славянскія, I. Извѣстія о письменахъ у Славянъ-язычниковъ; начало христіанской письменности, »ЖМНПр« 1848 р. ч. 59 ст. 18-29, 63-65. — А. Гаркави: Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ, Спб. 1870 р. ст. 101 і 240. — W. Bogusławski: Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej, Познань, 1892 р. т. III. ст. 167-174: Gra-

fika starożytna, особливо ст. 169. — В. И. Ягичъ: Четыре критико-палеографическія статьи, »Сборникъ«, 1884 р., т. 33. ст. 107. — С. Вилинскій: Сказаніе черноризца Храбра о письменахъ славянскихъ, »Лѣтопись Историко-Филологическаго Общества при Новороссійсомъ Университетѣ«, т. IX. Одеса, 1901 р., ст. 120-121. — А. И. Соболевскій: Славяно-русская палеографія, Спб. 1908 р. 2 вид. ст. 81. — А. И. Соболевскій: Кириллица и глаголица, в »Богословская Энциклопедія« т. X, 1909 р. ст. 220. — И. В. Ягичъ: Глаголическое письмо, ст. 96, див. »Энциклопедія Славянской Филологіи«, вип. 3, Спб. 1911 р. — Іван Огієнко: Слов'янське письмо перед Костянтином, »Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського«, Київ, т. II ст. 156-165, 1928 р.; рец. проф. Jos. Vajs, »Slavia« 1931 р. т. IX ст. 375-378; проф. M. Weingart, »Byzantinoslavica« 1929 р. т. I ст. 245; д-р I. Kurz, »Listy Fil.« 1930 р. т. 57; проф. М. Попруженко, »Бълг. Пр.« 1933 р. т. II кн. 1 ст. 124. — Prof. K. Šegvić: Borba za Hrvatsko Bogoslužje, »Bogoslovske Smotre«, Загреб, 1930 р., окрема відбитка ст. 29-32. — L. Niederle: Slovanské starožitnosti, III ч. 2. — Jos. Wajs: Ještě o původu písma hlaholského, »Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ« 1933 р. ст. 21-25, Софія.

III. Руни.

Як саме писали слов'яни тоді, коли серед них іще не поширилися були алфавити грецький чи римський, годі про те судити, бо від того часу не збереглося чи не знайдено ще ніяких пам'яток. Чернець Хоробрий, як ми бачили, свідчить про це дуже коротко й неясно: »Прѣжде убо словѣне — оповідає він про одне слов'янське плем'я — не имѣху книгъ (цебто упорядкованих буков), но чрътами и рѣзами чьтѣху и гатааху (гадали), погани суще«. Що розуміє Хоробрий під своїми »чертами и рѣзами«, трудно сказати, але видно, що він відрізняв їх від буков (книг); та тільки треба добавити, що під »книгами« (буквами) Хоробрий розуміє тут упорядковані букви, і твердить, ніби давніше слов'яни, поки були язичниками, не мали таких буков. Цебто під »чертами і різами« Хороброго можна розуміти не якісь беззмістовні значки, але давній спосіб слов'янського письма, бож при допомозі тих значків слов'яни »чьтѣху и гатааху«. Хоробрий був християнин, а до того й чернець, і тому для нього все, що мали слов'яни до християнства, було тільки »поганське«, не варте уваги. Пригадаймо собі, що власне через такий погляд давнього духовенства на дохристиянську культуру зникло дуже багато найдавніших слов'янських пам'яток, звичайно, і з написами. Ось через це чернець Хоробрий дохристиянському слов'янському письму уділив тільки одне коротке й неясне речення, через це він говорить про нього в згірдливому тоні, як про річ цілком поганську та маловарту.

Але це свідоцтво черця Хороброго, письменника десь початку X-го віку, хоч і яке воно коротке та неясне, проте має для нас надзвичайно велику цінність. Ним стверджується факт, що ще до того часу, поки слов'яни запізналися були з письмом »християнським« — грецьким чи латинським, вони вже тоді »чьтѣху и гатааху« при допомозі черт і різ. Можна, звичайно, тлумачити вираз »чьтѣху« як »рахували,« як то робить Ягіч і інші, але просте й перше значення написаного — це »читали«.

Що то були за »черти та різи,« яких уживали були слов'яни в своїм передхристиянськім письменстві, докладно того, як казав я, не знаємо; щоб ближче підійти коли не до розв'язання цієї надзвичайно цікавої загадки, то бодай до більшого зрозуміння її, коротко розкажу тут про руни, знаки власности та про карбування, — вони нам покажуть, якими могли бути ці »черти та різи« слов'янські.

1. ГЕРМАНСЬКІ РУНИ.

В давній час загальногерманським письмом були т. зв. руни. Пам'яток з рунічними написами знайдено дуже багато на різних землях германських; головним чином розрізняють три групі рун: германські, скандинавські та англійські. Назва рун походить від готського слова runa, що значить таємниця, пор. іще давньогерманське runen — таємниче шептати; але назва ця не визначає, ніби руни були осібним письмом виключно для ворожбитів, як спершку думали про руни, коли ще мало було пам'яток рунічних, — бо ж кожне письмо вдавнину було для незнайомого з ним великою й незрозумілою таємницею, як то часом трапляється й сьогодні.

Науковий світ дуже давно зацікавився рунами, але вивчення їх довго ходило манівцями, як і взагалі вивчення походження різних алфавитів. Досліди рунічного письма тісно зв'язані були з дослідами історії алфавитів взагалі, і тільки по добрій аналізі останніх наука прийшла до більш-менш правдивого вирішення й питання про руни.

Про час повстання рун дуже довго панували самі легенди; вдавнину звичайно твердили, ніби рунічне каміння походить іще з часу потопу; пізніш оповідали про руни, ніби їх до Швеції приніс був із Азії син Яфета — Магог; взагалі, вдавнину відносили повстання рун на час за 2000 літ і більш до Христа. І тільки за останнього часу, по дуже докладній аналізі рун, встановилося на походження їх правдивіша думка, — руни повстали в кінці II чи на початку III віку по Христі. Що руни дійсно давнє письмо, про це свідчить і готський алфавит: укладаючи в половині IV віку новий алфавит, єп. Ульфіла позоставив у нім і 2-3 букві рунічні.

Як саме повстало рунічне письмо, про це багато писано, але через брак доброго вивчення історії алфавитів довго не було задовільної відповіді. Напочатку твердили, ніби руни походять із грецького письма; а через те, що письмо те само повстало з фінікійського, то шукали джерела рун і в Фінікії. І тільки Kirchhoff у половині XIX-го віку вже грунтовно довів, що руни повстали з латинського письма; цю ж гіпотезу боронив і найсолідніший рунолог Wimmer, — доказами палеографічними, археологічними, історичними та мовними він дуже переконливо показав, що руни повстали з молодшого латинського письма, того письма, яке знаходимо на написах з епохи перших цісарів; із північної Італії письмо це перенесено десь у кінці II чи на початку III віку до південно-германських племен, а звідси руни розійшлися далі по германському світі. Ця теорія Віммера тепер найбільш поширена в науці.

Але ця теорія за останнього часу знову захиталася, — багато вчених виступають із гострою, часом дуже влучною критикою гіпотези Віммера. Підкреслюється, що маємо рунічні пам'ятки вже з розвиненим письмом III-го віку, — це напис на ковельськім списі; щоб повстало таке розвинене письмо, на це потрібний довгий час, а тому II в. по Христі, який відводить Віммер для повстання рун, маловідповідний — руни повстали значно давніш. А коли руни такого давнього походження, то з того випливає й другий висновок: у давній час германці не мали стосунків із римлянами, а тому руни повстали не з латинського письма, але розвинулися самостійно на германськім грунті, розвинулися може з т. зв. родових знаків або знаків власности. Це поважні закиди проти теорії Віммера, хоч вони не знайшли ще собі загального признання в науці, бо в науці панує тепер думка про єдине джерело для всіх нових европейських алфавитів, — це письмо грецьке чи латинське.

Пам'яток рунічних знайдено до теперішнього часу дуже багато, особливо в Швеції, Норвегії, Данії, Ісландії, Німеччині та Англії,

6. Ковельський спис із половини III віку,

найстарша рунічна пам'ятка, знайдена року 1862-го в с. Сошично на Волині біля Ковеля. На списі написано: TILARINDS, цебто »грубий їздець«. Зберігається в Військовім Музеї в Варшаві. (Див. ст. 38).

а тому наука має різнорідний матеріял для дослідів. Найдавнішу пам'ятку рунічну знайдено 1862 р. на Волині, в селі Сошично, 28 верстов від Ковеля, — це спис, а на ньому готськими рунами III в. по Христі написано зправа наліво: tilarinds, що значить »сильний їздець« (див. мал. ч. 6). Руни були в загальнім ужиткові більше тисячі років, ними писано аж до XIV віку, а частиною вживали їх навіть у віках XVI та XVII-м. Під натиском офіційного церковного письма, латинки, руни мусіли потроху зникати, вступаючи дорогу письму християнському; хоч треба зазначити, що часом бувають — правда, рідко — рунічні написи й на речах церковних.

Рунами писано на найрізніших матеріялах, але найчастіше на камені, — це переважно надгробні нам'ятки; на них звичайно вирізувалося прізвище померлого, а часом і відомості про нього. Крім цього, маємо рунічні написи на металі — на монетах, перснях, списах, мечах, дзвонах і т. ін.; бувають руни й на кості, напр. на гребінцях; дерев'яних рунічних пам'яток не багато, може тому, що дерево скоріш нищиться. Є, накінець, і рукописи рунічні, виключно

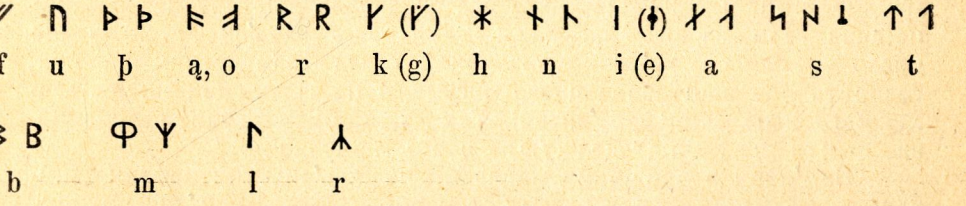
скандинавські, але їх дуже мало; старші з них відносяться на кінець XII-го віку.

Зміст рунічних написів мало цікавий; переважно це назви тих осіб, кому належала річ із рунічним написом, напр. спис, ніж, гребінець, меч, щит і т. ін.; нерідко буває й прізвище майстра, що різав написа. Рунічні написи мають переважно одне слово, але бувають і більші, напр. на надгробках, де іноді буває й біографія померлого. З кінця XII-го віку відомий навіть вірш старонорвезький, — про назви рунічних буків, написаний рунами. Для потреб повсякденного життя рун уживалося мало.

7. Стародавня скандинавська рунічна азбука.

Рунічна азбука IV-VIII віку, з 24 буків. Під рунами — їх вимова латинкою. Див. ст. 39.

8. Молодша скандинавська рунічна азбука.

Рунічна азбука IX-XI віку, з 16 буків. Див. ст. 39.

Алфавит рунічний зветься futhork, по назві перших шости буков ув алфавиті: f-u-th-o-r-k (давніша назва futhark). В скандинавських рунах існує два футорки, — старший на 24 букві (з IV-VIII віку, див. мал. ч. 7 і 11) і молодший на 16 буков (IX-XI в., див. мал. ч. 8). Повний футорк має такий склад і порядок: f, u, th, a, r, k, g, w, h, n, i, ja, ei, p, r, s, t, b, e, m, l, ng, o, d; в короткому бракує 8 значків для буков: g, w, ei, p, e, ng, o, d. Англійський футорк не місцевого походження, — англо-сакси принесли були його з континенту; він має 27 знаків і трохи іншу форму; найстарша його пам'ятка походить із VI-го віку. Найчастіша форма рун — шпичаста, але нерідкі й руни круглясті. Форма рун

із часами дуже мінялася, так що той саме значок уживався в різних формах. В'язь у рунах — написання двох рун разом — досить часта. Стрічається ще, але дуже рідко, форма рун галузкувата, — від основної середньої лінії направо й наліво продовжено те або те число ліній-галузок. Були руни не тільки вириті, але й пуклясті, напр. на монетах.

Більшість рун, а серед них не мало й старих, мають письмо від лівої руки до правої; але найстаріші руни писано від правої руки до лівої. Часто буває й так званий бустрофедон чи письмо кручене: починають писати від лівої руки, а новий рядок від правої, далі знову від лівої і т. д. (див. вище, ст. 12).

В середньовічних рукописах часом можна здибати рунічні футорки, але звичайно малої ціни, бо списані неправильно; таких футорків знаємо коло 70.

ЛІТЕРАТУРА. A. Kirchhoff: Das gothische Runenalphabet, Берлін, 1854 р. 2-ге вид. — L. Wimmer: Die Runenschrift, переклад із данського, Берлін, 1887 р. — Ѳ. Браунъ: Руны, »Энциклоп. словарь« Брокгауза, 1899 р., півтом 53 ст. 290-292. — Dr. Jan Leciejewski: Runy i runiczne pomniki słowiańskie, Львів, 1906 р. ст. 1-39. — И. В. Ягичъ: Вопросъ о рунахъ у славянъ, »Энциклопедія Славянской Филологіи«, Спб. 1911 р., вип. 3 ст. 1-4; тут, як і в праці Лєцєєвського, повна література.

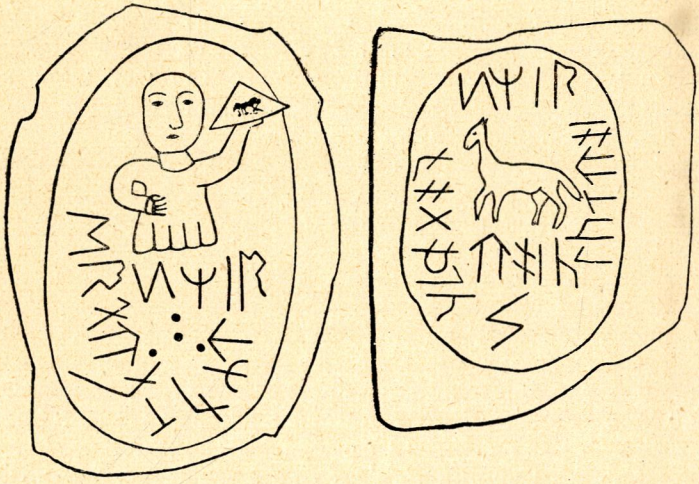
2. РУНИ СЛОВ'ЯНСЬКІ.

Велике поширення рун серед германських народів дає можність говорити й про руни слов'янські. Слов'яни сусідували з германцями в багатьох місцях, часом жили з ними разом, над багатьма племенами німці й панували, — а все це давало підставу легкого занесення германського письма й до народів слов'янських. Велике число рунічних пам'яток, знайдених серед германських народів, говорить про поширення цього письма, а це тільки полегшує перехід його й на землі слов'янські. Так можна було б судити апріорно, але факти ще не підтверджують цього міркування.

Пам'яток з рунічними написами на слов'янських землях знайдено дуже мало; крім цього зміст написаного на слов'янських рунах зовсім незрозумілий або неясний. Через ці причини багато вчених, — а серед них бачимо дуже видатні сили, — не вірять в існування слов'янських рун, як роблять напр., Ягіч, Естрайхер, Бодуен-де-Куртене, Малецький, Неринг та інші. Відчитати слов'янських рун остаточно ще не вдалося, — кожний із дослідників читає ці руни по-своєму, а зміст відчитаного зовсім нецікавий і незрозумілий; зміст цей найчастіше ніби визначає назву слов'янських божків, а це говорило б про ритуальне вживання рун у слов'ян. Звертає на себе увагу той факт, що більшість слов'янських рун, особливо спочатку, знайдені серед західньо-слов'янських народів, на колишніх землях онімечених слов'ян, — поморян, полабів і ін.

Перші слов'янські рунічні пам'ятки знайдено ще в 1687-1699 р. р. у Прильвицях, у б. герцогстві Мекленбург-Стрелецькім; неда-

леко коло Прильвиць лежало колись слов'янське місто Ретра з славним храмом. Місцевий пастор прильвицький Самуїл Шпонгольц, щепляючи дерева, викопав був багато бронзових різних фігурок та посуду з рунічними написами. Історія цих пам'яток дуже загадкова та таємнича. Довго лежали вони без ужитку, багато з них зникло, і тільки через сто літ, р. 1771-го звернено на них увагу й оголошено про них друком. Пам'ятки знаходилися в руках Гедеона Шпонгольца, який, крім старої збірки, знайшов багато нових пам'яток у різних місцях; як саме знайшов — цього докладно не знаємо. Року 1794-го гр. Ян Потоцький був у Новім Бранібору, де жив Гедеон Шпонгольц, і купив у нього аж 118 рунічних пам'яток. Утішений такою »знахідкою,« не питаючи про походження

9. Мікожинське каміння

з слов'янськими рунічними написами, знайдені на Познанщині 1855-1856 року. Знаходяться в Музеї Академії Наук у Кракові. Див. ст. 41-42.

пам'яток, Потоцький видав про них розправу, видрукувану в Гамбурзі 1795-го р. Праця звернула загальну увагу на слов'янські рунічні пам'ятки; вкінці, князь мекленбургський Кароль р. 1804-го відкупив усі ці пам'ятки і віддав їх на збереження до музею в Новий Стрелець, де вони стали приступні для наукових дослідів.

Тепер Стрелецька збірка має 14 камінних пам'яток, з рунічними написами та фігурами на них; крім цього, багато тут і різних бронзових фігурок та посуду. Про ці пам'ятки багато писано, через що вони стали дуже популярні; напочатку визнавали їх автентичність, а тепер більшість учених признає їх за фальсифікати, що вийшли з-під руки моторного Гедеона Шпонгольца. Написи на пам'ятках малозначні, а форма рун зовсім та, яку подавали поширені тоді книжки з рунічним футорком.

Такий самий великий розголос, як і пам'ятки Стрелецькі, набрали й камені Мікожинські, — це два невеликі камені,

що тепер переховуються в музеї Краківської Академії наук. Знайдено ці камені в 1855 і 1856 роках в селі Мікожині повіту Островського на Познанщині. На одному камені вирито якусь особу з піднесеною лівою рукою з трикутником, а під фігурою рунічні написи; на другому — кінь, а круг нього написи (див. мал. ч. 9).

Мікожинські камені відразу викликали дуже велике зацікавлення ними; писано про них надзвичайно багато, виходили навіть спеціяльні монографії, але справа остаточно не порішена ще й сьогодні. Написи беззмістовні, а крім того кожний дослідник читає їх по-своєму; так, Ягіч на першім камені читає: SMJR PROVE KMET, а на другім, з конем: SMJR BOGODAN VOJN LJUTVOJ, — напис зовсім безмістовний. Новіший дослідник Мікожинських камінів, dr. Jan Leciejewski бачить у цих написах залишки старопольської мови навіть уже з вимовою rz, ą, і читає їх так, І камінь: smiř žiretwan ledžyt, що ніби значить: Smiř žertwą leży; II камінь: smirnogo océc Lutewoi woiu s(ynowi), а ніби додати треба: »наказав написати те каміння.« Як бачимо, читання двох дослідників дуже різні.

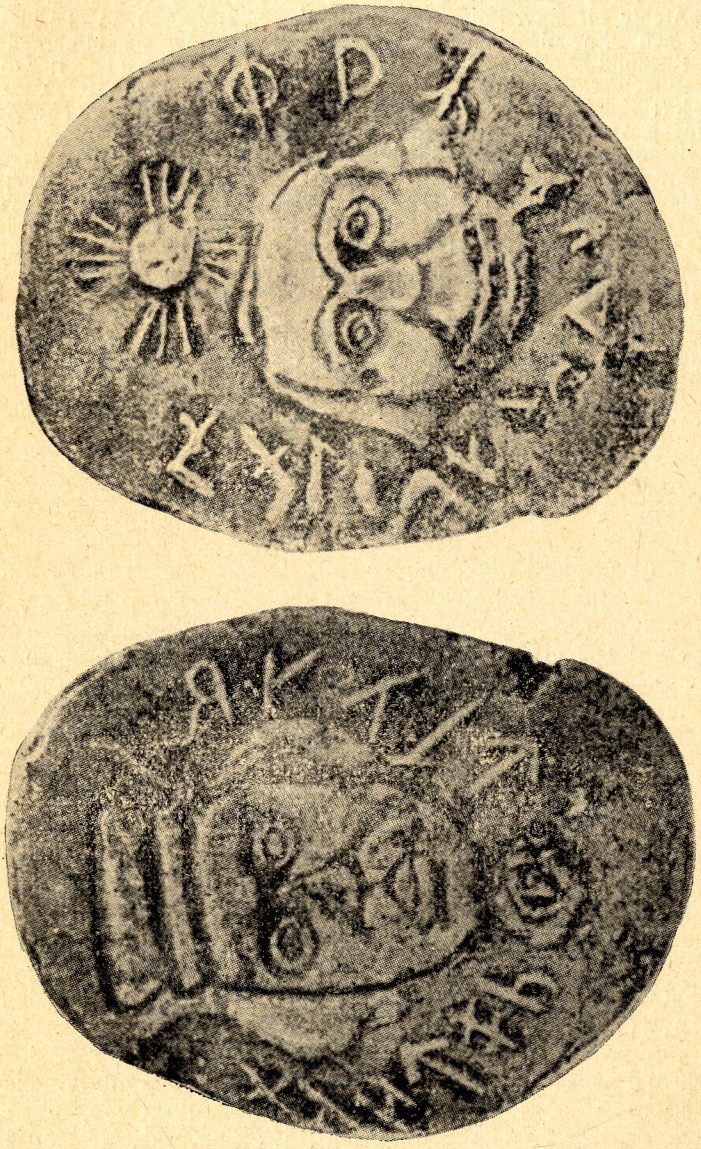
Праці Пекосинського, Лєцєєвського і ін., що визнають оригінальність Мікожинських каменів, викликали гостру критику, і в теперішній час ці камені більшість учених вважає за підробку. Звернено увагу, що як самі малюнки, так і форма рун дуже подібні до таких же на Стрелецьких пам'ятках, — то певне з них підроблено камені Мікожинські.

Більшість учених не визнають також за автентичний пам'ятник і краківський медальйон з рунічними написами. Цей срібний медальйон купив був президент міста Кракова Фрідляйн десь у 60-х роках минулого століття і віддав його до Краківського Музею. Важить медальйон 12 грам, і на двох боках має фігури та рунічні написи. І про цю пам'ятку багато писано, але остаточного вирішення ще не маємо; не однаково, звичайно, й написи відчитують; напр. Лєцєєвський відносить медальйон на X вік, на фігурах бачить малюнок Божої Матері та короля польського Мечислава І, а написи читає так: kržestow witjandz, цебто Христів вітязь, чи rycerz chrztu, — Мечислав І, що в 965 р. охристився; на другім боці: devica macy canłowek, ніби — то Dzewica matka ludzi, цебто Божа Мати. Лєцєєвський твердить, що краківський медальйон — це медаля, вибита 965 р. з приводу охрищення Польщі. Звичайно, прийняти таке читання й пояснення підстав не маємо. (Див. мал. ч. 10).

Крім цих найголовніших пам'яток рунічного слов'янського письма, маємо ще декільки, вже другорядних, напр. у Чехії знайдено гробовий пам'ятник у Скальську з X віку, урна драгельчицька, граничний камінь бодинський; у Росії на Рязанщині в с. Алеканові знайдено урну й черепки з рунічними написами; проф. Сидір Шараневич на Брідщині в с. Чехи знайшов урну з галузковими рунами.

Оце такі пам'ятки рунічного слов'янського письма. Писано про них дуже багато, але, на жаль, наука не прийшла ще до якоїсь

остаточної думки про них; а сувора критика їх з боку акад. Ягіча, що всі слов'янські рунічні пам'ятки визнає за фальсифікати, ще довго не дасть можливости всестороннього об'єктивного їх

10. Краківський медальйон
із слов'янськими рунічними написами; зберігається в музеї Академії Наук у Кракові. Див. ст. 42.

вивчення. На жаль, рунічних слов'янських пам'яток знайдено не багато, хоч існує чимало свідоцтв, що такі пам'ятки мусіли бути, та тільки багато їх понищено.

ЛІТЕРАТУРА про словя'нські руни досить велика, подаю головніше. И. И. Срезневскій: Новое сочиненіе Яна Коллара, »ЖМНПр« 1851 р. ч. 70 ст. 87-99. — Hanusch: Zur slavischen Runenfrage, »Archiv für Kunde oesterr. Geschichts-Quellen«, т. XVIII, 1-114, Відень, 1857 р. — Hanuš J.: Sv. Kyril nepsal kyrilsky než hlaholsky, »Pojedn. Král. České Spol. Nauk«, 1857, V. řada, sv. X, 20; окрема відбитка 1857 р. 26 ст. — Jagić: Zur slavischen Runenfrage, »Archiv für slav. Phil.« 1881 р. т. V. 193-215. — *A.* Małecki: Co rozumieć o runach słowiańskich i o autentyczności napisów na Mikorzyńskich kamieniach, »Roczniki« познанські т. VII, 1872 р. — W. Cybulski: Obecny stan nauki o runach słowianskich, »Roczniki« 1860 р. т. I ст. 401-464. — Fr. Piekosiński: Kamienie Mikorzyńskie Краків, 1896. — K. Szulc: Autentyczność Kamieni Mikorzyńskich zbadana na miejscu, »Roczniki« т. IX, 1876 р. — Lelewel: Polska wieków średnich, 1846 р. т. I. — Dr. Jan Leciejewski: Runy i runiczne pomniki słowiańskie, Львів, 1906 р. ст. 1-207; рец. Ягіча: »Zur slavischen Runenfrage«, див. »Archiv« 1906 р. 28 ст. 385—392; убійчу рецензію на цю працю дав H. Ułaszyn: Runy słowiańskie, »Materjały i Prace Kom. językowej« 1909 р. т. IV ст. 41-71, Краків; проф. Улашин пише: »stwierdzić z całą stanowczością należy, że wywody autora pozbawione są absolutnie wszelkiej metody i krytycyzmu, — są fantazjami na dany temat«. — И. В. Ягичъ: Вопросъ о рунахъ у славянъ, »Энциклопедія Славянской Филологіи« 1911 р., Спб., вип. 3, ст. 1-36, тут і важніша література; рец. В. Щепкина в »Roczn. Slav.« 1912 р. т. V. ст. 95-96. — Бодуен-де-Куртене: Отчетъ командированнаго за границу о занятіяхъ, Казань, 1877 р. — Aleks. hr. Przezdzecki: O Kamieniach Mikorzyńskich, Познань, 1870 р. т. XIII.

IV. Карбування.

У кожного народу ще задовго до появлення сталого письма існували найрізніші способи зазначати свою власність або занотовувати щось від забуття. Для цього насамперед уживалося найрізніших знаків, що їх вирізували або видовбували на предметах чи на чомусь іншому. Яке відношення цих приватних значків до письма, ще не досліджено, але не підлягає жодному сумніву, що вони впливали на повстання азбук у різних народів.

З надзвичайно давнього часу, для зазначення своєї власности, відмічаються чи карбуються найрізніщі речі: дерево, домашні речі, цегла і ін., ставиться певний знак навіть на землі, зазначуючи тим, кому вона належить. Дуже поширене вже з давнього часу карбування скота, — овець, коней, корів і ін. Що знаки власности існували й на землях слов'янських уже з дуже давнього часу, свідчить про це київська »Руська Правда«, пам'ятник к. X — п. XI віку, яка знає вже ці знаки й встановлює кару за злісне знищення їх. Значки для зазначення власности бувають найрізніші, але переважають форми, складені з прямих ліній.

Серед різних знаків, що їх вживано вдавнину, цікаві й цінні т. зв. каменярські знаки. В дуже глибоку давнину, ще за того часу, коли виробленого письма може й не було, каменярі ставили різні свої знаки на тім камені, який виробляли або яким працювали. При теперішніх розкопках звичайно знаходять багато каменю, а на ньому дуже часто бувають каменярські знаки. Ці знаки звичайно вказують або на господаря каменя чи на майстра, або на каменоломню, де його здобуто.

Уже з давнього часу існували осібні будівничі братства; початок їх легенди відносять ще на час будування Соломонового храму. Ось ці будівничі братства й могли мати свої власні знаки, які вони й вирізували на тім матеріялі, якого вживали. Аж до кінця X-го віку камінні будівлі були привилеєм тільки манастирів, що їх будували й ставили на камені свої знаки. Дуже багато каменярських знаків знаходять на світських будівлях, особливо на стінах; напр. на стінах Трої, Риму та Помпеї знайдено немало цікавих каменярських знаків.

Наукові досліди каменярських знаків розпочалися з 20-х років минулого століття, і до теперішнього часу зібралася вже солідна література для висвітлення цього питання. На початку висловлювалися найрізніші думки про значення цих значків; бачили в них то руни, то якесь таємне писання, то письмо уставне, але вже в 1837 р. учений Stieglitz назвав їх каменярськими знаками: Steinmetz-Zeichen або Mason's marks В теперішній час вивчення каменярських знаків дійшло до такої докладности, що по цих знаках спеціялісти легко означують вік вироблення каменя чи вік будівлі.

За останнього часу американці та італійці зробили розкопки на о. Криті, а особливо в Кноссі та Фесті. Розкопки руїн т. зв. палацу Міноса в Кноссі дали дуже багато матеріялу для вивчення каменярських знаків, матеріялу надзвичайно цінного, бо він походить іще за 2000 літ до Христа. Досліди цього матеріялу остаточно не закінчені. Крит знаходився підо впливом двох культур, — єгипетської та малоазійської, і ці впливи й відбилися на каменярських критських значках. Характер цих значків переважно геометричний, — це різні фігурки з прямих ліній; але кидається в вічі те, що багато з цих значків нагадують форми літер европейських алфавитів (див. мал. ч. 11 і 12).

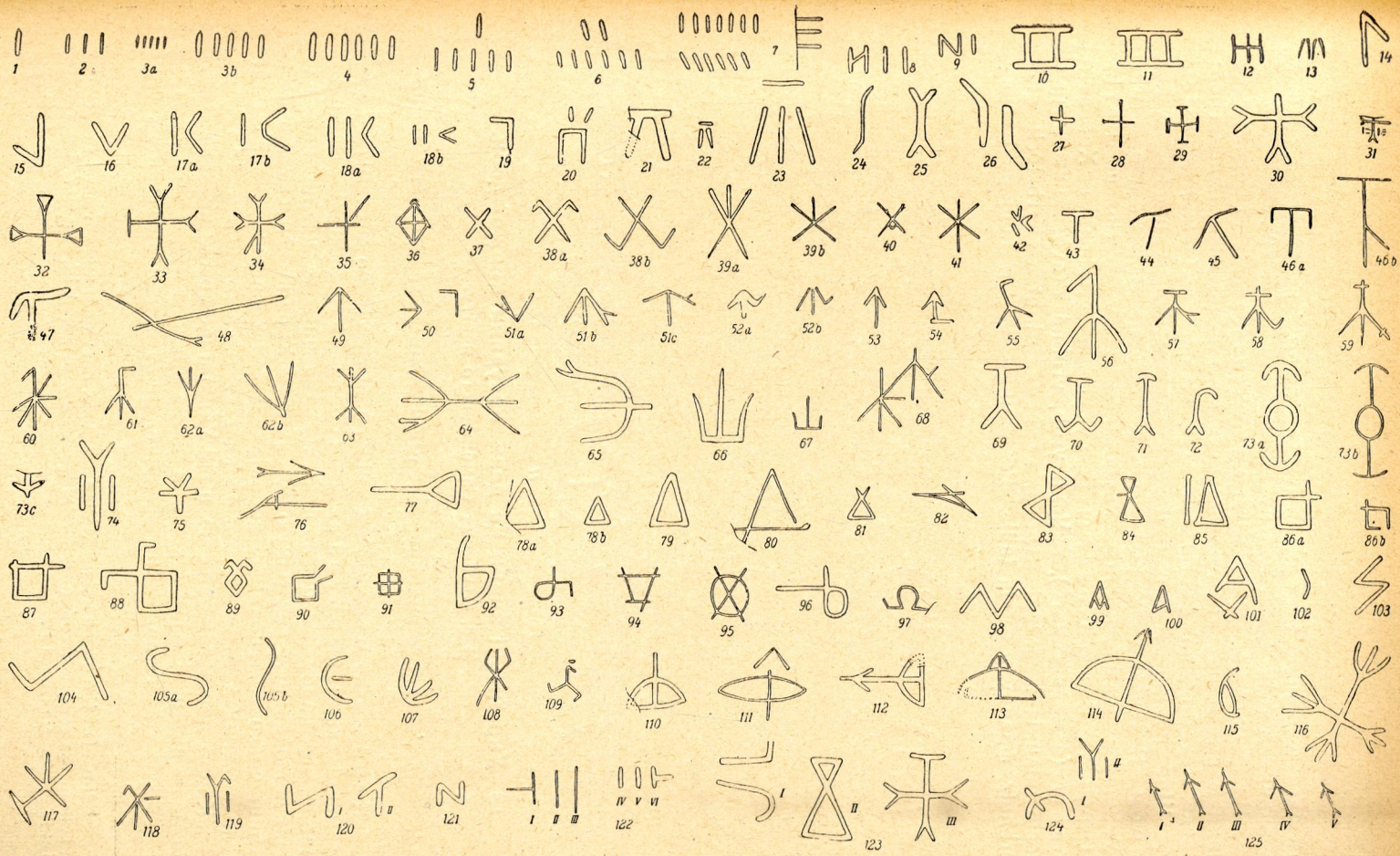
Каменярські знаки появилися ще до часу усталення письма, і в цім їх велике значення. Яке їх відношення до цього письма? Чи не впливали вони на нього? Усе це питання дуже цікаві, але, на жаль, остаточної відповіді на це ще не маємо. Деякі з учених, напр. єгиптолог Пітрі, уперто твердять, що каменярські знаки єгипетських каменярів впливали на походження европейських алфавитів; а Пітрі при своїх розкопках 1888-1889 р. р. знайшов глиняні черепки з написами на них іще за 25 віків до Христа.

Чи каменярські знаки мали якебудь значення письма, чи були тільки знаками власности, трудно відповісти на це щось остаточне. Дехто з учених бачать у них спроби ідеографічного писання, інші бачать навіть зачатки письма силабічного; у всякому разі це вже знаки для передачі людської думки. Знаки ці надзвичайно сталі в своїм житті, — досліди показують, що на протязі 3000 літ живуть одні й ті самі знаки.

Чи каменярських знаків уживано на слов'янських землях? Уживано, але потрібного матеріялу, на жаль, зібрано мало. Дуже цікаві результати дали розкопки в Болгарії, в Абобі, де розкопано руїни палацу Крума та Омортага з VIII-IX в. по Христі; знайдено

11. Каменярські знаки за 2000 літ до Христа.

Тут зібрано однородні знаки на пам'ятках різного походження й різних епох. Головний матеріял — із розкопок на о. Криті, каменярські знаки в Кноссі (т. зв. палац Міноса), 2000 літ до Христа; це ч. ч.: 4-8, 10, 11, 13, 19-24, 29, 33, 38, 44-6, 48, 51, 52, 54, 56, 59, 60, 64, 67-70, 73, 75, 84, 85, 87-89, 94. З Троянських пам'яток ч. ч.: 9, 15, 16, 30, 32, 47, 49, 50, 71, 76, 86, 92, 96-98. Знаки власності (російські): 2, 3, 12, 35-37, 62, 72, 77, 78, 90, 91, 93. Каменярські знаки різного часу: 14, 17, 25-28, 31, 34, 39-43, 55, 57, 61, 63, 65, 66, 74, 79-83, 85. Звертають увагу на себе знаки на взір буків: П 13-15, Т 16. 31-33. Ѧ 35, Ж 45. 50. 97, Ѱ Ф 46. 47. 51-52. 76. 78, Ц 53, Щ 54, Ѫ 59-61, Б 95, Ъ 93, Ь 92, В 96, У 98. Про ці знаки див. статтю: Ѳ. И. Успенскій: О древнѣйшихъ знакахъ письма, »Новый сборникъ статей по славяновѣдѣнію«, Спб. 1905 р. ст. 321-335. — З правого боку старший рунічний алфавит.

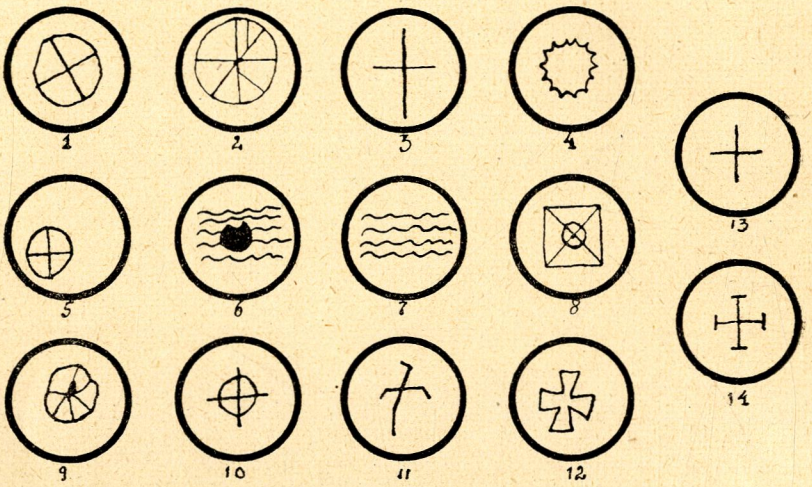
12. Каменярські знаки з VIII-IX віку по Христі.

Матеріял із розкопок палацу Крума й Омортага в Абобі в Болгарії, VIII-IX в. по Христі. Звертають увагу знаки на взір буков: Ж 39-41. 108, Ψ 55-67, ѕ 81. 86. 88. 93. 96. 97, Ь 92, А 100. 101, Ѧ 99, Ф 110-114, Ѫ 118. 123 і ін. Див. ту саму працю Успенського.

тут багато значків на камені, і цікаво, що ці значки часто похожі на значки з руїн т. зв. палацу Міноса (див. мал. 12).

На днах різного посуду ганчарі часто ставили свої знаки; такі знаки маємо й на українському посуді з княжої доби, найчастіше, правда, хрест різної форми або хрищаті фігури[1] (див. мал. ч. 13).

Щоб покінчити з різними значками, розповім ще про т. зв. карби. Називають їх різно, — в Росії це бірка або тамга, в Україні — карб, карбіж, карбованка, тавро, в Польщі karb, в Сербії та Болгарії рабош (з румунського raboş), в Хорватії роваш (з мадярського), в Чехії vrub, vrubné drevo; знають цей спосіб значків і західні народи, наприкл. німці — Kerbstock або Kerbholz, французи — la taille. Як бачимо, карби поширені серед

13. Українські знаки на днах посудини княжої доби.
З с. Ступниця Самбірського повіту.

цілого слов'янського народу, не рідкі вони й серед світу неслов'янського.

Карб — це паличка, на якій роблять ті або ті замітки неписьменні люди; карбувáти — робити такі замітки. Найпростіший рід карбу — це вирізки на паличці, де кожна вирізка визначає одиницю; так рахують, бачив, в Україні неписьменні робітниці число днів праці на заробітках, так господині зазначають число виданих у борг кварт молока і т. ін. (див. мал. ч. 14).

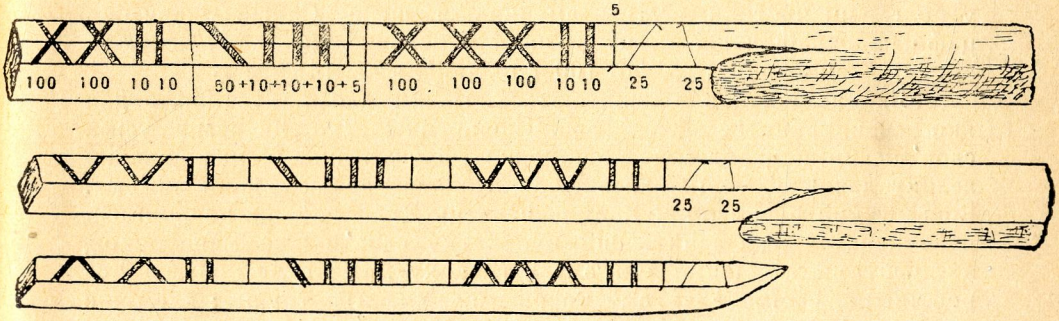
Карби поширені були по цілій Україні ще зовсім недавно. Так, іще на прикінці панщини кожний панський двір мав карбового чи карбівничого, — це старший робітник, неписьменний, що

---

[1] Д-р. В. Кобільник: Знаки на днах посудини княжої доби із Ступниці пов. Самбір, »Літопис Бойківщини«, 1936 р. кн. VIII, ст. 1-7 і 4 табл. знімків. (Див. мал. ч. 13).

з доручення пана карбував на палицях кожному робітникові, хто скільки днів проробив. Звичайно кожний робітник мав свою палицю до карбування, що переховувалась у карбового. Ще й тепер при панських дворах можна знайти »карбованого«, але вже письменного, що веде рахунок зароблено. Прізвище Карбовий часте й тепер по цілій Україні, хоч такої посади давно вже не існує.

В Карпатах серед українських гуцулів і тепер іще часте карбування. Так, напр., пастух на Юрія (23 квітня) доїть кожну приведену до нього на полонину вівцю й обраховує, скільки вона дасть молока за ціле літо, цебто за час пробування на полонині. Відповідне число пастух карбує собі на довжелезній паличці, карбує кожного господаря окремо, але за таким порядком, як вони живуть при дорозі чи вулиці. Через це така карбованка стає ніби мапою. На цій же паличці пастух потім карбує, скільки хто відібрав у нього молока.

14. Сербський рабош.
Палички з карбами.

Року 1927-го В. Пожидаєв зробив докладний дослід кавказьких, кабардинських та українських карбів (тамг), погрупував їх і порівняв з єгипетськими ієрогліфами. Дослід родинних карбів (знаків, що їх випалювано на конях, вівцях, биках, щоб відзначити, якій родині належать вони) показав, як вони розвиваються, і як від складних переходять на прості. В. Пожидаєв знаходить залежність українських карбів від єгипетських ієрогліфів, що дуже сумнівне. На жаль, В. Пожидаєв не опублікував своєї праці, — ми її знаємо тільки в переказі проф. М. Грунського (»Записки« ВУАН 1928 р. т. 19 ст. 266, 274-277), що сильно виступає проти теорії автора. Пожидаєв навіть твердить, ніби глаголиця повстала з староукраїнських карбів (див. далі, розділ VIII. 3).

Але бувають карби й складніші, — це подвійні карби. Паличка ріжеться на дві частини, — більша з ручкою лишається в господаря, менша видається робітникові; відповідні значки робляться на двох частинах відразу, але робляться так, що, приклавши меншу до більшої, получається єдність, чим і можна перевірити, чи якась сторона не додала до карбу зайвого значка або чи не знищила його.

Складених карбів уживається в багатьох випадках серед неписьменної людности, напр.: 1. Неписьменні побірці податків так зазначають, хто скільки заплатив. 2. Крамарі зазначають на карбах, скільки хто їм винен; щоб заплатити борг, треба принести свою частину карбу, — крамар прикладає її до своєї, цебто справджує, а по виплаті нищить. 3. Шинкарі так видають горілку наборг. 4. На карби віддають сукно до валюш, муку до млинів і т. ін. 5. Пастухи записують череду свою на карби, а також плату, яку з кого взято.

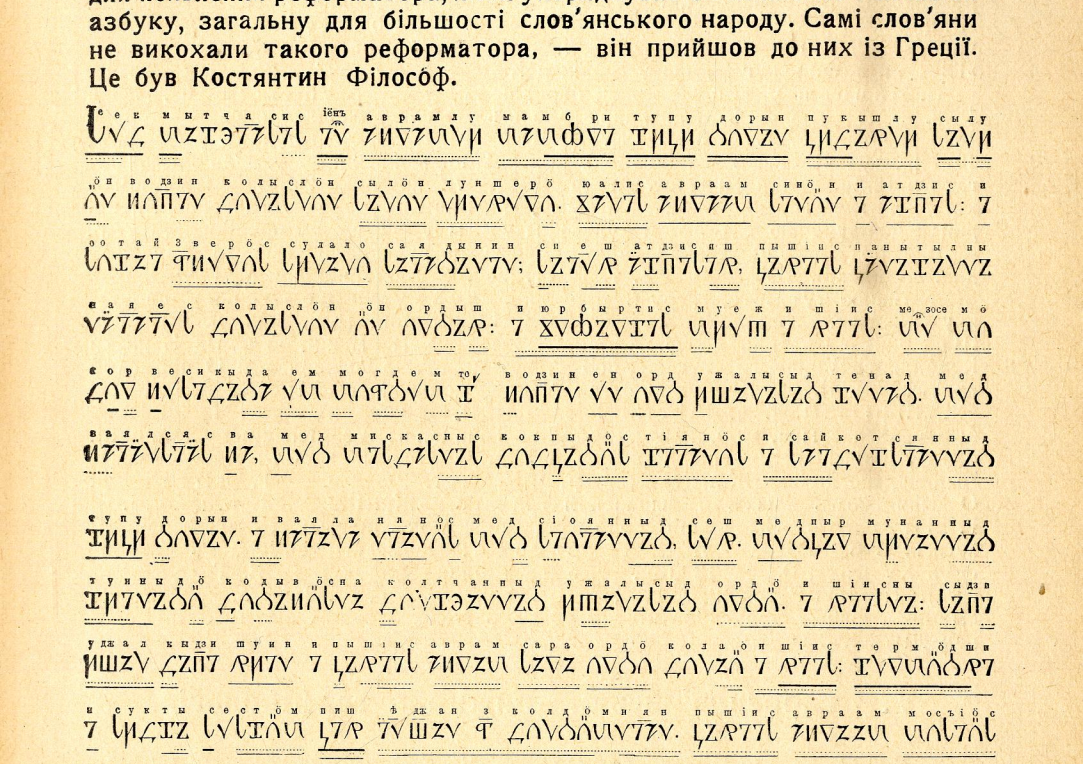
Цікаво, що право російське визнавало бірку за доказ числа відроблених днів на панщині (т. IX Свода Законів, додаток IV, ст. 226), визнавав їх і Устав Торговий. Те саме бачимо і в Сербії, де суд визнає за ровашами правну силу.

У південних слов'ян, — болгар, сербів, хорватів складені роваші вживаються дуже часто; частина, що лишається в господаря, зветься в сербів »квочка«, а та, що видається — »пиле« (курча), у болгар ці частини звуться »майка« та »щене«. Спосіб зазначення цифр на ровашах досяг тут значної виробленості, — тут існують окремі значки для 1, 5, 50, 100 і ін. (див. мал. 14).

Як бачимо, карби вживаються тільки для рахування, а для якогось читання їх не вживали. Поширенність карбів поміж усіма слов'янськими народами красномовно свідчить про їх надзвичайно велику давність, — їх напевне вживано ще до появлення письма. Болгарський письменник X віку, чернець Хоробрий, як не один раз я зазначав уже, свідчить, що напочатку слов'яни не мали буков, але чертами та різами »чьтѣху и гатааху«. Що саме розумів Хоробрий під своїми »чертами та різами«, сказати трудно; але одне можна сміло твердити: самих карбувань розуміти тут не можна. Як чернець, Хоробрий ставиться до поганського слов'янського письма з певним призирством, але проте й він не сховав, що й при допомозі цих черт та різ словяни »чьтѣху и гатааху«. Дохристиянське слов'янське письмо, як письмо переважно епіграфічне, мусіло складатися більше з прямих ліній, зручних до вириття на твердому матеріялі, а тому Хоробрий і зве його чертами та різами. Коли б це були тільки карбування чи роваші, то не міг же Хоробрий не бачити, що й охрищені слов'яни так само часто вживають їх, як і до охрищення. Очевидно, Хоробрий своїм »чьтѣху« говорить про правдиве читання, а не тільки про рахування на карбах.

Отож, короткий аналіз рун та карбів підсовує нам думку, що ще до часу появлення на слов'янських землях »християнського« письма, грецького та латинського, слов'яни мали вже якесь своє початкове письмо, що похоже було на черти та різи. Пізніш, коли на землях слов'янських почало було ширитися християнство, тоді появилося поміж слов'янами й нове письмо, грецьке та латинське. Нове письмо, хоч було воно й більш упорядковане, хоч і приходило воно від культурнішого народу, але й його не могли слов'яни легко застосувати до своєї мови, бо мали такі власні звуки, яких не знала мова грецька чи латинська, а не маючи звуків, не мала й відповідних буков. Слов'яни давали собі раду, як могли, кожне

плем'я по-своєму, але загального, добре пристосованого до мови слов'янської письма не було. В своїм культурнім розвиткові слов'яни дійшли якраз до того моменту, коли настав найкращий час для появлення реформатора, який упорядкував би їм письмо і склав би азбуку, загальну для більшості слов'янського народу. Самі слов'яни не викохали такого реформатора, — він прийшов до них із Греції. Це був Костянтин Філософ.

15. Зирянське письмо св. Степана Пермського, XIV в.

Св. Степан Пермський року 1372-го склав азбуку для зирян (перм'яків), що складалася з оцих 26 буков: a, bur, gai, doi, e, żoi, dżoj, zata, dzita, i, koke, lej, meno, neno, o, pei, rei, śij, taj, wo, u, cju, czery, szjui, y, je (ѣ), ju. Наш знімок — напис на образі XIV-го віку, це 18-й розділ книги Буття (явлення св. Тройці Авраамові) в перекладі на зирянську мову. Над зирянськими буквами подано їх транскрипцію гражданкою.

ЛІТЕРАТУРА. П. Ефименко: Юридическіе знаки, »ЖМНПр« 1874 р. ч. 175-176, кн. 10-12, а в кінці по ст. 293 дано таблицю 365 знаків власности. — А. Я.: Клейма, »Энциклоп. Словарь« Брокгауза, півтом 29 ст. 344-345, тут і література. — Franz Rżiha: Studien über Steinmetz-Zeichen, Відень, 1883 р. тут і 67 таблиць, на них 1147 різних каменярських знаків. — В. И.

Срезневскій: Сѣверный рѣзной календарь, Спб. 1871 р. зо знімками. — Ф. Видеманъ: О началѣ греческой письменности, »ЖМНПр« 1898-1899, ч. 317-318. — Ѳ. И. Успенскій: О древнѣйшихъ знакахъ письма, »Новый Сборникъ статей по славяновѣдѣнію«, Спб. 1905 р. ст. 321-335, — тут коротко розказано про каменярські знаки, додано й дві таблиці знак в. — Бирка, »Энц. Сл.« Брокгауза, півтом 6 ст. 896. — Dr. Sebestyén: Rovás es Rovásirás, Будапешт, 1909 р. — Ст. Р. Делич: Рабоши у околици Чајничкој, »Гласник земальског музеја у Босни и Херцеговини« 1892 р. IV вип. ст. 89-90. — Н. Начовъ у »Сборникъ за народни умотвор.« т. VII ст. 496-505, Софія, 1892. — Аргировъ: Календаръ рабошъ, »Периодическо Списание« Софія, 1896 р. кн. 54 ст. 779-785. — И. В. Ягичъ: Вопросъ о рунахъ у славянъ, 1911 р., тут на ст. 25-36 розказано про роваші в південних слов'ян і дано багато знімків. — Bogusławski, т. III ст. 172 примітка 26. — Осман Акчокракли: Татарские тамги в Крыму, »Материалы научно-этнограф. Экспедиции по изучению татарской культуры в Крыму 1925 г.«, Симферополь, 1927 р. — В. Пожидаевъ: Кавказкая тамга и южно-русские письмена-гіероглифы, див. »Записки« ВУАН 1928 р. т. 19 ст. 266, 272-277, виклад М. Грунського.

Подаю тут літературу й про зирянську чи пермську азбуку, яку склав св. Степан Пермський десь у 1372-м році (див. мал. ч. 15). П. Д. Шестаковъ: Св. Стефанъ, первосвятитель Пермскій, »Ученыя Записки Казанскаго Университета« за 1868 р., тут на ст. 75-90 розділ 5: О пермской азбукѣ. — П. Д. Шестаковъ: Чтеніе древнѣйшей зырянской надписи, »ЖМНПр« 1871 р. ч. 153 ст. 29-46. — П. И. Савваитовъ: Грамматика зырянскаго языка, Спб. 1850 р. — Wiedemann: Versuch einer Grammatik des Syrjänischen Sprache, Ревель, 1847 р. — Г. Лыткинъ: Пятисотлѣтіе Зырянскаго края, »ЖМНПр« 1883 р. ч. 230 ст. 275-326. — Г. Лыткинъ: О зырянскомъ языкѣ и зырянской грамотѣ, »ЖМНПр« 1884 р. кн. XII. — Г. Лыткинъ: Зырянскій край при епископахъ пермскихъ и зырянскій языкъ, Спб. 1889 р. — И. С. Некрасовъ: Пермскія письмена въ рукописяхъ XV вѣка, Одеса, 1890 р., ст. 6+8 таблиць знимків. — Е. Голубинскій: Исторія Русской Церкви, т. II ч. I. М. 1900 р., ст. 274-276. — Див. іще »Энцикл. Слов.« Брокгауза півтом 62 ст. 637-638, а також півтом 35 під словом Лыткинъ.

V. Старослов'янська книжкова термінологія.

Через те, що нам доведеться часто здибатися в цій праці з книжковими термінами »боукы«, »кънигы«, »письмена«, а значення їх по пам'ятках не завжди однакове, коротенько спинюся тут над виясненням, що́ саме вдавнину визначали ці терміни. Мушу це зробити особливо ще й тому, що наші дослідники часто перекладають ці терміни невідповідно, а це веде до значних непорозумінь,[1] бо ці терміни часті в пам'ятках великого значення, таких, як, напр., Життя Костянтина й Методія,[2] Оповідання черця Хороброго й т. ін.

Слово боукы звичайно вживається в множині й відоме вже в найдавніших наших пам'ятках. Це дуже давня наша позичка з мови готської або давньонімецької, пор. гот. boka, д. гор.-нім. buoh, нове Buch-книга. Дуже довго старослов'янське боукы задержувало старе позичене значення — книги взагалі, libri, βίβλοι, а особливо — книги святого Письма, св. Письмо.

Так, у ЖК[14] знаходимо це слово в старім значенні, як »св. Письмо«, два рази: Костянтин каже, що він із радістю піде до

[1] Пор. у статті М. Грунського, »Записки« ВУАН т. 19 ст. 268.
[2] Ці пам'ятки зазначаю скорочено: ЖК, ЖМ.

мораван, »аще имуть боуквы въ языкъ свой;« цікаво, що це саме місце в деяких списках має не »боуквы,« а кънигы«. Друге місце: Візантійський цісар відписує князеві Ростиславові, що Бог їм »явль боуквы (цебто св. Письмо) въ вашъ языкъ«. Третє місце знаходимо в ЖК[15]: »Коцьлъ, кънязь Паноньскъ, и възлюби вельми словѣньскы боуквы,« а списки дають тут і »кънигы«.

Певне так само треба розуміти слово »боукы« як св. Письмо і в ЖМ[6]: »Бяхоу же єтера многа чадь, яже гоужахоу словѣньскыя книгы, глаголюще, яко не достоить никоторомоу же языкоу имѣти боуковъ своихъ, развѣ євреи и грекъ и латинъ, по Пилатовоу писанию, єже на крьстѣ Господьни написа«.

Те саме в Похвалі солунським браттям: вони »просвѣтиста боукъвами« Паннонію й Моравію. В І тропарі давньої Служби св. Мефодію його названо »святымъ боуквамъ премоудръ обратьникъ,« — це дуже важливе місце, яке звичайно в нашій науці розуміється неправильно, а треба: святим Книгам премудрий перекладчик.

В Хроніці Георгія Амартола читаємо: »Якоже и в Євангельскыхъ буквахъ написасе«. В Галицькій Четвероєвангелії 1144 р. Лука 16[6] і 16[7] маємо: Пріими боуквы своя, Боуквы твоя, — в пізніших текстах тут не »букви,« але »писанія.« Мука св. Теклі: »Рас'сла князь скоро бук'ви, написавъ сице«.

»Повість временних літ« за Троїцьким списком XIII-XIV в. має до слів: »яко не достоить никоторому языку имѣть букъвъ своихъ« виразну глосу: »рекши книг« (Лавр.[3] ст. 26 під 898 р.).

Це стародавнє значення »букви« — св. Письмо, чи »Писання« взагалі дуже довго тримається в слов'янській літературі. Але досить рано набуло воно й другого значення, — як наше сучасне буква, littera, γράμμα, ἐπιστολή. Напр. у ченця Хороброго: »Азъ, въ разоумъ оучящимся боуквам, великомь раздвиженіемь оусть възгласиться« ще сумнівно, чи тут уважати »букви« за св. Письмо, чи за письмена, які він часто вживає.

З дуже давнього часу слово **кънигы** має в слов'янській літературі подвійне значення: сучасне libri, βίβλοι, а також і букви, письмена, litterae, γράμματα. Аж по XIV-й вік це слово вживалося тільки в множині. В значенні нашого »книга« це слово вживається від найдавнішого часу аж досі, але в значенні »буков« це слово знане тільки вдавнину. Так, давні Євангелії X-XV віків Лук. 23[38] все пишуть так: »Бѣ же и написаниє написано надъ нимь кънигами елиньсками, и римьсками, и єврейсками«; пізніше тут »кънигами« замінено на слово »писмены«. Гр. Ільїнський подає (Byzant. III. 82): у Шим. Ап.: »Кьнигы на листь написаны«, а в Сліпч. Ап. це вже так: »Боукови на листъ написаны«.

В »Лѣтописецъ въскорѣ« читаємо, що від охрищення болгар минуло до »прѣложениє книгъ лѣт 30,« що проф. Гр. Ільїнський зовсім слушно читає »изменение букв« (Byz. III. 82-83).

ЖМ[6]: »Бяхоу же єтера многа чадь, яже гоужахоу словѣньскыя книгы, глаголюще, яко недостоить никоторомоу же языкоу имѣти боуковъ (=книг св. Письма) своихъ, развѣ євреи, и грекъ, и

латинъ, по Пилатовоу писанию, єже на крьстѣ Господьни написа«. Можливо, що тут »книгы« мають своє звичайне значення, але трудно приймати тут »буков« за »письмена,« бо певне триязичники знали, що багато охрищених народів таки мають письмена, і цього їм ніхто не забороняє.

Оповідання ченця Хороброго: »Прѣжде оубо словѣне не имѣху книгъ,« — тут буков, письмен.

Часте вдавнину слово **письмѧ**, мн. **письмена** звичайно визначає просто букву, littera, γράμμα. Остр. Єв. 1056 р. Мт. 5[18]: Писмѧ єдино или єдина чьрта. Часте в Оповіданні ченця Хороброго: И сътвори имъ 30 писмена и осмь. Жидове бо пръвоє писмя имуть алефь, і т. д.

Але часом слово »письмена« визначає не букву, але »писання« або й »св. Письмо,« scriptura. Напр.: Єфрем. Кормч. коло 1100 р.: Явѣ бо єсть апостольскоє писмя (scriptura). Паісіїв Збірник XIV в.: Мняться прогоняюще нѣкими ложными письмяны. Так само і в Оповіданні ченця Хороброго в оцьому місці: »Тѣмже словѣнскаа писмена святѣйши сут и чьстнѣиша, святъ бо мужъ створилъ я єст, а гръческаа еллини погани« і т. д., — згадка далі про Акілла та Симмаха свідчить, що тут мова про переклади, а не букви.

Ото ж, як бачимо, вдавнину дуже часто слова »букви« та »книги« вживалися одне замість одного, а слово »письмена« мало два значення, а це тепер викликує велику плутанину, бо часто не знаємо, що́ саме визначають ці слова. Ось через це завжди треба бути дуже уважним, коли в давніх пам'ятках маємо ці слова, щоб справді перекласти їх відповідно.

ЛІТЕРАТУРА. И. И. Срезневскій: Матеріалы для словаря древнерусскаго языка, Спб., 1893. т. I-II. — Проф. Н. К. Никольскій: К вопросу о русских письменах... »Известия« 1928 р. кн. 1 ст. 7-14. — Проф. Г. А. Ильинскій: Где, когда... »Byzant.« 1931 р. т. III ст. 82.

VI. »Руське« письмо й »руські« переклади перед Костянтином.

Як ми бачили в II-му розділі, маємо багато найрізніших доказів, що слов'яни мали невпорядковане письмо ще до Костянтина. Один із цих доказів проаналізую в цім розділі докладніш, бо це доказ надзвичайної ваги. Життя Костянтина в 8-му розділі розповідає, що Костянтин, бувши десь у 860-861 році в Херсонесі (за час своєї хозарської місії), знайшов там Євангелію та Псалтиря, »русьскыми писмены« писані. Виходить, що в Херсонесі, де все було не мало слов'ян, особливо купців, Костянтин знайшов якісь готові переклади на »руську« мову, або може йому їх навмисне сюди принесено й показано, як знавцеві слов'янської мови та християнському місіонерові. Подаю це надзвичайної ціни місце ціле з ЖК[8] в редакції, яку я уставив з 18 списків: »Обрѣте же тоу Євангеліе и Псалтырь, роусьскыми письмены писано, и чловѣка обрѣтъ, гла-

голюща тою бесѣдою, и бесѣдовавъ съ нимъ, и силу рѣчи приимъ, своєй бесѣдѣ прикладая различьная письмена гласьная и съгласьная, и, къ Богоу молитвоу творя, въскорѣ нача чести и съказати. И мънози ся ємоу дивляхоу, Бога хваляще«.

Цікаве це місце завдало науці нашій надзвичайно багато клопоту. Величезна культурна вартість цього свідчення ясна відразу. Але як направду зрозуміти цю звістку про існування »руських« перекладів іще до перекладів Костянтинових? І вчені писали про це надзвичайно багато, кожен виставляв свої власні думки та гіпотези, часом дуже головоломні, як остання гіпотеза проф. Г. Ільїнського, проте до остаточного висновку не прийшли й тепер. Але треба підкреслити, що про цю таку важливу звістку ще не маємо, на жаль, якоїсь окремої вичерпної всебічної монографії, хоч вона того цілком заслуговує. Оповідання про руські Євангелію та Псалтиря дуже темне, й викликає цілу низку важливих та ще не розв'язаних питань: що це за »руська« мова? Що це за »руські« письмена? Коли справді такий »руський« переклад був, як він міг ніби навіки затратися? Як розуміти окремі вирази цього загадкового оповідання? Для кого саме зроблено цей такий давній переклад? Усі ці питання надзвичайно цікаві, і всі вони чекають ще остаточної відповіди. Але серед низки таких питань ось ці два виріжнюються осібно, як найголовніші: що то була за »руська« мова і що то були за »руські« письмена в 860 р.?

Властиво, цілу справу можна б вирішити остаточно, коли б можна було знати точно, як розуміти слово »руський« у половині IX-го — X-м віках. У нас здавна панує в науці т. зв. норманська теорія походження Руси; основоположником її був іще сам автор Київського Початкового Літопису, що під 898 роком авторитетно заявив: »От варягъ бо прозвашася Русьою, а первѣє бѣша словѣне... Сице бо звахуться ти варяги Русь«. В науці довго панувала думка, ніби Русь заснували варяги (норманн), що Русь — це нормани, що руський — це норманський. Високі авторитети наукові, що боронили цю норманську теорію (Баєр, Міллер, Шлецер, М. Погодин, Є. Куник і ін.), на довгий час убили вільну іншу думку.

Оце панування в науці т. зв. норманської теорії, звичайно, відбилося негативно й на вирішенні нашого питання. Одним із перших, хто писав про руські переклади, що їх у Херсонесі знайшов був Костянтин, був славний чеський учений П. Шафарик; у своїм творі: Památky dřevního písemnictví Jihoslovanů 1853 р. він коротко заявив, ніби тут »руські« письмена — то готські, а мова була варязька, норманська[1]. Великий авторитет П. Шафарика зробив те, що слідом за ним пішли й інші вчені як наші, так і західні, — Невоструєв, Рачки, Міклошіч і ін. Цей останній у своїй спільній з Дюмлером праці підкреслював, що »руссами« в IX в. звалися тільки германські варяги, в жоднім разі не слов'яни.[2]

---

[1] Památky на російську мову переклав свящ. В. Войтковський і видрукував їх в »ЖМНПр« 1855 р. ч. 87 ст. 32-122; див. тут. далі.

[2] Die Legende vom hl. Cyrillus, 1870 р., ст. 47.

Новіші вчені пішли тією саме дорогою, і звичайно боронили норманську або готську теорію в справі руських перекладів, що знайшов їх Костянтин. Так писали Є. Голубінський, Ів. Малишевський, Васильєвський, Marquart, П. Лавров, Brückner, Шахматов, архим. Макарій, Платонов, Leger, Брун, Rettel, Gromnicki, а за нових часів Пастрнек, Ф. Фортунатов, І. Вайс, С. Кульбакин, Гр. Ільїнський, Ф. Дворнік і багато ін.

Але було багато й таких учених, що розуміли це місце так, як написано, й виставляли (в різній формі) слов'янську теорію, напр. В. Ламанський, І. Срезневський, Небосклонов, Ф. Успенський, Будилович, Д. Іловайський, Сухомлінов, Н. Лавровський, Первольф, Пальмов, Гільфердинг, Архангельський, Григорович, Кочубинський і багато інших, а за нового часу — проф. І. Никольський. Проф. М. Грушевський спочатку був скептично поставився до оповідання ЖК[8] (Історія I[3] 565), але в »Історії укр. літератури« 1923 р. II. 12 він уже пише зовсім інше: »Саме представлення стрічі Костянтина з руським письмом і богослужебними книгами в Криму, в Херсонесі, таки лишає дещо до думання. У всякім разі було б передчасним ставити хреста над цим оповіданням, як науково невжиточним. Хто зна, чи з нього не дасться ще щось видушити для ілюстрації старих греко-слов'янських стичностей на Чорномор'ї, донесених хочби в неясній і непевній традиції до авторів легенди, які зв'язали це з місією Костянтина до Хозарів й на Русь«.

Ось таким чином у славістиці, щодо нашого питання, запанували головно дві теорії, — слов'янська та готська-скандинавська. Слов'янська теорія найбільше поширена, особливо серед учених східньо-слов'янських; не мало має прихильників і теорія готсько-скандинавська, головно серед учених західніх. Ніяких нових джерельних матеріялів не прибуває, а тому всі вчені оперують тут головно гіпотезами.

Крім цих двох головних теорій виставлено було в науці чимало ще й інших, але вони ані трохи не освітлили нашого питання. Перший поважний дослідник Життя Костянтина, прот. А. Горський не міг належно зрозуміти ЖК[8], а тому виставив найлегчу теорію — це в с т а в к а, інтерполяція (»О св. Кириллѣ и Меѳодіи«, »Москвитянинъ« 1843 р. том III; те саме в »Кир.-Меѳ. Сб.« 1865 р. ст. 9). Правда, теорія ця в нашій науці ніколи не мала поважного угрунтування, але все таки до неї приставало кілька вчених. Особливо О. Бодянський (»О времени происхожденія«... 1855 р. ст. 99) настоював на цій вставці. Але теорія вставки розбивається досить легко вже самим тим фактом, що тепер знаємо 23 списки Ж К, — і всі вони мають наше оповідання.

Виставлялася й така теорія, ніби це автор ЖК поплутав відомості, бо не знав, що́ направду було в Херсонесі: це Костянтин мав уже свої готові болгарські переклади, а в Херсонесі показував їх русинам, щоб довідатися, чи вони розуміють його переклад. Так твердили Ф. Лебединцев 1862 р., А. Гільфердинг 1865 р., І. Яцьковський 1293 р., В. Ламанський 1903 р. і інші. Але теорія ця йде занадто проти того, про що виразно й ясно свідчить ЖК.

Відома ще й теорія помилки, — автор ЖК помилився, й написав »роусьскыми« замість іншого слова. Так, В. Макушев твердив 1878 р. (ЖМНПр ч. 197 ст. 99), ніби в оригіналі було »роумьскыми,« цебто грецькими; В. Васильєвський хотів бачити тут »тавроскиѳскими« (»Житіе Георгія Амастридскаго«, 1893 р. ст. CCXCIX), а Гр. Ільїнський — »проушьскыми« (Slavia 1924 р. т. III ст. 62-64).

Дуже багато вчених писало про »руські« письмена, що їх Костянтин знайшов був у Херсонесі, але в цих писаннях проглядає нерідко виразна суб'єктивність: вчені західні часто підходять до цього питання з наперед поставленою суб'єктивною думкою, — не визнавати такого величезного »руського« культурного факту... І зовсім справедливо новий дослідник цього питання, Н. К. Никольський у своїй високоцінній праці: »К вопросу о русских письменах, упоминаємых в Житии Константина Философа« (»Известия« 1928 р. т. I) пише: »Вопрос об этих письменах остается неразрешенным в виду тех затруднений, на которые наталкивается истолкование загадочного известия вследствие утраты уясняющих его первоисточников... Однако нельзя не обратить внимания, что на историю предшествующих опытов подобнаго рода в значительной степени влияли: борьба предвзятых точек зрения на начало славянских письмен, состязание исследователей из-за глаголицы и кириллицы и даже вероисповедные и національностическия побуждения« (ст. 6). А проф. Г. Ільїнський в Slavia 1925 р. т. III ст. 56 кидає на адресу прихильників слов'янської теорії. що ніби ця теорія »вдохновлялась скорѣе патріотическими мотивами, чѣмъ строго научными основаниями«... Справді, ці суб'єктивні привнесення сильно перешкоджають науці остаточно вирішити питання не тільки про ці »руські« письмена, але й про зв'язане з ними повстання глаголиці.

Представники готської теорії підкреслюють, що вони стоять на науковому грунті, і в цім сила їхньої теорії (Slavia III. 60). Це зовсім не так, — готська теорія така сама теорія, як інші, а за теорією слов'янською позостається найміцніше, — вона розуміє текст так, як написано, без його перекручувань.

Подам тут ті доводи, що промовляють проти готсько-скандинавської теорії.

1. Як розуміти тут слово »р у с ь к и й«, це, звичайно, найголовніше питання цілої цієї справи. Не належу до прихильників норманської теорії, і тому під словом »р у с ь к и й« розумію східньослов'янський, а властиво — полянський, київський, чи теперішньою термінологією — давньоукраїнський; що тут під словом »руський« можна розуміти »слов'янський«, підставу до того подає й сам основник норманської теорії, автор Київського Літопису, що твердить: »А словѣньскъ языкъ и рускый — одинъ«.

Назва »Русь« — це чи не споконвічна назва полянської землі, властиво Київщини (пор. слово »русий«); тут же на Київщині тече й річка Рось, назва напевне одного кореня з словом »Русь«; не дурно ж іще автор Густинського Літопису, розказуючи, »чесо ради нашъ народъ Русью наречеся«, подає й те, що цю назву дехто

виводить »от рѣки, глаголемыя Рось«. Стара традиційна Русь — це земля поміж Дніпром, Ірпенем та Россю. Уявляти собі повстання Київскої держави так, що її власне 862-го року заснував Рюрик, цілком не науково — державне життя повстало тут поволі і то до 862-го року. Варяги прийшли вже на Русь, і тут ця споконвічна тубільна назва поширилася й на них. Були ж варяги й на півночі, в землі Новгородській, а проте та земля за давніх часів Руссю ніколи не звалася, а це переконлива ознака, що назва Русь пристала до варягів на Київщині. Самої Руси в скандинавських сторонах так і досі не відшукано; північні саги, що так залюбки розповідають про тих своїх земляків, які ходили на Русь, зовсім мовчать про скандинавське походження руської династії[1].

Отож, прихильникам скандинавської теорії треба ще довести, що варяги назву Русь дійсно принесли з собою, а не застали її вже на сучасній Київщині. І зовсім слушно пише глибокий дослідник цього питання проф. Н. К. Никольський р. 1928-го: »Варяги, нападавшие на Царьград в 860 году, могли получить у византійцев название »руссов« или »Роси« от местности, какою они овладели, или от народности, которую они подчинили себе... Не в обычаях старого времени было называть народности по национальности пришлых узурпаторов« (»Известия« 1928 р. І. 17).

2. Іпатіїв Літопис під 898-м роком рішуче заявляє: »а словѣньскъ языкъ и руский — одинъ« (вид. 2, ст. 20). З цим твердженням Літописця треба поважно рахуватися, бо нема переконливих підстав уважати його за неправдиве. А це каже, що слово »руський« в ЖК[8] треба розуміти, як слов'янський.

3. Життя Костянтинове ні в якім разі не можна відносити на IX-ий вік, — воно повстало найраніше в X-м віці, а тоді вже слово »руський« визначало слов'янський. Слово »руський« в ЖК[8] належить не Костянтинові, а тільки авторові ЖК, що жив десь у X-м віці.

4. В буллі 971 року папи Івана до чеського князя Болеслава про заснування празького архієпископства читаємо вираз: Rusciae aut sclavonicae linguae«, — отже в X-м віці руську мову ототожнюється з слов'янською.

5. Проф. Н. К. Никольський у своїй праці 1928-го р.: »К вопросу о русских письменах« подав багато переконливих доводів, що »розгадку названия »русских« письмен следует искать в терминологии не византийской, а западной письменности« (ст. 29), — а західні слов'яни під »русами« завжди розуміли тільки слов'ян, а не варягів. Никольський припускає, що першоджерело для ЖК[8] було західньослов'янське, як і для оповідання про знайдення Климентових мощей.

6. Що в західніх слов'ян була якась традиція звати слов'янське письмо »руським«, про це нам свідчить і запис 1395 р. під глаголицькою частиною Реймської Євангелії, що зве її »писмо русске« (Н. К. Никольский, »Известия« 1928 р. кн. 1 ст. 36).

[1] Доводи проти норманської теорії див. у акад. М. Грушевського: Історія України-Руси, т. І, вид. 3, 1913 р.

7. Арабський письменник Ібн-Хордадбе, сучасник Костянтина й Мефодія, розповідає про руських купців та про їхню торговлю й додає, що »руси — це слов'янське плем'я« (А. Гаркави: Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ, Спб. 1870 р. ст. 49).

Ось таким чином під назвою »руський« не можемо розуміти »варязький«, а тільки »слов'янський«. Зрештою варяги в IX-м віці були язичники, і вже через це відпадає всяка можливість, щоб вони мали переклади св. Письма, — воно було їм тоді непотрібне.

В жодному разі не можу приймати в оповіданні ЖК[8] слова »руський« й за готський, хоча б через такі причини:

1. Автор ЖК знав готів і зве їх властивим їм ім'ям; так, у розд. 16 ЖК перераховано ті народи, що вже правлять Службу Божу народньою мовою, і між ними названо: »Сугди (сурожани), Готѳи« та ін. Отже, вдавнину вже відрізнювано »руських« від готів. Це надзвичайно важливе свідоцтво самого автора ЖК: він знає готів і русів, як окремі народи, а тому в жодному разі не можна приймати свідчення ЖК[8] про »руські письмена« за письмена готські. Власне це саме зовсім нищить готську теорію. Важливість цього свідоцтва проф. Гр. Ільїнський вияснює так: »Если дѣйствительно »русскія«, »рушскія« или »росскія« письмена суть готскія, то почему же авторъ Кириллова жизнеописанія не назвалъ ихъ этимъ именемъ? Намъ говорятъ, что это произошло потому, что онъ смѣшивалъ готовъ со скандинавскими русскими. Однако, ни въ византійской, ни въ славянской литературѣ мы не знаємъ другихъ подобныхъ случаевъ смѣшенія обоихъ народовъ, да это не могло и быть, такъ какъ давно сжившіеся съ христіанской цивилизаціей готы отличались отъ своихъ скандинавскихъ собратій, какъ небо отъ земли... Въ частности же, смѣшеніе обѣихъ націй особенно невѣроятно именно для автора Житія Константина. Кого бы мы ни видѣли въ немъ, Меѳодія ли или Климента, или кого либо другого изъ близкихъ учениковъ солунскихъ братьевъ, — одно несомнѣнно, что онъ принадлежалъ къ числу наиболѣе просвѣщенныхъ и образованныхъ людей своєго времени, и притомъ прекрасно знакомыхъ со всѣми подробностями жизни своего великаго героя. Вотъ почему его произведеніе отличается большою точностью, — даже въ такихъ мелочахъ, какъ названія римскихъ церквей, въ которыхъ пѣлась въ 868 г. славянская литургія. Но если такъ, если авторъ обнаруживаетъ такую поразительную акрибію въ мелкихъ деталяхъ, то вѣроятно ли, чтобы онъ могъ спутать двѣ столь непохожія народности, какими были въ его время готы и скандинавы?

Впрочемъ, на наше счастье, самъ біографъ Константина далъ положительное доказательство, что такое смѣшеніе въ его устахъ было невозможно, — въ другомъ мѣстѣ своего произведенія (правда, очень и очень спорномъ) онъ самъ строго отличаетъ готовъ отъ русскихъ. А если такъ, то какимъ же способомъ онъ могъ ихъ смѣшать по поводу событія, гораздо болѣе бьющаго въ глаза, чѣмъ академическій споръ о правѣ народовъ слушать священные глаголы на родномъ языкѣ?

Таковы соображенія, которыя, по нашему мнѣнію, самымъ угрожающимъ способомъ подрываютъ кредитъ готской теоріи, въ общемъ, все-таки, сравнительно самой научной« (Slavia, 1925 р. т. III ст. 60-61).

Як бачимо, це надзвичайно важливе місце для прихильників готської теорії, тому проф. Г. Ільїнський і виставив свою нову теорію, твердячи, ніби »въ глаголическомъ оригиналѣ Легенды (цебто ЖК) стояли слова: **евангеліе и псалтир проушьскыми писмены писано**, гдѣ **проушьскыми** передаетъ фонетически болѣе древнюю форму **фроужьскыми** (изъ **фружьскыми**), т. е. франкскими. При кирилловской транскрипціи протографа Легенды могъ легко или чисто механически пропустить букву **п** в словѣ **роужьскыми**, или вполнѣ сознательно передѣлать начальное **п** не вполнѣ понятного ему слова в **ь** и приставить его къ конечному **р** предшествующаго **псалтир**: такъ и получилось чтеніе **роушьскыми**, которое писцами позднѣйшихъ копій было осмыслено какъ **роуськыми** и даже какъ **россьскыми**« (Slavia 1924 р. т. III ст. 62). »Какъ извѣстно, у византійцевъ имя Франкъ обозначало германцевъ вообще, не исключая и скандинавовъ. Но такъ какъ ни въ IX в., ни позже мы не вправѣ предполагать у скандинавовъ євангелія на ихъ собственномъ языкѣ, то намъ не остається ничего другого, какъ допустить, что »фружскія« письмена суть готскія письмена, а что человѣкъ, говорившій тою же бесѣдою, былъ готъ« (ib. ст. 62-63).

Як бачимо, теорія Ільїнського занадто складна, а перехід від скандинавів до готів нічим не підтверджений. І все таки до цієї теорії приєднався проф. Ф. Дворнік (Les Slaves... 1926 р.), проф. М. Вайнгарт (»Byzantinoslavica« 1934 р. т. V ст. 418-419) і ін.

Проти готської теорії Ільїнського виступив проф. П. Лавров (»Євангеліє и псалтирь«, »Известия« 1928 р. т. I ст. 38-48; те саме в »Кирило й Методій« 1828 р. ст. 18-22) і дуже основно й переконливо збив усі твердження Ільїнського. Головні думки Лаврова такі: 1) Ільїнський виходить із форми »роушьскый«, але це він робить безпідставно, бо з відомих нам 23 списків Костянтинового Життя тільки два списки знають таку форму, а всі інші мають »роуськыми«. 2) Форму »роушькыми« знають тільки два південнослов'янських списки, а це тому, що в давньосербських пам'ятниках взагалі часто маємо форму »роушьскый« (П. Лавров подає багато прикладів). 3) Ані в одному з 23 відомих списків ЖК нема ані »проушьскыми«, ані чогось подібного.

Теорія Ільїнського нічого не доказала, бо навіть коли б її прийняти, то ще треба б знову доводити, що франки — то готи. Таким чином найважніший закид проти готської теорії не відкинений, а тим самим Ільїнському не вдалося »спасти эту гипотезу отъ полнаго краха«, як він обіцяв був (Slavia III. 61).

2. Знаємо список грецьких єпархій на берегах Чорного моря, і в цьому спискові готські єпархії так і звуться готськими, а не руськими (F. Dvorník: Les Slaves... 143-144). Взагалі, греки ніколи не змішували готів із русами.

3. Прихильники готської теорії ніколи не входять у глибший

логічний аналіз самого оповідання ЖК[8], а воно виразно говорить проти цієї теорії. І справді, добре вдумаймось бодай у це:

а. Оповідання каже, що Костянтин у Херсонесі »обрѣте Євангеліє и Псалтырь, роуськыми писмены писано, и чловѣка обрѣте, глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдова съ нимъ«. Отже Костянтин розмовляв із русином, не вчившись. Хто ж повірить у те, щоб Костянтин, не знавши готської мови, зміг так відразу говорити з готом? Ясно звідси, що русин цей був слов'янин, найскоріше — киянин, тому Костянтин, що добре знав болгарську (солунську) мову, міг із ним розговоритись. Говорю про це й далі.

б. Далі читаємо: »...и силу рѣчи приимъ, своєй бесѣдѣ прикладає различьная письмена гласная и съгласная, и, къ Богу молитву творя, въскорѣ нача чести и съказати«. Це дуже важливе місце: виходить, що Костянтин рівняв голосні й приголосні звуки руської мови до своєї, і через це швидко почав читати руські письмена й говорити руською мовою. Чи ж це не ясно, що тут була не готська мова, а тільки руська-слов'янська? Коли б це була готська мова, що́ йому дало б прирівнання її до своєї? Ясно, що тут була мова слов'янська, і Костянтин рівняв її до мови своєї, болгарської, бо тільки порівняння цих мов дало б змогу Костянтинові ліпше зрозуміти руську мову.

в. Порівнявши голосні й приголосні звуки руської мови до своєї, Костянтин »въскорѣ нача чести и съказати«. Це »въскорѣ« ясно свідчить, що це не була мова готська, бо для науки її потрібні б були роки, а не дні, як бачимо тут.

г. Тепер нехай хто з прихильників готської теорії логічно вияснить, пощо потрібна була Костянтинові готська мова? Та це ж така чужа мова, що на її вивчення Костянтину потрібні були б роки, а він був тільки на короткий час у Херсонесі. Коли б Костянтинові потрібні були готські переклади, він міг би про це спокійніше подбати ще в царгороді. Проф. Ільїнський так пояснює цю дивну науку: »Константинъ, найдя случайно в Корсуни рукопись готских евангелія и псалтыри, вздумалъ попробовать свои силы въ изученіи готскаго языка« (ст. 60). Аж занадто вже некритичне вияснення! Думаю, що Костянтинові готські переклади були непотрібні вже хоча б через те, що їх перекладчик, єп. Ульфіла був аріянин, та й більшість готів були аріяни, що немало шкоди й клопоту вчинили правовірним грекам.

д. Як бачимо, Костянтин, знайшовши книги руські, не міг їх відразу читати, але трохи повчившися, незабаром став читати й говорити. Письмо готське, як ми бачили, майже ціле засноване на письмі грецькім, і Костянтин, як грек, мусів би відразу бодай читати таке письмо без підготовки, коли б то було справді письмо готське. Але це було письмо, якого Костянтин зовсім не знав, тому мусів учитися навіть читати.

Як бачимо, сам контекст ЖК[8] виразно свідчить проти готської теорії.

4. Що́ саме мали готи в своїм перекладі з книг старого завіту, не знаємо, бо збереглося дуже мало, а те, що збереглося, Псалтиря

не має. Цебто, не маємо певности, чи взагалі існував готський Псалтир у перекладі єп. Ульфіли.

Оці всі доводи переконують мене, що готська теорія не видержує поважнішої критики. Уже сто літ наука шукає розв'язки цього питання, і все не може знайти остаточної відповіді, хоч цю відповідь давали вже перші наші славісти: Костянтин знайшов був у Херсонесі Євангелію й Псалтиря, писані справді мовою »руською« слов'янською. Я додержуюсь погляду слов'янської теорії, й виясню свою думку трохи докладніш.

Християнство дуже рано розпочалося серед слов'янських народів, а з часом ширилося все більше та більше. Безумовно, було чимало християн і в Києві вже в першій половині IX-го віку. Через Київ ішов важливий торговельний шлях, сам Київ провадив жваві зносини з Царгородом та з грецькими колоніями по Чорному морю, а все це вело до християнізації полян. Буйний розцвіт християнства за Володимира ніяк не можна пояснити, не припустивши, що воно було вже значно розвинене й до нього перед яких більше-менше 150 роками. Розцвіт нашої початкової літератури XI го в. так само приневолює думати, що розпочалася вона значно давніше. А коли з'явилося більше християн, невідмінно мусів повстати й переклад св. Письма на місцеву слов'янську київську мову. Безумовно, християни в Києві мали свої Богослуження — бодай у приватних домах — із дуже давнього часу, але вже певне в першій половині IX-го віку. Думаю, що ці Богослуження правилися грецькою мовою, і їх зовсім не розуміли київські християни. Ті священики, що жили в Києві, мали за обов'язок не тільки правити Богослуження, але й навчати нової віри. Поширення християнства на перших порах його зовсім неможливе без відповідної агітації та навчання основ нової віри зрозумілою мовою. Отож, на мою думку, в Києві християни мусіли мати не тільки грецьке Богослуження, але й живу проповідь місцевою полянською мовою. Проповідувати Євангелію не можна, не пояснюючи її живою мовою, а це в усіх народів вело до перекладу бодай потрібних уривків на живу мову. Ось тому я вважаю за цілком можливе, що в Києві, для потреб християнської громади, якийсь священик слов'янин, — або грек, що добре вмів по-слов'янському, — переклав потрібні йому для проповіди уривки з Євангелії та Псалтиря на місцеву київську мову. Вірні, що цікавилися новою вірою, могли мати собі відписи з такого перекладу.

Усе сказане дає мені підставу повірити оповіданню ЖК[8], що Костянтин знайшов був у Херсонесі Євангелію та Псалтиря, писані руською мовою; ЖК наука вважає за джерело вірогідне, — чому ж не довіряти цьому оповіданню? При тодішніх зносинах Києва з Херсонесом це могло так легко статися. Прочувши, що до Херсонесу прибув грецький учитель, який добре знає й по-слов'янськи, кияни дали Костянтинові свої переклади. Костянтин, пробуваючи в Херсонесі довший час, міг легко й сам довідатися про такі переклади від слов'ян, що їх у торговому Херсонесі завсіди було чимало. Не забудьмо до того, що т. зв. Хазарська місія була на ділі місією чи не слов'янською, як то так переконливо показав В. Ламанський,

бо ж хіба не жиди чи мусульмани запрошували Костянтина на боротьбу з юдаїзмом та мусульманством, а певне таки неохрищені слов'яни. От тому цілком можливо припускати, що й у самім »хазарськім« посольстві брали участь і кияни.

А чому такий переклад не дійшов до нашого часу? запитають на таке моє припущення (колись питав Ягіч). На це легко відповісти: не дійшов з тієї саме причини, чому не дійшли до нас і всі переклади Костянтина та Мефодія; взагалі перекладів з IX-го віку ніяких не дійшло, а може правильніше — ще не розшукано. Готський Псалтир, напр., так само не дійшов до нас.

Та людина, що говорила »руською« бесідою (мовою), і що з нею стрівсь був у Херсонесі Костянтин, говорила мовою, яку наш місіонер розумів; про це виразно говорить ЖК: »и бесѣдовавъ съ нимъ«; бесідував — розмовляв, розуміючи, що той говорить. Отже, з цього виходить, як казав я вище, що Костянтин »руську« мову, цебто мову слов'янську київську розумів; і не могло бути йнакше, бо ж він до того добре знав слов'янську болгарську мову. Будь ця »руська« мова готська, тоді навряд чи побесідував би Костянтин з таким русином. Це важливе положення в нашім досліді, — з виразу »бесѣдовавъ съ нимъ« ще до того часу, як навчився »руської« мови, ясним стає, що тут »руська« мова була така, яку Костянтин розумів, — вона, виходить, була близька до його мови слов'янської — македонської.

Як я вже сказав, багато вчених перекладали це оповідання про руські переклади, що їх знайшов у Херсонесі Костянтин. Але всі ці переклади різні, не однакові, а то все тому, що й до сьогодні ми не знаємо, що власне значить тут один вираз: »и силу рѣчи приимъ«. Це речення перекладали якнайрізніше, кожний по-своєму. На мою думку, вираз »сила рѣчи — це техничний граматичний термін і визначає наголос, accentus (удареніе), в дальшім значенні — вимова, через що це речення я перекладаю: »навчившися наголосу« або: »навчившися вимови«. Термін »сила« (τόνος) в значенні акцента вживається по різних слов'янських граматичних творах з найдавнішого часу (див. про це докладно в I т. моєї праці »Кост. і Меф.« 1927 р. ст. 109-112). Соболевський у своїй »Палеографії« 1908 р. на ст. 111 пише, що »сила« — це наголос.

Коли ж Костянтин учився в Херсонесі наголосу та вимови, то це вже саме говорить, що »руська« мова — це була мова слов'янська, в жоднім разі не готська чи норманська, бо в противнім разі говорилося б не про навчання наголосу, а про навчання мови; крім цього, як ми бачили, в ЖК[16] згадується готів під їх власним йменням, і не тільки згадується, але й відрізняється від росів. Про це саме говорить і контекст оповідання: Костянтин розмовляє з русином відразу, ще до того, як був вивчився руської мови, а цього в жодному разі не сталося б, коли б ця »руська« мова не була слов'янська. Костянтин, прибувши до Херсонесу й маючи на увазі, що йому доведеться проповідувати серед східніх слов'ян, почав шукати їх, і легко знайшов не тільки потрібних слов'ян, але знайшов у них навіть і початкові переклади на руську мову з Євангелії та Псал-

тиря. Вибравши собі грамотного русина (киянина), Костянтин почав читати з ним ці руські переклади й навчатися того, що тоді різнило мову південно-слов'янську від східньо-слов'янської, цебто наголосу та вимови, чого скоро й навчився так, що зміг добре читати й говорити по-київському. На здібності Костянтина то була праця не така вже тяжка, тому кінцеве речення: »И мнози ся ємy дивляху, Бога хваляще« вважаю за риторичну прикрасу автора.

На основі всього сказаного подаю такий свій переклад цілого оповідання про руські переклади з ЖК[8]: »Костянтин знайшов тут (у Херсонесі) Євангелію та Псалтиря, писані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тією саме мовою, і розмовляв з ним; а навчившися (від нього) наголосу (чи вимови), прикладав (рівняв) до своєї (південно-слов'янської) мови (для ліпшого вивчення вимови) різні звуки голосні та приголосні; помолившися Богові, скоро почав читати й говорити. І багато-хто дивувалися йому й хвалили Бога«.

Якому саме слов'янському плем'ю могли б належати ці перші наші переклади з грецького, Євангелія та Псалтир, вирішити це остаточно не маємо змоги. Могло б це бути одне з племен, що віддавна мешкали недалеко від Криму; але простіше й скоріше вважати, що ці переклади виготовлено в Києві, як головному культурному осередкові східнього слов'янства на той час. У Києві рано, а може й найраніше, з'явилося християнство, а тому найлегше припускати, що власне тут і повстали перші переклади. Не забудьмо, що тоді, у половині IX-го віку вже помічався на цілім півдні, а разом із тим і в причорноморській смузі, великий культурний і політичний вплив київського князівства.[1]

Така моя думка — не нова: її був висловив іще О. Первольф р. 1885-го: »Эти русскіе письменные памятники — каже він про ці »руські« Євангелію та Псалтиря — могли быть дѣйствительно русскіе, т. е. писанные на языкѣ кіевской Руси (полянъ), хотя и греческимъ письмомъ еще »безъ устроенія« (»Меѳод. Сб.« ст. 26). Цю саме думку висловлювали майже всі представники слов'янської теорії, а їх, як ми бачили, дуже багато.

Звичайно, не всі слов'яністи тримаються однієї думки, не всі в херсонеському русині бачать полянина. Так, Пархоменко в своїй праці 1913-го р.: »Начало христіанства Руси« уважає цього русина за »тмутороканського русса«, а мову руських перекладів за мову південноприморської Руси.

Якою ж саме азбукою писані були ті Євангелія та Псалтир, що Костянтин знайшов їх у Херсонесі? ЖК[8] дає на це просту відповідь: »русьскыми писмены«. Проста це відповідь, але дуже загадкова, бо ми мало знаємо, що то було за »руські« письмена в IX-м віці. А між тим це надзвичайно важливе питання, бо воно кидає нове світло на все те, що ми знаємо про початкову культуру слов'ян та про діяльність Костянтина й Мефодія. Це питання стало ще перед старшими нашими славістами й вимагало відповіді. Так,

---

[1] *М. Грушевський:* Історія України-Руси, т. III, вид. 3, 1913 р., ст. 418

ще В. Григорович 1852-го року (Статьи, ст. 62) твердив, що під цими »руськими« письменами треба бачити глаголицю. Довга низка вчених трамалася цієї таки думки, напр. М. Погодин, єп. Порфирій, Кочубинський, Є. Барсов, Маркевич, Štulc, Riger, Jéran, Sasinek, Procházka і ін. Глаголиця, таким чином, на думку цих учених, це своє східньослов'янське письмо, що його потім Костянтин упорядкував і переніс до інших слов'ян.

Цю стару думку про те, що »руські письмена« ЖК[8] — це глаголиця, недавно відновив у своїй дуже цінній статті проф. Н. К. Никольський (К вопросу о русских письменах, »Известия« 1928 р. т. I кн. 1). Никольський твердить, що »у славян, живших на юге Руси, а также и у других обитателей этого края еще задолго до времени Владимира, как всем известно, существовала и письменность, и христианское просвещение (см., например, А. Гаркави: Сказания... 1870, ст. 242 и др.) С наибольшей вероятностью следует полагать, что эта древнейшая письменность была глаголическою, которая и могла носить у западных славян название русских письмен. Это название, как видно из записи на Реймском Евангелии, она сохраняла еще в XIV веке« (ст. 36).

Коли під глаголицею розуміти азбуку, скажемо, Київських Листків і інших подібних пам'яток, то з такою глаголицькою теорію ніяк не можемо погодитися, бо глибший аналіз цих пам'яток веде нас до зовсім інших земель. Скажемо, початкова глаголиця знає тільки одного значка для наших буков *ѣ* та *я*, а в полян же ці букви не бреніли однаково. Не міг і дерв *ѣ* повстати в східніх слов'ян.

Стару думку С. Гедеонова (Варяги и Русь, 1876 р. II. 282), ніби ці »руські« письмена були слов'янські руни, р. 1885-го докладніш розвинув був проф. А. Архангельський (»Кириллъ и Меѳодій«, ст. 89), але нічого реального, крім самої гіпотези, він не подав.

Для представників готської теорії справа »руських« письмен дуже проста, — це було письмо готське. Але для представника слов'янської теорії це дуже тяжке питання.

Що ж це могло бути за »руське« письмо в Херсонесі в IX-м віці? Аналізуючи ЖК[8], бачимо, що Костянтин не міг відразу читати цього письма, але трохи підучившись, »въскорѣ нача чести и съказати«. Отже, таким чином, це не було письмо, похоже на грецьке, бо таке Костянтин, як грек, став би читати без науки; не було це й письмо готське, бо воно ж засноване було на письмі грецьким, і Костянтин став би читати його легко! Це було письмо, якого Костянтин зовсім не знав, — це було »руське«, найскоріше полянське київське домашнє письмо. Звичайно, письмо невпорядковане, »без устроєнія«, як каже чернець Хоробрий. Усе, що ми вище говорили, ясно свідчить нам, що східні слов'яни, найскоріше поляни, мусіли мати якесь початкове письмо. На жаль, час понищив нам усі початкові київські пам'ятки, й тому про це »руське« письмо IX-го віку не можемо сказати нічого реальнішого.

Могло це письмо мати на собі й деякий вплив письма грецького. Справді, Київ мав тоді жваві зносини з Візантією, тому цілком можливо

припускати, що в Києві тоді вживали вже для своїх потреб і грецького письма, але вживали його непослідовно; так, власне, читаємо про це в черця Хороброго: »Кръстившежеся (словѣне), римсками и гръчьскыми писмены нуждаахуся (писати) словѣнску рѣчь без устроєниа«. Християнство йшло до Києва з Греччини, переклади робилися з книг грецьких, тому природно було використати й азбуку грецьку для своїх перших писань.

Яке саме грецьке письмо ширилося, не трудно сказати, беручи на увагу те, що я говорив уже про це вище, ст. 16, — для буденних потреб це було письмо скорописне, а для книжних — унціяльне; письмо мінускульне тоді саме народжувалось, але й воно могло заноситися на слов'янські землі. Але ЖК[8] рішуче твердить, що це були письмена руські, а Костянтин не міг відразу читати їх; це насовує думку, що це справді було якесь осібне »руське« письмо, з дуже малим грецьким впливом, бо ж ЖК зве його таки »руським«.

Грецькі впливи з часом усе збільшувались, християнство ширилось у Києві й на сході все більше та більше, а це й допроваджувало до того, що »поганське« руське письмо мусіло вступитися перед сильнішим та більш упорядкованим письмом християнським.

Чи Костянтин використав це »руське« письмо, що знайшов його в Херсонесі? Не міг не використати. Це ж було письмо, що ним були вже написані Євангелія та Псалтир. Костянтин мусів мати їх на увазі, як письмена великого народу, про який він добре знав. Як знаємо, Костянтин склав чи впорядкував т. зв. глаголицю, але що́ послужило йому за джерело для цього його письма, наука ніяк не може розшукати. »Руське« письмо, здається, зникло дуже основно; зникли й сліди »руських« Євангелії та Псалтиря, що Костянтин знайшов був їх у Херсонесі, як позникали й всі початкові писання самого Костянтина. Чи не через це наука наша ніяк не знайде правдивого джерела для Костянтинової глаголиці? Хочу сказати, що не виключена можливість, що Костянтин знайдені »руські« письмена використав так, що на їх основі склав свою глаголицю. На жаль тільки, час понищив усі наші початкові писання, а тому не маємо чим реальним підперти ці свої думки. Славістика за останні сто літ виставила довгі десятки найрізніших гіпотез про »руські« письмена в Херсонесі та про походження глаголиці, але всі ті гіпотези занадто складні й занадто далеко відбігають від того, що дає нам само ЖК. Я розумію оповідання ЖК[8] так, як написано, а це робить ясним і питання про природу »руських« письмен, і питання про повстання глаголиці, — два головні питання, що на них будується сучасна славістика.

ДЖЕРЕЛА: Життя Костянтина, розділ 8. Сказаніе про русина, що склав руську грамоту, видрукував Ягіч у »Разсужденія старины« 1895 р. ст. 308-310; 4-й розділ »Книги о писменех« тут-таки, ст. 396-398; у перекладі див. це саме у *П. Сырку:* Время и жизнь патріарха Евѳимія Терновского, »Записки истор.-филолог. факультета Спб. университета« 1899 р. т. 25, стор. 562-564

ЛІТЕРАТУРА: *А. В. Горскій:* Житія св. Кирилла и Меѳодія, 1843 р., »Москвитянинъ«, III; передруковано в »Кирилло-Меѳод. Сборникѣ« 1865 р. ст.

9-10. — *И. Срезневскій:* Древнія письмена славянскія, »ЖМНПр« 1848 р. ч. 59 ст. 61-66; див. іще »Извѣстія« 1853 р. т. I ст. 296. — *В. Григоровичъ:* Статьи, касающіяся древне-славянскаго языка, Казань, 1852 р. ст. 69, це саме повторено 1872 р. в статті: »Замѣтки о Солунѣ и Корсунѣ«. — *О. Бодянскій:* О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р. ст. 99-104. — Путешествіе св. Константина Философа въ Хозарію. Прибавленіе къ »Херсон. Епарх. Вѣдом.« 1861 р, II Nr. 3 ст. 189-202; додаток: Мнѣніе 22 ученыхъ о русскихъ письменахъ, найденныхъ св. Константиномъ, ст. 261-271. — *М. П. Погодинъ:* Рѣчь, в »Кирилло-Меѳод. Сборникѣ« 1865 р. ст. 121-128. — *А. Ѳ. Гильфердингъ:* О Кириллѣ и Меѳодіѣ, ib. ст. 162-164. — *К. И. Невостроуевъ:* Записка о переводѣ Евангелія, ib. ст. 224. — *А. Небосклоновъ:* Начало борьбы, 1874 р. ст. 66-68, 71. — *Miklosich:* Die Legende vom hl. Cyrillus, Відень, 1870 р. ст. 47. — *Ф. Браунъ:* Черноморскіе готы и слѣды долгаго ихъ пребыванія въ южной Россіи, Спб., 1874. — *Гедеоновъ:* Варяги и Русь, II, Спб. 1876 р. прим. 282. — *Д. Иловайській:* Разысканія о началѣ Руси, М. 1876 р.; вид. 2-е, 1882 р., ст. 296-320. — *Є. Барсовъ:* Рѣчь, »Чтенія« Моск. 1885 р. кн. 4 ст. 1-31. — *Д. Иловайскій:* Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гуннскому, М. 1866 р. ст. 104-112. — *Е. Голубинскій:* Св. Константинъ и Меѳодій, див. »Прибавленіе къ Твореніямъ св. Отцевъ« 1885 р. ч. 36, ст. 174 і 217. — *Архим. Амфилохій:* Четверо-Евангеліе Галичское 1144 р., 1883 р., т. III ст. 173-174. — *Ягичъ:* в »Archiv« т. I ст. 143-144, 1876 р., т. IV ст. 314, 1880 р. — *Е. Голубинскій:* Исторія Русской Церкви, I половина I тому, М. 1880 р. ст. 30, друга половина, ст. 291-292. — *Вс. Миллеръ:* в »ЖМНПр« 1884 р. кн. 3, ст. 26-28. — *А. С. Архангельскій:* в »Уч. Записках Казан. Унив.« 1885 р. ст. 8-9, 138-140. — *А. С. Будиловичъ:* Нѣсколько мыслей, 1885 р. ст. 27-29. — *А. Соболевскій:* Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы, »Унив. Извѣстія« 1885 р. кн. 9 ст. 300-301, — »руський« — це ніби скандинавський. — *Ив. Иг. Малышевскій:* в »ТрКДАк« 1885 р. т. II, ст. 155-161, 391-395, 399-400, 403. — *Ѳ. И. Успенскій:* На память тысячелѣтней годовщины славянскихъ просвѣтителей, »Извѣстія Слав. Благотв. Общ. 1885 р. ст. 235-237. — *И. В. Ягичъ:* Вопросъ о Кир. и Меѳ., 1885 р. ст. 51, прим. 71. — *Васильевскій:* Русско-византійскія изслѣдованія, вып. II, Спб. 1893 р. ст. CCXCVII-CCCI. — *И. Яцковскій:* Хазарская миссія свв. Кирилла и Меѳодія, »Вѣра и Разумъ« 1893 р. т. I ч. II ст. 60-64. — *Fr. Pastrnek:* Dějiny, 1902 р. ст. 52-53. — *В. Ламанскій:* Славянское житіе св. Кирилла, в »ЖМНПр« 1903-1904 р., глави IV-XIII, XXVI і XXVIII. — *A. Brückner:* в »Przegląd Polski« 1903 р. т. 149 ст. 422. — *J. Marquart:* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Studien z. Gesch. d. 9 u. 10 Jh. Лейпц.) 1903 р. ст. 389 і далі. — *С. П. Шестаковъ:* Очерки по исторіи Херсонеса въ VI-X вв. по Р. Хр., див. »Памятники христіанскаго Херсонеса«, вип. III, М. 1908 ст. 52-54. — *Г. Воскресенскій:* в »Богословская Энциклопедія« 1909 р. т. X ст. 299-304 дає докладний перегляд цілої літератури питання. — *И. В. Ягичъ:* Глаголическое письмо, »Энциклопедія Славянской Филологіи«, вип. 3. ст. 64-65, Спб. 1911 р. — *Пархоменко:* Начало христіанства Руси, Полтава, 1913 р. ст. 52 і рец. Приселкова в »Изв.« XIX, 1, 360, Шахматова ЖМНПр LII 350. — *М. Грушевський:* Історія України-Руси, т. I, вид. 3-тє, Київ, 1913 р. ст. 565. — *Ф. Фортунатовъ:* О происхожденіи глаголицы, »Извѣстія« 1913 р. кн. IV ст. 254 — *М. Возняк:* Історія української літератури, Львів, т. II ст. 11-13. — Короткий перегляд норманської теорії див. у Грушевського в Історії України-Руси т. I вид. 3 ст. 602-624, а також 190-193, 379-389: Гр. обстоює думку про споконвічність на Київщині назви Русь. — Про наголос див. *І. Огієнко:* Наголос яко метод означення місця виходу стародруковавих книжок, »Записки Наукового Товариства«, Львів, 1925 р. т. 136-137 ст. 197-224. — *І. Огієнко:* Український наголос на початку XVII-го віку, Львів, 1926, з »Записок чину св. Василія Великого«. — *І. Огієнко:* Початки християнства серед українського народу, з »Духовної Бесіди« за 1925 р., Варшава. — *І. Огієнко:* Українська вимова богослужбових текстів в XVII віці, Варшава, 1926 р., відбитка з „Ἐλπίς“ кн. I. — *Г. Ильинскій:* Одинъ епизодъ изъ корсунскаго періода жизни Константина Философа, »Slavia« 1924 р. т. III кн. 1 ст. 45-64, на початку ст. 45-60 перегляд літератури; рец. П. Лавров у »Кирило та Методій« 1928 р. ст. 18-22. — *С. Романски:* За единъ епизодъ изъ живота на св. Кирила въ Крим, »Училищенъ Прегледъ«, Софія,

1924 р., XXIII ст. 807-813, — передає зміст статті Ільїнського. — *Іван Огієнко:* »Руські« переклади в Херсонесі в 860 р., Київ, 1927 р., відбитка з »Ювіл. Збірника на пошану акад. Д. Багалія«; рец.: проф. К. Харламповича в »Записки ВУАН« 1928 р. т. 19 ст. 284-286; акад. П. Лаврова в »Кирило та Методій« 1928 р. ст. 22-25; проф. М. Попруженка в »Бълг. Прегледъ« 1933 р. т. II кн. 1 ст. 123-124. — *Н. Никольский:* К вопросу о русских письменах, упоминаємых в житии Константина Философа, »Известия« 1928 р. т. I ст. 1-37; цінна праця, замітка в »Byzant.« I. 211-2. — *П. Лавров:* Евангелие и псалтырь, »роусьскыми (рушкими) писмены« писанные, в житии Константина Философа, »Известия« 1928 р. т. I ст. 38-48; рец. в »Bulletin de la Société de ling. de Paris« 1929 р. I 261-262 (тут і про працю Н. Никольського); »Byzant.« I 262.

VII. Костянтин упорядкував слов'янам азбуку.

Найбільшим ділом цілого життя Костянтина, ділом, якого ніколи не забуде йому слов'янський світ, було зложення, правильніше — упорядкування слов'янської азбуки. Як саме цю азбуку зложено, мало знаємо певного, бо цієї величезної події в житті слов'янського народу своєчасно не записано, а пізніше про неї складено самі легенди, в яких дуже трудно відділити історичну правду від побожного привнесення.

Як саме склав Костянтин азбуку, про це найбільш оповідає нам його Життя[1] в 14 розділі, але оповідання те — тільки легенда. Життя розказує, що імператор Михаїл закликав був на нараду Костянтина, переказав йому прохання моравських послів і запропонував їхати в Моравію (див. мал. 16). Костянтин спершу відмовлявся хворобою, але нарешті погодився: »Хоч і струджений я та хворий, — казав він, — але з радістю піду туди, коли тільки мають вони книги (св. Письма) своєю мовою (аще имѣють буквы въ языкъ свой). На те цісар відповів: »Дід мій і батько мій, і багато інших шукали того, — та не знайшли; як же мені те знайти?« Філософ тоді з сумнівом замітив: »То хто може писати переклади на воді й набути ім'я єретика!« Цісар із дядьком своїм Вардою відповіли йому знову: »Коли тільки ти захочеш, то Бог подасть тобі те, що посилає Він усім, хто просить без сумніву, і відчиняє тим, хто стукає« (Лука 11. 9). Філософ був переконаний, пішов із наради й давнім звичаєм віддався молитві (в Рильськім спискові: й посту сорокденному) разом із своїми помічниками (съпоспѣшникы). І скоро явився йому Бог, вислухавши молитви слуг своїх, і Костянтин зараз склав (съложи) письмена й почав (нача) писати переклад Євангелії: »Искони бѣ слово, и слово бѣ у Бога, и Богъ бѣ слово« і так далі.

Про це саме оповідає нам і ЖМ[5]: як запропонував цісар Костянтину та Мефодію йти на Морави, »тоді вони не посміли відмовити ані Богові, ані цареві, по слову святого апостола Петра (I. Петр. 2. 11), що навчає: »Бога бійтеся, а царя шануйте«. Вислухавши велику річ, вдалися на молитву разом з іншими, що були тих самих переконань. І тут явив Бог Філософу слов'янські букви,

[1] Життя Костянтина й Мефодія зазначаю скорочено: ЖК, ЖМ; цифра вгорі праворуч зазначає розділ його.

— і він відразу упорядкував (устроивъ) письмена й зробив переклад (бесѣду составль)«.

Так оповідають нам Життя про найбільшу й найвеличнішу подію в історії слов'янської культури. Але в оповіданні їхнім багато незрозумілого, багато й такого, чого прийняти не можемо.

Костянтин ставить умову своєї праці серед мораван, — він піде до них, »аще имѣютъ букъвы въ языкъ свой«. Що тут розуміти під словом »букви«? Певне, тут ужито його в найдавнішім значенні — книга (від готського bоса, нім. Buch);[1] в ЖМ[5] говориться, що по молитві Бог явив Філософу »словѣньскы кънигы«, вже не букви, а книги. Цебто Філософ питає, чи мають вже мо-

16. Костянтин перед Моравською місією.

Цісар грецький Михаїл III посилає Костянтина на Моравську місію (?) Образ X-го віку. Костянтин перед цісарем на колінах, праворуч напис A CIRIL.

равани якусь свою письменність, якісь свої книги. Місце це ясно показує, що якусь письменність моравани таки вже мали, якимись письменами вони вже писали, але все те було тільки початкове, безладне, »без устроєнія«, як каже чернець Хоробрий.

Відповідь цісаря (цебто регента Варди або патріярха Фотія) так само підкреслює, що про слов'янську письменність розмови вже

[1] Проф. НК. Никольський в »Известия« 1928 р. т. I кн. 1 ст. 7-14 докладно аналізує значення слова »букви« й приходить до висновку, що це »святе Письмо«; але в ченця Хороброго — письменні знаки. Див. іще розділ V.

були: »Дѣдъ мой и отець мой и ини мънози, искавъше того, не суть то обрѣли, то како азъ могу то обрѣсти«? Трудно докладно зрозуміти це місце, але ясно одне: про слов'янську письменність вже думали й до того, про це не раз заходила розмова й серед попередників Михаїла, але до остаточного впорядкування не доходило. Певне й дідові цісаря, імператорові Михаїлу II Травлу (820-829) та батькові Теофилу (829-842, звичайно не їм самім, а їхнім міністрам чи канцеляріям) не раз випадала потреба, щоб їхні підданці-слов'яни мали якусь упорядковану азбуку для своєї мови, але справа все таки до кінця не доходила.

Довідавшися Костянтин, що книжок (св. Письма) своєю мовою моравани не мають, відповідає: »То къто можетъ на воду бесѣду написати и єретичьско имя обрѣсти«? І цього речення докладно не

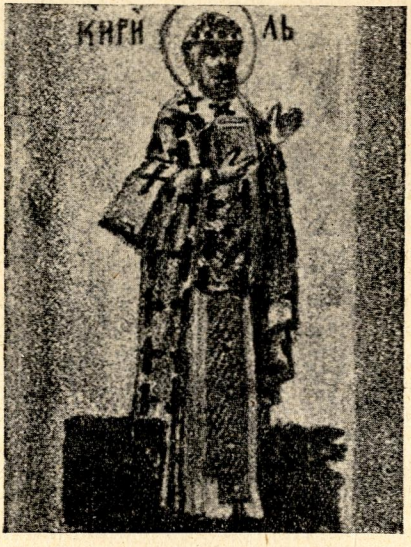
17. Найстарший образ св. Кирила, 869 р.

Це фігура св. Кирила з надгробного образу ніби 869-го року. Коли р. 869-го помер Кирил, то над його гробом написано образа й уміщено його в притворі базиліки, де Кирил був похований. Це єдина пам'ятка, що дійшла від кирило-мефодіївського часу.

розуміємо. Можливо, що це якась давня грецька приповідка, тільки ми її не знаємо. Можливо, що річ іде в широкім розумінні про письменність чи св. Письмо, у вузькім про азбуку, цебто: »Коли моравани ще не мають книг (св. Письма), ані впорядкованої азбуки, то хто зможе на воді написати їм переклади«? А піти до моравян без цього, піти тільки з однією грецькою мовою, якої моравани не розуміють, то це буде єресь, бо буде противитися багатьом місцям із Нового Заповіту, де ясно говориться (особливо в I Коринт. 14. 5-40), що проповідувати треба живою зрозумілою мовою. Проповідувати незрозумілою мовою Костянтин не міг, — це йшло б проти його переконань у цій справі (думки Костянтина про вжи-

вання в церкві народньої живої мови подає ЖК[16], диспут у Венеції), це було б для нього єрессю. Так я розумію побоювання Костянтина »єретичьско имя обрѣсти«.

Це дуже тяжке до зрозуміння місце, і вчені не раз звертали на нього свою увагу. Так, проф. Г. Воскресенський у »Богословская Энциклопедія« 1909 р. т. X ст. 305 так розуміє це місце: »Опасно проповѣдывать безъ письменной подкладки, потому что изъ одной устной передачи догматовъ вѣры могутъ выдти еретическія заблужденія, и тогда вина падетъ на проповѣдника«. Так само розуміє це й Н. Петровскій, »ЖМНПр« 1914 р. ч. 50 ст. 146: »Нельзя объяснять истины христіанской вѣры тому народу, который не имѣетъ св. Писанія на своемъ языкѣ — такая проповѣдь можетъ

18. Св. Кирил-Костянтин.
Образ XIV-го віку в манастирі Дохіяр.

вызватъ обвиненіе въ ереси, ибо просвѣщаемые поймутъ проповѣдника не такъ, какъ слѣдуетъ, и онъ окажется виновникомъ возникновенія какой либо ереси«. Цікаво розуміє це місце Dr. Jan Friedrich: це автор ЖК знав уже про постанову Сплетського Собору р. 1059, на якім Мефодія названо єретиком, з чого Фридрих робить висновок, ніби ЖК написане в XII віці; звичайно, таке розуміння — тільки натягнення. Див. іще Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 229-231.

Проф. Н. К. Никольський (»Известия« 1928 р. кн. 1 ст. 9) розуміє під »буквами« не азбуку, а тільки св. Письмо. »Философ, — пише Н. Никольський, — который во время учительства, по легенде, всегда держал в руках »книги«, соглашается принять на себя возлагаемое на него поручение, но оговаривается, что для

этого необходимы (конечно не славянские буквы, а) библейские книги на славянском языке, так как в противном случае его устная проповедь, не подкрепленная авторитетом Библии, будет бесполезным писанием беседы на воде, и сам он может получить имя еретика«.

В цьому короткому діялогові на царській нараді, що його подає нам ЖК[14], можна запримітити багато недоговореного, якоїсь — так би мовити — політичної гри. Бо ж до того часу Костянтин напевно мав уже й азбуку, й переклад; він дуже добре знав, щó саме мають моравани, бо довідатися про це міг легко від того ж посольства й перед тим; та й посольство так само наперед добре знало, що все, їм потрібне, Костянтин давно вже має, прийшли вони до Царгороду просити не кого іншого, а тільки Костянтина та Мефодія.

На царській нараді напевно було багато вищих сановників, як світських так і духовних; не всі вони однаково дивилися на справу просвіти слов'ян, — для багатьох із них слов'яни були тільки варвари, слов'янська мова була їм тільки варварська; це були »пилатники« чи »триязичники« з партії ігнатіян, які вважали, що молитися Богові можна тільки трьома мовами: єврейською, грецькою та латинською; молитися кожною іншою мовою — то була для них єресь, то був гріх.[1] Перекладати св. Письмо на »буденну«, »базарну«, »варварську« (слов'янську) мову, — то ж непрощена єресь. Але Костянтин давно вже впав був у цю єресь, бо ще за молодих літ став прихильником ідей ап. Павла в листі до Коринт. розд. XIV, давно вже й переклади ці розпочав на слов'янську мову. Про ці Костянтинові переклади сановники знали, — й не похвалювали їх. Ось через це на нараді Костянтин змушений був поставити справу перекладів св. Письма на слов'янську мову офіційно, щоб його пізніше не звано єретиком за переклади. Відомий учений свого часу, патріярх Фотій, та широко освічений регент Варда, основник вищої школи в Царгороді, не хворіли на триязичну єресь, і висловилися відразу за потребу перекладів св. Письма на слов'янську мову; за ним мусіли пристати, може й проти свого переконання, й усі присутні, бодай гостро не виступали проти цих перекладів. Костянтин був заспокоєний: триязичники не сміли тепер його звати єретиком, ані в своїх переконаннях не був він перед собою єретиком, бо йшов до мораван так, як наказує ап. Павло в І листі до Кор. розд. XIV, ішов із перекладами в людовій мові, а не з чужими їм грецькими текстами.

Як каже ЖК[14], Філософ удався на молитву і »абіє съложи писмена и начатъ бесѣду писати євангельску«. Не було тут ніякого чуда, — Костянтин дійсно а б і є (зараз) склав азбуку, бо ж вона була в нього готова до того, — тепер він тільки остаточно впорядкував її, надав їй остаточно певної системи, може взявши на увагу й ті переклади та азбуку, які він знайшов був у Херсонесі.

---

[1] Про триязичну єресь докладно розповідаю в своїй праці: »Костянтин і Мефодій« 1927 р. ст. 210-243.

Про це саме розповідає нам відомий Іван, екзарх Болгарський, письменник X-го віку, в передмові до свого перекладу »Богослові« Івана Дамаскина: »Святий чоловік Божий Костянтин — пише він — багато праці зазнав, порядкуючи (строяй) письмена для сло-

19. Св. Кирил-Костянтин.
Образ XVII-го віку в базиліці св. Климента в Римі.
Малював P. Rasini.

в'янських книг і з Євангелії та з Апостола перекладаючи вибір (изборъ)«.

Проф. Н. К. Никольський у своїй цінній праці 1928 р. (»Известия« т. I кн. 1 ст. 14, 16, 21) часто твердить, що ЖК[14] не говорить про те, що Костянтин став перекладати Євангелію, а тільки

став переписувати (начя писати), бо він привіз готовий переклад із Херсонесу. Це не нова думка в науці, бо її ще р. 1876-го дуже ясно виложив був проф. Д. Іловайський (»Разысканія о началѣ Руси« 1876 р.; 2-е вид. 1882 р. ст. 307-320). Він твердить, що »руська« азбука та »руські« переклади, які знайшов був Костянтин у Херсонесі, лягли в основу дальшої праці Костянтинової. »Снаряжаясь въ Моравію, — каже Іловайський, — братья, какъ повѣствуетъ ихъ Житіе, приготовляютъ прежде всего Евангеліе и Псалтирь, какъ книги наиболѣе необходимыя для Богослуженія. Конечно это были тѣ самыя книги, которыя они нашли въ Корсуни и, по всей вѣроятности, взяли съ собою или списали. И не было нужды изобрѣтать славянское письмо и переводить Евангеліе, такъ какъ братья то и другое уже нашли въ Корсуни«, ст. 308. »Итакъ, мы полагаемъ, что Солунскіе братья дѣйствительно нашли въ Корсуни восточнославянскую азбуку и начатки собственно болгарскихъ переводовъ. Они благоразумно и искусно воспользовались этою письменностію для своей миссіи къ славянамъ Моравскимъ. Мы собственно отрицаемъ изобрѣтеніе ими письменъ; но затѣмъ остаются за ними огромныя заслуги по устроенію и распространенію этой письменности«, ст. 314-315. Таку саму думку висловлювали не раз багато різних учених, як то ми бачили в VI розділі цієї праці.

Як я вже не один раз підкреслював, маємо багато доказів на те, що слов'яни мали початкову невпорядковану азбуку ще до Костянтина. Життя з найдавнішого часу вимагало від слов'ян писати, — і вони мусіли мати ту чи ту азбуку. Звичайно буває так, що народ, маючи якусь свою невпорядковану стародавню азбуку, з бігом часу приймає азбуку культурно сильнішого сусіда, а це для слов'ян східніх та південних була азбука грецька, а для слов'ян західніх — латинська. І цілком природно було, коли слов'яни для своїх буденних потреб, чи то в торговлі, чи в дипломатичних зносинах, мусіли вживати й азбуки грецької; але азбука ця не зовсім пасувала до слов'янської мови, бо ж ця мова мала звуки й інші, яких не було в мові грецькій. І навпаки, часто й грекам потрібно було записати якесь слов'янське слово, скажемо прізвище слов'янина (див. мал. 21), внести до військових чи інших списків, — то ж і греки мусіли мати якусь систему для записування слов'янських слів,[1] і з цим певне мав мороку і дід і батько Михаїла III, як про те оповідає нам ЖК[14]. А вже Мефодій за час своєї служби на слов'янськім князівстві, то вже певне мав з цією справою не мало клопоту.

Усе це говорить нам за те, що словяни ще до Костянтина мали вже свої азбуки, кожний окрему, кожний невпорядковану. Безумовно, з найдавнішого часу вміли вже писати кияни, писали болгари, писали моравани. Але їхні азбуки були »без устроєнія«, як каже чернець Хоробрий, не були впорядковані, цебто не було ладу та єдности, особливо в передачі чисто слов'янських звуків.

---

[1] Пор. P. Skok: Kako bizantiski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena, »Starohrvatska Prosvjeta« 1927, II, 3-4.

На долю Костянтина випала почесна праця — остаточно впорядкувати загально-слов'янську азбуку й надати їй єдности та певної системи й стилізації. Так само віками складалися всі алфавити; ніде в світі не було прикладу, щоб одна особа склала й защепила народові відразу цілу, до того невідому азбуку, -- одна особа може тут тільки реформувати або надати азбуці остаточного ладу. Великі події спроквола підготовлюються віками та багатьма поколіннями, — так було й з слов'янською азбукою, а йначе й бути не могло. Різні оповідання про авторів алфавиту, — то тільки народні легенди.

Свої слов'янські писання розпочав Костянтин дуже рано, ще в молодім віці в Солуні; певне вже тут доводилося йому не один раз писати і письмом слов'янським, і грецькими письменами передавати сло'вянські слова. Пізніше, за час професорування в Царгороді, а особливо за час перебування в тихому манастиреві на Олимпі, Костянтин мав змогу й час глибше над цим передумати. Костянтин рано розпочав був свої переклади св. Письма на слов'янську мову, а писання цього перекладу потребувало осібної азбуки, — азбуки слов'янської. Перші вправи Костянтина не були вдалі та задовільні, і над упорядкуванням слов'янської азбуки Костянтин безумовно працював довгий час. Можливо, що на Олимпі Костянтин уже мав більш-менш задовільну слов'янську азбуку; мав він її й за час своєї Хазарської місії. Бувши Костянтин у слов'янському світі, набравшися потрібного досвіду серед усіх слов'янських народів, не раз міг виправляти свою азбуку; напр. стрівши в Херсонесі »руські« переклади св. Письма, наш Філософ безумовно добре скористав із них і для своєї азбучної системи; східні слов'яни, таким чином, додали й свою долю праці до великої всеслов'янської події — упорядкування загальної азбуки, як про це свідчать і деякі джерела.

Чернець Хоробрий оповідає нам, що слов'янську азбуку складено »въ лѣта от създания въсего мира 6363«, а це буде 6363-5508= 855 рік, як раз добрий рік для нашого припущення; або за олександрійським літочисленням: 6363-5500=863 рік. Автори ЖК[14] та ЖМ[5] подають іншу дату, — час Моравської місії, цебто 862 чи 863 рік, але цю дату треба приймати тільки як дату до певної міри остаточного впорядкування слов'янської азбуки, а тому суперечности в даті Хороброго та ЖК й ЖМ я не бачу. Початковий Літопис під 898 роком розповідає про зложення слов'янської азбуки, але розповідає трохи йначе, — коли Костянтин і Мефодій прибули на Морави, то вже там »начаста составляти писмена азъбуковная словенскы«; в цьому місці Літописець взагалі подає поплутані відомості про св. братів, сплутав він і в звістці переклади з азбукою, що вдавнину робили часто.

Багато й інших джерел подають нам рік зложення азбуки, але часто рік інший; так, у коротких сербських літописах знаходимо для цього 6360 рік, цебто 852 рік; знаходимо й інші роки.[1]

---

[1] Див. про ці роки в »Zbornik u slavu V. Jagića«, 1908 р., в статтях П. А. Лаврова ст. 356-357 та А. Шахматова ст. 175-178.

Цебто: одного сталого року, як часу впорядкування слов'янської азбуки, давнина слов'янська не знала. Не знала, бо такої сталої дати й зазначити не можна: Костянтин працював над упорядкуванням азбуки та над перекладами св. Письма ще задовго перед 862-м роком, роком прибуття Моравського посольства до Царгороду; але в рік, коли прибуло це посольство, Костянтин змушений був упорядкувати всю свою попередню працю, чому цей 862 рік і запанував у більшості давніх джерел. Докладніше розповідаю про це далі, VIII. 6, 4.

Для котрого з слов'янських народів склав був Костянтин свою азбуку? Усе те, що в цій справі оповів я, дає нам ясну відповідь на це важливе питання. Костянтин на початку пробував складати азбуку, не маючи на ближчій увазі якогось певного слов'янського народу, складав її відповідно до звуків солунської слов'янської мови; а пізніш, у міру ознайомлення з слов'янським світом, він робив ті чи ті поправки в своїй азбуці. З бігом часу, по смерті св. братів, усе це забулося, і тому почали повставати патріотичні легенди, які приписували тільки собі честь Костянтинової уваги щодо складення азбуки.

Найголовніші джерела наші, ЖК[14] та ЖМ[5], однозгідно говорять про те, що Костянтин склав азбуку навмисне для мораван, незадовго перед своєю відправою на Морави. Дійсно, таке оповідання трохи закрашене місцевим патріотизмом; але воно може оправдуватися тим, що на Моравах Костянтин уже в найбільшій мірі скористав із своєї азбуки, а докладніших подробиць автор ЖК міг і не знати. В. Ламанський (»ЖМНПр« 1904 р. т. 353 гл. 34) вважає все це місце в ЖК за інтерполяцію, за вставку якогось моравського патріота, що хотів цим переконати своїх читачів, ніби азбуку складено таки виключно для мораван; »моравскому интерполятору принадлежитъ мѣсто объ изобрѣтеніи славянской азбуки и о начальномъ переводѣ евангелія Іоанна передъ самымъ отъѣздомъ въ Моравію« (ст. 158). Ламанський боронить думку, що азбуку складено для народу »руського«, цебто для потреб Хазарської місії.[1]

Болгари складення слов'янської азбуки з найдавнішого часу приписують собі, — то для них скадено цю азбуку. Вже таке поважне давнє джерело, як життя св. Климента болгарського (т. зв. Болгарська легенда) в розділі 2 оповідає про це так: Болгари не розуміли грецької мови, і тому Костянтин та Мефодій, що навчали їх, дуже сумували, готові були навіть кинути працю. Тоді св. брати вдаються на молитву та піст, і просять у Бога ласки на зложення письмен, які відповідали б грубій болгарській мові. І вони одержали те, чого просили, а одержавши дар, вони складають слов'янські письмена.

А з часом повстала навіть т. зв. Солунська легенда, в якій про зложення слов'янської азбуки розповідається вже таке: Один раз Кирил у Дамаску почув був голос із вівтаря, щоб ішов до болгар, у землю слов'янську, й навернув їх до християнства. Пішов

[1] »ЖМНПр« 1904 р. т. 353 розд. 34.

Кирил і попав до Солуня; митрополит Солунський Іван лякав його, щоб не йшов він до болгар, бо болгари людоїди й з'їдять його. Один раз у неділю святу, вийшовши Кирил із церкви, сидів собі на мармурі, сумний та задуманий. »І побачив я голуба, — розказує Кирил, — що говорив; голуб держав у дзюбку якогось звитка, потім кинув його мені на плечі; я прочитав — і знайшов там 35 буков. Я поклав їх собі за пазуху й поніс до митрополита, але звиток сховався в моїм тілі. І я забув тоді грецьку мову. Митрополит послав кликати мене до столу, а я не зрозумів їхньої мови«. Прочувши про таке диво, князі болгарські три роки воювали з Солунем, вимагаючи, щоб їм віддано Кирила. В кінці Кирила віддано болгарам, і його приведено в місто Равен на річці Брегальниці, де він і написав для болгар 35 буков. А болгари потому охристилися.[1]

Хто ж остаточно впорядкував слов'янську азбуку? Головні старші джерела — ЖК[14] та ЖМ[5] виразно приписують це, як ми бачили, Костянтинові. Про теж саме свідчить ЖК і в 16 розділі, — тут розповідається, що в Венеції, за час диспуту, триязичники напали були на Костянтина й питали: »Чловѣче, съкажи намъ, како ты єси сътворилъ нынѣ словѣномъ кънигы, и оучиши я, ихъ же нѣстъ никъто же инъ прьвѣє обрѣлъ, — ни апостоли, ни римьскыи папежь, ни богословъ Григорий, ни Иєронимъ, ни Авгоустинъ? Мы же три тъкмо языкы вѣми, имиже достоитъ въ кънигахъ славити Бога: євреискыи, єлиньскыи и латиньскыи«. В листі Михаїла до Ростислава так само підкреслюється, що азбуку склав Костянтин. Болгарська легенда в 3 розділі дає пізнати, що письмена склав Костянтин: Кирилові »дозволено оставатися в тілі (цебто жити) саме стільки часу, щоб скасти письмена — зробити переклад св. Письма«. Так само й Чеська легенда в 2 розділі теж приписує це Костянтинові, говорячи, що він »склав нові знаки чи письмена«: S. Cyrillus... inventis novis apicibus sive litteris vetus et novum testamentum... in sclavonicum transtulit idioma«.

Болгарський письменник X-го віку, чернець Хоробрий, у своїм ціннім Оповіданні про письмена слов'янські упорядкування азбуки два рази приписує Костянтинові, в розд. 3 та 5, але в розд. 9 крім Костянтина називає ще й Мефодія — через те, що тут говориться й про переклади. Про те саме свідчить і Пролог Івана, ексарха болгарського, сучасника царя Симеона: »Святыи человѣкъ Божии Къстятинъ, Философъ река, мьногы труды прия, строя письмена словѣньскыхъ кънигъ и отъ Євангелия и Апостола прѣлагая изборъ«.

---

[1] Триязичники дорікали слов'янам, що їхні письмена не божественного походження, а про себе говорили, як свідчить Оповідання ченця Хороброго в 6-м розділі, що »Богъ намъ єсть створилъ письмена«. Солунська легенда робила й слов'яньске письмо божественним з походження. Як знаємо, відомий Максим Грек гостро виступав проти апокрифа про небесне походження азбуки. »Инока Максима грека отвѣтъ къ вопросившему: къ кому, рече, преже всѣх с небесе грамота сослана бысть? А с небесе грамота нѣсть сослана николиже никому же. Той лжы не внимай Бога ради«. Див. И. В. Ягичъ: Разсужденія старины о церковно-славянскомъ языкѣ, Спб. 1895 р. ст. 591.

Що Костянтин дійсно склав чи впорядкував слов'янску азбуку, маємо про те свідчення й одного офіційного документу: папа Іван VIII у своєму листі до кн. Святополка в 880 р. пише: Litteras denique sclavonicas, a Constantiono quodam philosopho repertas, quibus Deo laudes debite resonent, iure laudamus; цебто папа свідчить, що »словянські письмена придумав відомий Філософ Костянтин«. Крім цих свідчень маємо ще не мало найрізніших джерел, що згадують про Костянтина, як упорядчика чи автора слов'янського письма. Так, напр., пізніші латинські джерела часто звуть Костянтина автором слов'янської азбуки. В Сазавським Літопису, вставленім до Літопису Козьми Празького (помер 1125 р.) під 1038 р., розповідається про св. Прокопія, що він знав слов'янське письмо, яке склав Костянтин: »Fuit Procopius slavonicis litteris, a sanctissimo Quirillo episcopo quondam inventis et statutis, canonice admodum imbutus.[1] Невідомий Дуклянський священик у половині XII-го віку свідчить про те саме: »Constantinus... litteram lingua slavonica componens, commutavit Evangelium Christi atque Psalterium et omnes divinos libros veteris et novi testamenti«.[2]

Важливе джерело, Італійська легенда, на жаль, зовсім мовчить про слов'янські письмена; проф. Фрідріх робить із цього висновок, ніби »зложення слов'янських письмен неправдиво приписують Костянтинові; це пізніша думка«; звичайно для такого твердження підстав не маємо, і проф. Ягіч добре його розбиває (»Сборникъ« т. 54 ст. 14, 30, 33-34).

Складення слов'янської азбуки джерела часто приписують і Мефодію. В Службі Мефодію та Кириллу читаємо: »Законъ благодати наказателя стяжавси, святителю Меѳодиє, тѣмъ убо бысть святымъ буквамъ премудръ обратникъ« (»Кир.-Меѳ. сб.« 1865 р. ст. 251; але в тексті, який видрукував П. Сирку, читаємо: »святымъ буквамъ настоиникъ«, див. »Странникъ« 1885 р. т. II ст. 225, тут »настойникъ« — настоятель, учитель). Як тут розуміти слово »обратник«? В жодному разі тут не йде мова про азбуку, а тільки про переклади; »святі букви« — це св. Письмо, а »обратник« — перекладчик. На основі цього речення не можна вважати Мефодія автором слов'янської азбуки. Так само треба розуміти й речення з сідальна в тій самій Службі: »Буквами твоими почитающе вся Книги богодухновенныи«. Див. вище ст. 53.

Але маємо ніби й латинський документ, що автором слов'янської азбуки називає Мефодія; це відома записка De conversione Carantanorum libellus 871 року, де в 12 розділі читаємо: »Quidam graecus, Methodius nomine, noviter inventis sclavinis litteris, linguam latinam... philosophice superducens«. Це важне свідоцтво, але тут Мефодій не рахується автором новознайдених слов'янських літер, — автора тут зовсім не названо: »Відомий грек, на ім'я Мефодій, новознайденими слов'янськими письменами по-філософськи переважив мову латинську«.

---

[1] О. Бодянській: О времени... ст. 32.
[2] Там само, ст. 33.

Пізніші свідоцтва взагалі частенько рахують Мефодія за автора слов'янської азбуки, але це тільки тому, що змішують Костянтина з Мефодієм, і приписують Мефодієві те, що зробив був Костянтин. Свідоцтв давніх про це не маємо.

Через те, що св. брати довго працювали обоє разом, обидва перекладали св. Письмо та богослужбові книжки, пам'ять зв'язала їх, як двійцю неподільну. Ось тому частина джерел упорядкування слов'янської авбуки приписує обом братам, Костянтинові та Мефодієві; так робить, напр., Життя св. Климента болгарського в 2 та 4 розділах, або Похвала св. братам. »Не на тоужемь основании своє дѣло полагающа, нъ изнова писмена въображьша и съвьршиста въ языкъ новъ«.[1] Таке змішування упорядчиків слов'янської азбуки можна пояснити ще й тим, що джерела часто не розрізняють азбуки від перекладів. Про це див. іще далі VIII 7. 8 і IX 3, — про впорядчиків слов'янських азбук.

Так Костянтин упорядкував азбуку слов'янську. Але давнина знає дві азбуки, — кирилицю та глаголицю; котру ж із них упорядкував Костянтин?

ДЖЕРЕЛА: ЖК[14] і [16], ЖМ[5]; Болгарська легенда 2-4; Охридська легенда 14; Солунська легенда; Служба Божа Мефодію і Кирилу (в »Кир.-Мео. Сб.« 1865 р. ст. 251-253: §§ 1 і 13). Оповідання ченця Хороброго.

ЛІТЕРАТУРА: »Кирилло-Мео. Сборникъ« 1865 р. ст. 124; Бильбасовъ II ст. 83-84, 181-182; Успенський, 1872 р. ст. 52-53; Небосклоновъ 66, 69-70; Вороновъ 69, 163-165; Архангельський в »Учен. Зап. Каз. Ун.« 1885 р. 9, 10, 24, 140-154; Малишевський в »ТрКДАк« 1885 р. т. II ст. 197, 201-202, 380-382, 386-387, 401-409, 553, т. III ст. 101; Успенскій в »Извѣстіяхъ Спб. Слав. Благ. Общ.« 1885 р. ст. 236; Ягичъ у »Сборникъ« т. 54 ст. 14, 29, 30-31, 33-34; Ламанський в »ЖМНПр« 1904 р. т. 353 ст. 158-159, гл. XXXIV; A. Brückner в »Roczniki« т. XXX ст. 32-26; Pastrnek 70-72; Potkański 25-27; О. Бодянскій: О времени происхожденія славянских письменъ, М. 1855 р.; А. Будиловичъ: Нѣсколько мыслей... гл. VI: Сложеніе письменъ и переводовъ книгъ ст. 47-70, 1885 р. — А. Дювернуа: О годѣ изобрѣтенія славянскихъ письменъ, »Чтенія«, М. 1862 р. кн. II ст. 157-171. — Д. Иловайскій: Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р. вид. 2-е, ст. 307-320. — И. Срезневскій: 1848 р. ст. 27-29. — П. Шафарикъ: О происхожденіи и родинѣ глаголитизма, »Чтенія«, М. 1860 р. кн. IV ст. 5. — *П. А. Лавровъ:* Къ вопросу о времени изобрѣтенія письменъ и перевода священнаго писанія, »Zbornik u slavu Jagića« 1908 р. ст. 355-358. — В. Макушевъ: Албанскія преданія о св. Кириллѣ и изобрѣтенной имъ азбукѣ, »Варшавскій Дневникъ« 1871 р. ч. 100. — A. Kalina: O wynalezieniu pisma słowiańskiego przez św. Cyryla, »Prz. Powsz.« 1886 р. XII. 432. — V. Jagić: Entstehungsgeschichte § 6. — L. Goetz: 1897 р. ст. 135-141. — Н. Туницкій: Св. Климентъ, 1913 р., ст. 229-232.

---

[1] О. Бодянскій: О времени... ст. 48, або »Чтенія« 1899 р. т. 189 ст. 163.

ЧАСТИНА ДРУГА.

VIII. Історія глаголиці.

Ті рукописи, що написав Костянтин та Мефодій, не дійшли до нашого часу, чи правильніше — ще не розшукано з них ані одного; не маємо також ані одного оригінального рукопису від учнів св. братів. Найстаріші рукописи, які маємо, походять тільки з кінця X-го віку, — це вже відписи з перекладів св. братів та їхніх учнів.

Найстаріші пам'ятки слов'янські дійшли до нас у двох азбуках, — одні писані т. зв. глаголицею, другі — кирилицею, цебто найдавнішими слов'янскими азбуками були глаголиця та кирилиця. Осібно стоїть ще й третя азбука, латинка, якою писані т. зв. Фрейзингенські уривки, найстаріша пам'ятка словінської мови десь к. X-го чи поч. XI-го віку. Писання латинкою вдавнину не були часті в літературному вжиткові, — крім зазначених уривків, інших давніх пам'яток латинкою не знаємо, — а тому при огляді слов'янських азбук цієї третьої азбуки торкнемся тільки поверхово. Розповім докладніш перше про глаголицю, потім про кирилицю.

1. НАЗВА ГЛАГОЛИЦІ.

Походження назви »глаго́лиця« темне, і ще й досі остаточно не вияснене; не вияснене, власне, й давнє »глаголати«, »глагол«. Слово »глаголати« дуже поширене в давній церковно-слов'янській мові, трапляється в пам'ятках церковно-слов'янських надзвичайно часто: »глаголати« — говорити, мовити, »глагол« — слово. Слово це, певне, якогось місцевого походження, може солунського, звідки св. брати занесли його до своїх перекладів і тим зробили словом літературним. В сьогоднішній живій слов'янській мові ніде нема слова »глаголати«, а це вже свідчить, що й удавнину було воно тільки словом літературним. З Болгарії »глаголати« занесено через богослужбові книжки до всіх слов'янських народів, але тільки до мови літературної.[1] Південні слов'яни та українці вимовляли й вимовляють це слово тільки з наголосом глагола́ти; в Росії, по аналогії до наголосу в слові глаго́лъ, повстала нова вимова: глаго́лати.

---

[1] В. Никонівським Літопису т. VI ст. 253 знаходимо прізвище: Ивашко Глаголъ, але воно безумовно літературного походження. Є й у нас у Галичині подібні прізвища, але все книжного походження, напр. Лагола.

голита була відома в XIII в., ст. 163. — П. Шафарикъ: Взглядъ на древность и судьбу глагольской письменности, »ЖМНПр« 1885 р. ч. 87 ст. 69-71. — О. Бодянскій: О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р. ст. 97, 105, 283. — П. Шафарикъ: О происхожденіи и родинѣ глаголизма, »Чтенія« М. 1860 р. кн. IV ст. 20. — Проф. В. Н. Щепкинъ: Учебникъ русской палеографіи, М. 1920 р. ст. 12. — Е. Карскій: Къ исторіи термина глаголица, »РФВ« 1917 р. т. 76 кн. 1-2; пор. іще »Slavia« 1925 р. т. III ст. 583.

2. ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ГЛАГОЛИЦІ.

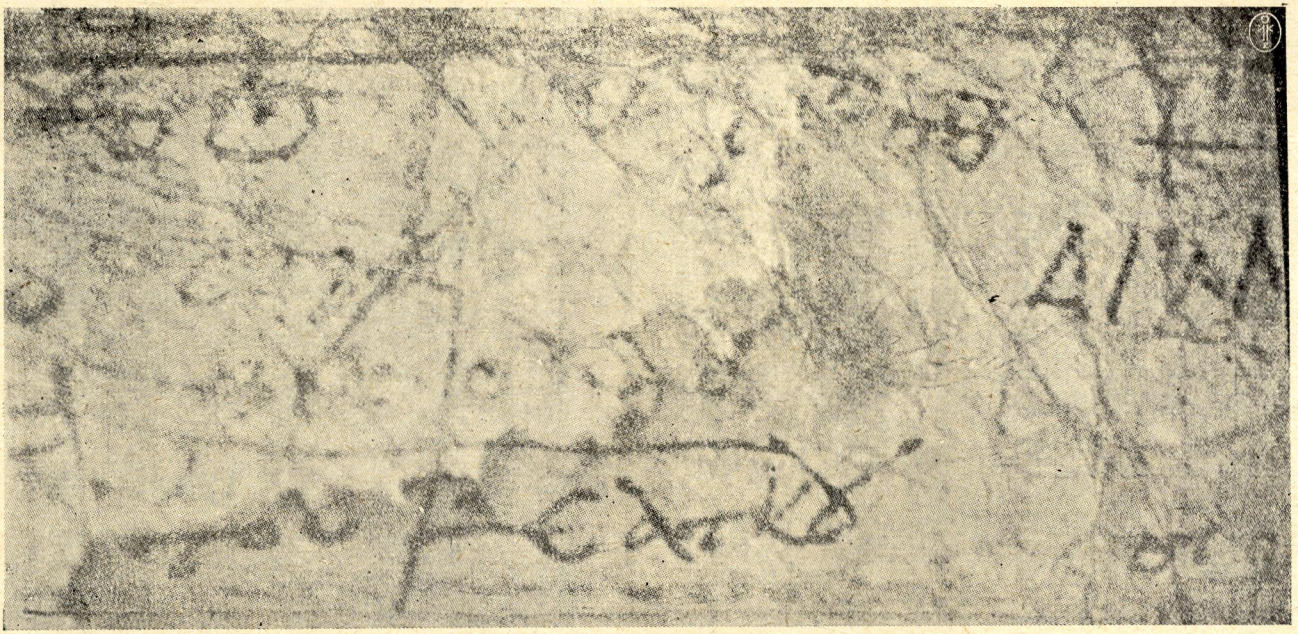
Історія глаголицького письма почала цікавити вчених із дуже давнього часу. Багато вже писано про глаголицю, виставлено про неї силу найрізніших теорій, але остаточної думки про повстання її та про її відношення до кирилиці не маємо ще й тепер. Трудно вказати другу таку ділянку в слов'янській філології, де б учені сперечалися з таким запалом та завзятістю, як питання глаголиці; може це сталося ще й тому, що до питань, ізв'язаних з історією слов'янських азбук, рано привнесені були й певні патріотичні дражливі моменти. Східнє слов'янство так уже віками призвичаїлося було до загальнопоширеної серед нього думки, ніби св. Костянтин склав т. зв. кирилицю, що трудно було пристати на нову теорію старшинства глаголиці. Одним із перших, хто вже науково довів велику давність глаголиці, був Варфоломій Копітар (1780-1844), словінець із походження, католик по вірі; він то й уніс велику пристрасть до питань глаголиці, а цим пошкодив її дальшому нормальному вивченню. »Натяжки Копитара — правильно каже Ягіч, — въ сторону католическаго Рима и западной церкви, его нескрываемая враждебность по отношенію къ Россіи и всему русскому — бросили тѣнь подозрѣнія не только на его паннонизмъ, но и на глаголическіе памятники«.[1]

Оця пристрасть у питаннях глаголиці довго стояла на перешкоді нормального вивчення її, й вона стала причиною того, що історією глаголиці займалися головно західні або південні слов'яни; пристрасть і нехіть до глаголиці в учених східньослов'янських помічається часом іще навіть і за нашого часу.

Наукові досліди про глаголицю розпочав 1808 р. патріярх слов'янської філології чех Йосип Добровський (1753-1829). Він писав, що глаголиця появилася пізно, десь у XII-XIII віках; а через те, що Добровський скрізь користався великим авторитетом, його думка про пізнє походження глаголиці надовго й міцно запанувала була в науці. Для свого часу думка Добровського не була разяча, бо тоді не знали ще глаголицьких пам'яток, давніших за XIII-й вік. Тут дала себе знати та методологічна похибка, хоч і невільна, коли певні висновки роблять на малому чи непевному матеріялі.

Думка про глибоку стародавність глаголицького письма розпочалася рано, а одним із перших, що твердили це, був сучасник Добровського, чеський історик Гелазій Добнер (1719-1790). Добнер доводив, що глаголиця дуже стара, і що власне її склав Костянтин;

[1] И. Ягичъ: Глаголическое письмо, ст. 59.

21. Іверський глаголицький підпис 982-го року.

В Іверськім манастирі на Афоні зберігається грецький акт 982 р., а в нім є глаголицький підпис григоръ. Але підпис (другий рядок зверху) такий витертий, що знати тільки початок його. Є тут і декільки слов'янських слів, писаних грецькою азбукою, напр. останнє слово: дѣатк҃ (це дѣтк҃, — тут ѣ передано через *еа*). Див. мої »Пам'ятки« ст. 210-212.

він покликався при цьому на глибоку давність Abecenarium Bulgaricum, що має вже глаголицьку азбуку, вписану до латинського рукопису X-го віку. На всі ці докази Добровський не звертав уваги й далі твердив про пізнє походження глаголиці.

Але з часом число давніх глаголицьких пам'яток почало все більше й більше зростати, а разом із тим почали ширшати й наукові досліди над глаголицею, почав зростати й інтерес до цих дослідів. Нові глаголицькі знахідки заохочували вчених до дальшої праці, до перегляду ніби вже рішених питань, а це вивчення глаголиці відразу сильно подвигнуло вперед. Стали твердити про більшу давність Ассеманієвої Євангелії, ніж то писав Добровський.

Копітар напочатку не мав своєї сталої думки на глаголицю й поділяв погляди Добровського. Але ось 1830-го р. Копітар випадково натрапив був на дуже стару глаголицьку пам'ятку, яку й видав 1836 р. під назвою: Glagolita Clozianus із цінним своїм вступом, над яким працював він п'ять років, — це найважніша його праця. Рукопис, без сумніву, був дуже старий, іще з XI-го віку, а це відразу розбило думку Добровського про пізнє походження глаголиці. Через це в своїх працях Копітар увесь час підкреслював велику давність глаголицького письма. Копітар твердив, що глаголиця по часу повстання щонайменше дорівнюється кирилиці, коли тільки не старіша від неї, — у всякому разі вона не молодша від неї. Писав Копітар і про те, що глаголиця була вже до Костянтина, а може це й сам Костянтин її склав; тільки цих думок своїх Копітар переконливо не довів. Копітар уважав кирилицю за письмо церковне, а глаголицю — ніби за гражданку.

Нову епоху в вивченні глаголиці принесла відома подорож проф. В. Григоровича на Афон та по Турції за 1844-1845 р. За цієї подорожі Григорович знайшов був багато давніх глаголицьких пам'яток, а серед них декільки надзвичайної ціни, як напр. Євангелії Зографська та Маріїнська, X-XI в. в. або такі, як т. зв. коротке життя Климента, Охридський Апостол, Боянський палімпсест і ін. За час своєї подорожі по слов'янських землях Турції Григорович на фактах навбач переконався, як сильно була вдавнину поширена тут глаголиця, — скрізь він знаходив виразні сліди її, а це привело його до глибокого переконання, що глаголиця не тільки дуже давнє письмо, але й старша за кирилицю. Григорович перший із російських учених осмілився 1848 р. публично заявити, що Костянтин склав не кирилицю, а глаголицю. Так збільшення потрібного матеріялу впливало на зміну думок про давність глаголиці.

Славний чеський учений Павло Шафарик (1795-1861) багато працював над історією глаголиці, а на заході життя свого він зайнявся переважно питаннями походження слов'янських азбук. Шафарикові досліди над глаголицею були такі глибокі, що вони склали цілу епоху в слов'янознавстві. Правда, Шафарик не дав якихсь зовсім нових висновків, але старшинство глаголиці перед кирилицею він обгрунтував уже такими цінними доводами, що з його праць це стало вже майже загальноприйняте серед більшости

22. Київські Глаголицькі Листки X віку, л. л. 26 і 3а.

Взірець найстаршого глаголицького письма. Відчитання див. у моїх »Памятках« ст. 313.

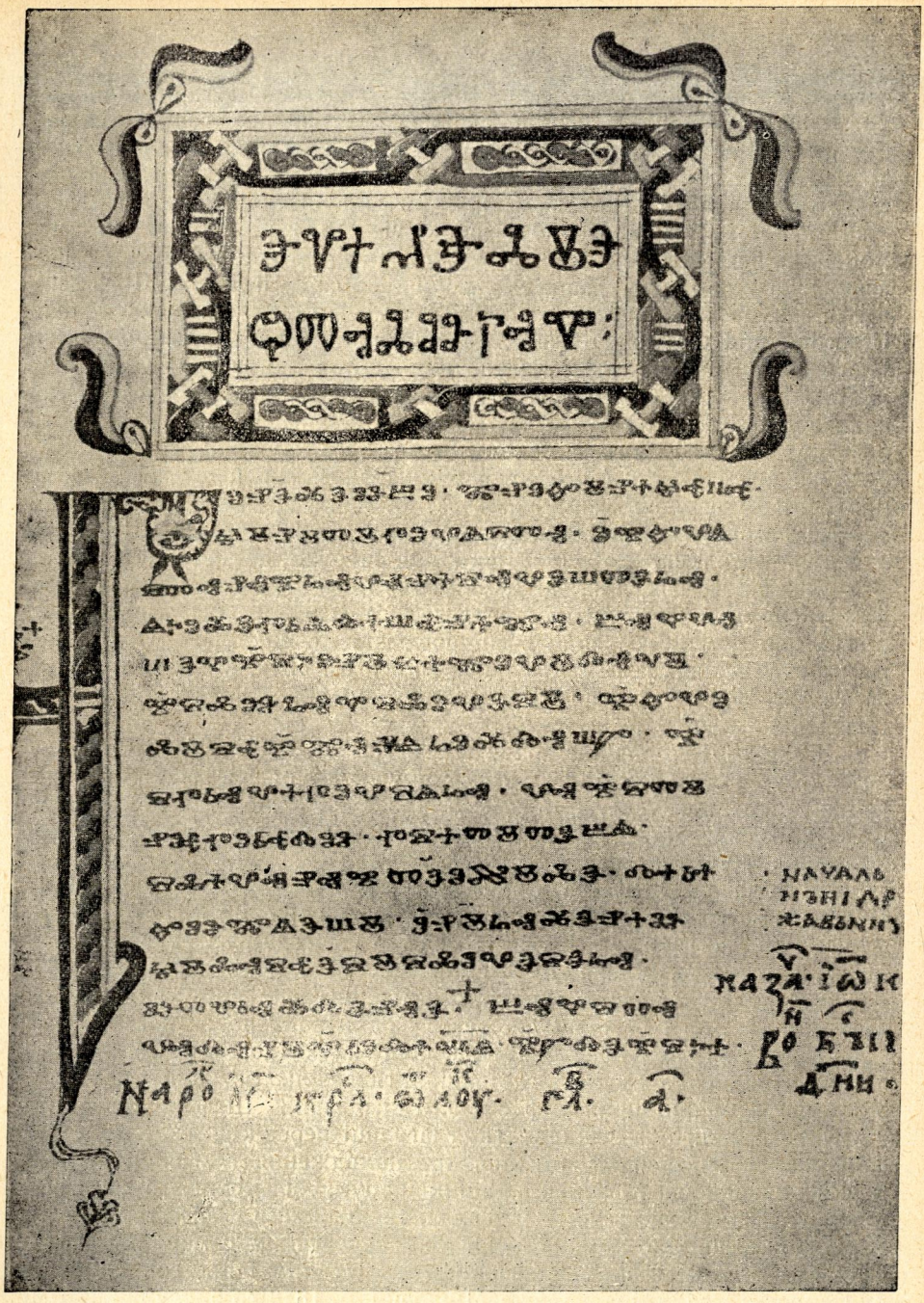
вчених. У перших працях своїх Шафарик оминав питання про походження глаголиці, й скоріш держався загальних тоді поглядів; але пізніше він багато працював над цими питаннями й приходив до нових думок дуже поволі, головно — після відкриття нових глаголицьких пам'яток. Глаголицькі питання він докладно висвітлив уже в »Památky hlahoského písemnictví« 1853 р. А року 1855-го Höfler знайшов надзвичайно цінні Празькі глаголицькі Листки, що ясно доводили про вживання глаголиці в Моравії. Ці Листки Шафарик проаналізував р. 1858-го, у своїм знаменитім труді: »Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolismus«, і тут остаточно схилився до думки про старшинство глаголиці й приписав її Костянтинові. Знаменитий славіст, до того й найкращий знавець слов'янської археології, Шафарик рахувався головою всіх філологів свого часу, а тому всебічно обґрунтована праця його зробила дійсно цілу епоху в дослідах слов'янських азбук; додаймо до цього, що праця написана з великою силою й робить глибоке враження своїми переконливими доказами. В цій своїй книжці про глаголізм Шафарик дав про глаголицю все, що тільки можна було дати за його часу.

Звичайно, Шафарикові думки були нові для багатьох славістів, чому з ними напочатку не всі годилися. Сильно виступили були проти цих думок особливо вчені російські: А. Вікторов, О. Бодянський, І. Срезневський і ін., а поза Росією: Ягіч, Міклошіч, Рачкі й ін. Але збити головну Шафарикову думку — про старшинство глаголиці — вони не змогли.

Року 1861-го вийшла праця президента Юго-Слов'янської Академії Наук проф. Фр. Рачкого: Slovjensko pismo, де він зробив добрий перегляд усього, що доти написане було про глаголицю. Глаголицю він виводив із кількох писем: фінікійського, грецького курсивного, албанського.

З 1883 р. вивчення глаголиці стає на зовсім новий шлях. Попередні вчені всі свої сили віддавали звичайно на історичний та мовний бік питання, а на палеографію глаголиці звертали мало уваги, або й зовсім не піднімали цього питання. Починаючи ж з 1883 р. увага науки головно спиняється на питанні про походження глаголиці, — на виясненні джерела, звідки вона повстала.

В питанні про повстання глаголиці наука довго не могла натрапити на правдиву методу праці, й глаголицю звичайно легенько виводили з найрізніших алфавитів. Так, славний Шафарик, що так грунтовно довів був старшинство глаголиці перед кирилицею, не дав собі ради з виясненням питання про походження глаголиці, — він її виводив одночасно з найрізніших азбук, бо кожну букву він аналізував окремо, а тому й рівняв їх із різними алфавитами — з рунічним, фінікійським, пальмірським, єврейським, самаританським, ефіопським, вірменським, грецьким, італійським і ін. Така дорога була зовсім неправдива, і вже Міклошіч р. 1858-го виступає проти Шафарика та його ненаукової методи рівняти глаголицю з цілою дванадцяткою різних алфавитів, говорячи, що трудно ж повірити, щоб автор глаголиці підбирав для свого алфавиту по букві з найрізніших окремих азбук!

23. Зографська глаголицька Євангелія X-XI в. в., л. 131.
Розмір натуральний. Тут Євангелія від Луки 1. 1-5:
ѥѵѧѣѥлиѥ | ѡтъ лоукы: | Понеже оубо. мнози начашѧ. | чинити повѣсть. о їзвѣ|стѧнїихъ вх насх вештехъ. | ѣкоже прѣдашѧ намх. вхівх|шеі їскони самовидьци...
На Євангелії кирилівські приписки.

Цілком на новий шлях стали р. 1883-го три вчені, незалежно один від одного, — Гайтлер, Тейлор і архимандрит Амфилохій. Гайтлер і Тейлор виставили зовсім нову методу дослідів походження глаголиці. Вони підкреслили, що немає прикладів, щоб одна особа складала якийсь алфавит, — азбука звичайно повстає в дуже довгому процесі впливів сусіднього культурнішого народу. Від сусіднього сильного культурою народу, разом із цією культурою, приходить поволі й алфавит. Ось оця нова метода досліду дала можність, особливо Тейлорові, угрунтувати походження глаголиці з грецького скорописного письма, — і ніби тільки з нього самого.

В справі вивчення глаголиці особливо багато зробили вчені того народу, що в нього глаголиця ще й тепер живе в церковному вжиткові, — це хорвати Рачкий, Гайтлер, Црнчіч, Берчіч і особливо Ягіч. Славний філолог, хорват із походження, Ватрослав Ягіч (1838-1923, по-російському писався Ігнатій Вікентьєвич) дуже багато зробив для вивчення глаголиці. Він був найкращий знавець глаголицької палеографії, і власне — творець цієї палеографії. Він не тільки пристав був до нових думок Тейлора, але й повів їх далі, і подав цілу теорію походження глаголиці з самого грецького скорописного письма. Ягіч багато попрацював над виданням глаголицьких пам'яток і видав, із великим науковим апаратом, такі пам'ятки X-XI-го в.: Зографська Євангелія 1879 р., Маріїнська 1883 р., Глаголицькі Київські Уривки 1900 р., а разом із Рачким — Ассеманієву Євангелію 1865 р. Цими цінними виданнями Ягіч надзвичайно багато спричинився для поглиблення наукових дослідів над глаголицею. Свої останні думки про глаголицю, а також перегляд усіх питань глаголицьких подав Ягіч у двох нових своїх працях: Глаголическое письмо, 1911-го р., та Entstehungsgeschichte (2-е вид.) 1913 р., — тут надовго закріплені були панівні в науці погляди на глаголицю.

Чеський учений о. Йосип Вайс (Vajs), проф. університету в Празі, ціле своє життя (* 1865 р.) присвятив вивченню глаголиці та зв'язаних із нею питань; дуже багато попрацював над виданням і вивченням найрізніших глаголицьких пам'яток, а з 1920 р. виходить його дуже цінне фотографічне видання Ассеманієвої Євангелії XI-го віку. А року 1932-го нарешті вийшов у світ і його перший підручник глаголицької палеографії: Rukověť hlaholské paleografie, переповнений цінними знімками, — підсумок праці цілого життя цього надзвичайно трудящого професора. Власне він сильно спричинився до наукового вивчення цілого глаголицького письменства та до повстання глаголицької палеографії.

Із східніх учених багато попрацював над вивченням глаголиці Ізмаїл Іванович Срезневський (1812-1880). Розпочинаючи з 1848 р., він невпинно слідкував за новими дослідами глаголиці, і постійно відкликався на них; вкінці він дав цінний огляд усіх глаголицьких пам'яток: »Древніе глаголическіе памятники сравнительно съ памятниками кириллицы«, 1886 р. Він же відкрив і опублікував 1874 р. найдавнішу глаголицьку пам'ятку — Київські Глаголицькі Листки. Але Срезневський мав власну позицію в питанні

24. Зографська глаголицька Євангелія X-XI в. в., л. 225.

Натуральний розмір. Тут Євангелія від Івана 1. 1-5. Відчитання: ѥѵѧѣѳлиѥ ѿтъ їѡа҃на | їскони. бѣ҃аше | слово. і слово | бѣ҃аше отъ҃ ба. і ѣх бѣ|҃аше слово. се бѣ їско|ни ѻ҃тх ба. кысѣ тѣ|мь вхіша. і беж не|го ничьто же не вхістх. | еже вхістх. вх томь жи|вотх бѣ. і животх бѣ свѣ|тх чѣломх. і свѣтх вх тх. |

про давність глаголиці й не приставав до Шафарикових думок про старшинство її перед кирилицею, як то робив і пок. акад. Олексій Соболевський (26. XII. 1856 — 24. IV. 1929).

Дуже повчальний шлях пройшло вивчення глаголиці. Багато було хитань та вагань, багато було невільних помилок при шуканні нового методу дослідів. Але вкінці нові ці методи таки знайдено, і сьогодні наука наша розв'язує не мало таких питань про походження слов'янських азбук, що були давніше зовсім загадкові, розв'язує вже цілком обгрунтовано. Зроблено це спільними силами всієї слов'янської філології, силами не тільки великими, але й найменшими.

ЛІТЕРАТУРА про вивчення глаголиці дуже велика, подаю тут тільки головніше; неподане тут даю в кінці інших розділів. Frisch: Origo characteris sclavonici vulgo cirulici et glagolitici, Berolini, 1727. — Grubissich: In originem alphabeti glagolici disquisitio, Venetiis, 1766. — Dobner: Aufwerfung einer historisch-kritischen Frage, ob das heut zu Tage sogenannte Cyrillische Alphabet für eine Wahre Erfindung des heil. Slavischen Apostel Kyrill's zu halten sei? »Abhandl. Böhm. Ges. Wiss.« I. 1775, 2 Abth. ст. 101, Прага. — І. Добровський: Glagolica. Ueber die glagolitische Literatur, Прага, 1807 р., 96 ст.; 2-е вид. 1832 р., — B. Kopitar: Glagolita Clozianus, Відень, 1836 р., передмова мовою латинською. — П. Прейсъ: О глагольской письменности, »ЖМНПр« 1843 р. ч. 37 ст. 184-238; для свого часу це дуже цінна праця, з багатьма відомостями про глаголицю; місцями направлена проти Копітара; рец. Срезневського в »Извѣстіяхъ« т. I ст. 355-357. — И. Срезневскій: Древнія письмена славянскія, »ЖМНПр« 1848 р. т. 59 ст. 49-66; цей же вчений в »Извѣстіяхъ« старої серії умістив цілу низку цінних праць: О глаголитской письменности, т. I ст. 353-389, Новое мнѣніе Шафарика о письменности глагольской II. 299-305, Извѣстіе о глагольскомъ четвероевангеліи Зографскаго монастыря IV 367-375, Глаголическіе отрывки, найденные въ Прагѣ VI 171-179, Слѣды глаголицы въ памятникахъ X-го вѣка VII. 217-219, 337-352. — И. И. Срезневськiй: Древніе глаголическіе памятники сравнительно съ памятниками кириллицы, Спб. 1866 р. VIII 298 ст. з атласом знімків; перше праця друкувалася в »Извѣстія Археологическаго Общества« т. т. III-IV та в »Записки« Академіи т IV. — В. Григоровичъ: О древней письменности Славянъ, »ЖМНПр« 1852 р. ч. 73 ст. 152-168, дуже цінна праця, глаголиця названа тут давнішою за кирилицю. — Pavel Josef Šafařík: Památky hlaholského písemnictví, Прага, 1843 р., — науковий труд про повстання глаголиці. — Šafařík P. J.: Památky dřevního písemnictví Jihoslovanů, 1851 р., вид. 2-е 1873 р., переклад І. Срезневського на російську мову цієї праці: »Взглядъ на древность глагольской письменности« вміщено в »Извѣстія« Спб. Академіи Наук, стара серія, 1852 р., т. I ст. 367-389. — Šafařík P. J.: Pohled na prvověk hlaholského písemnictví, див. »Časopis Českého Museuma« 1852 р. кн. 2-3, а в 1853 р. вийшла окремою книжкою з доповненнями та поправками; в »ЖМНПр« 1855 р. ч. 87 ст. 32-122 уміщено цю працю в перекладі свящ. В. Войтовського на російську мову: »Взглядъ на древность и судьбу глагольской письменности«, тут і повна література про глаголицю по р. 1852, ст. 121-122. — Hattala M.: O poměru cyrillčiny k nynějším nářečím slovanským, »Č Č Mus« 1855. 81. — Шафарик: Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolismus, Прага, 1858 р., праця надзвичайно цінна, зробила цілу епоху в слов'янській філології, на російську мову цю працю переклав А. Шемякинъ: О происхожденіи и родинѣ глаголизма, див. »Чтенія въ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ«, Москва, 1860 р. кн. IV ст. VI-66. — Jezbera F.: Kyrill a Method nepsali nikdy hlaholsky než kyrilsky, to jesf, pismem na základě řecké abecedy sestavenýM a doplněnýM, v Praze, 1858, 72 ст. Рец. І Срезневського в »Изв. Акад.« 1858 р. VII. 208-210; »ČČMus« 1859. 459-463; Hanuš, »Krit. Blät.« 1858. II. 3, ст. 165; на рец. Jezbera випустив у Празі в 1859 р. окрему брошуру на 32 ст.: Obrana... — А. Е. Викторовъ: Послѣднее мнѣніе Шафарика о

Глаголицѣ, »Лѣтописи русской литературы и древности«, Москва, т. II, 1859 р., ст. 67-150, т. III, 1861 р., ст. 3-55; Вікторов виступив проти Шафарика, але головно з »логічними мудруваннями«, тоді як Шафарик оперує фактами, а тому докази Вікторова не переконливі; праця цінна тим, що тут ст. 69-90 дається добрий перегляд літератури про глаголицю до 1859 р., розвій поглядів Шафарика на глаголицю ст. 78-90, добрий зміст праці Шафарика ст. 90-101; праця Вікторова не закінчена, — бракує якраз найважнішого — »разбора доказательства Шафарика въ пользу мнѣнія его о старшинствѣ Глаголицы передъ Кириллицей«, III. 55. — Міклошіч: Glagolitisch, 1858 р., в Енциклопедії Ерша та Грубера. — Каноник і проф. Загребського університету Рачкий: Pismo slovjensko, 1861 р., — добрий перегляд зробленого до 1861 р. — П. Лавровській: Кириллъ и Меѳодій, Харків, 1863 р., ст. 550-566: значення глаголицької азбуки як орудля латинізації. — I. Polívka: Otázka o původu hlaholského písma, »S. Sb.« 1881. I. 179. — А. А. Котляревскій: Библіологическій опытъ о древней русской письменности, Вороніж, 1881 р., — тут цілий розділ III про вивчення слов'янських азбук; доповнення дає А. А. Кочубинскій: Итоги славянской и русской филологіи, »Записки Новоросс. Унив.« 1882 р. т. 33 ст. 261-276, 462-463. — Dr. Leopold Geitler: Die albanishen und slavischen Schriften, Відень, 1883 р., X 188 ст. in f°, 25 таблиць знімків, цінна праця своїм методом, про неї див. у наступнім розділі; рец. Ягіча в 3 вип. VIII т. ст. 444-439 »Archiv« 1884 р., та в »Четыре статьи«, а також *M. С.*: Новыя гипотезы о происхожденіи славянскихъ письменъ, див. »Извѣстія Спб. Славянскаго Благотворительнаго Общества«, 1884 р. N 4 ст. 24-28. — Dr. Jsaac Taylor: Ueber den Ursprung des glagolitischen Alphabets, »Arch. für sl. Ph.« V. 191-192, 1881 р., а потім в II т. ст. 201-207 праці Тейлора: The Alphabet, 1883 р., сила знімків; про працю цю див. далі. — В. Миллеръ: Къ вопросу о славянской азбукѣ, »ЖМНПр« 1884 р. кн. 3 ст. 1-35; рец. *Ягіча* в »Четыре статьи«, а також *M. С.* в »Извѣстія Спб. Славянскаго Общества« 1884 р. N 4 ст. 27-28. — Архимандритъ Амфилохій: О подложности отрывковъ т. н. Реймскаго Евангелія и о ключѣ къ глаголитскому письму, див. його »Дополненія къ Галичскому Сличительному Четверо-Евангелію«, т. III 145-178, М. 1883 р., добрий аналіз глаголицьких буков, але стаття баламутна. — И. В. Ягичъ: Четыре критико-палеографическія статьи, »Сборникъ отдѣленія русск. яз. и слов. Академіи Наук«, т. 33, Спб. 1884 р., стаття IV на ст. 103-191, — тут докладний аналіз праць о. Амфилохія, Миллера і Гайтлера, а також думки самого Ягіча; праця надзвичайно цінна, додано 3 цінних таблиці про походження кирилиці та глаголиці з грецького письма; вся література про глаголицю до Гайтлера. — Е. Голубинскій: Св. Константинъ и Меѳодій, див. »Прибавленія къ изданію Твореній св. Отцевъ« ч. 36 ст. 177-179, 221-224, М. 1885 р., відсталі старі погляди. — Д. Ѳ. Бѣляевъ: Исторія алфавита и новое мнѣніе о происхожденіи глаголицы, »Ученыя Записки Казанскаго Университета« на 1885 р., Казань, 1886 р. ст. 218-297, цінна праця. — Polívka J.: Novější hypothese o původu písem slovanských, LF 1885. XII. 119-120, 289-290. — Sasinek F.: Ulfilas a glagolické písmo, Прага, 1887 р., рец. у »Čas. Olom. Mus.« 1887. IV. 44. — М. Филипповъ: Хорваты и борьба ихъ съ Австріей, Спб. 1890 р. ст. 112. — М. Г. Попруженко: Прошлое глаголицы, »Филолог. Зап.«, Вороніж, 1891 р., кн. 5 ст. 1-92; рец. Ягіча в »Archiv« XV. 137. — Архим. Леонидъ: О родинѣ и происхожденіи глаголицы и объ ея отношеніи къ кириллицѣ, »Сборникъ« Спб. Акад. Наук 1892 р., т. 53 ст. 1-47, 1891 р., — тенденційна й дуже відстала стаття. — W. Bogusławski: Dzieje Słowianszczyzny, Познань, р. 1892 т. III ст. 169-188, — добрий перегляд питань про походження слов'янських азбук, особливо глаголиці; ст. 176: думки старших письменників XVII-XVIII в. про походження глаголиці. — И. Лось: Глаголица, »Энциклоп. Словарь« 1894 р. т. VIII A ст. 788-791. — R. Abicht: Ist die Aenlichkeit d. glagolitischen mit d. grusinischen Alphabet Zufall, Leipzig, 1895, ст. 1-34. — V. Vondrák: Hlaholice a hlaholské památky, »Ot. Sl. Nauk.« 1897 р. т. XI ст. 332-335. — V. Vondrák: Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alfabets, »Archiv« т. т. XVIII. 541-556 XIX, 162-188, 1896-1897 р. — Vondrák V.: K otázce o slovanských abecedách, »ČČMus« 1896. 282. — Fr. Müller: Bemerkungen zur Geschichte der altslavischen Schriften, »Archiv« 1897 р. т. XIX ст. 554-556. — Syrku P.: Zur Geschichte des Glagolismus in

25. Маріїнська глаголицька Євангелія XI в., л. 78 а.

Розмір натуральний. Євангелія від Луки 1. 1-32, а саме:

ЄѴАНЂЄЛІЄ ѲТЪ ЛѲЧКЪІ | Понеже оубо мнѡзи начаѧ | чинити повѣсть
о їзвѣ|стованіихъ въ насъ бе|штехъ. ѣкоже прѣдаша на|мъ вьзбшіи искони
самовидьци | і слоугы словесе. їзволихъ и | мьнѣ хождшю испрьва по вьсѣхъ...

Böhmen, »Archiv« 1899. — A. Leskien: Zur glagolitischen Schrift, »Arch. f. sl. Phil.« 1905 т. 27. 161-168 (боронить теорію, що глаголиця повстала з грецького мінускульного письма). — Jagić Vatroslav: Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavichen Sprache, Відень, 1900, 1-2 частини, з »Denkschriften der K. Akad. der Wissenschaft. in Wien, Philos.-histor. Classe« Band XLVII кн. 1 і 3. Надзвичайно цінна праця, з якою мусить бути знайомий кожний, хто займається питаннями походження слов'янських азбук; дуже багато дається про історію глаголиці; П. А. Лавровъ в »Извѣстіяхъ отд. русскаго языка« 1901 р. кн. I ст. 242-324 дав дуже докладний реферат із цієї праці першого видання; короткі але цінні реферати дали також С. М. Кульбакин: в »ЖМНПр« 1901 р. IV. ч. 333 ст. 468-478, Т. Д. Флоринський: в »Унив. Извѣстіяхъ«, Київ. 1901 кн. 4 ст. 1-14 ст., Є. Карський: в »РФВ« т. 46 ст. 282-293; Pastrnek Fr., Věstník Slov. Filol. a Starož. 1901. I. 33. В »Извѣстіяхъ« 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 312-339 В. И. Ламанскій умістив статтю: »Появленіе и развітіе литературныхъ языковъ у народовъ Славянскихъ«, в якій виступає проти гіпотез Ягічевих (відповідь Ламанському дає A. Brückner: »Roczniki« Познанські, р. 1904 т. XXX ст. 43-44). — Видання 2-е праці Ягіча, значно побільшене й змінене, вийшло в 1913 році, під тією саме назвою (тільки без Zur), Берлін, XIII 540 ст. — V. Jagić: Velcher von den zwei slavischen Schriften soll die Priorität zuerkannt werden? »Archiv« 1901 р. т. XXIII кн. 1-2 ст. 113-121. — А. С. Петрушевичъ: Лингвистико-историческія письма; греческо-словенское письмо и глаголица, Львів, 1901 р.; рец. Ягіча в »Archiv« 1901 р. т. XXIII кн. 3-4 ст. 582-585. — Ильинскій Г. А.: Къ исторіи славянскихъ азбукъ, »Визант. Врем.« 1904 р. т. XI ст. 45-48. — Московъ М.: Изъ историята на глаголицата, »Българска Сбирка« 1906 р. т. XIII кн. 2 ст. 97-104. — А. И. Соболевскій: Кириллица и глаголица, »Богословская Энциклопедія«, 1909 р., т. X. ст. 213-228; рец. Є. Карського в »РФВ« 1910 р. LXIII ст. 204-205, Ім. Свєнціцкого в »Зап. Наук. Тов.« т. BCV ст. 217-218, 1910 р. — А. С. Петрушевичъ: Кириллица и глаголица, Сборникъ Галицкорусской матицы, Львів, 1901 р. т. I кн. I. — И. В. Ягичъ: Глаголическое письмо, в додатку 36 таблиць знімків, див. »Энциклопедія Славянской Филологіи«, Спб. 1911 р. вип. 3 ст. 51-262, має розділи I: Історія изученія глаголизма 51-117, II: Обозрѣніе сохранившихся памятниковъ глаголическаго письма 117-178, III: Итоги палеографическаго развитія глаголицы 179-229, Содержаніе таблицъ въ кирилловской транскрипціи 131-257. Дуже цінна праця, дає перегляд вивчення глаголиці по 1911 р.; рец. В. Щепкина в »Rocznik Slawistyczny« 1912 р. т. V ст. 99-105; Кульбакина в »Јужнословенски Филолог«, Београд, 1913 р., т. I ст. 123-128. — A. Rahlfs: Zur Frage nach der Herkunft des glagol. Alphabets, »Zeitschrift für vergl. Sprachforschung«, 1913 р., т. 45 ст. 285-287. — Carl Wessely: Glagolitisch-lateinische Studien, див. »Studien zur Palaeographie und Papyruskunde«, Leipzig, 1913 р. зшиток 13, ст. 41-43, до статті додано 20 таблиць знімків із докладними поясненнями; замітка в »Rocznik Slavistyczny« 1914-1915 р. т. VII ст. 214-215; замітка Є. Тимченка в »РФВ« 1914 р. т. 71 ст. 272. — А. Яцимирскій: Глаголица, див. »Новый Энцикл. Словарь« Брокгауза, 1913 р., т. XIII ст. 646-651. — Проф. Б. Цоневъ: История на българский езикъ, 1919 р., т. I ст. 114-136. — Nachtigal Rajko: Doneski k vprašanju o postanku glagolice, »Razprave Znanstvena Društva za humanistične vede«, 1923 р., т. I ст. 135-178, Любляна. — Е. Карскій: Къ исторіи термина глаголица, »РФВ« 1914 р. т. 78 ст. 189. — С. М. Кульбакинъ: Можно ли считать доказанной греческую основу глаголицы, »Сборникъ Русск. Археол. Общества въ королевствѣ СХС«, 1927 р. I. 33-59. — Elis Minns: Saint Cyril really knew hebreu, »Mélanges publiés en l'honneur de M. Boyer, Paris, 1925, ст. 94-97. — Н. Дурново: Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов, »Byzantinoslavica« 1929 р. т. I ст. 48-85; рец. С. Кульбакина в »Јужн. Фил.« т. VIII; відповідь автора в »Byz.« III. 68-78. — Г. Ильинский: Где, когда, кем и с какою целью глаголица была заменена »кириллицей«? »Byzantinoslavica« 1931 р. т. I ст. 79-88. — Prof. Josef Vajs: Rukověť hlaholské paleografie, Прага, 1932, 178 ст., 54 табл. знімків, багато знімків і в тексті. — Н. Трубецкой і Н. Дурново: Das »Münchner slavische Abecedarium, »Byzantinoslavica« 1930 р. т. II ст. 29-31, 31-41. — Н. Дурново: Мюнхенский абе-

седарій, »Известия Академии Наук«, 1930 р. ч. 3 ст. 211-221. — Fr. Pastrnek: O prvním slovanském písmě a jeho původu, 1923 р., див. »Čas. pro mod. fil.« XX. 11, а також »Ročenka univ. Karlova« 1927 р. ст. 19-31. — А. Белић: Глаголица, »Нар. Енц.« 1927 р. I 472-474, Загреб. — Н. К. Грунський: Нова теорія про походження глаголиці, »Записки« Української Академії Наук, 1928 р., т. XIX ст. 266-267. — Alfons Margulies: Zum Lautwert der Glagolica, »Archiv« 1927 р. т. XLI ст. 87-115, 168-209. — Е. Карский: Глаголическая азбука, див. »Слав. Кир. палеография« 1928 р. ст. 355-364; рец. на це о. Й. Вайса в »Slavia« т. VII ст. 629-633. — M. Weingart: V. Vondrák, přehled jeho vědecké práce a zároveň revise několika sporných otázek ze staroslověnščiny, »N. Ath.« 1921. II. 241-250. 289-304,

3. ПОХОДЖЕННЯ ГЛАГОЛИЦІ.

Про походження глаголиці писали різні вчені вже з найдавнішого часу. Форма глаголиці така своєрідна, вона така не похожа на відомі існуючі алфавити, що увага вчених відразу була звернена й на походження цієї дивної форми. Напочатку вчені звичайно робили просте поверхове порівняння, але ніде не знаходили подібного письма, і тому почали рівняти окремі букви глаголиці з буквами найрізніших алфавитів. Навіть Шафарик, що дав був про глаголицю таку цінну, науково обгрунтовану працю, і він не міг знайти одного джерела для глаголиці, і рівняв її букви з найрізнішими алфавитами (за нового часу робить це до певної міри проф. R. Nachtigal, див. його »Doneski« 1923 р., а також проф. М. Грунський, »Записки« ВУАН 1928 р. т. 19 ст. 269). Це була зовсім помилкова метода, яка могла привести тільки до теорії про навмисно штучне походження глаголиці. Часто рівняли букви тільки на основі самої зовнішньої форми, не звертаючи уваги на звукові різниці. Це теж була метода хибна, яка не могла допровадити до наукових висновків.

І тому нема нічого дивного, що про походження глаголиці повстало так багато найрізніших теорій, часом дуже чудних та неоправданих, одна одній суперечних. Старші письменники XVIII-го в. частенько виводили глаголицю з кирилиці, рахуючи останню за письмо давніше. Дуже рано почали були шукати джерела глаголиці в письмі латинськім (Альтер) або етруськім (Венелин); ще р. 1913-го K. Wessely шукає джерела глаголиці в латинській курсиві VI-го віку, як то робив Гайтлер 1883-го р.

Крім цих джерел шукали ще й інших: так, проф. Фр. Рачкий бачив його головно в письмі фінікійськім; Гастер пробував 1877 р. вивести глаголицю з алфавитів вірменського та грузинського, Р. Абіхт у 1895 р. — з грузинського; Міллер 1884-го р. виводив глаголицю з сассанідських написів на монетах та з буков авестських, рахуючи її твором одного автора, справою особистої творчости; пробуваючи в Херсонесі, Костянтин там ніби й познайомився з сассанідським письмом.

З дуже давнього часу, — бо так думав іще Ф. Дурих (1738-1802) — визнавали вплив рунічного письма на повстання глаголиці. Дурих писав, ніби Мефодій переробив кирилицю на глаголицю підо впливом невідомого нам давнього готського рунічного письма. Пізніш Я. Грімм та Гануш також визнавали рунічне джерело для

деяких буков глаголиці. Д-р Гануш глаголицькі букви виводив з оботритських, почасти з пальмірських рун; крім цього, він твердив, що назви слов'янських буков убільшості одного походження з назвою північних та інших рун і з назвою готських буков.

Були голоси, хоч і рідкі, за самостійне походження глаголиці, а власне — в них бачили ті »черти та різи«, про які згадує чернець Хоробрий у своїм Оповіданні про письмена; писав про це ще Хомяков 1859 р., а 1885 р. Є. Голубинський твердив: »Изобрѣтатель (глаголиці) воспользовался для ней тѣми чертами и рѣзами или тѣми какъ бы рунами, которыя имѣли у себя славяне и которыя они употребляли для письма до введенія въ нихъ настоящей азбуки Константина«; повстала глаголиця, на думку Голубинського, у хорватів. Близько до того була й думка архим. Леонида, — він у глаголиці бачив 24 букві місцевого хорватсько-далматинського походження, які й здавна були в ужиткові серед народу.

Для вивчення глаголиці багато попрацював був загребський професор Лавослав Гайтлер (Leopold Geitler, 1847-1885), відомий славіст свого часу. Року 1880-го він був в Аравії на горі Синай, і там, у бібліотеці грецького манастиря св. Катерини, знайшов два надзвичайно цінні глаголицькі пам'ятники XI-го віку, Требник та Псалтир, які й видав 1882-го та 1883-го року. Року 1883-го Гайтлер випустив свою цінну працю: »Die albanischen und slavischen Schriften«, а в ній виступив із албанською теорією походження глаголиці. Гайтлер доводить, ніби глаголиця повстала з латинського курсивного письма, тільки не просто з нього, але при посередництві албанського письма; а ті букви, що їх для слов'янських звуків не було в латинськім письмі, взято просто з албанського. Гайтлер зазначає навіть ту територію, де виробилася таким чином глаголиця: »біля річки Дрини, у трикутнику Елбасан, Берат і Охрида«. Гайтлерова праця написана з великим знанням палеографії, а в додатку до неї подано багато різних знімків. Гайтлер твердить, що глаголиця й кирилиця вживалися одночасно. Ягіч легко розбив цю албанську теорію: в IX в. албанці безумовно свого алфавиту ще не мали, а найдавніші пам'ятки албанські сягають не далі XVIII-го віку. Проте праця Гайтлера, написана з великою ерудицією, принесла помітну користь дослідам над глаголицею, а то тому, що вона вже ясно виставила хибність попередніх метод праці, й показала, якою саме мусить бути метода досліду походження слов'янських азбук; вона ж звернула більшу увагу на т. зв. стилізацію глаголицьких буков.

Року 1881-го в Ягічевім Архіві (т. V ст. 191-192) появилася маленька статейка на дві сторінки англійського палеографа Ісака Тейлора (Isaac Taylor): Ueber den Ursprung des glagolitischen Alphabets. Ця власне стаття стала епоховою в славістиці, бо вона перша палеографічно доводила, що глаголиця повстала з одного тільки джерела — грецького курсиву. Як ми бачили вище, про грецьке джерело для глаголиці не раз указувано й до 1881-го року, як то робили Міклошіч, Рачки, Лескін і ін., але ніхто досі не давав палеографічного угрунтування на те. З цього часу, починаючи

з 1881-го року, дослідження глаголиці пішли зовсім іншою дорогою. Ісак Тейлор написав був велику двотомову працю про алфавити взагалі (вийшла р. 1883-го), а це дало йому можність установити певні однакові шляхи в повстанні всіх алфавитів. Усталено науково, що одна особа ніде ніколи не складала алфавиту, — він повстає тільки в процесі дуже великого культурного впливу одного народу на другий. Звичайно скрізь було так, — мусіло так само бути й у слов'ян, мусів і до них застосуватися загальний закон, — що культурніший народ поволі передає своєму сусідові разом із культурою також і свою азбуку. »Въ исторіи неизвѣстенъ такой случай, — пише В. Гардтгаузен, — чтобы одинъ и тотъ же народъ получилъ свою культуру отъ одного, а свое письмо отъ другого народу. То и другое стоитъ въ ближайшей связи; отъ зависимости въ одной области можно заключать къ такой же зависимости въ другой области«.[1]

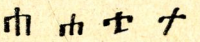
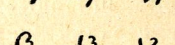
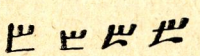
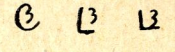
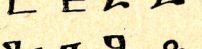
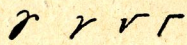
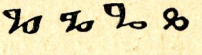
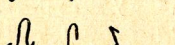
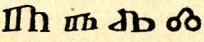
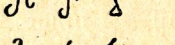
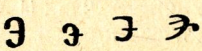
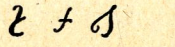
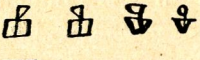
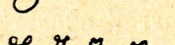
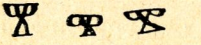
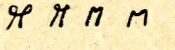
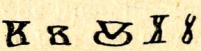
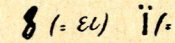
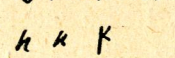
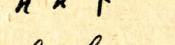
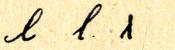
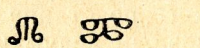
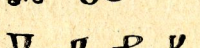
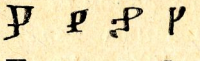
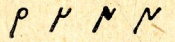
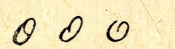
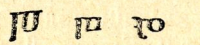
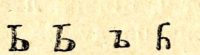
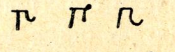
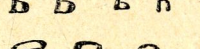
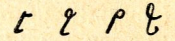
З історії слов'янської культури ми добре знаємо, що культуру свою слов'янські народи брали з Греції або з Риму, а тому й джерел для глаголиці треба б ніби шукати тільки там, і ніде в іншій місцевості. Не можна рівняти окремих глаголицьких буків із буквами різних алфавитів, особливо тоді, коли звуки може й подібних по формі буков різні, — глаголицю треба виводити тільки з одного алфавиту; історія культури підказує з якого, — з грецького. Так мислять прихильники грецького повстання глаголиці.

Отож, алфавити, як і мова, не видумуються окремими особами, але повстають один із одного разом із поширенням культури. Уже й до Тейлора або одночасно з ним вказувано на грецьке письмо, як на джерело глаголиці, але ніхто не доводив цього так рішуче, як він. Стаття Тейлора про походження глаголиці дуже коротенька, — головніше ті два знімки, які він додав до неї (див. мал. 26-27). Теорію Тейлора поширили Ягіч, Біляїв, Лескин і ін., і тепер у науці нашій сильно поширена власне ця думка, ніби глаголиця повстала з грецького письма.

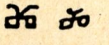
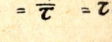
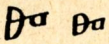
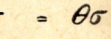
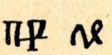
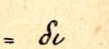
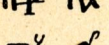
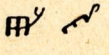
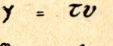
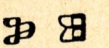
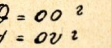
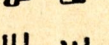
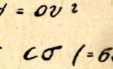
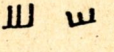
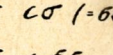
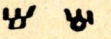
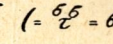
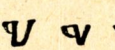
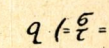
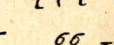
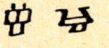
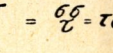
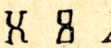
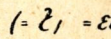
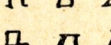
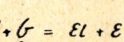
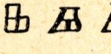
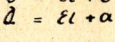
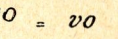
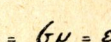
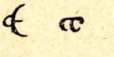
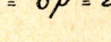
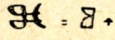
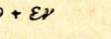
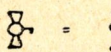
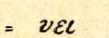
Скоро по тому, р. 1883-го з цікавою думкою про походження глаголиці виступив російський учений, глибокий знавець грецького письма, Амфилохій, — він перший докладно вказав на грецьке курсивне письмо, як на джерело глаголиці, виводячи з нього 18 буков; букви *б*, *к*, *т*, *ш*, *ц* він виводив із відповідних єврейських; частина буков виводилась із кирилиці (див. мал. 31), яку він уважав іще за старшу від глаголиці.

Теорію про походження глаголиці з грецького курсивного й мінускульного письмо найбільше розвинув і удоводнив був Ватрослав Ягіч у своїй цінній праці: »Четыре критико-палеографическія статьи« 1884 р. (власне в статті IV-й, ст. 103-191), і ця праця надовго стала останнім словом науки про глаголицю, а його три таблиці про походження глаголиці (див. мал. 28–30) довго приймалися на віру. В другій праці: »Глаголическое письмо«, 1911 р., Ягіч подав підсумок усього, що написано про глаголицю. Теорія Ягіча має

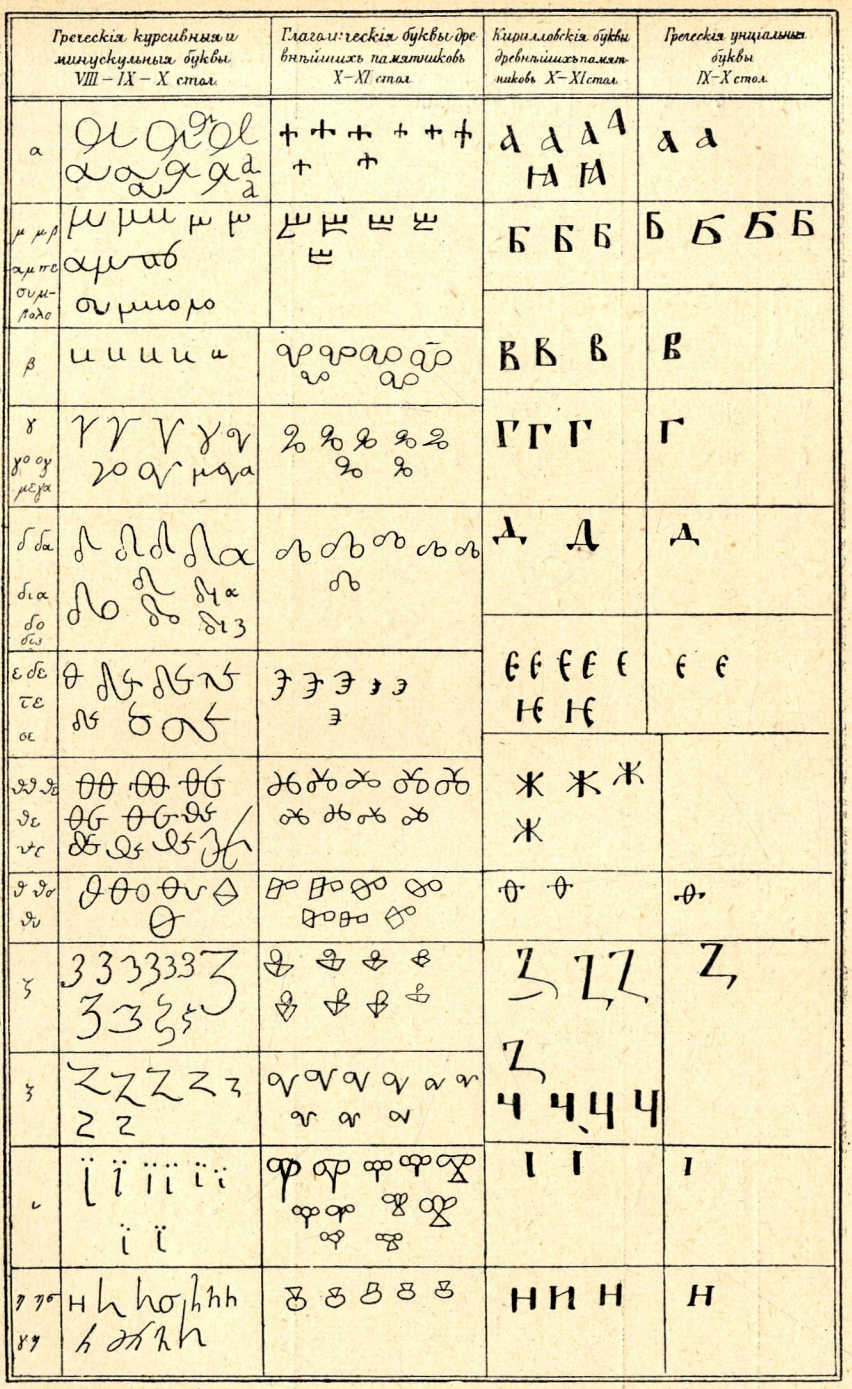
[1] Энциклопедія Славянской Филологіи, вип, 3, ст. 37, 1911 р.

Глаголицька азбука			Грецьке скорописне письмо
Транскрипція	Назви буків	Форма буків старша й молодша	
a	азъ		
b	боукы		
g	глаголи		
d	добро		
e	есть		
dz	sѣло		
i	иже		
i	ижеи		
k	како		
l	людиѥ		
m	мыслитє		
n	нашь		
o	онъ		
p	покои		
r	рьци		
s	слово		
t	тврьдо		
f	фрьтъ		
x	хѣръ		
ō	ѡтъ		
θ	дита		
v	вѣдѣ		
ı	—		

26. Таблиці походження глаголицької азбуки.
Таблиця I, Is. Taylor'a, 1880 р. Див. ст. 96-97.

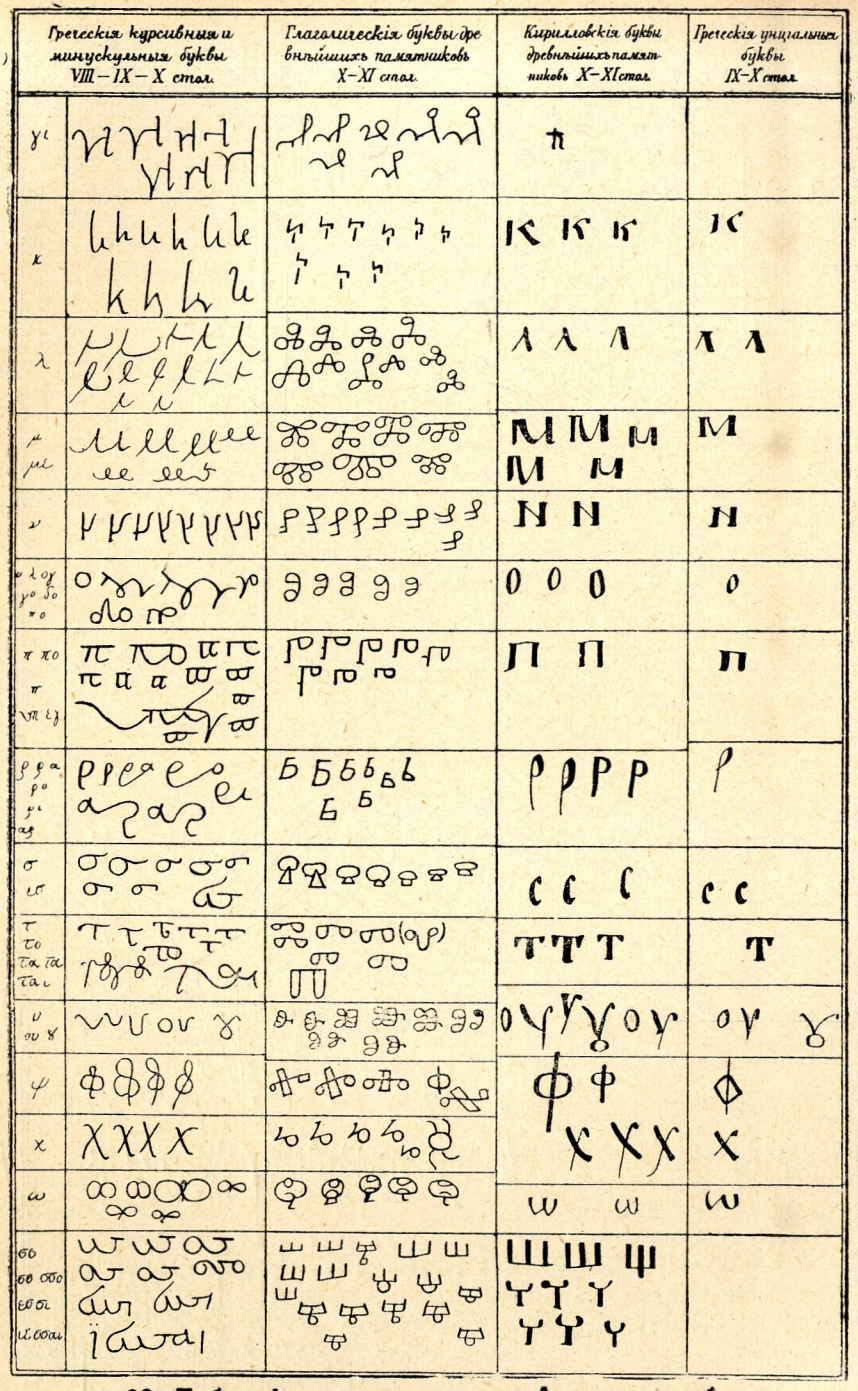
Глаголицька азбука			Грецьке скорописне письмо
Транскрипція	Назва буков	Форма буков старша й молодша	
ž	живѣте		
z	зємлꙗ		
dj	ћа		
	(ћрьвъ)		
u	оукъ		
š	ша		
št	шта		
c(ts)	ци		
č	чрьвь		
i	иже		
ě(ja)	ѣть		
ju	ю		
ę	юсъ		
ǫ			
ü	ижица		
o/ŭ	кръ		
y	кръı		
e/ĭ	крь		
ję	юсъ		
jǫ			

27. Таблиці походження глаголицької азбуки.
Таблиця II, Is. Taylor'a, 1880 р. Див. ст. 96-97.

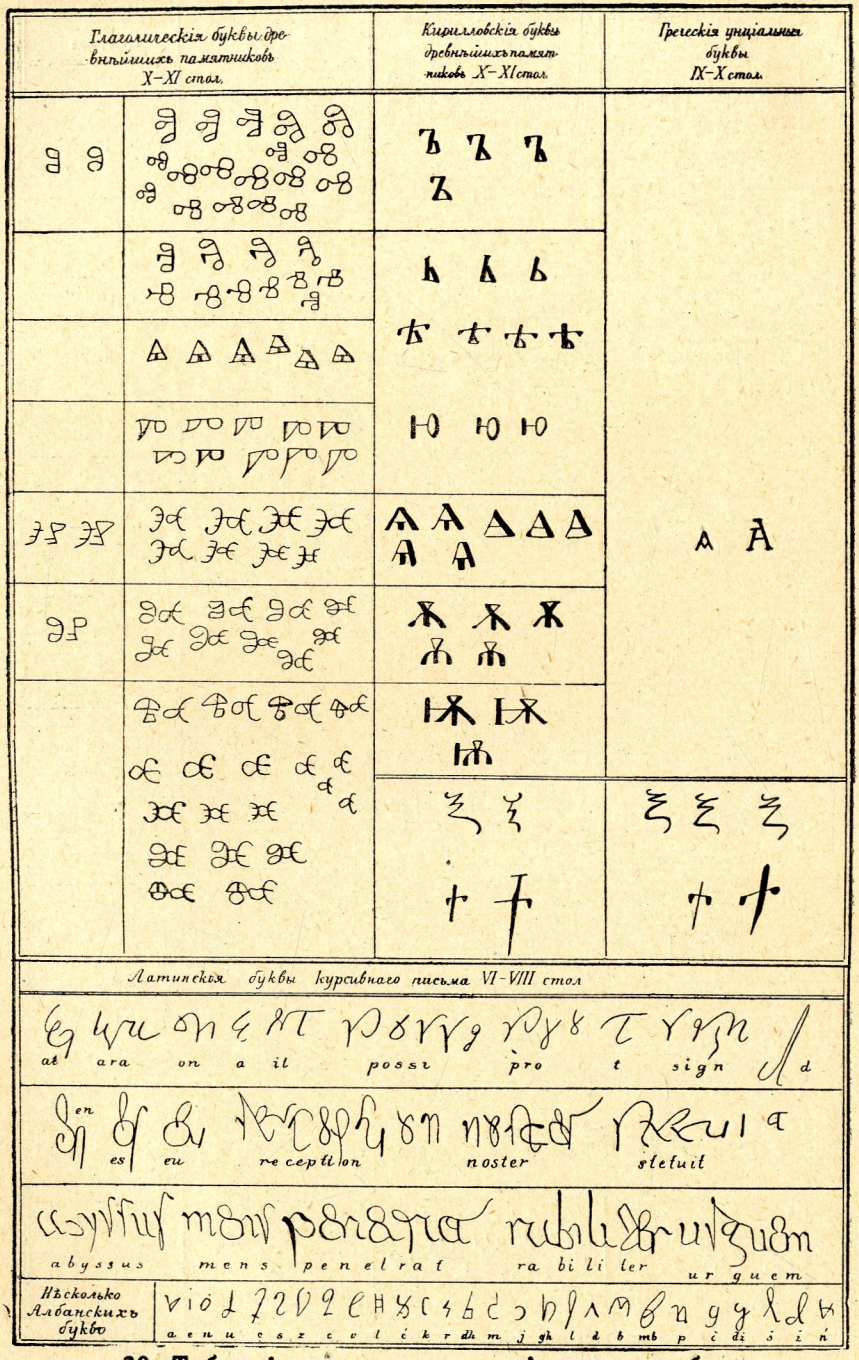
28. Таблиці походження слов'янських азбук.

В Nr. 28-30 подаю три таблиці акад. І. Ягіча про походження слов'янських азбук; таблиці вміщено при праці Ягіча: »Четыре критико-палеографическія статьи«, див. »Сборникъ отд. русск. яз. и слов.« т. 33, Спб. 1884 р. В ряд-

29. Таблиці походження слов'янських азбук.

ку 1-м на початку дається відчитання грецької курсиви сучасним письмом. В рядку 2-м уміщено глаголицьке письмо з Київ. Листків, Зограф., Маріїн. і Ассеманієвої Євангелій та зо Збірника Клоца. В рядку 3-м азбука із Супрасльського

30. Таблиці походження слов'янських азбук.

Збірника і Життя Кондрата; на табл. II буква ⱋ = *дж* з грамоти бана Кулина. Рядок 4-й головно з Хорівської Євангелії 967 р. та з Порфірієвого Псалтиря 862 р. Див. вище ст. 97 і 103.

дві основні признаки: 1) одність джерела для глаголиці, — тільки грецьке скорописно-мінускульне письмо, і 2) теорія лігатур, — багато буков, яких не можна випроваджувати просто з грецького письмо (це головно букви для звуків чисто слов'янських), Ягіч вияснює через поєднання двох грецьких буков (див. мал. 28-30). Правда, в праці з 1911-го р. Ягіч не раз уже робить поправки до своїх попередніх тверджень.

Грецьке письмо, як про це казав я вище ст. 14-15, знало дві формі: устав і скоропис, а десь із VIII-IX в. повстає ще й письмо мінускульне. Устав чи унціяльне письмо вживається для писання книжок, а в буденнім житті, для загального вжитку, служив скоропис. Ось із цього скорописного, почасти з нового мінускульного грецького письма й повстала — на думку Тейлора й ін. — глаголиця. Проте грецький скоропис і наша глаголиця при порівнянні їх мало похожі, а це тому, — твердять оборонці грецької теорії, — що грецький скоропис на слов'янській землі був відповідно стилізований та перероблений: додано до нього петельки та закруглення, яких в оригіналі не було, а тому з глаголиці вийшла до певної міри нова азбука. Стилізація ця дуже велика, має симетрично видержану форму.

Проте на слов'янській землі глаголиця не зробилася письмом скорописним, а тільки уставним. Це й зрозуміло: скоропис повстає тільки в дуже довгому процесі перетворення уставного письма на простіше, зручніше до писання; в'язання букви з буквою, звичайне в скоропису, було б занадто важке для початкового письма; пригадаймо, що такий самий процес відбувається й тепер у наших дітей, коли вони вчаться писати: пишуть вони напочатку уставно: старанно виводять кожну букву, кожну з них пишуть окремо, і тільки пізніше, після певних вправ, навчаються в'язати букву до букви. Те саме, власне, трапилося й при пересадженні чужого письма на слов'янський грунт: воно тут стало письмом уставним. »У составителя глаголицы — пояснює Фортунатов це явище — не было повода думать объ удобствахъ письма, такъ какъ онъ имѣлъ въ виду не длинные тексты, а написаніе отдѣльныхъ словъ или другія коротенкія записки, и потому могъ сосредоточить все свое вниманіе на отдѣлкѣ фигуръ буквъ для отличія ихъ отъ греческихъ написаній, вслѣдствіе чего въ результатѣ легко образовалось уставное письмо«.[1]

Року 1886-го казанський проф. Д. Бєляєв (»Історія алфавита«) сильно підпер теорію Тейлора-Ягіча, — він досліди повстання слов'янського письма поставив поруч із дослідом походження інших алфавитів; цілу глаголицю виводить із грецького курсивного письма провінціяльних канцелярій. Але Бєляєв, для підпертя своєї теорії, вдався був до занадто великих натягувань: виставив суб'єктивні здогадні переходові форми поміж грецькою мінускулою та слов'янською глаголицею (див. мал. 32-33).

Так само сильно підпер грецьку теорію і проф. А. Лескин

[1] »Извѣстія«, Спб. 1914 р. т. XVIII кн. 4 ст. 244.

року 1905-го (Zur glagolitischen Schrift, »Archiv« XXVII. 161 sq.), — він рішуче твердить, що глаголиця повстала тільки з грецького мінускульного письма, й відкидає всякі інші джерела навіть для додаткових слов'янських буков; визнає й теорію лігатур, найслабше місце в теорії Тейлора-Ягіча.

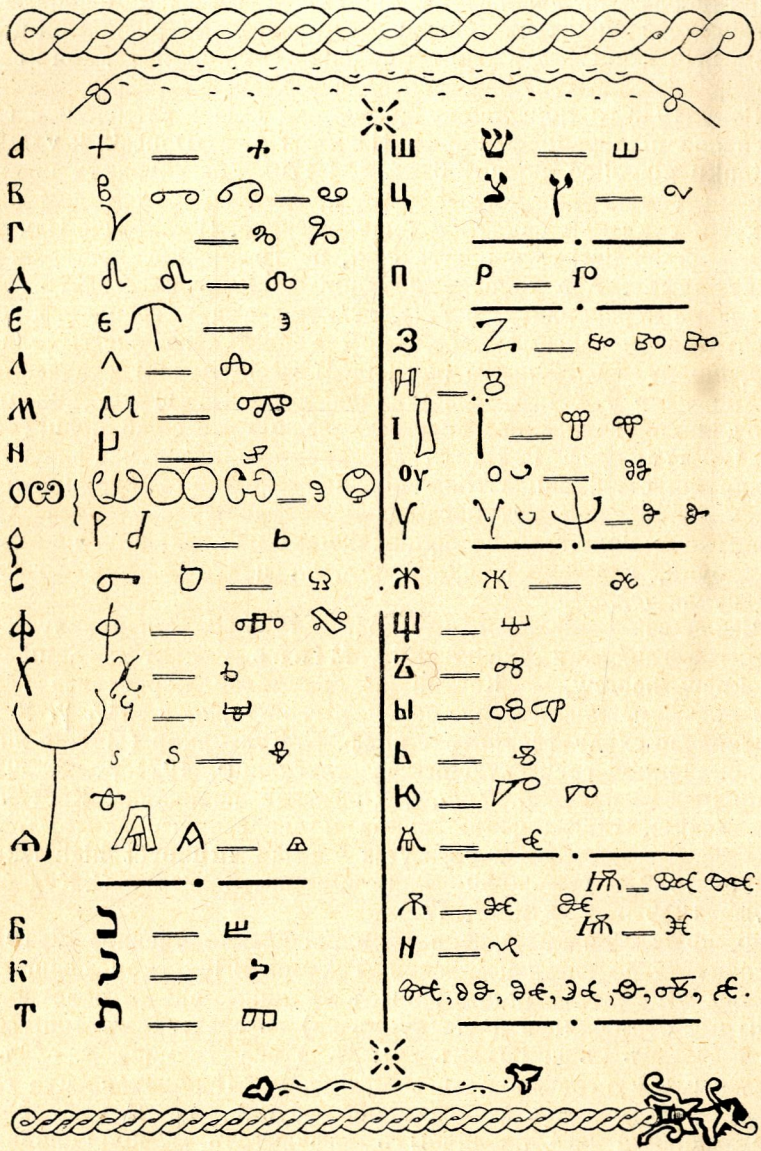
Як ми бачили, теорія Тейлора-Ягіча визнає тільки одне джерело для всіх літер глаголицьких — грецьке, відкидаючи всякі інші впливи; щоб підперти це твердження, довелося виставити ще нову теорію — теорію л і г а т у р для деяких буков. »Глаголица — писав про це Ягіч, — письмо исключительно греческое, курсивоно-минускульное, безъ участія какихъ бы ни было восточныхъ, и въ то же время римскихъ элементовъ«.[1] Якраз цього твердження не прйняли деякі вчені, і, крім загального грецького джерела для тих звуків, що їх не знає грецька мова, почали шукати джерела й по інших алфавитах, тим самим руйнуючи стройність теорії Тейлора-Ягіча. У цьому відношенні дуже цікаві теорії проф. В. Вондрака та акад. Фортунатова.

В шуканнях джерела для глаголиці вчені рано звернулися були на схід. Порівняння деяких глаголицьких буков з єврейськими особливо спопуляризував був іще Шафарик; він писав, що автор глаголиці був учений орієнталіст, — це був св. Костянтин; він з єврейського взяв до глаголиці ніби такі букви: א алеф, ה ге, י іод, צ цаде, ק коф і ש шин, цебто *а, е, і, ц, к, ш*, а може й більше. Ця Шафарикова думка не сходила з наукової літератури й держиться вона й до сьогодні; за нового часу її знову сильно боронив видатний чеський учений Вондрак.

Проф. В. В о н д р а к р. 1896-го (Zur Frage...) визнав грецьке джерело — мінускульне письмо — для глаголиці, але ніяк не міг його визнати для тих слов'янських звуків, що не мають своїх відповідників у грецькій азбуці. Вондрак оперся головно на Життя Костянтина, а саме на 8-ий розділ його, де читаємо, що Костянтин, коли прибув до Херсонесу, то »научися ту жидовьскои бесѣдѣ и книгамъ, осьмь части прѣложь граматикіє. Самарянинъ же нѣкій ту живѣаше, и приходе къ нему, стязаашеся съ нимъ, и принесе книгы самарянскіє и показа єму. И испрошь є у него Філософъ, чисти начеть книгы бес порока« (див. мою працю: »Костянтин і Мефодій«, т. I ст. 89-94). Отож Костянтин, на думку Вондрака, добре знав мови жидівську та самаританську, і власне в них треба шукати джерела для тих глаголицьких буков, що їх не має грецька азбука (*ш*, ъ, ь, *е* й ін.) Нема сумніву, що деякі букви глаголиці, як напр. *ш*, безумовно єврейського походження, а це взагалі нас веде до цієї азбуки, як до другого джерела Костянтинової азбуки. Думка Вондрака не була нова, бо про те ж саме давно вже твердили Грімм, Шафарик, Рачки і ін., а архім. Амфілохій єврейські літери вніс уже 1883 р. й до своєї таблиці (див. мал. 31).

Таким чином В. Вондрак зробив сильний вилім у стройности теорії Тейлора-Ягіча й показав, що про саме грецьке джерело гла-

[1] Четыре критико-палеографическія статьи, 1884 р. ст, 174.

31. Таблиці походження глаголицької азбуки.
Таблиця архім. Амфилохія, 1883 р.

Перший ряд — кирилиця; букви Ж Щ Ъ Ы Ь Ю Ѧ взято з Реймської Євангелії та з Казань Григорія Богослова XI-го в. Другий ряд — мінускульне грецьке письмо з пам'яток 835, 880 і 899 років. За знаком = третій, останній ряд — глаголицька азбука з Маріїнської та Зографської Євангелії X-XI в. в. Для буков Б К Т Ш Ц подається єврейське джерело. Див. ст. 97.

голиці говорити не доводиться. Це східнє джерело, єврейсько-самаританське, визнається тепер у науці багатьма вченими. І цікаво, що сам Ягіч деякі твердження Вондрака таки прийняв, хоч і сильно обмежив.

Року 1923-го Вондракову думку про східні елементи в глаголиці сильно підпер проф. Райко Нахтіґаль (Doneski k vprašanju o postanku glagolice, розд. 2-3 ст. 154-170). Він виводить із єврейського чи самаританського *б*, *к*, *ш*, *ц*, *е*, *и*, *ж*, *ч*, хоч для деяких із них він схильний бачити й інше джерело. Цікаво, що Нахтіґаль виводить із жидівського навіть *е*, *и*, цебто значно поширює Вондракову думку. Але головне питання позісталося й у Нахтіґаля вияснене не переконливо: чого Костянтин кидав грецьке джерело й звертався до письма єврейсько-самарянського навіть для тих звуків, що були в грецькім (к, е, и, б). В IX-м віці ставлення до жидів не було добре й не нахиляло до того, щоб у них брати букви для християнського письма. — У цій же своїй праці (розділ 4, ст. 170-172) проф. Р. Нахтіґаль окремо спинився над виясненням глаголицької стилізації. Стилізація ця головно симетрична й квадратова й проведена тут послідовно, як індивідуальна риса. Але на одне питання Нахтіґаль не відповів: чому ця стилізація не охопила цілої азбуки, скажемо й буков *е*, *к*, *ш*, цебто взятих зо сходу, або й букви *ф*?

Через два роки по цьому, року 1925-го Вондракову думку підпер і англійський учений Ellis Minns у статті: Saint Cyril really knew hebrew, — Костянтин безумовно користався гебрейським письмом, звідки взяв бодай літери *ш*, *ц*, *ч* з ש, צ, ץ. Про позичення зо сходу твердить і проф. С. Кульбакин (Можно ли считать доказанной греческую основу глаголицы, 1927 р. ст. 39), визнаючи це для буков *б*, *к*, *ш*, *ц*. Про таке позичання Костянтина форми деяких глаголицьких буков з єврейського та самаританського письма настоює й Jos. Vajs у своїй »Rukověť hlaholské paleografie« 1932 р. (ст. 50-59), в чім підтримує його й С. Кульбакин (»Slavia« 1935 р. т. XIII ст. 479).

Ф. Фортунатов, видатний російський учений, р. 1913-го приєднується до загальної теорії Тейлора-Ягіча, хоч перше її не визнавав. »Я считаю несомнѣннымъ — пише він — родство глаголицы (не отдѣльныхъ лишь буквъ ея) съ греческимъ минускульнымъ письмомъ въ широкомъ смыслѣ этого термина, т. е. съ минускульнымъ курсивомъ и съ минускулами. Признавая, что глаголица не представляетъ собою набора буквъ, взятыхъ болѣе или менѣе случайно изъ различныхъ алфавитовъ, а произошла изъ греческаго алфавита въ его примѣненіи къ старославянскимъ звукамъ, сходнымъ съ греческими, хотя и съ измѣненіемъ фигуръ буквъ (что затрудняетъ, понятно, объясненіе глаголицы), я, однако, не вижу необходимости заключать отсюда, что и тѣ глаголическія буквы, которыя обозначаютъ звуки, чуждые греческому языку, должны были быть взяты непремѣнно изъ греческаго алфавита, а не изъ какого либо другого«.[1] Таким чином Фортунатов знову ро-

[1] О происхожденіи глаголицы, ст. 221, 1913 р.

бить дуже дошкульний вилім у теорії Тейлора-Ягіча: букви для чисто слов'янських звуків, яких не знає грецька мова, треба шукати в іншому місці. Але Фортунатов підреслює, що коли цих додаткових буков глаголиці шукати поза грецьким джерелом, то їх повинно шукати тільки в однім якімсь алфавиті, а не в декількох.

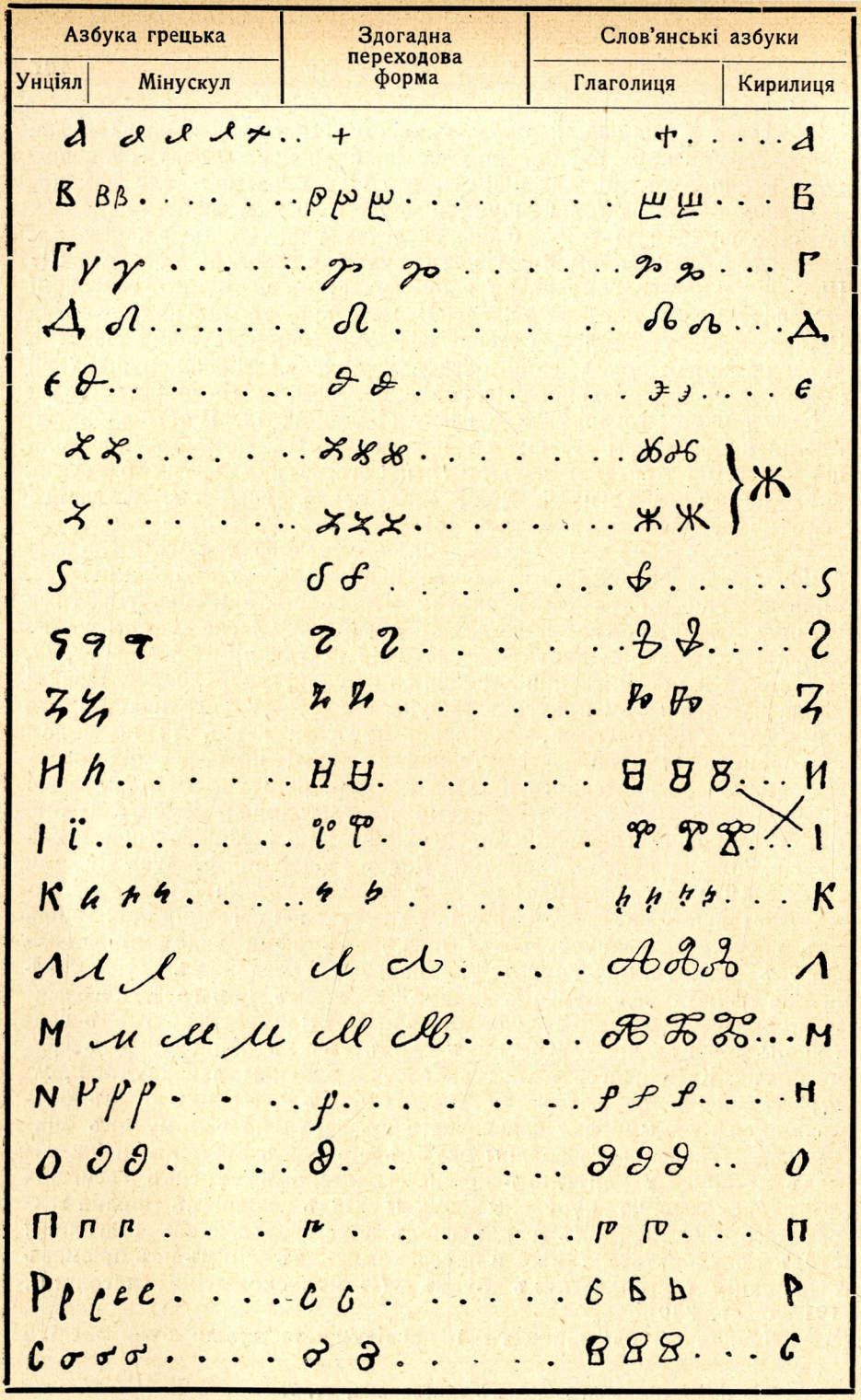
Таким алфавитом Фортунатов уважає коптське письмо. Ще Шафарик 1858-го року звернув був увагу на подібність глаголиці до єфіопського письма. »Численні петельки та кільця, — писав Шафарик, — бути може, складають прикрасу, наслідуючи єфіопські, якою прикрито походження багатьох буков«.[1] Дійсно, порівняння деяких буков коптського письма (див. про нього вище, ст. 18) з глаголицьким говорить про певну подібність їх. Цієї подібности можна шукати тим більш, що письмо коптське також повстало ще з II в. по Христі з письма грецького, але для тих 6 звуків, яких не було в грецькій мові, воно взяло букви з єгипетського демотичного письма (див. мал. 48).

Упорядчик чи автор глаголиці, — каже Фортунатов, — шукав буков для зазначення тих звуків, яких не було в грецькій мові. Знав він, що копти свою азбуку переробили з грецької, а тому природно було йому ближче познайомитися власне з коптською азбукою. От із цієї азбуки й узято до глаголиці букви для *ж*, *ш*, *х*, а може й ще якісь інші. Взявши ці букви, упорядчик глаголиці запримітив, що хоч коптська азбука й перейнята з грецької, проте вона трохи перероблена, — і зробив те саме й він. Таким чином глаголицька стилізація — петельки та кільця повстали підо впливом долішньоєгипетського письма. Взагалі, Фортунатов підкреслює значний вплив коптського письма на глаголицю; на його думку, багато буков глаголицьких більше похожі на долішньоєгипетський курсів, ніж на курсив грецький. Додам, що й проф. Wessely так само в 1913 р. глаголицькі *ш* та *ж* виводив із коптського.

Загальний висновок Фортунатова такий: »Глаголица произошла изъ греческаго минускульнаго письма съ тѣми видоизмѣненіями фигуръ нѣкоторыхъ буквъ, какія существовали въ коптскомъ нижне-египетскомъ курсивѣ (заимствованномъ изъ греческаго минускульнаго курсива), откуда они взяты были составителемъ глаголицы для отличія славянскихъ буквъ въ ихъ написаніи отъ греческихъ«. Крім цього, з коптського взято буквы для звуків *х*, *ж*, *ш*; »именно, вслѣдствіе заимствованія этихъ коптскихъ буквъ, оказавшихся нужными для славянскаго алфавита по самому ихъ значенію, составитель глаголицы затѣмъ обратилъ вниманіе и на то, какъ писались в коптскомъ нижне-египетскомъ курсивѣ греческія по происхожденію курсивныя буквы. Подъ вліяніемъ нижне-египетскаго письма, какъ я объяснилъ уже, составитель глаголицы сталъ пользоваться также и петельками, какъ однимъ изъ пріемовъ стилизаціи глаголическихъ буквъ« (О происхожденіи глаголицы, 1913 р. ст. 239).

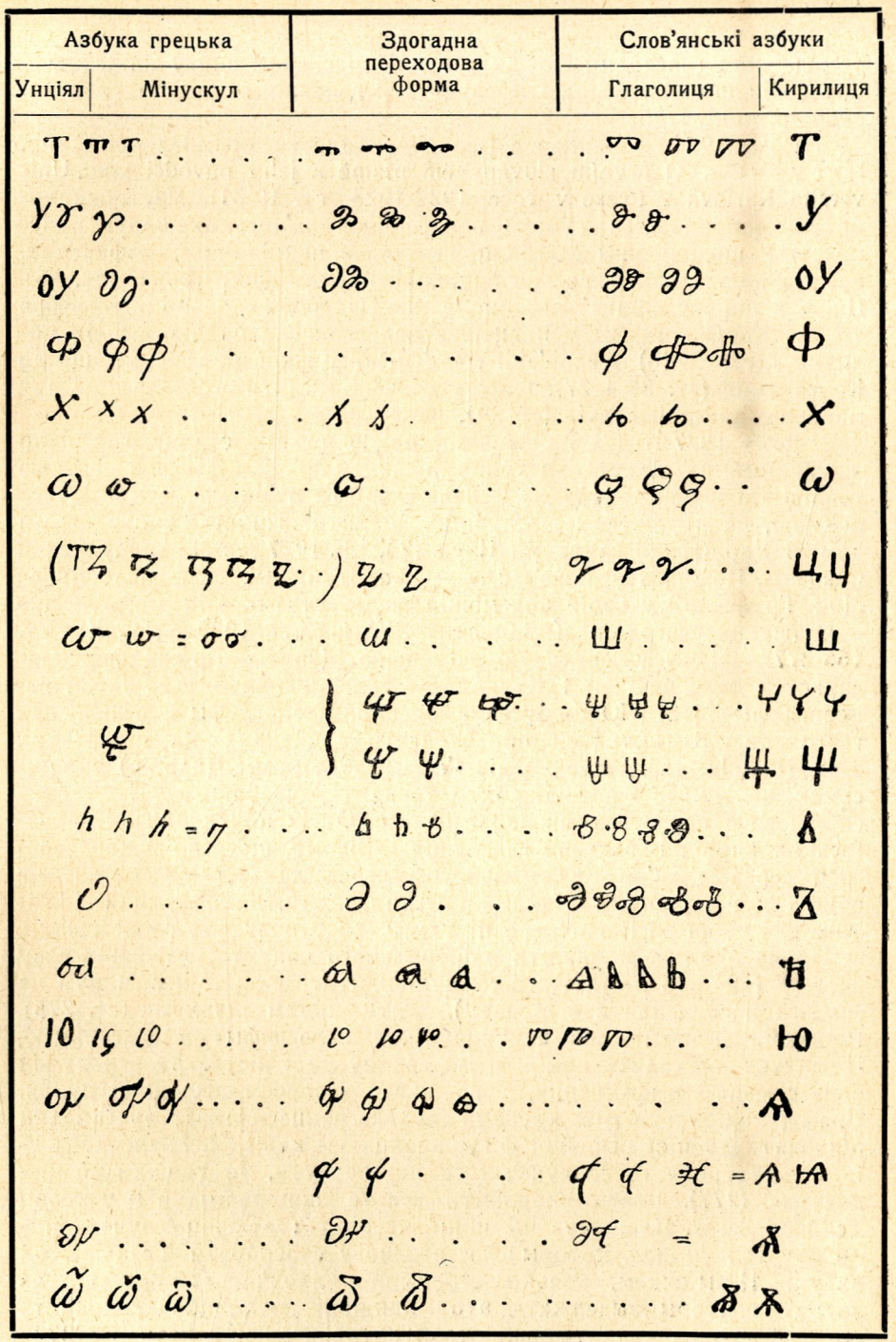
Велика світова війна та її наслідки припинили були досліди

[1] О происхожденіи и родинѣ глаголизма, ст. 7.

32. Таблиці походження слов'янських азбук.

Таблиця І Д. Біляєва, 1886 р. Див. ст. 103.

33. Таблиці походження слов'янських азбук.
Таблиця II Д. Біляєва, 1886 р. Див. ст. 103.

походження глаголиці, але за останній час вони знову відживають іще в більшому розмірі, і провадяться головно як ревізія грецької скоропи сної теорії.

Року 1924-го вийшла в Празі ректорська промова проф. Фр. Пастрнка: O prvním slovanském písmě a jeho původci (див. Universita Karlova v Praze v roce 1922-1923, ст. 19-31). Пастрнек коротенько розповідає історію повстання слов'янських азбук і підкреслює, що джерела глаголиці шукали в найрізніших алфавитах, але грецька теорія дає дослідникові найпевніший грунт (ст. 25). Цінне в цій невеликій статейці те, що Пастрнек виразно підкреслює те, що Костянтин довго працював над своєю азбукою ще від молодих літ (ст. 28), і слов'яни мали невпорядковане письмо ще до Костянтина (ст. 22 і 27); азбуку свою Костянтин складав не для мораван, але для греків (ст 29).

Року 1927 з дуже цікавою теорією про повстання глаголиці з українських карбів виступив росіянин В. Пожидаєв. Свою теорію Пожидаєв викладав у Ленінграді та в Москві, а крім того в Києві, на прилюдних засіданнях візантологічної та єврейської комісії Української Академії Наук (23. XII. 1927 р.). Чи видрукувана праця В. Пожидаєва, не знаємо, — короткий зміст її подає проф. Мик. Грунський у своїй полемічній на це статті: »Нова теорія про походження глаголиці« (»Записки« ВУАН, Київ, 1928 р., т. XIX ст. 166-277), звідки й переказую цю теорію. Доповідь Пожидаєва складалася з двох частин: 1) Кавказская тамга и южноруские письмена-иероглифы«, і 2) »Южнорусские письмена-иероглифы и славянская глаголица«. В. Пожидаєв зібрав багато кавказьких кабардинських тамг (карбів, див. вище розділ IV), а також тамг (карбів) українських, згрупував і дослідив їх, і твердить, що вони мають багато спільного з єгипетськими ієрогліфами. От із цих кавказько-українських карбів і повстала глаголиця. »Відомо, що Кирило до своєї місії серед слов'ян був місіонером серед хазар, — тут він міг обізнатися з різними знаками-тамгами, потім, як розумний агітатор, для своєї місії він бере ці тамги, як основу для своєї абетки, — треба було не ображати національного почуття, заводячи нову абетку (як робило латинське духівництво, яке таким чином не могло нічого зробити в Моравії), а йти іншим шляхом« (ст. 275). Рівняючи ці тамги чи »южнорусские иероглифы« з глаголицею, Пожидаєв знаходить поміж ними велику подібність. За основу він бере символ-значок сонця, і до нього рівняє глаголицькі букви. Прямої подібности між карбами та глаголицею нема; »усі знаки підходять до цієї основної фігури-сонця — каже М. Грунський, — їх тільки треба то сполучити, то перевернути, то трошки до них додати« (277), цебто проробити все те, що робиться й у теорії Тейлора-Ягіча. Пожидаєв на кінці твердить: »Солнце лучезарное — вот тот символ, который лег в основу своеобразной славянской азбуки. И мы видим, сколько остроумия и находчивости составитель затратил, чтобы выдержать этот принцип до конца и сохранить его тайну от инквизиторських глаз ортодоксальной церкви« (272).

Проф. К. Грунський сильно скритикував цю теорію українських

карбів, і показав, що автор її вживає найрізніших натягувань. На жаль тільки, знаємо цю теорію лише з полемічної проти неї статті М. Грунського. На мою думку, теорія В. Пожидаєва заслуговує повної уваги, як сміла спроба поставити шукання джерела глаголиці в зовсім іншу площину. Я не бачу нічого неможливого в тому, що »руське« письмо, яке бачив був Костянтин у Херсонесі р. 860-го, могло бути збудоване власне на різних своїх давніх карбах (»чертах і різах« за термінологією ченця Хороброго). Звичайно, не маючи самої статті автора, не можна сказати про неї й останньої думки своєї.

Довгий час, як ми бачили, в науці панувало малокритичне захоплення теорією Тейлора-Ягіча, що не давало можливости глибших пошукувань джерела для глаголиці. Але помалу почали з'являтися, як бачимо, й спокійніші міркування, що вкінці розбили теорію про єдине грецьке джерело.

Року 1927-го в обороні теорії Тейлора-Ягіча виступив іще проф. С. Кульбакин (»Можно ли считать доказанной греческую основу глаголицы?« 1927 р.). Кульбакин відповідає на відому статтю A. Rahlfs'a (див. її в наступному розділі) й боронить грецьке джерело для глаголиці. Через те, що ця праця проф. С. Кульбакина — остання по часу сильна оборона грецької теорії, спинюся на ній трохи більше. Кульбакин зовсім свідомий того, що його завдання дуже тяжке. »Хотя мысль о греческой основѣ глаголицы очень стара, тѣмъ не менѣе теорія греческаго курсива, какъ источника глаголицы, не перестала быть спорной, и мнѣнія ученыхъ колеблются между признаніемъ возможности объяснять глаголицу цѣликомъ изъ этого источника и полнымъ отрицаніемъ связи между глаголицей и греческимъ курсивнымъ письмомъ« (ст. 33). Кульбакин іде середнім шляхом. Він не держиться думки, що »рѣшительно всѣ буквы глаголицы должны быть обязательно выводимы изъ греческаго курсива«, — він допускає, що Костянтин, як знавець східніх мов, міг скористати з їхніх алфавитів і допускає навіть, що »могли въ единичныхъ случаяхъ войти латинскіе элементы« до глаголиці, але »основной источникъ глаголицы, несомнѣнно, греческій курсивъ« (34).

Але нема жодної змоги легко випроваджувати глаголицю з грецького письма, тому С. Кульбакин виставляє теорію стилізації й тільки на ній грунтується. Стилізація — не нова думка, бо про неї свого часу досить писав і Ягіч, і Фортунатов, і інші, — і це найміцніша частина його праці (за Нахтігалем). »Безспорно, — каже автор — глаголица представляетъ стилизованное письмо. Стиль ея — стиль геометрическихъ фигуръ: кружковъ въ чистомъ видѣ или въ болѣе или менѣе угловатой формѣ (ср. глагол. в, г, д, ж, з, ѕ, і, и, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, щ, ъ, ь, ю и знаки юсовъ), четыреугольниковъ (ср. глаг. з, ф, ѵ) и треугольниковъ (ср. ѕ, и, с, ѣ); совершенно ясно выступаетъ также принципъ симметріи (в, г, д, ж, л, м, о, т, ф). Въ буквахъ греческой скорописи не находимъ ни этихъ геометрическихъ фигуръ, ни этой симметріи въ кружкахъ. Логически правильно заключить, что при стилизаціи греческаго курсива, при превращеніи его въ уставное глаголическое

письмо, скорописный загибъ линіи превращенъ въ кружокъ, овалъ — въ четыреугольникъ или кругъ, а ломанная линія — въ треугольникъ; что по принципу симметріи могъ явиться второй кружокъ и тамъ, гдѣ не было загиба, разъ въ основной фигурѣ буквы уже былъ одинъ кружокъ. Разъ орнаментальные мотивы, основные элементы стиля глаголицы нами выдѣлены, мы имѣемъ право отбросить эти элементы стилизаціи, чтобы получить то скорописное письмо, которымъ славяне пробивились, по свидѣтельству Храбра, до Кирилла« (36-37).

Оце основа стилізаційної теорії проф. С. Кульбакина. Як і всі попередні різні теорії, й ця викликає багато сумнівів. Мої завваги проти неї такі: 1) Із історії повстання стародавніх азбук не знаємо прикладів, щоб »автор« азбуки стилізував її навмисне донепізнання; стилізація звичайно повстає сама собою, в процесі вікового практичного розвою письма; »автора« такої стилізації ніколи не знаємо, як не знаємо, скажемо, авторів народніх творів. 2) Стилізація в Кульбакина не однакова, різна для окремих груп, взагалі така штучна, що годі приписати її свідомій творчості »автора«. 3) Кульбакин увесь час оперує тільки з грецьким курсивним письмом; це непорозуміння: треба — з мінускульним, про що див. у наступнім розділі. 4) С. Кульбакин подав і табличку повстання глаголиці з грецького мінускульного (пише: скорописного) письма, але ця табличка робить враження дуже помітної суб'єктивности, — автор навіть не подав, на основі яких джерел він її склав. Ця табличка в багатьох місцях подає додуману переходову форму від грецького мінускулу до глаголиці, а це нам нагадує старі таблиці Д. Біляєва з 1886-го року, проти яких слушно виступає сам же Кульбакин на ст. 36. 5) Деякі глаголицькі букви, а особливо ті, що походять зо сходу, напр. *ш*, *к*, або ще *е*, *ф*, не мають загальної стилізації, але чому, Кульбакин не вияснює; отже, виходить, стилізація не охоплює цілого алфавиту. 6) Штучна стилізація запроваджує С. Кульбакина так далеко, що він укінці, як ми бачили, кидає реальний грунт, і таки вдається до помочі логики: »логически правильно заключить«... (37); біда тільки в тім, що історія повстання стародавніх алфавітів не все керувалась логікою. 7) Але навіть ця »логіка« не врятувала стилізаційної теорії С. Кульбакина, і він змушений заявити: »прибавлю, что препятствіемъ къ установленію связи между греческимъ курсивнымъ и глаголическимъ начертаніемъ не можетъ служить лишняя черточка, которая можетъ представлять орнаментальный пріемъ, или нѣкоторое измѣненіе въ положеніи основныхъ частей буквы, или уменьшеніе той или другой части, разъ общее сходство ясно« (ст. 37). Оця заява вбиває цілу теорію, бо ж такою методою легко рівняти глаголицю з яким хочете письмом. 8) На практиці, навіть при такій методі, результати вийшли не великі, а саме: а) 10 глаголицьких буков *(в, г, д, і, л, н, п, с, т, ф)* ніби легко виводяться за стилізаційною теорією з грецького письма, б) 11 буков виводяться звідти ж з великими натягуваннями, в) для *б*, *к*, *ш*, *ц* визнається єврейське джерело, г) походження неясне для *и*, *а*, *е*, *х*, *ѣ*, носові. Як бачимо, грецька теорія в її най-

новішім виданні не вияснює нам докраю повстання глаголиці навпаки, — в багатьох місцях тільки зайвий раз підкреслює її неспроможність.

На ст. 33 Кульбакин твердить, що в справі підшукання джерела для глаголиці »рѣчь можетъ идти лишь объ одной изъ двухъ азбукъ — греческой или латинской, — въ соотвѣтствіи со свидѣтельствомъ монаха Храбра, что словяне, принявъ крещеніе, пользовались для своихъ нуждъ греческими и латинскими письменами безъ устроенія«. Кульбакин непотрібно закрив собі двері до третього вирішення: до слов'янського письма передхристиянського, про що також свідчить чернець Хоробрий.

В »Rukověť hlaholské paleografie« 1932-го року проф. Йос. Вайс на ст. 37-59 всіма силами боронить грецьку теорію повстання глаголиці в її новочасному вигляді. Глаголиця повстала — твердить Vajs — у своїй більшості (а на ст. 34 підкреслює, що бодай у третині своїй) з грецького мінускульного письма. Підкреслює (ст. 34), що власне з письма мінускульного, а не курсивного. Але глаголиця повстала з грецьких мінускул тільки в результаті відповідної стилізації. Так повстала частина глаголицьких буков, іншу ж частину, слідом за Вондраком, проф. Вайс шукає в єврейсько-самаританськім письмі (*к*, *ц*, *ч*, *б* і ін.). Теорію Фортунатова про коптське походження глаголицьких *ш*, *ж*, *х* Вайс рішуче відкидає (ст. 34-35 і 51-58), підкреслюючи, що не маємо жодних доказів про зносини Костянтина з єгиптянами чи коптами. Щодо стилізації глаголицьких буков, то її взято, на думку Вайса, також із грецького мінускульного письма.

В рецензії на працю о. Йос. Вайса проф. С. Кульбакин погоджується зо всіма думками Вайса про грецьке джерело глаголиці, погоджується і з його критикою Теорії Фортунатова (див. »Slavia« т. XIII ст. 479).

Року 1933-го о. Jos. Wajs сильно виступив (див. »Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ«, Софія, ст. 23-25) проти теорії Фортунатова, збиваючи його твердження про вплив долішньоєгипетського курсиву на кирилицю, хоч впливу коптського письма на повстання глаголицьких *ж*, *х* Вайс не відкидає (для *ш* впливу цього не визнає).

Оттак у науці помалу ширилася думка про грецьке джерело для глаголиці. Але близкість між глаголицею та грецьким письмом не кидається відразу в вічі,[1] як то буває, напр., при порівнянні кирилиці з грецьким уставним письмом. Ось тому нема нічого дивного, що дехто з учених рішуче не визнають теорії Тейлора-Ягіча, вважаючи її занадто штучною; треба ще зазначити, що частину глаголицьких буков Тейлор та Ягіч виводять, як ми бачили, не просто з однієї грецької курсивної чи мінускульної букви, але часом і з получення буков, цебто виставляють теорію т. зв. лігатур чи

[1] Проф. В. Щепкинъ: Учебникъ русской палеографіи, М. 1920 р. ст, 16, непомірно прибільшує, кажучи, що коли з глаголиці зняти петлі та заокруглення, то перед нами буде грецьке скорописне письмо, — це фактам не відповідає.

зв'язань, а вона безумовно збільшує штучність цілої теорії Тейлора-Ягіча. Сам Ягіч визнає це, коли заявляє: »Допускаю порядочную долю искусственности въ нѣкоторыхъ попыткахъ объясненія, предложенныхъ Тейлоромъ, мною, Лескинымъ« (Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 112).

Я попильнував у цьому розділі подати грецьку теорію повстання глаголиці докладно й об'єктивно, щоб навбач показати, як стоїть ця справа серед більшости вчених. З такою ж докладністю й об'єктивністю подам тепер думки, що сильно свідчать проти цієї теорії. Роблю це з повною об'єктивністю, — нехай читач прихиляється на той бік, про який підкаже йому власний розум.

ЛІТЕРАТУРУ див. у попереднім розділі, тут подаю назви скорочено, а повно тільки нові. Dr. J. Hanusch: Zur slavischen Runenfrage, »Archiv f. Oesterreich. Geschichts-Quell.« т. XVIII, I, 1857 р., ст. 1-117. — Його ж: Sv. Kyril nepsal kyrillský než hlaholský, »Poj. Kral. Č. Spol. Nauk.«, Прага, 1857, X. 20. — Хомяков у »Русская Бесѣда« т. V ст. 1-12. — А. Викторовъ, 1859 р. ст. 121. — П. Шафарик, див. »Чтенія« 1860 р. ст. 6-7. — M. Gaster: Ilchester lectures on grecko-slavonic literature, Лондон, 1887 р. ст. 209-229. — В. Ѳ. Миллеръ: Къ вопросу о славянской азбукѣ, »ЖМНПр« 1884 р. ч. 232, березень, ст. 1-35, — про повстання глаголиці з сассанідського письма, може через хазар. — А. Будиловичъ: Нѣсколько мыслей о греко-славянскомъ характерѣ дѣятельности св. Кирилла и Меѳодія, 1885 р., гл. VI ст. 47-77. — И. В. Ягичъ: Четыре критико-палеографическія статьи, Спб. р. 1884, тут, між іншим, критика праці о. Амфилохія ст. 103-108, В. Миллера 108-113 і Гайтлера. — V. Vondrák: Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets, »Arch. f. sl. Phil« т. 18, ст. 541-556, т. 19, ст. 167-188, 1896-1897 р. — Dr. R. Abicht: Ist die Aehnlichkeit des glagolitischen mit dem grusinischen Alphabet Zufall? Leipzig, 1895 р. 34 ст. — Н. К. Грунскій: Кіевскіе глаголическіе листки, вип. II, »Ученыя Записки Юрьевскаго Университета« 1904 р. кн. 6 ст. 1-59.; рец. Кульбакина в »ЖМНПр« 1906 р. Nr. 3, а також Ляпунова в »Записки Новороссійскаго Университета«, Одесса, 1905 р. т. 104 ст. 1-16. — Ф. Ѳ. Фортунатовъ: О происхожденіи глаголицы, див. »Извѣстія отдѣленія русск. яз. и слов.«, Спб. 1913 р. т. 18 кн. 4 ст. 221-256, передрук з »Отчета Отд. р. яз. и сл. Ак. Наукъ« за 1913 р.; рец. Р. Брандта в »РФВ« 1914 р. т. 71 ст. 599-601. — Н. Каринскій: Образцы глаголицы. Спб. 1908 р. — A. Rahlfs: Zur Frage nach der Herkunft des Glagolitischen Alphabets, »Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung« 1912-1913 р. т. 45 ст. 285-287, Göttingen; проти цієї праці виступили R. Nachtigal, С. Кульбакин та Й. Вайс, але доказів Rahlfs'a не збили. — С. Кульбакин: можно ли считать... 1927 р.; в »Slavia« 1935 р. т. XIII ст. 479 так само боронить теорію грецького походження. — R. Nachtigal: O elbasanskem pismu i pismenstvu na njem, 1923 р., »Архив за арбанаску старину«, Білгород, I 160-195.

4. ДОКАЗИ, ЩО ГЛАГОЛИЦЯ НЕ ПОВСТАЛА З ГРЕЦЬКОГО МІНУСКУЛЬНОГО ПИСЬМА.

1. Голоси деяких учених проти мінускульної теорії.

Теорія Тейлора-Ягіча про повстання глаголиці з грецького скорописно-мінускульного письма користала в нашій науці так би сказати з тихого признання — спочатку проти неї ніхто поважно не ставав, хоч із того часу, з 1881-1884 років, коли ця теорія

вперше була поставлена,[1] так само ніхто поважно й не боронив її. Ніяких нових доказів мінускульної теорії з того часу не появилося: навпаки, — з часом вона втрачала на своїй силі все більш та більш. Оборона проф. С. Кульбакина 1927 р. та І. Вайса 1932 р. — це вже відступлення на задні позиції, бо цілої теорії вони вже не боронять.

Не забуваймо, що велику частину глаголицьких літер Тейлор та Ягіч виводять не просто з однієї грецької курсивної чи мінускульної букви, як би то логічно можна сподіватися, але з сполучення буків, цебто виставляють ще й теорію т. зв. лігатур чи зв'язань, а вона безумовно значно збільшує штучність цілої їхньої теорії, і є найслабше місце в ній.

Уже року 1904-го проти мінускульної теорії сильно виступив був проф. Н. К. Грунський (»Кіевскіе глаголическіе листки«, Юр'їв 1904 р.). Він докладно аналізував глаголицю буква за буквою й доводив штучність тверджень Тейлора та Ягіча, особливо ж штучність їхньої теорії лігатур. Кінець-кінцем проф. Н. Грунський рішуче заявив: »Теорія о происхожденіи глаголицы изъ греческаго курсивнаго письма дожна быть признана совершенно несостоятельной, такъ какъ она должна прибѣгать къ разнымъ черезчуръ искусственнымъ пріемамъ« (ст. 55). Свої думки проти грецької теорії Грунський повторює й пізніше (див. »Записки« ВУАН 1928 р. т. 19 ст. 269), не визнаючи одного джерела для глаголиці, а бачучи його в письмі грецькім, латинськім та східніх.

Певний удар мінускульній теорії повстання глаголиці завдав навіть сам автор її. Дивлячись ретроспективно на свою теорію через 27 років, Ягіч, критикуючи висновки проф. Н. Грунського, правдиво написав: »Приведенныя попытки палеографическаго объясненія глаголицы (Тейлора та Ягіча) не встрѣтили общаго одобренія. О совершенной несостоятельности теоріи Тейлоровой говорить я считаю нѣсколько преждевременнымъ, хотя допускаю порядочную дозу искусственности въ нѣкоторыхъ попыткахъ объясненія, предложенныхъ Тейломъ, мною и Лескинымъ« (»Глаголическое письмо«, Спб. 1911 р. ст. 92 і 112). Як бачимо, в цім пізнішім признанні Ягіча пробивається дуже помітно певне недовір'я до власної теорії.

У тій самій »Енциклопедіи«, де вміщено Ягічеве »Глаголическое письмо«, й великий знавець грецької палеографії, В. Гардтгаузен досить скептично висловився про мінускульну теорію. Правда, він пише про це дуже обережно: »Во всякомъ случаѣ знакомство съ греческимъ минускуломъ должно предполагаться какъ нѣчно обычное для того времени, когда славянскіе первоучители взялись за дѣло, чтобы новообращенному народу подарить народное письмо. Лескинъ и Ягичъ высказали догадку, что замысловатое глаголическое письмо можетъ происходить изъ формъ греческаго минускульнаго письма. Едва ли существуетъ еще два рода письма, ко-

[1] Це були праці: Dr Isaac Taylor: Ueber den Ursprung des glagolitischen Alphabets, »Archiv für slavische Philologie« 1881 р. т. V. ст. 191-192, і 2) И. В. Ягичъ: Четыре критико-палеографическія статьи, Сп. 1884 р. ст.: 103-191, »Сборникъ« т. 33. Див. іще працю Ягіча: »Глаголическое письмо«, 1911 р.

торыя бы, на первый взглядъ, казались столь различными, и относительно стиля дѣйствительно настолько расходились, какъ эти два письма, а все-таки предлагаемое поразительное объясненіе названныхъ ученыхъ, хотя бы имъ и не устранялись всѣ затрудненія, заслуживаетъ предпочтенія передъ всѣми другими«.[1]

Дуже поважний вилім у теорії Тейлора-Ягіча зробили два вчені: чеський проф. В. Вондрак (Zur Frage...) року 1896-го та російський академік Ф. Фортунатов (»О происхожденіи глаголицы«) 1913-го року. Обидва вони визнавали грецьку основу глаголиці, але переконливо доказали, як це ми бачили в попередньому розділі, що грецьке скорописно-мінускульне письмо не було єдиним джерелом, — треба шукати ще іншого джерела: Вондрак шукав його в письмі єврейсько-самаританськім, а Фортунатов — у письмі готськім.

Ці теорії В. Вондрака та Ф. Фортунатова проломили теорію Тейлора-Ягіча значно більш, ніж то звичайно в нас думається. Стройність теорії В. Ягіча була не тільки в тім, що він глаголицю виводив із грецького мінускульного письма, але й у тім, що він твердив, що глаголицю повинно виводити тільки з одного джерела — грецького; а В. Вондрак та Ф. Фортунатов довели, що то не так.

Року 1913-го проти теорії Тейлора-Ягіча виступив і Carl Wessely (Glagolitisch-lateinische Studien). Опираючись на свідчення Хороброго, що слов'яни, охристившись, »римсками писмены нуждаахуся писати словенску рѣчь безъ устроєниа«, К. Вессели виводить глаголицю головно з молодшого латинського курсивного письма IV-VI ст., що тоді дуже зблизилось було до грецького. Реальність своєї теорії К. Вессели доводить тим, що »в кінці IV-го століття слов'яни сиділи на північ від гирла Дунаю, отже мали вже тоді стичність із римлянами«. Автор підкреслює, що слов'яни здавна прийняли від римлян свята коляд та розалій, що в слов'янській мові маємо дуже давні латинські позички. »Усе це — твердить Вессели — промовляє за моєю гіпотезою, що в римськім курсиві тієї епохи треба шукати коріння глаголицького письма«. До своєї теорії Вессели прийшов незалежно від теорії Гайтлера, — студіювання папірусів ерцгерцога Райнера навіяло йому його теорію. Для буков, що їх нема в латинськім письмі, Вессели допускає вплив письма грецького та коптійського, але відкидає впливи гебрейські. Правда, безпосередньої подібности між латинським курсивом та глаголицею таки нема, чому автор так само вживає різних натягувань, через що ця теорія в науці не поширилась.

У цей же час появилася просто ревеляційна стаття про походження глаголиці: »Zur Frage nach der Herkunft des glagolitischen Alphabets« Альфреда Ральфса (Rahlfs, у »Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung«, Göttingen 1913 р. т. 45, ст. 285-287). Ральфс стверджує напочатку, що Тейлор і Ягіч оперують різними джерелами: Тейлор — грецьким курсивним письмом VI-VII ст., а Ягіч —

[1] »Энциклопедія Славянской Филологіи«, Спб. 1911 р. вип. 3 ст. 43.

мінускульним IX-X віку, через що форми літер у Ягіча та Тейлора такі різні, бо цей курсив у жоднім разі не можна ставити поруч із пізнішим мінускулом. Ральфс перевірив таблиці Тейлора з оригіналом, звідки той брав свої курсивні форми, і ствердив, що »в більшості літер Тейлора взагалі не можна знайти якоїсь подібности« до оригіналу. Перевірив Ральфс і друге джерело, звідки брав Тейлор свої форми, і пише про це: »Тут ми справді знаходимо багато знаків Тейлорової таблиці, але також бачимо, що Тейлор не обмежився VI-VII століттям, а позбирав свої форми літер з найрізніших століть і з різних типів курсиву, як вони йому найліпше підходили... Даремно будемо шукати багатьох знаків Тейлорової таблиці і в Ваттенбаха (що на них посилається Тейлор), і не можна замовчати закиду Тейлорові, що він їх зложив сам для своєї цілі. І також знаки, які він узяв у Ваттенбаха, не завше достовірні. Тейлорова грецька колюмна, коротко говорячи, зовсім не до вжитку. Такого грецького письма, як він подає, зовсім не було«.[1]

Ліпші таблиці Ягічеві, але й у них, каже Ральфс, знаходяться просто помилки; напр. кружальця коло γ, про яке говорить Ягіч (а кружальце тут головна річ), Ральфс ніде не знайшов, хоч бачив багато грецьких рукописів IX-X в. в.[2] При найменшім порівнянні глаголиці з мінускулом всяка подібність між ними розсипається в порох. А загальний висновок Ральфса був такий: »Походження глаголицького письма з грецького мінускулу не тільки не доказане, але воно здається мені зовсім виключеним«.

Що можна додати до такого рішучого твердження спеціяліста з грецької палеографії? Але проти його тяжких закидів довго ніхто поважно не виступав, і вони сильно підірвали мінускульну теорію.

Нарешті, найкращий спеціяліст у кирилівській палеографії, акад. Ол. Соболевський так само рішуче (на жаль тільки, аж занадто коротко) висловився в цій справі. »По моему убѣжденію, славянское глаголическое письмо находится въ большей связи съ греческимъ унціальнымъ письмомъ, чѣмъ съ греческимъ скорописнымъ«.[3]

Року 1925-го проти мінускульної теорії виступив і англійський учений Ellis Minns у статті: Saint Cyril really knew hebrew (»Mélanges publiés en l'honneur de M. Paul Boyer«, Париж, 1925, ст. 94-97). Minns твердить, що між глаголицею та якимбудь грецьким

---

[1] До цих закидів Ральфса зовсім слушно додає проф. С. Кульбакин і свої, твердячи, що Тейлор користується в своїх таблицях не завжди найдавнішою формою глаголиці, а бере й форми молодші, напр. для *б, д, е, к, п, ъ*, див. »Можно ли считать« 1927 р. ст. 34-35.

[2] Грецьку γ з кружальцем у мінускульнім письмі я таки знаходив у пам'ятниках IX-XI віків нераз, але тільки в сполученні з *о* чи *е*; див. напр. Dr Fr. Steffens: aus griechischen Handschriften, Trier, 1912 r., табл. Nr. 11, тут так часто слово λόγος або ἐγένετο. Тільки треба пам'ятати, що така форма γ з кружальцем більш подібна на глаголицьке *в*, аніж на *г*, тобто все-таки розбиває теорію Ягіча.

[3] »Образцы греческаго уставнаго письма по преимуществу IX-X вѣковъ. Спб. 1913 р. ст. 111. Пор. ще його невизнання теорії лігатур в »Богословской Энциклопедіи« 1910 р. т. X. ст. 213-228.

письмом нема жодної подібности, чому він схиляється до думки, що це Костянтин переробив свою кирилицю на глаголицю, цебто на засадах грецького унціяльного письма, взявши на увагу ще й письмо гебрейське.

Проти мінускульної теорії сильно виступив також і проф. Е. Ф. Карський у своїй праці: »Славянская кирилловская палеография« 1928 р. »Кое-как можно установить приблизительно — пише Е. Карський — связь с греческой скорописью разного времени и места (а следует брать только почерки IX века и притом рукописей, явившихся в областях, близких к Солуни, и вообще из Македонии, родины первоучителей славянских) следующих начертаній: *б, в, д, ѣ, к, л, н, с, п, т* — и только; во всех остальных начертаниях можно открыть лишь некоторые элементы греческой скорописи IX в., допуская при том невозможные лигатуры из таких групп согласных, которые у византійських греков были недопустими« (ст. 359). Правда, Е. Карський допускав сам протиприродню »стилізацію« для перероблення кирилиці на глаголицю, згідно з його теорією.[1]

В числі цих ученых, що зовсім не визнавали грецького джерела для глаголиці, можна згадати ще й тих, що визнавали це джерело, але виступали з глибокою критикою вияснень Тейлора та Ягіча й подавали своє вияснення. Такими були напр. проф. Д. Біляєв (1886 р.), проф. Фр. Міллер (1897 р.), проф. А. Лескин і ін., а все це свідчить, що навіть самі прихильники мінускульної теорії не розуміють її однаково.

Таким чином, як бачимо, видатні спеціялісти не раз уже висловлювалися проти теорії мінускульного походження глаголицького письма. До їх скептичних голосів додам ще трохи свого матеріялу, що так само свідчить проти цієї теорії; це будуть завваження перше історичні, а потім палеографічні.

2. Західні джерела свідчать, що Костянтин склав нове письмо.

Залежність глаголицького письма від грецького, коли б вона справді була, мусіла б добре кидатися в вічі сучасникам, людям IX століття. А між тим маємо кілька свідчень, що все звуть Костянтинове письмо новим, а сам Костянтин ніколи не виступав проти такого твердження.

Так, у Зальцбургському Меморандумі 871 р. читаємо, що в Паннонії появився був Мефодій і »новоскладеними слов'янськими письменами — noviter inventis sclavinis litteris — вигнав латинську мову«. У листі папи Івана VIII з червня 880 р. до князя Святополка читаємо: »Litteras sclavonicas, a Constantino quondam philosopho repertas, jure laudamus«. Це дуже цікаві й цінні свідчення, бо писали їх сучасники Костянтинові, а Іван VIII, можливо, й особисто знав його. Коли б письмо Костянтинове було справді грецьке з по-

[1] Проти думок Е. Карського виступив о. Й. Вайс у »Slavia« 1928 р. т. VII ст. 629-633.

ходження, то автор Меморандуму не назвав би його новим, а Іван VIII не мав би до чого вживати виразу repertas — відносно письма, що було тільки перерібкою грецького.

Але зазначені автори вжили таки поданих виразів, а то тому, що для них Костянтинове письмо було зовсім нове, таке, що самою формою своєю не мало нічого спільного з письмом грецьким, яке вони напевно добре знали. Таким чином бачимо, що вже сучасникам глаголиця не здавалася письмом грецьким.

»Життя Костянтинове« в 16-м розділі оповідає, що в Венеції накинулося було тамошнє духовенство, заражене триязичною єрессю, на Костянтина, й дорікало йому новиною тієї справи, яку він робив — перекладами та азбукою. — »Чловѣче — питалися вони, — скажи намъ, како ты єси сотворилъ нынѣ словеномъ книги[1] и оучиши є, ихъ же нѣсть никто же инѣ первѣє обрѣлъ«. Такі напади траплялися напевне не раз, особливо з Мефодієм. І для нас цікаво, що при подібних нападах Костянтин ніколи не боронився тим, що його письмо зовсім не нове, а тільки перероблене грецьке, а це він мусів би говорити, коли б його письмо було справді з походження грецьким мінускулом. Та може триязичники,[2] що так люто нападали на св. братів за новину, не робили б того, коли б бачили в письмі Костянтиновім тільки перероблене грецьке письмо. Але перед ними була глаголиця, ані трішки не подібна до грецького мінускульного чи скорописного письма, чому вони й звали таке письмо письмом новим і завзято виступали проти нього.

3. Свідчення ченця Хороброго проти мінускульної теорії.

Глибший аналіз Оповідання ченця Хороброго »О письменах« (див. далі розділ X) стверджує,[3] що автор його був виразний грекофоб. Нехіттю до всього грецького пересякнене ціле його »Оповідання«. А коли так, то він добре знав, що глаголиця, яку він так завзято обороняє, як письмо Костянтинове, не була грецьким письмом. А йнакше — нащо б він те робив? Подам ці місця.

На початку зазначу, що т. зв. кирилиця — це з походження цілком грецьке унціяльне письмо, що прийшло до нас зо всіма своїми особливостями форми та правопису. Про це нема й не може бути двох думок. Тому для мене зовсім ясно, що чернець Хоробрий, коли говорить про Костянтинове письмо, то все має на увазі тільки письмо глаголицьке, бо кирилівське було б для нього цілком грецьке, а він же виступає проти всього грецького.

1. Багато раз чернець Хоробрий у своїм »Оповіданні« вживає

---

[1] Вираз »книги«, як і в Хороброго, тут може визначати й азбуку, див. вище ст. 53-54.

[2] Про триязичну єресь, як її повинно розуміти в »Житті Костянтина« та в »Оповіданні« ченця Хороброго, див. мою монографію: »Костянтин і Мефодій«, Варшава, 1927 р. т. I. ст. 210-243.

[3] Див. мою працю: »Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські« в »Записки історично-филологичного відділу« Всеукраїнської Академії Наук, Київ 1928 р. т. XVI. ст. 26-47.

виразу »словѣне, словѣньский«. Хто були ті »словѣне«? Здається, Хоробрий не вживає цієї назви, як назви збірної для цілого слов'янства, а тільки як назви територіяльної, назви одного слов'янського народу. Якого ж саме?

На початку свого »Оповідання« Хоробрий твердить, що ці слов'яни до охрищення не мали азбуки, а охристившись, стали вживати, але без порядку, римського й грецького письма. І так було багато часу. А потім Бог змилосердився над слов'янами й послав Костянтина, що й склав їм азбуку з 38 письмен.

Це не могли бути східні слов'яни, бо вони охристилися пізно, вже по Костянтині (827-869), офіційно тільки за Володимира в 990 році. Не могли це бути й болгари в тіснішому значенні, бож вони охристилися за Бориса в 864-865 р., цебто вже по тому, як Костянтин склав був своє письмо (десь 855-863 р. р.), а Хоробрий свідчить, що від охрищення слов'ян (може не всіх, а окремих осіб) до зложення азбуки Костянтина минули »многа літа«.

Позістається прийняти Моравію з Паннонією, — чи не їх це Хоробрий зве »словѣнами«. Дійсно, то була земля, де перехрещувалися латинські й грецькі впливи, чому й пише Хоробрий, що слов'яни, охристившися, — а вони справді христилися десь у VII-VIII ст., ще задовго до прибуття до них Костянтина — вживали римського й грецького письма. Уживання латинського письма неможливе було в більших розмірах в Болгарії, не говорячи про слов'ян східніх. Через це ж у відповіді, коли саме зложено письмо слов'янам, Хоробрий згадує Ростислава (Растица) моравського та Коцела блатенського.

Таким чином приходимо до висновку, що ті слов'яни (словѣне) що про них говорить чернець Хоробрий, то були мабуть слов'яни моравопаннонські, а не ціла слов'янщина. Пригадаймо собі тут, що проф. П. Лавров виставив був теорію, ніби чернець Хоробрий походив із Моравії або принаймні побував у Велико-Моравській Державі.

Таке вияснення »словѣнъ« ченця Хороброго не вирішує справи місцевости, де повстала глаголиця, — повстала вона безумовно на півдні Македонії, десь коло Солуня, але скоро, під час т. зв. Моравської Місії (з 863 р.) Костянтин заніс своє письмо в Моравію, на зміну письму латинському та грецькому, що тут уживалися »без устроєнія«.

2. Хоробрий був прихильником Риму, а не Греції. А що це було так, про те свідчать три місці в його »Оповіданні«.

а) Хоробрий твердить, що, охристившися, слов'яни стали писати письменами римськими й грецькими, при чому, як бачимо, римське письмо ставить чомусь на першім місці. Але видно, що слово »римськими« приточив він не твердо, бо за пару рядків нижче пропустив уже його й не дав прикладів цього писання, тоді як про непридатність грецької азбуки для слов'янської мови зазначив докладно.

б) В розділі VI »Оповідання« чернець Хоробрий цитує з Євангелії Івана 19. 20 місце про таблицю над розп'ятим Христом, але

цитує не дослівно: »Бѣ дъска написана жидовьскы и римьскы и елиньски«, тут кидається в вічі, що автор ставить назву латинської мови перед грецькою, тим часом як по всіх давніх і пізніших Євангеліях цитація якраз навпаки, — перша згадується мова грецька.

в) Перераховуючи Хоробрий існуючі давні мови, називає мову римську перед грецькою, хоч історія говорила б йому про більшу давність мови грецької.

Ці всі риси пояснюю я тим, що чернець Хоробрий був прихильником Риму й виступав проти грекофільства.

Не забуваймо, що в Болгарії в другій половині IX-го віку за царя Бориса (852-890) точилася завзята боротьба двох впливів, — візантійського та римського, і сам Борис признавав над новою й молодою болгарською церквою то зверхництво Царгороду, то Риму. Римське духовенство з 866 р. офіційно працює в Болгарії.[1] І хоч з 869 р. Болгарія знову вертається під патріярха Царгородського, проте деяке римофільство, особливо при загальнім незадоволенні греками, позістається тут іще надовго. Може відгомоном цього й є певне римофільство ченця Хороброго. Не забуваймо тільки, що остаточного поділу церков тоді ще не було.

3. На самім початку »Оповідання« Хоробрий підсміюється з грецької азбуки, питаючи: «Како можеть ся писати добрѣ греческыми писмены« і переконуюче доводить, що вона непридатна для слов'янської мови. Так писати міг тільки той, хто добре знав, що глаголиця не повстала з грецького письма, бож інакше йому відразу вказали б на неправду.

4. Хоробрий багато раз твердив, що Костянтин »сътвори« слов'янам 38 письмен; чи міг же він уживати сло́ва »сотворив«, коли б тут ішло просто про застосування мінускульного грецького письма до слов'янської мови?

Крім того, Хоробрий дуже виразно підкреслює, що »прежде еллини не имѣху своимъ языкомъ писменъ, но финичьскыми писмены писаху свою рѣчь«. Підкреслює також, що порядок буквам в азбуці греки зробили, »подобльшеся жидовьскымъ писменемъ«. Мусів би, во ім'я правди, указати, що й слов'яни застосували собі грецьке письмо, коли б то було справді так; вказує ж він, що букви в азбуці Костянтин уложив »ова оубо по чиноу (цебто за порядком) гречьскихъ писменъ, ова же по словѣн'стѣй рѣчи«. Не міг він і промовчати того, бо йому б зараз таки грекофіли вказали на це замовчання. Ясно, що письмо Костянтина, глаголиця, була не грецького походження.

5. Хоробрий приводить у V розділі такий закид грекофілів проти Костянтинової азбуки: »Почто єсть 38 писменъ створилъ, а можеть ся и меншимъ того писати, якоже и греци 24 пишуть«. Це промовистий закид: так би не казали, коли б письмо Костянтинове було справді складене з грецького мінускулу.

6. Другий закид грекофілів проти Костянтинової азбуки цікавіший для нас: »Чесому же суть словѣньскы книгы? Ни того бо єсть

---

[1] Див. мою монографію: »Костянтин і Мефодій«, 1927 р. т. I. ст. 263 і ін.

Богъ створилъ, ни то ангели, ни суть иждеконни, яко жидовьскы и римьскы и еллиньскы иждекони суть и прияти суть Богом«. Коли б азбука Костянтинова, глаголиця, справді була перерібка грецького мінускульного письма, то такого закиду не могло б існувати, і сам Хоробрий відразу сказав би про джерело Костянтинового письма, бо він правдиве джерело його напевно добре знав.

7. Триязичники твердили, ніби сам Бог установив тільки три мові (і азбуки) — жидівську, грецьку та латинську — для церковних книг, бо тільки ці три мові були на табличці над розп'ятим Христом. І цим триязичникам Хоробрий читає цілу граматичну лекцію, що первісною мовою, мовою Адама, була мова сирська. Але нічого того не потребував би писати Хоробрий, коли б письмо Костянтинове було справді з грецького мінускулу, — він би виразно вказав на те, й дискусія стала б безпредметовою.

8. Згірдливе відношення до греків сильно пробивається ще й у твердженні Хороброго, що грецькі письмена творили 7 осіб, а переклади — аж 70, »а словѣньскыя книгы єдинъ святый Костантинъ, нарицаемый Кирилъ, и писмена створи, и книгы прѣложи въ малѣхъ лѣтѣхъ, а они мнози лѣты. Тѣмъ же словеньскаа писмена святѣйши суть и чьстнѣйша, святъ бо мужъ створилъ я єсть, а грьческаа — еллини погани«. Так міг писати тільки грекофоб і прихильник самостійности слов'янського письма. Ніколи цього не писав би чернець Хоробрий, якби Костянтинова азбука джерелом своїм мала справді письмо грецьке.

9. На закінченні свого »Оповідання« Хоробрий пише: »Такъ разумъ, братіє, Богъ єсть далъ словѣномъ«. Коли б письмо Костянтинове було справді перероблений грецький мінускул, то Хороброму відразу ж закинули б, що той »разум«, про який він так гордо пише, походить від греків. Очевидно, того не було.

Ось на основі всього цього я приходжу до таких висновків: 1. Чернець Хоробрий був прихильником Риму, а не Греції. 2. Увесь час він гостро виступає проти грецької азбуки. 3. Він боронить самостійність слов'янського Костянтинового письма. 4. Такі переконання й поступування ченця Хороброго зрозумілі й можливі тільки тоді, коли Костянтинове письмо було не грецького походження.

В давній Похвалі Кирилу й Мефодію св. братів хвалиться за те, що вони »не на тужемь основаніи своє дѣло пологающа, нъ изнова писмена въобратьша«; чи не свідчить це про те, що давнина основою глаголиці не вважала письма грецького? Коли б Костянтин переробив грецьке письмо на глаголицю, то не міг би так твердити автор Похвали.

4. Порівняння глаголиці з мінускульним грецьким письмом свідчить проти мінускульної теорії.

Самих історичних свідчень проти грецького повстання глаголиці може було б декому трохи замало, а тому подаю в цім розділі ще й свої докази палеографічні. Щоб пересвідчитися в правдивості чи неправдивості теорії Тейлора-Ягіча про скорописно-мінускульне по-

ходження глаголиці, я пильно студіював грецьке скорописне, а особливо мінускульне письмо різних віків, головно VIII-IX-го, шукаючи в них джерела для нашої глаголиці. Але шукання мої були надаремні: жодних глаголицьких ознак у грецькім письмі я не знайшов, і переконався, що їх там і не має. До таких висновків, як ми бачили вище на ст. 114-118, прийшли також інші вчені напр.: Н. Грунський, Ральфс, А. Соболевський, Е. Карський і ін. Цебто, я не перший виступаю з подібною думкою.

Треба сказати, що не завжди ясно видно, з якого саме грецького письма випроваджують дослідники глаголицю, а часом знати, що вони змішують або ідентифікують письмо курсивне з мінускульним, а це веде до непорозумінь. Треба знати, що грецьке скорописне чи к у р с и в н е письмо, як про це розповідав я вище на ст. 17, рано зачалося й швидко розвивалося. Греція мала багато різних канцелярій, де писано курсивним письмом, писали ним усі в своїм приватнім житті. Це письмо нестаранне, дрібне, а головне — букви поєднуються одна з однією; одна й та сама особа ту саму букву пише не все однаково. Взагалі курсивне письмо — письмо надзвичайно індивідуальне, у кожного писаря до певної міри різне. Читати курсивне письмо все трудно. Ця грецька курсива панує в Греції аж до початку IX-го ст.

Але від кінця VIII-го ст. в Греції зароджується нова форма письма, що зветься письмом м і н у с к у л ь н и м. Це письмо сильно відмінне від письма курсивного чи скорописного. Грецька мінускула повстала з бажання писати скоріш, ніж то буває при письмі уставнім (унціяльнім), але писати читко. Мінускульне письмо — це до певної міри те саме, що в палеографії кирилівській пізніший півустав. Мінускульне письмо найчастіш дуже виразне, округле й гарне. Дуже багато мінускульних буків — це букви унціяльні, тільки простіше й округліше писані (пор. стосунок слов'янського півуставу до уставу). В мінускульнім письмі дуже часто окремі букви поєднуються, особливо в мінускулі IX-го віку. Jos. Vajs твердить (Rukověť 38-40), ніби в мінускульнім письмі букви пишуться окремо одна від однієї; це непорозуміння, бо факти цього не доводять. Для доказу, яке саме письмо вплинуло на Костянтинову глаголицю, треба брати письмо головно VIII-IX віку, а письмо X-XIII віків, як то для чогось подає о. Вайс на ст. 43-49, нічого нам не докаже.

Серед усіх найстарших глаголицьких пам'яток X-XI віків я не знаходжу ані однієї, щоб мала письмо, хоч трохи подібне до мінускульного. В усіх глаголицьких пам'ятках найстаршої доби кожна буква пишеться рішуче окремо, абсолютно нічим не в'яжеться одна з однією, кожна буква пишеться унціяльно, цебто дуже старанно й поволі, чому форми тієї самої букви в одного писаря майже однакові. Нічого подібного нема в мінускульнім грецькім письмі IX-го віку (а його тільки й можна брати, а найбільше — ще мінускулу X-го віку): тут букви пишуться швидко, не так старанно, в більшості своїй — з'єднуються, і при тому в того самого писаря в однім письмі букви найрізнішої форми.

Переходжу тепер до окремих палеографічних завважень.

Напочатку зроблю тут загальне завваження щодо методології шукання джерела для глаголицького письма. Починаючи ще з кінця XVIII го віку глаголицю порівнювали з багатьома алфавитами, при чому кожний раз допускали найрізніші далекойдучі натягнення: букви перевертали, доповняли, зменшували, взагалі вільно переробляли по своїй уподобі. Така методологія зовсім хибна, бо при її допомозі глаголицю можна з однаковим успіхом рівняти з яким хочете письмом. Чи ж то справді власне так народи позичають своє письмо один ув одного? Порівняйте хоча б алфавіти давньо-фінікійський з давньо-грецьким унціялом написів і переконаєтесь, що при позиченнях ніколи нічого не перевертають, не додають, не зменшують, — відміни одного письма від другого, які маємо, повстають пізніше вже на своїй землі, в процесі свого власного еволюційного розвою. Про це ж саме свідчить старе коптське письмо, збудоване на грецькім: при першім погляді на нього видно, що це письмо грецьке, й грецьких буков тут не змінено до непізнання. Ось через це я методологічно відкидаю всі ті теорії про повстання глаголиці, що пропонують перше до непізнання переробити букви, а потім їх рівняти. Така »стилізація« занадто суб'єктивна.

Подам тепер свої палеографічні завваження про відношення глаголиці до грецького мінускульного письма.

1. Мені здається, що в теорії Тейлора-Ягіча треба найперше викинути всяку думку про походження глаголиці з письма скорописного. Грецький скоропис має такий відмінний характер, що про нього, як про джерело глаголиці, навіть мови не може бути; пита́ння може бути тільки про старше мінускульне грецьке письмо. В теперішній час грецька палеографія виразно відрізняє письмо скорописне від мінускульного, не змішуючи їх, бо повстали вони в різних процесах, і взагалі то письма з самого характеру свого різні, до себе не подібні.

2. Між письмом мінускульним та глаголицьким скрізь знаходжу велику різницю, бо ці письма належать до цілком інших палеографічних шкіл, більше того — до різних письменницьких культур. Таблиць Тейлора та Ягіча прийняти ніяк не можна, бо навіть ті форми, що в них подані, зовсім не подібні до глаголицьких.

3. Сам В. Ягіч на ст. 107 своєї праці: »Четыре критико-палеографическія статьи« 1884 р. твердить, що »только четыре буквы (глаголицькі) *в, г, д, н* на первый взгядъ уже напоминаютъ греческіе минускулы, да и здѣсь каждому греческому почерку нужно что-нибудь прибавить, чтобы изъ него вышла соотвѣтствующая буква глаголическая«. Оце правдиве признання Ягіча! Дійсно, я не знаходжу в цілій його таблиці ані однієї букви, яку можна було б прийняти просто без більшого перероблення. Кожну мінускульну літеру треба перше добре препарувати (перевернути, щось додати або відняти), аж тоді тільки стане вона подібна до літери глаголицької. Цебто, без найгрубіших натягувань теорія Ягіча існувати не може.

4. Коли б Костянтин для своєї глаголиці справді використав був грецьке мінускульне письмо, то він мусів би взяти для неї звичайні, скрізь уживані, мінускульні форми, як то зробив автор кирилиці, взявши для неї звичайне грецьке унціяльне письмо. Думати так змушує нас не тільки звичайна логіка, але й історія інших запозичених азбук. А між тим теорія Тейлора-Ягіча та їхні таблиці показують нам щось зовсім інше: Костянтин для своєї азбуки ніби обклався був грецькими скорописно-мінускульними рукописами різних віків, і вишукував по них буков найрідше вживаних, не подібних до звичайних; мало того, він ці букви-раритети обертав іще догори ногами, обтинав, немов господиня бараболю, або навпаки — додавав до них те, чого тепер Тейлору-Ягічу хочеться. Очевидно, такої теорії, при теперішнім стані науки, прийняти жодним способом не можемо. Та й для чого Костянтин мав був так переробляти мінускульне письмо, щоб воно навіть здалека було неподібне на свій оригінал?

Але я такої думки, що скільки б Костянтин не трудився був, переробляючи для своєї глаголиці мінускульне письмо, його операція до кінця не вдалася б йому і щось би з первісного мінускулу таки залишилося. Але, як знаємо, цього нема, бо джерелом для глаголиці не було письмо мінускульне. Цікаво, що тільки саму справді грецьку літеру *ф* Костянтин не стилізував, а чомусь узяв не перероблену.

У своїй праці: »Четыре критико-палеографическія статьи« 1884 р. Ягіч дорікає Міллерові за вияснення букви *ч*, що »авторъ пропустилъ замѣтить, что нарисованный на его таблицѣ почеркъ не единственный, и кажется даже не самый употребительный« (ст. 111). Так само на ст. 127-128 Ягіч сильно виступає проти Гайтлера, правдиво дорікаючи йому, що той користується для своїх гіпотез одиничними та випадковими формами в рукописах. Цебто, сам В. Ягіч визнає, що позичатися можуть букви тільки звичайні, найчастіш уживані, а не раритети. Нащо ж тоді він сам змушує Костянтина вишукувати в мінускулі раритетів, та й ті ще без кінця переробляти?

5. Сам характер письма глаголицького та грецького мінускульного в основі своїй різний: мінускульне письмо характеру курсивного, цебто часто знає пов'язані між собою літери, винесені над рядок і т. ін., тоді як глаголиця — письмо уставне (унціяльне), бо літери пишуться кожна окремо, пильно викінчуються і т. п. Пояснення Ягіча, ніби Костянтин переробив мінускул і курсив »въ стилѣ устава съ прямою литургическою цѣлью« (ст. 107), нічого не доводить, бо в такім випадку Костянтинові належало б узяти просто грецький унціял.

6. В грецькім мінускульнім письмі більша частина буков азбуки в тій чи іншій мірі повторюють форму буков унціяльних; чисто мінускульними хіба можна рахувати *а, в, г, д, з, и, к, н, п.* Цебто, між грецьким письмом мінускульним та унціяльним такий самий генетичний стосунок, як між давнішнім кирилівським скорописом та його уставом. Нічого подібного нема в письмі глаголиць-

кім: у нім ані одна літера не має подібної форми в грецькім унціяльнім письмі. Цебто сам характер двох азбук зовсім різний, з різних культур узятий.

Взагалі, грецьке мінускульне письмо ясно й виразно говорить про дві письмі, скрізь бачимо в нім унціяльну основу, як то бачимо, скажемо, в слов'янскім півуставі. Нічого подібного в глаголиці нема: це письмо само в собі закінчене.

7. Грецьке мінускульне письмо IX-XI віків чисто мінускульним не буває, — майже кожний мінускульний рядок має, в більшому чи меншому числі, й якійсь унціяльні літери (з числа тих, що мають чисто мінускульну форму). Вплив унціяльного письма на мінускульне все виразно почувається. Зовсім не те бачимо в письмі глаголицькім: тут форми тільки глаголицькі, впливу іншого письма тут звичайно не бачимо. Знаємо тільки один рукопис, Синайський Псалтир, що має в глаголицькім письмі також і грецькі унціяльні букви Т, М, В і ін. (кирилиця), але це одиничний випадок, тоді як у мінускульнім письмі — це правило. Ніби унціяльність глаголицьких *а*, *б*, *к*, *р*, *н*, *ш* має інший характер походження.

8. Взагалі, палеографічні звички глаголицькі та мінускулу зовсім різні. Напр., по грецьких мінускульних рукописах заголовки (титули) пишуться тільки унціяльним письмом, тоді як у глаголиці цього ніколи не маємо, бо вони наслідують якусь іншу школу, не грецьку.

9. В мінускульних рукописах ініціяли тільки унціяльні, а в рукописах глаголицьких цього не буває. Тільки як одиничний виняток знаємо Синайський Требник, що має унціяльне Т як ініціял три рази, інших прикладів нема.

10. Сам характер писання мінускульного й глаголицького письма різний: мінускули знають догори або додолу винесені частини буков (напр. у буков ρ, ν, ε, λ, η, φ, δ, μ, γ, χ і ін.), чого в глаголиці зовсім нема: тут усе врядок, поза нього нічого не виходить, як то звичайно бачимо в деяких східніх письмах. При перейманні ж письма цей панівний характер постійно заховується.

11. В грецькім мінускульнім письмі того часу, від якого знаємо найстаріші глаголицькі пам'ятки, панує звичай писати під рядком, — букви ніби висять на лінії. Знаємо цей звичай і в письмі глаголицькім, але дуже рідко.

12. В мінускульнім письмі порядок зазначення цифр буквами інший, ніж в глаголиці, бо в глаголиці *б* визначає 2 (як у письмі єврейським), чого не знає письмо мінускульне. Цього б не сталося (пор. кирилицю), коли б глаголиця справді повстала була з грецького мінускулу. Самостійним зазначенням буков глаголиця відрізнюється й від грецького письма, і від кирилиці; це вказує, що джерело глаголиці також мало відмінне від грецького зазначення цифр.

13. Те, що в глаголиці нема ξ і ψ, також говорить проти грецького джерела для цього письма, бо йнакше Костянтин таки взяв би був значки для *кс* і *пс*, бо вони були ж у мінускульнім письмі. Очевидно, джерелом для глаголиці було інше письмо, що

не мало особливих значків для *кс* і *пс*, а віддавало їх просто через *кс* і *пс*.

14. Що глаголиця не повстала з грецького письма, і що це письма взагалі різних палеографічних шкіл та традицій, про це виразно свідчить іще один важливий доказ. Грецьке мінускульне письмо завжди акцентоване, акценти в нім розставлено коли не на кожнім слові, то бодай на більшості з них. Нічого цього глаголиця не знає: усі стародавні глаголицькі пам'ятки зовсім не знають значків наголосу. Самі тільки Київські Глаголицькі Листки мають кількадесят розставлених ніби акцентів. Коли б Костянтин брав собі грецьке мінускульне письмо за джерело, він би не оминув був і акцентних значків. Ця ознака глаголицького письма вплинула була спочатку й на письмо кирилівське, чому й воно спочатку не мало розставлених акцентів, але стало ставити їх з кінця XIII-го віку вже послідовно.

Ось таким чином порівняння грецького скорописного та мінускульного письма з письмом глаголицьким найвиразніше свідчить нам, що нічого подібного між цими письмами не має, — зовсім різний характер їх, різні манери писання, різні палеографічні значки і т. ін. Власне, таке порівняння сильно розбиває теорію Тейлора-Ягіча про грецьке походження глаголицького письма. Мусимо шукати якогось зовсім іншого джерела, бо джерело Тейлора-Ягіча тепер строго наукової критики не видержує.

Часом іще твердять, ніби від грека Костянтина можна апріорно чекати зложення письма якнайбільше подібного на грецьке, як те доводив іще А. Вікторов 1859 р. На це можу дати такий приклад. Апостол зирянський чи пермський св. Степан (1340-1396), родом росіянин із Устюга, вихований у російськім манастирі, року 1372-го склав зирянам азбуку, і склав не з російської азбуки, як би того можна було сподіватися, а цілком відмінну, яка не мала нічого спільного з письмом російським. В основу своєї азбуки св. Степан поклав, здається, ті письмена, які зиряни мали вже до нього, — це різані значки на зирянських грошах (див. мал. 15). Чи не міг так само робити й св. Костянтин?

Дослідами над повстанням глаголицького письма наука займається ще з кінця XVIII-го віку. Вказувано різні джерела, але аж до 1880 р., до Тейлора, поважно не вказувано на грецьке курсивне та мінускульне письмо, як на джерело глаголиці, хоч дослідники те грецьке письмо дуже добре знали. А сталося це тільки тому, що грецьке письмо справді дуже неподібне на наше глаголицьке.

Чи мусимо визнати бодай якийсь вплив грецького письма на глаголицю? Порівняння глаголиці з грецьким письмом приводить до висновку, що Костянтин упорядковував слов'янам азбуку не за формою грецьких буков, а тільки почасти на грецькій основі; чернець Хоробрий про це каже: »Тѣмже по тому (= грецькому) подобно и вътьжде образъ створи святый Кирилъ 38 писменъ«. Костянтин упорядковував слов'янам слов'янське письмо, найскоріш те письмо, яке вони мали невпорядковане, через що всі джерела, як ми бачили, звуть це письмо новим. Але як грек, Костянтин упо-

рядкував (»устрои«) слов'янське письмо трохи на грецькій основі. Справді, можемо вказати, що глаголицю в'яжуть із письмом грецьким ось такі спільні ознаки: 1. Порядок спільних буков в обох азбуках однаковий. 2. Деякі букви складені за грецьким звичаєм; напр. глаголиця має три букві для *i*, як то було й у грецькім письмі; глаголицьке у так само, як і грецьке, складене з двох буков: оу; за грецькими ο та ω і глаголиця має два значки; за грецьким алфавитом глаголиця має букву для *ф*, хоч слов'яни такого звука не мали, і ця буква була для їх мови зайва; грецька азбука не знає йотованого *е (je)*, а тільки ε, що бачимо й у глаголиці (кирилиця має вже ѥ). Оце й усе, що в'яже глаголицю з грецькою азбукою. Але форми грецьких буков Костянтин не брав, — він її взяв із якогось іншого письма, докладно нам не знаного.

Пильна й докладна оборона грецької мінускульної теорії, яку дали за останній час проф. С. Кульбакин (»Можно ли считать доказанной греческую основу глаголицы«, 1927) та проф. Йос. Вайс (Rukověť hlaholské paleographie, 1932), не прихилила мене до цієї теорії. Крім того ці ж оборонці закинули вже дві важливі частині грецької теорії Тейлора-Ягіча: 1) теорію одности глаголицького джерела й 2) теорію лігатур, а без тих частин ця теорія — напівповалена.

Погляньмо справді, до яких висновків приходять теперішні прихильники грецької теорії повставання глаголиці. Остання праця в цій ділянці — »Rukověť hlaholské paleographie«, 1932 р. проф. о. Йос. Вайса (а о. Вайса підтримує й проф. С. Кульбакин). Ціле життя о. Вайс присвятив вивченню глаголиці, сам прихильник грецької теорії. Глаголицькі букви, на його думку, повстали так: 1) із грецького мінускульного письма 15, але сильно стилізовані: в, г, д, з, и, і, л, м (»правдоподібно«! 87), п, о (подвоєно!), р (обернути догори!), т (тільки горішня частина!), оу, ф, ѡ; тільки про одну букву, про *ф*, Вайс додає: původ z řeckého je jistý (ст. 93), але ж це тільки тому, що такого звука слов'яни не мали, а тому й букви не потребували, — взяли її з грецького для грецьких слів; 2) *а* повстало зо знака хреста; 3) з самаританського: б, е, дерв, 4) з єврейського: к, ц, ч, ш, 5) з єврейсько-самаританського; с, ъ, ь, ѵ (іжиця), 6) з коптського: ж, х (або з грецького!), 7) маловідоме джерело: ж, с, щ, 8) záhadné pismo: п, ѣ, ю, 9) зложені букви: ѧ, ѫ, ѭ. Оце так виглядає грецька теорія при спробі поважно підійти до повстання кожної з окрема глаголицької букви. Як бачимо, стара теорія Тейлора-Ягіча про єдність грецького джерела повалена й у о. Вайса! І чи не свідчать власне ці висновки, що пора вже пошукати джерела для глаголиці в іншому місці, про що нам давно вже кажуть і »Життя Костянтинове«, й »Оповідання« ченця Хороброго?

5. ДЖЕРЕЛО ГЛАГОЛИЦІ.

1. Де шукати джерела глаголиці?

Чернець Хоробрий у своїм »Оповіданні« ясно вказує первісне джерело грецького письма: »Прежде сего еллини не имѣху своимъ языкомъ писменъ, но финичьскыми письмены писаху свою рѣчь, и

тако бѣша многа лѣта«. Як бачимо, чернець Хоробрий знає про позичання азбук. Чому ж тоді він ані словечком не згадав про джерело письма слов'янського? Це ж так було б йому до речі вказати тут, звідки саме Костянтин узяв своє письмо. Чи не тому так сталося, що Костянтин переробив те слов'янське письмо, яке існувало »без устроєнія« ще до нього?

Давнина наша цікавилася питанням про походження слов'янського письма, і, напр., джерело кирилиці дуже добре знала. Так, ув одній болгарській перерібці »Оповідання про письмена«, список XIII-XIV-го віку, читаємо: »Глаголють греци безумнии, яко отъ нашихъ ся книгъ извела словѣнская книга«.[1] Але про джерело письма глаголицького ніде в пам'ятках ніякої згадки не знаходимо.

Кидається в вічі, що Хоробрий Костянтинове письмо вперто зве »словѣнским«, дуже відрізняючи його від письма грецького та латинського. Він твердить, що на початку »словѣне«, бувши »поганами«, не мали азбуки, але »чертами і різами чтяху і гатааху«, а по охрищенні стали вживати письма латинського та грецького. Такий стан був ненормальний, бо ці азбуки непридатні до слов'янських звуків. Аж потім змилувався чоловіколюбний Бог, зглянувся на рід »словѣнський« і послав їм Костянтина Філософа, і тільки той уложив їм 38 письмен. Логічно з цього випливає, що азбука »словѣньска« була відмінна від інших, цебто грецької та латинської. Ось тому Хоробрий пише: »словѣньскы книгы«, »словѣньска письмена«, що, як писав я вище, треба розуміти чи не в вузькому територіяльному знáченні, може як письмо мораво-паннонське.

Чернець Хоробрий на початку свого »Оповідання« твердить, що »прѣжде оубо словѣне не имѣху книгъ, но чертами и рѣзами чьтѣху и гатааху«, а було це ще до охрищення. Хоробрий, як ми бачили вище, може має тут на думці слов'ян мораво-паннонських, що охристилися ще в VII VIII віці. Може їхні »черти і різи« й стали підвалиною того письма, що його був зложив-упорядкував Костянтин? Можливо, але Хоробрий сильно відрізняє письмо поганське (»черти і різи«) від перед Костянтинового (латинське та грецьке) і Костянтинового (письмо слов'янське).

Ще на одну річ хочу звернути тут увагу.

Оборонці грецького походження глаголиці звертають особливу увагу на твердження Хороброго в III-ім розділі: Костянтин склав для слов'ян 38 письмен, »ова убо по чину греческыхъ писменъ, ова же по словѣньстѣй рѣчи«, вони це місце перекладають так, що Костянтин склав для слов'ян 38 буков, одні по формі грецьких письмен, а інші по слов'янській мові. Але так розуміти вираз »по чину« не маємо жодних підстав, бо в церковно-слов'янських пам'ятках слово »чин« визначає тільки порядок, устав, система, лат. ordo, грецьке τάξις; пор. у Луки 1. 8: »Служащу єму въ чину чреды своея«, або I Кор. 14. 40: »Вся же благообразно и по чину да бываютъ«. Слово »чин« не визначає вигляд чи форму, а тільки — порядок.

---

[1] И. Ягичъ: Разсужденія, 1895 р. ст. 304.

Від самого початку слов'янознавства й досьогодні наука вперто й невпинно шукає джерела для глаголиці, — і не знаходить. За останні сто літ виставлялися десятки найрізніших гіпотез, джерела глаголиці шукано по всіх відомих стародавніх письмах, — і не знайдено. Не знайдено такого джерела, щоб воно було ясне для всіх, як, напр., усім ясно, що грецьке унціяльне письмо стало джерелом для нашої кирилиці, або, скажемо, для письма коптського. Найбільше прихильників зібрала була теорія повстання глаголиці з грецького скорописного й мінускульного письма, але й ця теорія падає на наших очах, як занадто штучна й складна. Думаю, що вже сама ця невловимість правдивого джерела для глаголиці змушує нас глибоко над цим призадуматись, — і направити свої розшуки в інший бік.

З погляду еволюційної теорії повстання цього письма вияснюється значно простіш. Слов'яни мали своє окреме письмо ще до Костянтина, мали його бодай більші й культурніші з них. Ці слов'янські письма розвивалися на місцевому грунті, а коли серед слов'ян стало ширитися потроху християнство, то з того часу розпочався і вплив грецького (чи латинського) письма на ці письма слов'янські, підо впливом чого ці письма значно змінялися.

Костянтин задумав був велике культурне діло: створити слов'янам літературну мову й відповідну азбуку для неї. Яку саме слов'янську азбуку Костянтин поклав був в основу свого впорядкованого письма — глаголиці, ми не знаємо, та й мало надії, щоб ми докладно дізнались про це. Але про »руське« письмо виразно говорить нам ЖК[8], а інші факти таки свідчать, що Костянтин використав це »руське« письмо. На жаль тільки, від дохристиянського писання слов'ян нічого до нашого часу не залишилося, — час та огонь понищили все, як вони ж понищили сотні й тисячі інших джерел (не маємо ж навіть оригіналів грецьких Євангелій, не маємо в оригіналі ані однієї книжки кириломефодіївського часу). Чи не тут причина, що мало не за 200 літ найпильнішого пошукування ми не знайшли джерела для нашої глаголиці?

2. Вказівки на сліди »руського« письма в давній глаголиці.

Як знаємо з VI-го розділу, десь у 860-861 роках Костянтин пробував із братом своїм Мефодієм у місії Хазарській, а в Херсонесі був знайшов Євангелію та Псалтиря, »руськими« письменами писане, й цікавився деякими мовами. Очевидно, міг він тут бачити й якесь місцеве, як каже ЖК[8] — »руське« письмо. До цього пригадаю ще, що й загальновідомий болгарський письменник Костянтин Костенцький у своїй праці: »Книга о письменехъ« десь кінця XIV-го віку говорить про участь »руської« мови в перекладах Кирила. Отож, визнавши »руське« письмо, що його бачив Костянтин у Херсонесі, за східньослов'янське, логічно мусимо визнати й те, що Костянтин його використав для своєї глаголиці, цебто, що джерелом глаголиці могло бути власне це »руське« письмо. І навпаки: Костянтинова

глаголиця до певної міри, хоч здалека, показує, яким було це »руське« письмо.

Чи ж можна вказати бодай якісь сліди цього »руського« письма в давній глаголиці? Коли б це було так, тоді багато загадкових питань нашої славістики відразу були б вияснені. На жаль, можемо вказувати ці сліди тільки здалека, бо ясних реальних слідів не маємо. Але мусимо взяти на увагу бодай те, що можна вказати.

1. Чому від цього найдавнішого »руського« перекладу не залишилося ніяких слідів у пізніших перекладах, — запитáють мене, як питає мене акад. П. Лавров у своїй праці 1928 р.: »Кирило й Методій« на ст. 24-25? Уважаю це питання за в основі своїй мало вирішальне. Так, у найдавніших пам'ятках не знаходимо виразних старо-русизмів (українізмів), бо вони збігаються з такими ж ознаками інших народів, де писано пам'ятки. Скажемо, в Синайськім Псалтиру маємо не раз *ви-* замість *из-* (напр. выгнахъ 129 б), або в інших пам'ятках поплутання *въ* з *оу*, та звичайно пояснюємо собі це якимсь іншим способом, бо ці ознаки мають і інші народи. Або ще приклади. В старослов'янських пам'ятках надзвичайно частий давальний приналежности замість родового: въ вѣкы вѣкомъ і т. ін. Цей же давальний приналежности дуже частий в українській мові, як старій, так і сучасний, а в живій сучасній мові ця форма надзвичайно часта, напр. приказки: Пани б'ються, а мужикам голови трищать; Паляниця — хлібові сестриця і т. ін., або: Кінець книжці, Сів коник на спину собаці, Влізла коровці в праве ухо і т. ін. (див. І. Огієнко: Сучасна українська літературна мова, 1935, 36-38). Але цю форму старослов'янських пам'яток прийнято вважати за болгаризм.

Але маємо дуже багато різних пам'яток, написаних десь у XI-м віці (а може й давніших, бо пам'ятки не датовані), що зберегли найвиразніші старо русизми (українізми), напр. хоча б: Євангелії: Остромирова 1056 р., Архангельська-Київська 1092 р., Турівська, Реймська, Типографська, Купріянівська, Псалтирі: Чудівський, Євгенів і Толстовський. У цих пам'ятках (докладний опис їх див. у моїй праці: »Пам'ятки старо-слов'янської мови«, 1929 р. ст. 98-142) надзвичайно багато найрізніших старо-русизмів, але вирішити остаточно, чи ці старорусизми вніс сам писар, чи вони були в праоригіналі, не маємо змоги.

Над територією Руси-України з найдавнішого часу проносилися найсильніші бурі, що дощенту понищили нам усі давні пам'ятки, особливо писані, через що зникли й сліди наших найперших перекладів, але з цього ніяк не можна твердити, ніби їх ніколи не було.

2. Чернець Хоробрий в »Оповіданні« своїм свідчить, що за його часу на Костянтина сильно нарікали, що він свої переклади »нѣсть устроилъ добрѣ« та що вони »ся постраяють и еще«, цебто перероблюються. Дуже характерне й те, що Хоробрий не боронить Костянтина тим, що його переклади добрі, — ні, він тільки твердить, що й у Греції спочатку переклали не все добре, і що взагалі

»удобѣе бо єсть послѣжде потворити, неже первоє створити«. Це оповідання красномовно свідчить, що переклади Костянтинові перероблювано, а перероблювали їх, певне, вже його учні, що втікли з Моравії до Болгарії, головно за час царя Симеона. Ці нарікання на Костянтинові переклади були, певне, різнорідні, — може й на не все зрозумілу болгарам мову. А це все свідчить про те, що в перероблених перекладах, що до того й далі перероблялися, годі шукати якихсь виразних ознак тих »руських« перекладів, що Костянтин був знайшов їх у Херсонесі. Коли пізніше Русь офіційно прийняла була християнство, то прибуле нове духовенство принесло й свої нові болгарські книжки, що легко виперли місцеві »руські«, бо їх же могло бути дуже мало.

3. Взагалі та запекла боротьба, яку повели триязичники-грекофіли проти Костянтинового письма, як свідчить нам »Життя Костянтина« та »Оповідання« Хороброго, а також і інші пам'ятки, зрозуміла тільки тоді, коли Костянтинове письмо справді не мало нічого спільного з письмом грецьким, а це знову логічно веде нас до письма »руського«, як до джерела Костянтинової глаголиці.

4. Думаю, що власне це »руське« письмо сильно зв'язало Костянтина. Були якісь причини, нам ближче не знані, що може змусили Костянтина взяти це письмо в основу своєї глаголиці. Без цього в Костянтина не було б ніякої причини відкидати звичайне церковне грецьке письмо, цебто письмо уставне, унціяльне грецьке письмо, вживане в церковних книжках VII-IX-го віків, таке величне й гарне, що Костянтин, коли б він насправді вільно укладав чи вибирав письмо для релігійних слов'янських потреб, то логічно мусів би спинитися тільки на цьому письмі, цебто склав би був те письмо, яке ми звемо кирилицею. Одначе цього не сталося, бо Костянтин може був ізв'язаний власне письмом »руським«.

5. Як я вище розповідав, уже віддавна твердиться й стало втертою правдою, що частину буков, напр. *к*, *ш*, *ц* (а за Нахтігалем і *б*, *е*, *и*, *ж*) Костянтин узяв із письма єврейсько-самаританського. Я сумніваюсь, щоб Костянтин, сам християнин, міг так легко позичати букви з єврейського письма для християнської азбуки. В IX-му ст. стосунки християнського світу до євреїв уже були зовсім не такі, щоб можна було легко й спокійно використовувати їхні письма для християнських потреб. Але що частина буков походить із азбуки єврейської, це факт реальний, справа тільки в тому, коли й де їх узято. На мою думку єврейські письмена зайшли ще до »руської« азбуки, і вже разом із нею дісталися Костянтинові, як незмінне наслідство.

Як знаємо, в Хозарії було повно євреїв, були вони з найдавнішого часу й у Києві; єврейський вплив не раз помічається в староруській культурі (див. праці Г. Бараца). Ось через це зовсім природний був єврейський вплив на »руське« письмо.

6. Пригадаймо собі, що багато глаголицьких буков (*е*, *к*, *н*, *о*, *оу*, *ъ*, *ь*) мають отвір уліво, а це, як твердив іще Грімм р. 1836-го, свідчить про те, що в первісній глаголиці писали по-семітському, цебто від правої руки до лівої. Таке семітське писання могло бути

тільки там, де був сильний єврейський вплив, а це могло бути власне у давньоруського народу, — підо впливом семітським »руське« письмо могло писатися від правої руки до лівої, як то було й у рунах.

7. Як знаємо, перші глаголицькі пам'ятки (а за їхнім впливом і пам'ятки кирилівські) зовсім не мають значків наголосу. Це дуже дивне, бо всі книжки грецькі того часу завжди мають старанно поставлений наголос. Ця риса так само веде нас до семітської палеографії, що дуже довго, десь аж до VIII-го віку по Христі, зовсім не знала зазначування наголосів. Чи не за семітським впливом і в глаголиці нема зазначок наголосу?

8. Проф. Гр. Ільїнський у »Byzant.« 1929 р. т. I на ст. 101-102 подає аж 15 »руських« пам'яток XI-XV-го віків, що в них поміж кирилицею трапляються глаголицькі букви або й слова, і серед цих пам'яток є й пам'ятки XI-го віку: Євгенів Псалтир, Слова Григора Богослова. Хочу цим сказати, що вживання глаголиці на сході слов'янства було значно більше, ніж то ми звичайно собі уявляємо; глибші пошукування в цім напрямі може б висвітлили нам не одну загадку з повстання глаголицького письма. Див. далі ст. 138-139.

9. Уважаючи, що глаголиця повстала в Болгарії, в Македонії, маємо клопіт із буквою *щ*. В глаголиці вона увійшла до лічбової системи й визначає 800, а це промовляє за те, що *щ* існувало в первісній глаголицькій азбуці. Але цікаво, що в деяких давніх глаголицьких пам'ятниках (напр. у Зографській Євангелії) букви *щ* зовсім нема, — її заступає *шт*, — а в деяких вона взагалі рідка; і взагалі вона непотрібна в болгарському стародавнім письмі (про неї див. »Мысли« Н. Дурново в »Byzant.« I 57 і III. 73), чому »писцы не чувствовали в ней никакой надобности« (»Byz.« III. 73). Але по всіх пам'ятках кирилівських східньослов'янських, особливо староукраїнських (староруських), буква *щ* послідовно вживається як šč, бо тут вона відповідала живій фонетичній вимові населення. Із цього сама собою родиться думка, чи буква *щ* не попала до глаголиці з того »руського« письма, що його знайшов був Костянтин у Херсонесі? У всякому разі дорога *щ* зо сходу слов'янства на захід його була б нормальніша й оправдувала б фактичний стан її в давніх пам'ятках. Саме повстання *щ*, як окремої букви, можна задовільно пояснити тільки з староруської мови.

10. Життя Костянтина й Мефодія подають нам натяки, що року десь 862-го, за час перебування в Царгороді моравського посольства, Костянтин мав уже якісь готові переклади, принаймні Євангелію. Справді, ЖК[14] пише, що Костянтин, по царській нараді, став молитися, а по тому »нача бесѣду писати євангельскую: Искони бѣ слово«... Слово »писати« не значить »перекладати«, а скоріш »списувати«. Не вияснює справи й ЖМ[5], — воно твердить, що »тоу яви Богъ Философоу словѣньскы книги, и абиє оустроивъ писмена и бесѣдоу съставль, поути ся ятъ моравьскаго«. Аналізуючи це »нача писати«, проф. Н. К. Никольський (»Известия« 1928 р. кн. 1) твердить, що Костянтин тільки переписав Євангелію, яку він приніс із Херсонеса (ст. 10, 14, 16). Думаю, що це засміла

думка, — Костянтин мав свої готові переклади, зроблені давніше, але певне й за впливом тих перекладів, що він знайшов їх у Херсонесі. Я б говорив скоріш про вплив або використання, а не про відписання херсонських книжок.

При сучасному стані науки можу вказати тільки ці сліди »руського« письма в давній глаголиці. Вони всі тільки стверджують, що сліди ці мусіли б бути, але їх досьогодні ніхто не шукав. Коли нарешті наука зверне свою увагу власне в цьому напрямі, то вірю, що знайдуться реальніші сліди, що освітлять нам не одне загадкове питання.

Оце мої сумніви, щодо повстання глаголицького письма. І історичні свідоцтва, і безпосереднє порівняння обох писем виразно показують, що глаголиця не повстала з грецького мінускульного письма. А коли так, пора вже полишити Тейлор-Ягічеву теорію й пошукати правдивого джерела, яке б так стосувалося до глаголиці, як грецьке унціяльне письмо до кирилиці. Самим же протиприродним натягуванням неподібних алфавитів справи науково не вирішимо.

На закінчення ще раз повторюю, що друкую цей розділ тільки в цілях дискусійних, не вважаючи думок своїх за якесь остаточне вирішення. Я переконався, що ті самі сумніви, які я маю, часом мають і інші дослідники, а це й спонукало мене привести ці сумніви в певну систему й подати їх колегам із фаху на розважання та вирішення. Ціла наша Cyryllo-Methodiana, як окрема наука, багато разів уже показала, що дуже часто йдемо тут через гіпотези та критику їх до правди. Переконаний, що так само станеться і з питанням про повстання глаголиці.

6. ДЕ ПОВСТАЛА ГЛАГОЛИЦЯ.

Глаголицького письма вживають тепер на малій території, вживають тільки в богослужбових книжках т. зв. »глаголаші«, цебто священики католики, що моляться по-слов'янському. Теперішня територія глаголиці зовсім вже маленька: Істрія, прибережна Хорватія, Далмація й поблизькі острови. Року 1853-го Шафарик сучасну територію глаголицького письма зазначав так: Зарська архієпископія — 46 приходів, єпископія Шибеницька — 1, Сплетська — 73, Катарська — 1, Кркська на о. Крку — усі (слов'янське Богослуження правиться тут тільки щонеділі, а в будні — латинське, в м. Крку — тільки латинське), на о. Рабі — тільки повсякденні молитви слов'янські, все інше — по-латинському; на Лошинах — скрізь по-слов'янському. Крім цього, є ще небагато приходів і в Істрії. Біжуча кореспонденція в деяких приходах та манастирях пишеться ще глаголицьким письмом.

Але зовсім не така щупла була давня територія поширення глаголиці, — вдавнину вживано її приблизно там само, де й кирилиці. В теперішній час глаголиця живе ще головно в приморських хорватських землях, тому нема нічого дивного, що дехто з учених напочатку були твердили, ніби це й давня батьківщина глаголиці.

Так, патріярх слов'янознавства, Й. Добровський виводив глаголицю з Далмації. Востоков був думки, ніби глаголицю принесли до Болгарії папські місіонери ще в X або XI віці. П. Прейс 1843 р. батьківщиною глаголиці вважав приморську Хорватію: »По всѣмъ примѣтамъ видно, что родина глаголицкихъ писемъ есть приморская Кроація, и что по всей справедливости имъ принадлежитъ названіе: хорватскаго письма«. Але цікаво, що й сам Прейс не зовсім довіряв такому виясненню справи, бо до свого твердження додав, що його »можно съ вѣроятностію принять — до новыхъ открытій«.[1] Навіть пізніш, бо 1885-го р., цю стару думку, як не спеціяліст, повторює й Є. Голубинський: »Что же касается до глаголицы, — писав він — то ея изобрѣтеніе со всею вѣроятностію должно быть усвояемо именно тѣмъ хорватамъ, у которыхъ она употреблялась и отчасти до сихъ поръ употребляется«.[2]

Твердження д-ра І. Франка, ніби глаголиця повстала значно пізніше за кирилицю, повстала »на території західніх слов'ян, і була сплоджена тенденцією відрізнити слов'ян католиків від православних«,[3] звичайно, не має наукових підстав, — у цьому твердженні просто відбивається суб'єктивне наставлення до глаголиці деяких учених російських.

Замітка П. Прейса, що він уважає Хорватію за батьківщину глаголиці тільки »до новыхъ открытій«, була зовсім вірна й наукова, бо ці відкриття незабаром і наступили. З питанням про батьківщину глаголиці трапилася та сама доля, що й з питанням про давність її, — ці питання вирішувалися тільки в міру відкриття нового матеріялу. Перші вчені мали до своєї розпорядимости матеріял молодший, дійсно головним чином із Хорватії, а це й підказувало їм думку про хорватське походження глаголиці.

Власне, вже твердження П. Прейса про Хорватію, як батьківщину глаголиці, було відстале, бо ж іще 1836 р. Копітар у своїм »Glagolita Clozianus« доказував, що цей пам'яткик повстав певне в Болгарії, і тим розбивав думку Добровського про Далмацію, як місце першого повстання глаголиці; Копітар посилався й на відому пам'ятку XI в., — глаголицька азбука, що ще в XI в. називалася Abecenarium Bulgaricum (див. мал. 36), а це ж говорить, що в XI в. глаголиці уживано й у Болгарії.

До правильного виясненння батьківщини глаголиці найбільше причинився відомий проф. В. Григорович. За час своєї славної подорожі по слов'янських землях Турції 1844-1845 р. р. Григорович на фактах переконався був, що вдавнину глаголиця була дуже поширена по Македонії; він відкрив багато пам'яток, що походили з Македонії чи взагалі з Болгарії; він доказав, що глаголиці вживано в Охриді, центрі болгарської ієрархії. Власне, починаючи з Григоровичевих знахідок у науці потроху усталюється думка про Македонію, як батьківщину глаголиці.

---

[1] »ЖМНПр« 1843 р. ч. 37 ст. 203. Підкреслення самого П. Прейса.

[2] Св. Константинъ и Меѳодій, 1885 р. ст. 179.

[3] Азбучна війна в Галичині в 1859 р., »Зап. Наук. Тов.« 1913 р. т. 114 ст. 83.

Ще 1848 р. Срезневський досить міцно угрунтував був болгарське походження глаголиці, зібравши ті докази, яких уживано до нього. Пізніш відкрито було чимало глаголицьких пам'яток власне з Македонії та її околиць, які вже міцно довели, що в Македонії вживано глаголиці з найдавнішого часу.

За теперішнього часу в науці панує переконання, що батьківщиною глаголиці треба рахувати південну Болгарію, цебто Македонію; визнають цю думку найбільші наші славісти, як Ягіч, Соболевський і ін. Подам тут докази, які переконують нас, що дійсно за батьківщину глаголиці треба признати південну Болгарію.

1. Вдавнину глаголицю звали письмом болгарським; а що це було так, про це доводить нам пам'ятка XI віку, на якій подано глаголицьку азбуку, яку тут названо Abecenaruim Bulgaricum (див. мал. 36).

2. Давній список православних народів знає також болгарську азбуку: »Православныхъ языкъ пять, и имуть три книги (цебто письмена): греческую, иверскую и болгарскую«.[1] Цілком можливо, що тут під болгарською азбукою розуміється глаголиця.

3. Найдавніші слов'янські глаголицькі пам'ятки кінця X — поч. XI віку, а саме: Євангелія Зографська, Синайський Псалтир та Требник повстали в Македонії, про що каже нам дослід мови цих пам'яток; крім цього, Євангелія Ассеманова повстала там само десь коло Солуня, бо в його святцях уміщено місцевих солунських та струміцьких святих.

4. Найважніший доказ, що глаголиця дійсно повстала в Македонії, а ще ближче — десь коло Солуня, — це сама фонетика перших глаголицьких пам'яток. Нема сумніву, що глаголицю складено чи впорядковано для якоїсь певної слов'янської місцевости, складено так, що глаголицьких буків цілком вистачало для передачі всіх буків тієї місцевости. Глаголицька азбука має цікаву особливість: у ній тільки одна буква для звуків *я* та *ѣ*, тоді як в кирилиці маємо дві букві для цих двох звуків. Як це могло статися в глаголиці? Звичайно, тільки так, що в тій місцевости, де складено глаголицю, кирилівські *ѣ* та *я* вимовлялися однаково; іншого пояснення для цього не може бути. Учені давно вже шукали такої слов'янскої місцевости, де б давні *я* та *ѣ* вимовлялися зовсім однаково, і нарешті знайшли її, — це південна Болгарія чи Македонія, докладніш — болгарське наріччя в околицях Солуня: тут давнє *ѣ* постійно, у всякім положенні вимовляється, як *я*. Це дуже важливий факт, якого подав акад. Ол. Соболевський ще р. 1885-го, важливий особливо тим, що він красномовно свідчить про те, що батьківщина св. Костянтина була батьківщиною й глаголиці.

5. Східньо-болгарських глаголицьких пам'яток досі ще зовсім не знаємо. Правда, р. 1927-1928-го в Преславі, колишній балгарській столиці, відкрито Круглу церкву царя Симеона, а на її стіні знайдено старий глаголицький напис (див. про це далі, IX. 2), — чи не XI-го віку.

---

[1] П. Шафарикъ: Славянскія Древности ст. 996-997.

6. В давній глаголиці дуже мало розвинена йотація голосних; напр. у ній нема букви ѥ (је), а це також показує, що батьківщина глаголиці — Болгарія.

Таким чином треба ствердити, що те джерело, з якого Костянтин творив свою азбуку, він переробив-упорядкував на основі фонетики своєї власної слов'янської мови, — мови солунської.

7. ПОШИРЕННЯ ГЛАГОЛИЦІ ПО ВСІХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ.

Вдавнину, в IX-XI віках, глаголиця широко вживалася по цілій Болгарії, про що свідчать нам найстарші глаголицькі пам'ятки; правда, пам'ятки вказують головно на Македонію. Але р. 1927-го відкрито глаголицю й на сході Болгарії, — там викопано стародавню, чи не кінця IX — поч. X-го віку церкву, а на її стіні знайдено один глаголицький напис, правда, пізніший — чи не XI-го віку (про цей напис див. далі, розд. IX. 2).

З Болгарії глаголиця почала ширитися й по інших слов'янських землях. Здається, з Болгарії глаголиця насамперед пішла до Моравії, куди принесли її св. брати, Костянтин та Мефодій; а що це було дійсно так, про це свідчать виразно Київські Глаголицькі Уривки, пам'ятка з кінця X-го віку, що в мові своїй має виразні моравізми, й що має найдавнішу форму глаголиці. Дуже рано попала глаголиця й на чеську землю, про що свідчать т. зв. Празькі Глаголицьки Уривки, пам'ятка XI-го віку, з ясними чехословацькими елементами в мові; пам'ятку цю знайдено 1855 р., і вона відразу поширила кругозір наш на терен вживання глаголиці, особливо приймаючи на увагу те, що пам'ятка ця — уривок богослужбової книги по грецькому обряду.

Слов'янське Богослуження не припинилося в Моравії остаточно по смерті Мефодія (6. IV. 885 р.) й по погромі його учнів, а воно правилося певне тільки з глаголицьких книжок. Знаємо, напр., що в Сазавському бенедиктинському манастирі в Празі слов'янські Служби правились аж до 1091 р., коли король Братислав II розігнав чеських ченців; в однім із таких манастирів і повстали певне такі пам'ятки, як Київські Листки та Празькі Уривки. А року 1346-го король Кароль IV заснував у Вишеграді під Прагою Еммауський манастир і помістив там хорватських ченців із Далмації, щоб вони навчали глаголицького письма. В цім манастирі й повстала глаголицька частина Реймської Євангелії XIV-го віку. Проф. Сирку розповідає (Zur Geschichte des Glagolismus in Böhmen, »Archiv« 1899 р. т. XXI ст. 101), що Конрад II року 1380-го заснував у Силезії манастиря зо слов'янською Службою.

Тісні зв'язки між Македонією та Боснією й Далмацією дали змогу глаголиці дуже рано поширитися й на ці землі (»боснійська« глаголиця). Рано занесено глаголицю й до Хорватії та на Адріятицькі острови; правда, остаточно не встановлено, звідки саме прийшла глаголиця до Хорватії, може й з Болгарії. Глаголиця рано й глибоко пустила тут своє коріння, а історично-культурні умовини сприяли тому, що ця азбука лишилася тут аж до нашого часу,

і хорватський народ уже здавна зве її своєю. Старші вчені, як ми бачили, за батьківщину глаголиці вважали власне Хорватію, але безпідставно, бо ні про одну давню глаголицьку пам'ятку не можна сказати, що вона написана десь на Адріятицькому побережжі чи в тих інших місцях. Булла папи Іннокентія IV з 1248 року говорить про вживання глаголиці в Далмації: »In Slavonia est littera speciàlis«. Пересадженню глаголиці на ці землі напевне допомогли Костянтин і Мефодій та їхні учні.

Св. Климент заложив в Охриді Пантелеймонів манастир, де цвіла глаголицька письменність. Трохи пізніше, здається цей же манастир дав початок Зографському манастиреві, і таким чином заніс глаголицьку письменність на Афон, а також на Синай.

Як свідчить нам в 11-м розділі Життя Мефодія (див. про це в II томі мого »Кост. і М.« ст. 185), св. Мефодій поклав початок християнству в Польщі, охристивши князя вісляньского. Історичні вказівки цілком підтверджують, що південна Польща, т. зв. Хробація була підо впливом праці св. Костянтина та Мефодія; десь коло р. 880-го ця частина Польщі належала до Моравії, цебто була в архієпископстві св. Мефодія. А коли так, то слов'янське письмо, яке приніс був Костянтин на Моравію, цебто глаголиця легко могла перейти й до Польщі, а тому може дослідники не безпідставно бачать глаголицькі сліди в найдавнішій пам'ятці польській, у т. зв. Псалтиру Флоріянським із XIV в. Письмо латинське появилося в Польщі тільки в X-XI віці, до того ж часу тут уживали письма слов'янського.[1] Як свідчить Сирку («Archiv« XXI. 101), року 1390-го в Кракові був заснований манастир зо слов'янською Службою.

Добре знано глаголицю й на Русі, цебто в Україні. Правда, серед давніх східньослов'янських пам'яток нема ані однієї глаголицької; думка В. Григоровича, яку він висловив був 1852 р., ніби та Євангелія та Псалтир, що знайшов Костянтин в Херсонесі, були писані глаголицею, в науці остаточно не прийнята (див. про це том I мого »Кост. і Мет.« ст. 115-116), хоч вона, може, не далека від правди. Проте глаголицю добре знано й серед східніх слов'ян як на півдні, так і на півночі, про що говорять нам часті тут глаголицькі приписки на кирилівських книжках XI-XVI в. та окремі глаголицькі букви в самих текстах, — таких пам'яток відомо аж 15; навіть пізніше, в XV-XVI віках знано тут глаголицю й уживано як криптографію чи таємне письмо. Те саме бачимо навіть у XVII віці, — в Київських лаврських виданнях на початку XVII-го віку відомий друкар Памво Беринда підписувався глаголицею. А в недавній час знайдено слід уживання глаголиці в Новгороді в XI-XII віці. При реставрації Новгородського Собору св. Софії під підлогою на стовпах, почасти на стінах ак. Суслов знайшов написи кирилівські, а серед них дві давніх глаголицькі: »добръ« та »грешны«. А це незбитий доказ, що вдавнину глаголиця заходила й до Новгорода.

---

[1] W. Boguslawski, 1892 р. т. III. ст. 185-188. Див. мою працю: »Кост. і Меф.« II. 185-187.

До східніх слов'ян глаголиця прийшла була з західньої Болгарії, з якою Київська Русь була в близьких стосунках.

Проф. Г. А. Ільїнський, підкреслюючи те, що в науці відомо аж 15 кирилівських рукописів східньослов'янської редакції з глаголицькими буквами, додає: »Ходячее мнение, что, в момент принятия русским народом христианства, русская церковь получила из Болгарии рукописи исключительно кирилловские, нуждается в существенной поправке. Очевидно, на ряду с последними, уже в первые века русской письменности, по рукам книжников ходили и глаголические списки Св. Писания, богослужебных книг и отцов церкви« (див. »Byzantinoslavica« 1929 р. т. I ст. 102). Усе це промовляє за те, що глаголиця знана була серед східнього слов'янства значно ширше, ніж то ми собі звичайно уявляємо (див. іще працю І. Срезневського: »Слѣды глаголицы въ памятникахъ X-го вѣка«, »Извѣстия Акад.« 1859 р. т. VII ст. 217-219, 337-352).

Про поширення глаголицького письма у східних слов'ян акад. Соболевський пише: »Можно думать, что знакомство съ глаголическимъ письмомъ (в 1047 р., коли написано рукопис Малих Пророків 1047 р.) было на Руси распространено, и писецъ, копировавшій южнославянскій текст, не видя въ немногихъ глаголическихъ буквахъ какого-либо неудобства для своего читателя, скопировалъ и эти буквы. Припомнимъ Московскіе глаголическіе отрывки.[1] Находящіяся въ нихъ глаголическія строки и слова написаны столь же увѣреннымъ почеркомъ, какъ и строки кирилловскія. Видна привычка къ глаголическому письму и хорошее знакомство съ глаголическою азбукою«.[2]

Знана була глаголиця й у Молдавії, що аж до нових часів, до половини XIX го ст. вживала слов'янського письма, звичайно кирилиці.

Ото ж, як бачимо, ще з давнього часу глаголиця поширилася по всіх слов'янських землях. Упорядкувавшись на півдні Болгарії, в Македонії, глаголиця скоро розійшлася по всій Болгарії, а вже звідси занесено її до Сербії, Моравії, Чехії, Хорватії, Русі, а може й до Польщі. Проте глаголиця не встояла в боротьбі з другою азбукою, значно від неї простішою, — кирилицею, і змушена була поволі вступитися перед нею на всіх слов'янських землях. Але в південнозахіднього слов'янства глаголиця традиційно лишається й надалі, й стала тут із часом не тільки письмом церковним, але й урядовим, — глаголиці вживано й по Хорватських та Далмацьких канцеляріях, про що красномовно говорять нам численні акти та грамоти XIII-XVI віків, писані скорописною глаголицею. В кінці XIV-го віку на короткий час зайшла була глаголиця, разом із Богослуженням слов'янською мовою, до Чехії, а звідси до Польщі, до Кракова, але не змогла тут удержатися, і скоро зникла.

---

[1] Це власне дві кирилівські картки, а на одній із них маємо аж 91 глаголицьку букву. Див. про це працю Гр. Ільїнського в »Byzantinoslavica« I. 86-118.

[2] »Извѣстія« 1923 р. т. XXVI ст. 240-243.

ЛІТЕРАТУРА. П. Прейсъ, 1843 р. ст. 209. — И. Срезневскій, 1848 р. ст. 54, 60. — В. Григоровичъ, 1852 р., ст. 163. — П. Шафарикъ: Взглядъ 1855 р., ст. 37, 107-110, 113-114. — И. Срезневскій: Слѣды глаголицы на Руси въ памятникахъ X в., »Изв. Ак. Н.« 1858 р. т. VII. 337-352. — П. Шафарикъ: О происхожденіи, 1860 р., ст. 1, 20, 22, 59. А. Викторовъ, 1859 р., ст. 71, 72, 76. — И. Ягичъ: Четыре статьи, 1884 р., ст. 138, 140-141. — А. Соболевскій: Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы, »Универс. Извѣстія«, Київ, 1885 р., кн. 9, ст. 301-304. — Е. Голубинскій, 1885 р. ст. 179. — Д. Бѣляевъ, 1886 р. ст. 297. — Арх. Леонидъ, 1891 р., ст. 13. — W. Bogusławski, 185-188. — П. А. Лавровъ, »Извѣстія«, 1901 р. т. VI кн. I ст. 276, 283, 285. — А. Яцимирскій: Кирилловскія нотныя рукописи съ глаголическими тайнописными записями, »Труды Слов. Ком.«, М. 1902 р. т. 3 ст. 149-164. — А. Соболевскій: Кириллица и глаголица, »Богословская Энциклопедія«, Спб. 1909 р., т. X. ст. 223-226. — Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 64, 75, 106-110, 114. — В. Щепкинъ: Новгородскія надписи Graffiti, М. 1902 р., »Древности« XIX, 3, ст. 40 sq. — Н. Дурново: Мысли, »Byzant.« 1929 р. т. I ст. 48-85. — Б. Цоневъ: История на бълг. езикъ, 1919 р., т. I ст. 130-135.

8. ЛЕГЕНДАРНИЙ АВТОР ГЛАГОЛИЦІ.

Здається, в слов'янознавстві немає другого такого питання, що про нього склали б стільки найрізніших легенд, як питання про автора глаголиці. З дуже давнього часу шукали цього міфічного автора, бо ж цікаво було знати, хто ж то справді склав ту азбуку, якою послуговувалося багато слов'ян на заході і що мала таку чудну форму. Починаючи з XIX-го віку, відколи рахується вже наукова доба слов'янознавства, учені не переставали шукати автора глаголиці; з того часу зродилося багато найрізніших гіпотез, інколи дуже бистроумних, але малопідставних, чому гіпотези ці не вказали на правдивого автора. Та йначе й бути не могло: доки більшменш остаточно не вирішене було питання про походження глаголиці, доки не знайдена була правдива батьківщина її, годі було рішати питання про автора глаголиці. І тільки за останнього часу стало можливим наблизитися до відшукання так довго шуканого правдивого автора глаголиці.

В цьому розділі я розкажу коротенько, як шукано автора глаголиці і кого ним раховано; про правдивого автора мова буде в наступному розділі.

1. Розпочинаючи з найдавнішого часу і аж до XIX-го віку, а почасти і в цім віці, панувала скрізь думка, ніби глаголицю склав був відомий о. західньої церкви бл. Єроним (342-449 або 330-419, 337-420). Хто й коли пустив цю легенду, не відомо; можливо, що на її повстання вплинуло те, що Єроним, автор Вульгати, з давнього часу рахувався також і автором слов'янських перекладів. Єроним був слов'янин із походження, хорват із м. Стридона в Далмації; в грамоті Карла IV з 1347 р. про заснування Еммауського манастиря в Празі з слов'янською богослужбовою мовою говориться, ніби Єроним переклав св. Письмо на слов'янську мову. Слов'янське Богослуження довгий час уперто переслідувалось у Хорватії, особливо за доби т. зв. Сплітських соборів X-XI віків у Далмації, чому тамошнє духовенство, рятуючи це слов'янське Богослуження,

могло легко вхопитися за цю вигідну легенду, боронячись авторитетом бл. Єронима. Шафарик 1853 р. припускав був, що Єронима названо автором глаголиці через те, що в глагольських текстах є не мало місць, однакових із Вульгатою.

Пригадаймо йще, що ЖК[16] розповідає, як триязичники в Венеціянськім диспуті витикали були Костянтинові, що слов'янських книг не складали »ни апостоли, ни римьскый папежь, ни Богослов Григорий, ни Иєронимъ, ни Авгоустинъ«. У противіс цьому ще з найдавнішого часу й повстала була легенда, ніби слов'янські книги склав таки бл. Єроним.

Легенда про Єронима, як автора глаголиці, повстала дуже рано, — булла папи Іннокентія IV від 29 березня 1248 р. до єпископа Хорватського Сеньського Пилипа вже знає цю легенду; в цій буллі читаємо: »Porrecta nobis tua petitio continebat, quod in Slavonia est littera specialis, quam illius terrae clerici se habere a beato Hieronymo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis«, цебто: »Подане нам твоє прохання мало в собі, що в Славонії існує особливе письмо, про яке клирики тієї землі передають, що мають його від блаженного Єронима, і з нього правлять Служби Божі«. Далматинська інтелігенція довго й уперто боронила легенду про Єронима, як автора глаголиці; робила вона це, можливо, не тільки з патріотичного почуття, але й для того, щоб успішніш боронити перед Римом своє слов'янське Богослуження.

Учені в кінці XVIII-го віку виступили проти цієї легенди, й легко доказали, що Єроним не був ані автором глаголиці, ані перекладчиком слов'янського письма. Але в самій Хорватії довго ще й потім уважано глаголицю за твір Єронима. Легенда про Єронима, як автора глаголиці, друкується в шкільних букварях 1763, 1768 і 1812 р. р., а оце недавно її знову відновив був проф. К. Šegvić (1931 р., »Nastavni Vjesnik« т. 39 зш. 9-10).

2. Далматинський учений Климент Грубішіч 1766 р. (In originem et historiam alphabet slavonici glagolitici, Венеція) чи не перший виступив проти легенди, ніби Єроним склав глаголицю, але замість давньої легенди він подав свою нову: глаголицю склав ніби фригієць Фенесій; глаголицьке письмо виводив Грубішіч із далекої фригійської давнини й уважав його за одне з письмом готським, а власне — з готськими рунами. Свою гіпотезу Grubišić опер на історичній відомості, що на Сплітськім соборі за папи Олександра II названо Мефодія єретиком, а слов'янську азбуку готською (аріянською: »Dicebat enim gothicas litteras a quodam Methodio haeretico fuisse repertas«).

3. Добровський, як ми бачили, настоював на пізнім походженні глаголиці; давніх глаголицьких пам'яток він не знав, а тому й писав, що глаголиця повстала десь у XII-XIII столітті. Звичайно, Добровський відкинув легенду про авторство Єронима, але й сам упав у протилежну крайність. Добровський писав у різних своїх працях, починаючи з 1782 року, ніби в XIII віці, коли слов'янську Службу переслідувано з Риму, хитрі хорватські й далматинські священики при допомозі різних азбук скомпонували глаголицю

й пустили були легенду, ніби її склав іще бл. Єроним; робили вони це для того, щоб іншою азбукою відділитися від православних слов'ян і тим оборонити свою слов'янську Службу перед нападами католицького духовенства, що бажали його знищити. Добровський вказував навіть того хитрого автора, що склав був глаголицю, — це був чернець Миколай з Раби, що жив у першій половині XIII-го віку. Такою хитрістю хорватське духовенство добилося таки того, що 1248-го року папа Інокентій IV дозволив їм слов'янську Службу. Добровський писав також, що глаголиця мала спеціяльну ціль — випхнути православну кирилицю з Хорватії та Далмації, а папа ніби хотів через цю азбуку вести пропаганду католицтва серед слов'янських народів.

Ці думки Добровського дуже поширилися поміж ученими, а великий науковий авторитет його зробив те, що думка Добровського дуже довго держалася в науці, а почасти держиться й тепер. Звичайно, теорія Добровського з сьогоднішнього погляду не має ані історичного, ані логічного обгрунтування: знайдено глаголицькі пам'ятки ще з кінця X-го віку, доказано тепер македонське походження глаголиці, крім цього знаємо, що римокатолики переслідували слов'янську Службу й пізніш, переслідували не за азбуку, а за мову та обряд; щоб можна було папу так легко приспати новим письмом, приписавши його бл. Єронимові, — це занадто не обгрунтоване припущення, бо ж папа постійно мав у Хорватії досить своїх бистрих очей.

4. Року 1836-го Копітар видав глаголицьку пям'ятку XI-го віку, т. зв. Glagolita Clozianus, і міцно обгрунтував був давність глаголиці. Твердження Добровського цим виданням були збиті, хоч у питанні про автора глаголиці сам Копітар став на неправдиву дорогу, — повстання глаголиці він відніс до глибокої давности, знову на IV-й вік; автором їх признав Копітар не Єронима, але істрійського філософа-космографа IV-го віку Етіка (Ethicus), слов'янина родом з Істрії, про якого він знайшов був згадку в Грабана Мавра, відомого вченого IX-го віку († 856 р.), ніби той склав якесь письмо.

Легенду про Етіка р. 1853-го повторив у Берліні Pertz у своїй праці: De cosmografia Ethici, ст. 150-153. Він твердить, ніби Етік склав був глаголицьке письмо на початку IV в. Бл. Єроним переклав Космографію Етіка, а разом із тим ніби впорядкував і Етікову азбуку, цебто глаголицю. Fr. Rački (Pismo slovjensko, Загреб, 1861 р. ст. 37) перевірив цю справу й твердить, що він не бачить жодної подібности між письмом Етіка та глаголицею. І все ж таки цю легенду воскрешає ще й 1931 р. проф. K. Šegvić (»Nastavni Vjesnik« т. 39 зш. 9-10), хоч справи остаточно не вияснив (див. рец. о. Й. Вайса в »Сборникъ« Мілетичів 1933 р. ст. 21-23).

5. З дуже давнього часу твердили, що глаголиця повстала з кирилиці. Так, ще берлінський учений Леонард Фріш року 1727-го доказував був, ніби глаголиця повстала з кирилиці через недбалість писарів, — через »furor calligraphicus«. Цю давню теорію відновив був 1883 р. архим. Амфилохій, твердячи, ніби св.

Костянтин переробив свою кирилицю на глаголицю: »Св. Кириллъ — пише о. Амфилохій — переложилъ Евангеліе на криптографическую т. наз. глаголицу. Она та же Кириллица, только измѣнена въ положеніи буквъ, округленіи, обращеніи нѣкоторыхъ линій въ угольники и заимствованіи буквъ греческихъ изъ скорописнаго письма (див. мал. 31). Чтобы католики не преслѣдовали славянъ, исповѣдующихъ православную Греческую вѣру, даже и за буквы Кирилловскія, Св. Кириллъ и выдумалъ эту азбуку, которую не преслѣдуютъ католики доселѣ, какъ преслѣдуютъ Кирилловскую«.[1]

На таке твердження ані пам'ятки, ані історичні данні доказів не дають.

Цю саму гіпотезу відновив недавно проф. Е. Ф. Карський у »Слав. кир. палеографії« 1928 р. ст. 360-364. Він відкидає теорію про походження глаголиці з грецького мінускульного (він часто його мішає з курсивним) письма, як ненатуральну; на його думку, глаголиця повстала з кирилиці, на що найперше вказує подібність глаголицьких *ж*, *s*, *ц*, *ч*, *ш*, *щ*, *ю*, *ъ* і ін. з подібними кирилівскими. Глаголиця повстала з кирилиці при допомозі відповідної стилізації: »стоило лиш некоторые из кирилловских букв перевернуть, другим придать петли вместо росчерков и точек, и получатся соответствующие глаголические начертания« (359-360; але подібну »стилізацію« мінускульного письма для глаголиці Карський на тій самій сторінці відкидає). »Коли латино-німецьке духовенство Моравії й Паннонії — твердить Карський (362) — стало косо дивитися на грекослов'янську діяльність солунських братів, то сам Костянтин або, може бути, після його смерти брат його Мефодій — скажем словами В. Копитара (Glagolita Cloz., X) — ad vitandam graecizantis alphabeti Cyrilliani inter latinos invidiam glagolitici auctor exstiterit. Для цього довелося кирилівське письмо тільки прикрити різними добавками та перерібками на зразок грецького скоропису«. Що деяка подібність між глаголицею та кирилицею існує, про це нема сумніву, бо це ж письма слов'янські, але вивести цілу глаголицю з кирилиці можна тільки за допомогою зовсім ненаукової »стилізації«.

6. Автором глаголиці рахували не тільки св. Кирила, — часом уважали за такого навіть і св. Мефодія. Так, чеський учений чернець Фортунат Дурих (помер в 1802 р.) писав, що Мефодій переробив кирилицю на глаголицю (підо впливом якогось невідомого нам рунічного письма). Те саме твердить і проф. Е. Карський у своїй Палеографії 1928 р. ст. 362.

7. Гіпотеза про перероблення кирилиці на глаголицю була дуже живуча в нашій науковій літературі, і тому відновлялася декільки раз. Так, р. 1891-го архим. Леонид знову вернувся до неї; але подаю цю теорію словами автора: Року 879-го »нѣкто діаконъ Ѳеодосій, родомъ славянинъ (хорватъ), желая спасти полюбившееся хорвато-далматинцамъ славянское Богослуженіе, придумалъ для этого слѣдующее: посовѣтовалъ князю Бранимиру отступитъ

[1] Дополненіе, т. III, 1883 р., ст. 174.

отъ Византій и стать подъ покровительство Рима, а самъ составилъ изъ Кириллицы и народныхъ »условныхъ знаковъ« счетнаго или торговаго значенія Глаголицу, переписалъ ею кирилловскій переводъ св. Євангелія, примѣнивъ оный къ хорватскому нарѣчію и по возможности согласивъ съ латинскою вульгатой, вошелъ въ сношеніе съ папой (Іоанномъ VIII), принялъ отъ Рима посвященіе во епископа (въ 879 г.) и благословеніе совершать въ его Нинской епархіи славянское Богослуженіе по изготовленнымъ имъ глаголическимъ книгамъ (въ 880 г.). Такова первая славянская унія съ римскою церковію«.[1] Робив це Феодосій »ревнуя славѣ свв. Кирилла и Меѳодія«, бо »думалъ прославиться, повторивъ ихъ дѣло въ иной формѣ«.[2]

Ніяких історичних підстав для своєї гіпотези о. Леонид не мав, чому теорія його не знайшла ніякого відгомону в науковій літературі.

8. Колишні теорії в новій перерібці появляються часом іще й тепер у цій невдячній ділянці, — в відшуканні автора глаголиці. Акад. Ол. Соболевський у своїй статті: »Кириллица и глаголица« 1909 р. вертається власне до колишніх теорій, тільки переробляючи їх на новий лад. »Мы не беремся дать — каже Соболевський — какое-нибудь новое объясненіе глаголицѣ, но не можемъ не указать на близость ея къ кириллицѣ и на возможность видѣть въ ней искусственно передѣланную кириллицу«.[3] Щодо автора глаголиці, то Соболевський твердить: »Глаголица составлена ученикомъ (или учениками) первоучителя Меѳодія въ предѣлахъ его моравской епархіи во время поднятаго здѣсь латинниками (нѣмцами и ихъ сторонниками славянами) гоненія на славянское Богослуженіе и славянскую письменность, ради спасенія этого Богослуженія и этой письменности, такъ какъ главною причиною гоненія былъ явно греческій характеръ кирилловскаго письма, исчезнувшій при замѣнѣ кириллицы глаголицею«.[4] Принявши теорію Соболевського, трудно буде пояснити велику територію поширення глаголиці: в Болгарії кирилиці не переслідували, а між тим якраз тут повстали найдавніші глаголицькі пам'ятки, що визнає й Соболевський; значить, справа була не в переслідуванні. Твердження Соболевського, ніби головною причиною переслідування був явно грецький характер кирилиці, не відповідає історії та джерелам, бо головною причиною переслідування була жива народня мова, якою служив Мефодій, проти чого були тоді всі триязичники.

9. Року 1853 го П. Шафарик, грунтуючись на свідоцтві т. зв. Охридської легенди чи короткім житті св. Климента (див. II том »Кост. і Меф« ст. 327-8), за автора глаголиці вважав св. Климента. Шафарик доводив це багатьма різними доказами, але всі вони — мало переконливі, і сам автор пізніш не повторював уже своєї гіпотези.

---

[1] Сборникъ отд. русск. яз. и слов., т. 53, 1892 р., ст. 41-42.
[2] Там само, ст. 13.
[3] Богословская Энциклопедія, т. X ст. 222.
[4] Там само, ст. 226.

10. 1848-го року в цінній праці: »Древнія письмена славянскія« Срезневський, говорячи про автора глаголиці, коротенько подав був свою догадку: глаголиця — болгарського походження; »не могла ли она быть тамъ изобрѣтена какимъ-нибудь сектаторомъ, противившимся ученію Кирилла?«.[1] До цього Срезневський добавляв, що глаголиця йшла зо сходу на захід, і змогла затвердитися власне в Далмації, а не де інде.

Догадку Срезневського пояснив і розвинув Спиродон Палаузов, родом болгарин, у своїй праці 1852 р.: »Вѣкъ болгарскаго царя Симеона«. Він уже без вагання вказав був на авторів глаголиці, — це були болгарські сектанти X-го й дальших віків — богомили. »По всѣмъ обстоятельствамъ — писав Палаузов — нельзя не заключить, что глаголица получила свое начало въ Болгаріи, и отсюда перенесена была въ Далмацію, какъ это показываетъ и самый ходъ ея распространенія отъ Востока на Западъ. Послѣ Свв. Кирилла и Меѳодія начали появляться въ Болгаріи еретики. Не желая принять азбуки, составленной изъ Греческой, они легко могли выдумать другую. Будучи утѣсняемы и преслѣдуемы въ Болгаріи, еретики эти мало-по-малу удалялись въ Сербію и Далмацію. Остатки ихъ находились здѣсь долгое время, а еретическая азбука ихъ осталась донынѣ. Оттуда легко переселялись они на острова Адріатическаго моря и въ самую Италію, а вмѣстѣ съ ними и азбука«.[2]

В. Григорович 1852 р. вніс був певні поправки до думки Срезневського. Він уважає глаголицю за письмо ще до-богомильське, може й Костянтинове, але пізніше; коли почали богомилів переслідувати, вони прив'язалися до старої азбуки, глаголиці, і не прийняли нової кирилиці. Вийшовши з Болгарії на захід, богомили поширили там і глаголицю; цим можна пояснити зникнення глаголиці на землях православних і появлення її серед слов'ян приморсько-хорватських.

Так повстала теорія богомильського походження глаголиці, теорія, що її часом повторюють іще й за наших часів, а печатка »еретицької азбуки« держиться за глаголицею досить міцно ще й тепер. Звичайно, теорія ця не видержує жодної поважної критики, бо факти говорять рішуче проти неї; В. Григорович та П. Шафарик досить влучно розбили цю теорію ще 1852-1853 років.

Проти теорії богомильського походження глаголиці можна виставити хоча б такі докази: 1. Глаголиця повстала ще до появлення богомилів (основник єреси богомильської, священик Богомил жив десь 927-968 р. р.). 2. Збереглися глаголицькі рукописи такого змісту, якого богомили не приймали. 3. Зміст глаголицьких текстів цілком правовірний. 4. На кирилівських текстах часто бувають глаголицькі приписки, а цього б не було, коли б глаголиця була письмо дійсно єретицьке. 5. Маємо глаголицькі рукописи, напр. Празькі Уривки, в яких подано Службу по православному

[1] »ЖМНПр« 1848 р. ч. 59 ст. 60.
[2] Вѣкъ болгарскаго царя Симеона, ст. 129-130.

східньому обряду. 6. Глаголицькі рукописи старанно береглися поміж православними. 7. З глаголицьких рукописів переписували кирилицькі. 8. Вже вдавнину глаголицьку азбуку уважано за правовірну, чому глаголицькі тексти мали таке велике поширення. 9 Коли б глаголиця була письмо богомильське, то чи дав би папа Інокентій IV 1248 р. дозвіл хорватам правити Служби з глаголицьких книжок? 10. Часті кириловські приписки на найдавніших глаголицьких книжках свідчать про мирне співжиття двох азбук, кирилиці й глаголиці.

Думаю, що хоча б через ці докази час уже відкинути зовсім ненауковий погляд на глаголицю, як на письмо єретицьке.

11. Великим анахронізмом та ненауковістю віддає замітка про глаголицю, яку вміщено в виданні »Богословская Энциклопедія«, т. IV ст. 492, 1903 р.: »Глаголица — славянская письменность, выработаная (не ранѣе X в.) латинскими миссіонерами для совращенныхъ въ латинство или унію славянъ, въ отличіе отъ кириллицы, какъ первоначальной славянской азбуки«. Застарілий погляд, в якім що ні слово — то неточність; правда, й сама Редакція Енциклопедії запримітила цю занадто ненаукову замітку, й попильнувала в X томі дати вже статтю Ол. Соболевського: »Кириллица и глаголица« з іншими думками.

Цей застарілий погляд на походження глаголиці подає й д-р Ів. Франко: »Глаголиця — каже він — витвір дуже штучний і неорганічний, тяжкий для пам'яти, повстала значно пізніше, власне на території західніх слав'ян, і була сплоджена тенденцією відрізнити славян католиків від православних«.[1]

Оце найрізніші теорії про авторів глаголиці. Як бачимо, виставлено багато гіпотез, але справа так і лишилася не вирішена. Де ж шукати дійсного автора глаголиці?

ЛІТЕРАТУРА. П. Прейс, 1843 р., ст. 194. — И. Срезневскій' 1848 р., ст. 55-56, 58, 60-61. — В. Григоровичъ, 1852 р., ст. 157, 160, 163-165. — С. Палаузовъ: Вѣкъ болгарскаго царя Симеона, Спб. 1852 р., ст. 129-130, про богомильське походження глаголиці. — П. Шафарик: Взгляд, 1855 р., ст. 33-35, 54-58, 65-70, 90, 102-103, 107. — О. Бодянскій: О времени происхожденія славянских письменъ, М. 1855 р., ст. 308-316, про Етика. — П. Шафарик: О происхожденіи, 1860 р., ст. 1, 22-24. — А. Викторовъ, 1859 р., ст. 73, 84, 121. — Архм. Амфилохій, 1883 р., ст. 174. — И. Ягичъ: Четыре статьи, 1884 р., ст. 105-106, 189. — А. Будиловичъ: Нѣсколько мыслей, 1885 р., ст. 65. — Архим. Леонидъ 1891 р., ст. 11-22, 25, 33, 41-42, 45. — W. Boguslawski, 1892 р., ст. 178. — П. Лавровъ, »Визант. Временникъ« 1899 р., т. VI ст. 545. — П. Лавровъ, »Извѣстія« Спб. 1901 р., т. VI кн. 1 ст. 274, 276, 277. — В. Ламанскій, »Извѣстія« 1901 р., т. VI кн. 4. ст. 319-320. — »Богословская Энциклопедія«, 1903 р., т. IV ст. 492, глаголица; т. X, 1909 р., статья Ол. Соболевського, ст. 222, 226. — И. Ягичъ: Исторія славянской филологіи, Спб. 1910 р., ст. 68-69, 103, »Энцикл. слав. филологіи« вип. I. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 51-54, 58, 68, 105-107, 82. — Pertz: De cosmographia Ethici, Берлін, 1853 р., ст. 150-153 (ніби глаголицю склав філософ IV в. Етик), проти чого F. Rački: Pismo slovjensko, Загреб, 1861 р., ст. 37. Року 1931-го легенду про Етика підняв К.

---

[1] Азбучна війна в Галичині 1859 р., »Зап. Наук. Тов.« т. 114 ст. 83, 1913 р.

Šegvić: Jeronimska tradicija u djelu Hrabana Maura (»Nastavni Vjesnik« XXXIX, кн. 9-10), але з малим критичним апаратом; трохи суб'єктивна рец. о. Йос. Вайса: Ještě o původu písma hlaholského (»Сборникъ« Мілетичеві, 1933 р., ст. 21-25).

9. КОСТЯНТИН — УПОРЯДЧИК ГЛАГОЛИЦІ.

Історичні джерела, як ми бачили, однозгідно називають Костянтина Філософа автором слов'янського письма. Так, Костянтин був автором глаголиці, але це авторство треба розуміти в світлі тієї еволюційної теорії, яку я тут проводжу. Костянтин знайшов уже в слов'ян письмо, тільки письмо це було невпорядковане та нестале, — йому й належить висока честь остаточного впорядкування письма для слов'ян, а це праця, яку в усіх народів із часом, коли забулися правдиві деталі її, раховано за авторство.

Костянтинова праця для впорядкування слов'янського письма полягала головно в тому, щоб уодностайнити передачу на письмі спеціяльно-слов'янських звуків, яких не було в мові грецькій. З буквами для спільних обом мовам звуків справа була легка, і була вже більш-менш покінчена ще до Костянтина. Тепер випадало подбати про усталення буков на спеціяльно слов'янські звуки. І тут справа не була особливо тяжка, бо ж і слов'яни, і греки мали вже свої способи для зазначення на письмі цих випадків, — тільки єдности та сталости до Костянтина тут не було. Мусів подбати Костянтин і про надання цілій азбуці однакового вигляду, цебто про певну стилізацію її.

Та слов'янська азбука, що існувала вже до Костянтина, мусіла складатися з двох головних частин: свого рідного та привнесеного грецького, а це грецьке з бігом часу ставало все відміннішим від свого оригіналу. Зо всім тим, що Костянтин знайшов готове в слов'ян, він, звичайно, мусів добре рахуватися. Але Костянтин був видатний мовознавець для свого часу, добре розумів стосунок між азбукою та живими звуками, і тому він був цілком свідомий своєї праці. У цій своїй праці, думаю, Костянтин, як грек, найбільш базувався на грецьким письмі, але головним джерелом для нього було слов'янське письмо, як дохристиянське, так і перероблене грецьке, — звідси він напевне брав і деякі мотиви для глаголицького стилю.

Упорядкуванням слов'янського письма займався Костянтин увесь час, коли займався й перекладом найпотрібніших церковних книжок, цебто під час свого професорування в Костянтинополі, на Олимпі та в Моравії (див. про це вище, розділ VII-й). Це була справа цілого життя Костянтинового, а тому докопуватися, коли саме впорядкував він глаголицю, праця малонадійна, бо до правдивого висновку вона не приведе. Цілком можливо, що Костянтин і не закінчив своєї праці, як не закінчив і перекладів: кінчали її Мефодій та його учні. Костянтин упорядковував свою азбуку, стосуючись тільки до найбільш відомого йому рупаланського наріччя болгарської мови, а тому, напр., для наших звуків *ѣ* та *я* дав одного значка; але пізніше, при більшім ознайомленні з різними слов'янськими мовами, Костянтин бачив недоладності в тій системі

слов'янської азбуки, яку він прийняв був для своїх перекладів, і пильнував їх усунути. А пізніш, коли учні св. братів розійшлися по різних слов'янських землях і почали практично застосовувати Костянтинову азбуку до місцевих обставин, тоді виявилася не одна потреба тієї чи тієї зміни в цій азбуці.

Признання глаголиці за старішу від кирилиці, а Костянтина за впорядчика її дає нам відповідь на багато заплутаних різних питань, зв'язаних із повстанням слов'янських азбук; дає воно нам змогу також глибше зрозуміти, про що саме говорить чернець Хоробрий у своїм »Оповіданні про письмена слов'янські«.

Думка, що глаголицю склав (упорядкував) Костянтин Філософ, як письмо давніше за кирилицю, дуже рано повстала в нашій науці, — перший її висловив був іще р. 1785-го чеський історик Добнер (1719-1790). Але Добнерова думка не прищепилася в науці, бо патріярх слов'янознавства, Добровський твердив про пізнє повстання глаголиці; мало поширилася й думка Копітарова, що гаряче доводив велику давність глаголиці. Але з часом, коли знайдені були нові глаголицькі пам'ятки, питання про давність глаголиці повстало знову. З російських учених за давність глаголиці й за її походження від Костянтина перший висловився був Григорович, що за час своєї славної подорожі 1844-1845 р. навбач у цьому переконався. Але й голос Григоровича не був авторитетний, бо загал учених жив іще старими думками.

Честь уже грунтовно й переконливо доказати, що глаголиця старша за кирилицю, і що склав її св. Костянтин, випала П. Шафарикові. Шафарик, як ми бачили, багато попрацював над долею глаголизму, багато думав над історією походження глаголиці, довго важив, і в кінці, р. 1858-го випустив свою славнозвісну працю: Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolismus, де подав усі можливі докази, що глаголицю склав Костянтин і що вона давніша за кирилицю. Докази Шафарикові були дуже переконливі, і з часом вони запанували в науці, особливо в західній.

Дальші вчені поглиблювали думки Шафарика, а то давали й нові докази старшинства глаголиці; усі видатніші славісти визнавали й визнають Костянтина за впорядчика глаголиці, а не кирилиці, напр. учені: Міклошіч, Лескин, Міллер, Ягіч, Рачкий, Гінцель, Фортунатов, Щепкин, Кульбакин і багато ін. Із старших учених головно Прейс, Срезневський та Бодянський (Є. Голубинського, як не спеціяліста, не рахую) не признавали Костянтина за впорядчика глаголиці, хоч визнавали глибоку давність цього письма; не визнавали й А. Будилович та Т. Флоринський.

За новішого часу сам тільки акад. Ол. Соболевський стояв іще на старих позиціях, і, визнаючи велику давність глаголиці, не визнавав її старшинства перед кирилицею; на жаль тільки, міцних доказів для вгрунтування своєї позиції Соболевський ніколи не давав.

ЛІТЕРАТУРА. П. Прейсъ 1843 р. ст. 195. — И. Срезневскій 1848 р., ст. 56. — В. Григоровичъ 1852 р. ст. 156, 159, 167. — П. Шафарикъ: Взглядъ 1855 р., ст. 35-36, 103. — А. Викторовъ 1859 р., ст.

70, 89, 102, 124. — И. Ягичъ: Четыре статьи 1884 р., ст. 115, 117, 187-189. — В. Миллеръ 1884 р., ст. 24-25. — Е. Голубинскій 1885 р., ст 223. — А. Будиловичъ 1885 р., ст. 47-70. — Архим. Леонидъ 1891 р., ст. 1, 7. — W. Boguslawski 1892 р., ст. 180, 185, а на ст. 188 — хто з польських учених уважав глаголицю старішою за кирилицю. — Бѣляевъ 1886 р., ст. 259-260, 294-296. — Т. Флоринскій, »Универс. Извѣстія«, Київ, 1901 р. кн. 4 ст. 2 і ін. — А. Соболевскій, »Богословская Энциклопедія«, т. X, 1909 р., ст. 213-228. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 53, 64, 65, 70, 71, 76, 84, 101, 105, 117. — Ф. Фортунатовъ: О происхожденіи глаголицы, 1913 р., ст. 243-244, 246-247, 254. — С. М. Кульбакинъ: Древне-Церковно-Словянский языкъ, Харків, 1913 р., ст. 19. — В. Н. Щепкинъ: Учебникъ русской палеографіи, М. 1920 р. ст. 13, 15.

10. ДОКАЗИ, ЩО ГЛАГОЛИЦЯ СТАРША ЗА КИРИЛИЦЮ.

В цьому розділі я хочу подати всі можливі докази на те, що глаголиця дійсно старша за кирилицю, цебто що Костянтин упорядкував письмо глаголицьке, а не кирилівське. Більшість із цих доказів подавали ще Міклошіч та Шафарик, обидва 1848 р.; докази їхні міцно прищепилися в науці, бо були справді об'єктивно-наукові. Докази ділю на три групі: докази історичні, палеографічні та стилістичні. Думка про те, що глаголиця старша за кирилицю, яку подали були ще Г. Добнер 1785 р. та В. Григорович р. 1847-го, з бігом часу цілком запанувала в науці, і тепер уважається загальноприйнятою.

а. Докази історичні.

1. При доказах старшинства глаголиці постійно кидається в вічі невідповідність назви »кирилиця«, — цією назвою пізніш названо письмо, якого Кирил не впорядковував. Вдавнину обидві азбуки звалися просто »словѣнскими«, але з цієї назви не можна довідатися, котра ж саме азбука вийшла з під рук Костянтинових. Проте маємо вказівку, що глаголиця власне й була азбукою Костянтина.

Року 1047-го піп Упир Лихий написав[1] книгу Малих Пророків з поясненням; сам оригінал не дійшов до нас, але збереглося два відписи з нього з XV-го віку, а в цих відписах переписано також з оригіналу 1047 р. й т. зв. книжковий літопис попа Упиря Лихого, а саме: »Слава тебѣ, Господи, царю небесный, яко сподоби мя написати книгы сія ис коуриловицѣ«. Що розумів о. Упир Лихий під словом »коуриловиця?« Безумовно, розумів він письмо Кирила, але яке саме, цебто якою азбукою написаний був оригінал, що з нього списував Упир? В тих двох відписах, що дійшли до нас, знаходимо окремі букви та й цілі слова, писані глаголицею, а це вказує, що той оригінал, з якого Упир списував і який він назвав »коуриловицею«, був глаголицький. А звідси й виходить,

[1] В науці звичайно твердять, що рукопис 1047 р. написаний був у Новгороді; акад. А. Соболевський подає, що він був написаний »повидимому въ Кіевѣ, во всякомъ случаѣ тамъ же, гдѣ Остромирово Євангеліе, главный писецъ котораго воспользовался для своей записи записью писца Малыхъ Пророковъ, попа Упиря Лихого«, див. »Извѣстія« 1923 р. т. XXVI ст. 240.

що 1047 р. в Новгороді чи в Києві глаголицьке письмо звали кирилицею, цебто приписували його св. Кирилу. Пригадаю тут (див. вище ст. 138), що на стінах Новгородського собору знайдено глаголицькі написи XI-го віку, цебто, що в Новгороді за того часу глаголицьке письмо дійсно було відоме.

Правда, в останній час акад. А. Соболевський не погоджується з таким розумінням виразу »ис коуриловицѣ«.[1] В рецензії на працю Н. Туницького[2] Соболевський твердить, що »старо-славянскій предокъ-оригиналъ (Малих Пророків) не былъ написанъ цѣликомъ глаголицею, не былъ глаголическимъ текстомъ. Отсюда естественный выводъ: говоря, что списокъ сдѣланъ »ис коуриловицѣ«, писецъ 1047 г. разумѣлъ подъ »куриловицею« не глаголицу, а письмо южно-славянскаго типа, отличное отъ извѣстнаго писцу русскаго устава XI в.« Але такого свого припущення акад. Соболевський відповідно не вгрунтував.

W. Boguslawski, 111, 177 подає цікаву вістку, що в Польщі в XVI-м віці кирилівське письмо звали глаголицею, — відомий історик польський Стрийковський у своїй Хроніці р. 1586-го, розповідаючи про повстання азбуки в слов'ян, два рази зве письмо, яким пишуть болгари, серби, далматинці, хорвати й русини, глаголським: litery hlaholskie, hlaholskie pismo. Стрийковський добре знав слов'янське письмо, особливо русинське (українське), — це було письмо кирилівське, але він зве його »глаголським« (див. Е. Карскій: Къ исторіи термина »глаголица«, РФВ 1917 р. т. 76 кн. 1-2 ст. 188).

Отже, як бачимо, теперішня назва »кирилиця« ще не свідчить, ніби та азбука, яку вона сьогодні визначає, дійсно належить Кирилові. Це поплутання назви двох наших азбук буде зовсім зрозуміле, коли пригадаємо, що Костянтинове письмо — глаголиця — було дуже скоро замінено на письмо нове; з бігом часу, при нових поколіннях позісталося міцно в людській пам'яті тільки те, що Костянтин склав був слов'янску азбуку, але яку саме, — забулося. Таким чином правдиву назву письма перенесено на письмо інше.

2. Західні джерела, коли говорять про слов'янські письмена, які впорядкував Костянтин, часом звуть їх »новими«. Так, у Зальцбурзькім Меморандумі 871 р. читаємо, що до Паннонії появився Мефодій і »новоскладеними слов'янськими письменами — noviter inventis sclavinis litteris — вигнав латинську мову« (див. т. I ст. 304-5 мого »Кост. і Меф.«). В листі папи Івана VIII з червня 880 р. до кн. Святополка читаємо: »Litteras sclavonicas, a Constantino quondam philosopho repertas, jure laudamus«, цебто: »Слов'янські письмена (чи книги?),[3] що їх склав відомий Костянтин Філософ, ми справедливо похваляємо«. Це дуже цікаві свідчення, бо писали їх сучасники

---

[1] З Соболевським погоджується Є. Карський: Палеографія, 1928 р., ст. 363-364.

[2] Книга XII Малыхъ Пророковъ съ толкованіями, въ древне-славянскомъ преводѣ. Вип. I. Сергіїв Посад, 1918 р.; рец. Соболевського в »Извѣстія« 1923 р., т. XXVI ст. 240-243.

[3] Див. вище ст. 54.

Костянтина, а Іван VIII, можливо, й особисто знав його; коли б письмо Костянтинове було кирилиця, цебто грецьке, то автор Меморандуму не назвав би його новим, — бож грецьке він добре знав, а Іван VIII не мав би до чого вживати виразу repertas відносно письма, що було зовсім подібне на письмо грецьке.

Про те, що впорядкована й відповідно стилізована Костянтинова азбука дійсно видавалася новою, свідчать про це й слов'янські джерела; так, у давній Похвалі Кирилу й Мефодію св. братів хвалиться за те, що вони »не на тужемъ основаніи своє дѣло полагающа, нъ и з н о в а писмена въображьша«. Цього не можна було б сказати про Кирила, коли б він склав був кирилицю, бо вона, в порівнянні з грецьким письмом, не була б нова.

3. Життя Костянтина в 16-м розділі оповідає, що в Венеції накинулося було духовенство, заражене триязичною єресью, на Костянтина, й дорікало йому новиною тієї справи, яку він робив, — перекладами та певне й азбукою. Було це взагалі не раз, особливо з Мефодієм. І при подібних нападках Костянтин ніколи не боронився тим, що його письмена — то зовсім не нові, а грецькі, а це він мусів би говорити, коли б він дійсно склав був кирилицю. Та може й триязичники, що так люто нападали на св. братів, не робили б того, коли б бачили в Костянтиновім письмі письмо грецьке.

4. Найголовніша праця Костянтина та Мефодія відбулася в Моравії, — сюди приніс Костянтин свої переклади, тут і пробув він півчварта років; потім недовго працював він і в Паннонії. І цікаво, що не знайдено ще ані одного давнього пам'ятника кирилівського, щоб походив із цих земель, зате знайдено аж два дуже давніх глаголицьких, — Київські та Празькі Уривки. Чи ж не говорить це про те, що Костянтин прийшов на ці землі з глаголицею?

5. Старші глаголицькі пам'ятки усі недатовані, що безумовно зменшує їх вартість; проте наукові досліди показали, що вони дуже давні; Ягіч, напр., Зографську та Маріїнську Євангелії вважає за пам'ятки кінця X-го віку, а Київські Уривки схиляється навіть відносити на час Мефодія. Більші кирилівські пам'ятки — пізнішого часу, а це також свідчить про глибоку давність глаголиці.

6. Чернець Хоробрий у своїм »Оповіданні про письмена слов'янські« боронить глаголицю, як письмо Костянтинове (див. про це нижче розділ X).

7. В короткім житті св. Климента чи в т. зв. Охридській Легенді читаємо таку цікаву відомість: »Св. Климент придумав для більшої ясности інші знаки письмен (букви), ніж які придумав був мудрий Кирил«. Це дуже важливе свідоцтво, яке каже нам про те, що за час Климента (помер в 916-м році) було вже дві слов'янські азбуки, з них яснішу, — а це без сумніву кирилиця, — склав Климент. Отже на долю Костянтина випадає глаголиця.

б. Докази палеографічні.

1. При порівнянні кирилиці з глаголицею відразу кидається нам у вічі нечиткість глаголицького письма, — воно занадто складне та хитре. Історія всіх інших алфавитів виразно свідчить, що вони

тільки з часом набували собі простої форми, — напочатку ж не були читкі. Те саме треба думати й про глаголицю: її штучна форма — то ознака її давности, кирилиця в порівнянні з нею — письмо пізніше, а тому й простіше.

2. Порівняння кирилиці з глаголицею відразу показує, що кирилиця письмо досконаліше за глаголицю, що вона, в порівнянні з глаголицею, — значний крок уперед; що́ в глаголиці тільки початок, те в кирилиці вже розвинене. Скажемо, в кирилиці маємо стройну систему йотованих голосних звуків, тоді як глаголиця цієї системи не знає; напр. глаголиця спочатку не знала окремого значка для зазначення кирилівського ѩ, ѥ, ѭ. Кирилиця — значний поступ у порівнянні з глаголицею, бо в системі передавання йотованих голосних звуків знає вже окремі значки.

3. Для кирилівських *ѣ* та *я* глаголиця знає тільки один знак, див. мал. 20; сталося це з тієї причини, що впорядчик глаголиці в своїй мові *ѣ* та *я* вимовляв однаково, як *я;* така вимова ще й тепер відома в солунськім рупаланськім говорі, а це свідчить, що впорядчиком глаголиці найскоріш міг бути Костянтин. Автор кирилиці відрізняє вже *ѣ* від *я*, а це говорить про певний поступ та про те, що кирилиця склалася після глаголиці. Кирилівська назва для *ѣ* »ять« може свідчить іще про давнішу глаголицьку вимову її як *я*.

4. Палеографічний аналіз носових звуків у глаголиці та кирилиці виразно свідчить, що в глаголиці це зложені букви (е┼н=ѧ, о┼н=ѫ), тоді як у кирилиці вони прості. Глаголицький юс великий складається з *о*, а малий з *е*, а до того й другого додається значок ◦(, що визначає носовий призвук (цей значок у Синайськім Псалтиру визначає *н*). Див. це на мал. 20. Кириловські юси неясні з походження.

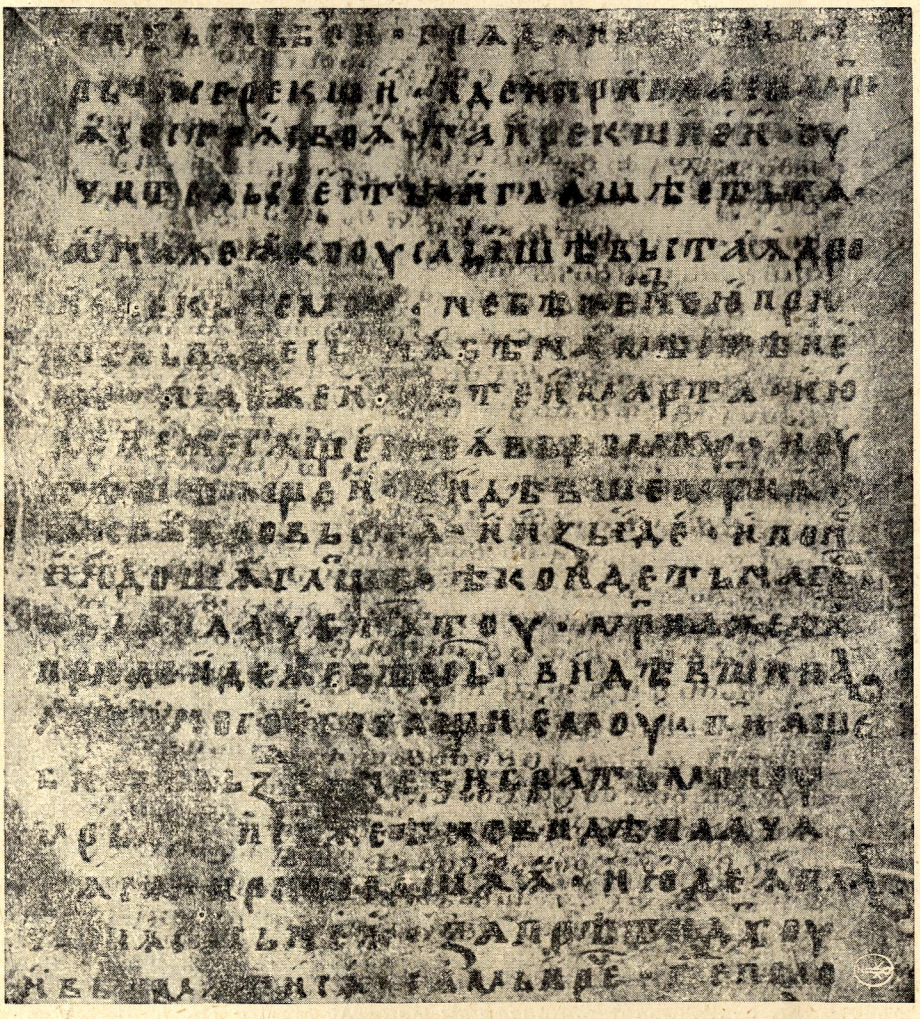
5. У всіх давніх алфавитах букви алфавиту за порядком визначають і цифри; так само зробив і впорядчик глаголиці, — у нього *а* 1, *б* 2, *в* 3, *г* 4 і т. д. Не те бачимо в кирилиці: тут цифри визначають тільки ті букви, що взяті з грецького, а саме: *а* 1, *в* 2, *г* 3, *д* 4 і т. д. (див. мал. 20); через те, що в грецькім β=*в*, а для *б* не було букви, через це й кирилівське ѣ позісталось без цифрового значення.

6. В кирилівських рукописях часом уживають цифр по глаголицькому рахункові; напр. у Житті Костянтина на означення 900 ужито по глаголицькому звичаю ц, а не ѧ; так само в Македонськім Апостолі ужито н зам. ѳ для 70 і л зам. ѧ для 40; для означення 1000 часом уживають по глаголицькому звичаю ч зам. ҂а. Див. мал. 20. Зазначення відворотного ніколи не буває, а це свідчить, що глаголиця старіша за кирилицю.

7. Не частий кириловський значок т. зв. »дерв«, а саме: ѣ або ѣ (див. мал. 20), що визначає м'яке грецьке γ або *дj* (значок цей, як знак розділовий, є в Остромировій Євангелії 1056 р., а як буква є вже в грамоті бана Кулина 1189 р., див. мал. 70), перейнятий з глаголицького, а не навпаки.

8. Глаголиця — складне, нечитке письмо, кирилиця — письмо ясне та просте; трудно допустити, щоб просту та ясну кирилицю,

якби була вона початкова, замінено пізніш на досить чудернацьку глаголицю, і треба допускати якраз навпаки: перше була глаголиця, яку заступила кирилиця. При існуванні кирилиці кому б прийшло до голови заміняти просту азбуку на таку штучну?

34. Боянська Євангелія XII-XIII-го віку.
Взірець кирилівського палімпсесту.

Текст — Євангелія від Івана 11. 27-34. Знімок натурального розміру. Під кирилицею видно ще змитий із пергамену глаголицький текст Єванг. Матвія 1. 18-25.

Що глаголицю заступала кирилиця, це виразно знати на походженні деяких буков: так, кирилівські ж, ч, ш найлегче виводити з глаголицьких, а не навпаки, бо глаголицька форма цих буков

старша за кирилівську. »Я вполнѣ раздѣляю мнѣніе тѣхъ ученыхъ, — каже акад. Ф. Фортунатов, — которые видятъ вліяніе глаголицы на кириллицу, а не наоборотъ«.[1] Усе сказане виразно свідчить, що глаголиця старша за кирилицю.

9. Відомий німецький учений Яков Ґрімм звернув був увагу[2] ще р. 1836-го на те, що частина глаголицьких буков має отвір вліво, так ніби їх колись писано від правої руки до лівої; дійсно, це можна помітити в глаголицьких буквах *е*, *к*, *н*, *о*, *оу*, *ъ*, *ь*, а букви *б*, *п*, ◦(вже повернуті. Ґрімм вірив, що глаголицею колись писали від правої руки до лівої, а це говорить за глибоку давність глаголиці (пор. вище розділ I ст. 12, зміна напряму писання грецького письма). Можливо, що власне ця особливість глаголицького письма кидає деяке світло й на те праджерело, з якого вона повстала, див. вище ст. 132-133.

10. Часом можна довести, що оргінал для давнього кирилівського пам'ятника був глаголицький; напр. у т. зв. Євгенієвім Псалтиру знаходимо глаголицькі букви, а це насовує думку, чи не був оригінал глаголицький. В. Щепкин докладно доводить, що оригінал для Савиної Книги XI в. був глаголицький; такий оригінал допускають і для декількох інших старих пам'яток. Прикладів навпаки, — щоб для давньої глаголицької книжки оригінал був кирилівський, — не буває, а це свідчить, що глаголиця старша за кирилицю.

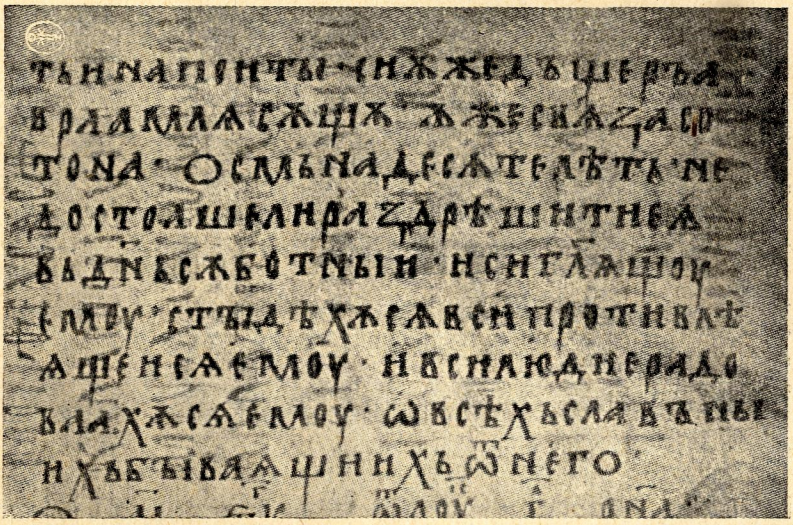
11. Маємо приклади, коли давнє глаголицьке письмо стерто, а на стертім пергамені написано текст кирилівський, — це т. зв. палімпсести. Так, за час своєї голосної подорожі 1845 р. В. Григорович знайшов був у містечку Боян коло Софії Євангелію (це т. зв. Боянська Євангелія) XII-XIII в., — тут під кирилівським текстом ясно знати сліди першого стертого глаголицького тексту (див. мал. ч. ч. 34 і 35). Прикладів навпаки, — щоб на давнім стертім кирилівськім тексті написано глаголицький, не буває, а це свідчить, що глаголиця старша за кирилицю.

12. Маємо багато таких давніх кирилівських пам'яток, що в них знаходимо глаголицькі приписки та вставки, — вставлено глаголицею букви, окремі слова, а то й цілі рядки. Так, у Болонськім Псалтиру, написанім в Охриді, знаходимо в тексті окремі букви й цілі слова глаголицею. В Охридськім середньо-болгарськім Апостолі XII в. в кирилівськім тексті вставлено окремі слова, а то й цілі рядки глаголицею. В 13 словах Григорія Богослова XI-го віку є одна (Шафарик і Григорович знаходили шість) глаголицька буква. В Кондакарі XII-XIII в. (Моск. »Общ. Ист. и Древн.« Nr. 107 л. 95 б) знаходимо глаголицькі приписки. В списках Малих Пророків XV в., списиних із списка попа Упиря Лихого 1047 р., зустрічаються в тексті глаголицькі букви, а то й цілі слова глаголицею. В Псалтирях Євгенія й Толстого й ін. знаходимо глаголицькі ініціяли. І т. д., — пам'яток таких можна назвати чимало, а все це свідчить, що глаголиця давніша за кирилицю.

---

[1] »Извѣстія« 1913 р. т. 18 ст. 222.
[2] »Göttingische Anzeiger« 1836 р. I. 325.

В »Byzantinoslavica« 1929 р. т. I ст. 86-118 проф. Ільїнський опублікував був цінну свою працю: »Погодинские кирилловско-глаголические листки«; ця пам'ятка (2 картки) цікава тим, що в ній, написаній кирилицею, вжито й глаголицьких буків аж 91 раз. Кирилівських східньослов'янських рукописів із глаголицькими буквами чи дописками знаємо аж 14 (їх Ільїнський на ст. 101-102 докладно перераховує). »Употребление в этих рукописях глаголических букв, и при том иногда в количестве нескольких десятков, — пише Ільїнський (ст. 102) — можно об'яснить только тем, что все они были списаны с глаголических оригиналов, хотя, может быть, и не всегда с непосредственных«.

35. Кирилівська Євангелія XIII-го віку.
Взірець кирилівського палімпсесту.

Кирилівський текст знаходиться на змитім із пергамену грецькім унціяльнім письмі. Євангелія зберігається в Бібліотеці Одеського Університету.

Навпаки, кириловських буков чи слів в самім давнім глаголицькім тексті не знаходимо; правда, на деяких давніх глаголицьких пам'ятках, напр. на Євангеліях Зографській та Ассемановій, на Синайськім Псалтиру і ін., знаходимо кирилицю, але тільки в формі пізніших приписок, поза текстом. Це тільки свідчить про мирне співжиття обох слов'янських азбук, що вдавнину глаголицькі рукописи вважали за правовірні, а тому вживали й у православних церквах. Написи двома цими азбуками знайдено, як знаємо, і на стінах соборів у Новгороді та в болгарській Преславі.

в. Докази мовно-стилістичні: тексти глаголицькі старші за кирилівські.

1. Порівняння глаголицьких і кирилівських перших текстів св. Письма виразно показує, що глаголицькі тексти старші й ближчі до первісного Костянтинівського. Глаголицькі тексти взагалі дуже консервативні, в них нічого не змінювано, постійно текст той самий; навпаки, тексти кирилівські постійно виправлялися, текст у них часто змінювано. І в дальшім житті лишилося те саме: глаголицькі тексти віками оставалися без змін, а кирилівські ввесь час переробляялися. Тісна територія глаголицьких текстів, що були завжди під певним натиском римо-католицьким, примушувала людність вперто додержуватися раз прийнятих текстів і не змінювати їх.

2. Граматика глаголицьких текстів давніша за кирилівську, бо в глаголицьких текстах багато архаїстичних граматичних форм, яких у текстах кирилівських нема або мало. Так, у глаголицьких текстах знаходимо такі архаїчні форми: 1. Повні форми родового та давального відмінків однини чол. й ніяк. роду на-аѥго,-оуѥмоу: добраѥго, доброуѥмоу, — таких форм багато в Євангеліях Зографській і Маріїнській та в Збірнику Клоцовім; навпаки, асимільовані форми на-аго та-оуоумоу, а також короткі на-аго,-оумоу: добраго, доброуоумоу, доброумоу вважаються за пізніші. 2. Форми імперфекта 2 особи множини на-шете і 2-3 ос. двоїни на-шета давніші: несѣшете, несѣшета; звичайні в кирилівських пам'ятках форми на-сте,-ста молодші: несѣсте, несѣста. 3. Аорист т. зв. сигматичний — з довгим голосним кореня та з ознакою часу *с:* нѣсъ, рѣхъ і т. п. вважається за давніший, він частий у глаголицьких пам'ятках; навпаки, аорист типу несохъ, рекохъ уважається молодшим, — він звичайний у пам'ятках кирилівських.

3. Словарний склад текстів глаголицьких і кирилівських має досить багато відмін; часто буває, що в глаголицьких пам'ятках уживається осібних архаїчних слів, може місцевих, які в текстах кирилівських переправлені вже на інші; подаю для прикладу декільки слів, перше — глаголицьке, а за ним — кирилівське: ашуть-всує, балии-врачь, братръ-братъ, ближика-другъ, вѣнимъ-цѣнимъ, въслѣплю-теку, жаль-гробъ, крижь-крестъ, лѣкы-яко, локва-туча, отокъ-островъ, отлѣкы-останци, окришлъ-станъ, натроути-напитати, испыти-туне, потбѣга-пущеница, сцѣгло-особь, тепсти-бити, храбръ-борецъ, ратьникъ, папежь-папа, сять-рече, ядръ-скоръ, хлоупати, хоупати-просити, варъ-знои, приставка дієслів на *ви-, ис-*, і т. ін.

4. В глаголицьких текстах дуже багато неперекладених грецьких слів; це можна пояснити тільки тим, що ці пам'ятки передають нам первісний текст. Костянтин, як грек, полишив у своїх перекладах багато грецьких слів; можливо, що південні болгари й не потребували перекладу саме цих слів, бо вони мали близькі стосунки з греками, жили з ними близько й суміш, а тому грецьку мову добре розуміли. Навпаки, в кирилівських текстах, як текстах пізніших, ці слова вже перекладені. Тексти з неперекладеними словами, глаголицькі, треба вважати за старші, бо ж не можна допустити,

щоб у пізніших текстах перекладені слова заміняли на грецькі. Приклади з тих і других пам'яток: въ облацѣхъ аєрнихъ Пс. 17. 12. — въздоушьныхъ, полагаше скандѣль Пс. 49. 20. — съблазнъ, на сеи петрѣ Мт. 16. 18. — на семь камени, въ тривлѣ Мт. 26. 23. — въ солило, прѣдасть практороу Лк. 12. 58. — слоузѣ, етнархъ 2 Кор. 11. 32. — князь, от перитоміє Єфес. 2. 11. — обрѣзания, енкения Ів. X. 22, а в пізніших тут — священіє, обновленіє; ependитъ Ів. XXI. 7 — срачица, одежда; отъ ефимерия Лука I. 5. — дневныя чреды; олокавътоматъ Мр. 12. 33 — всесожигаємыхъ жертвъ і т. ін. Так само маємо неперекладені (поруч подаю переклад із трохи пізніших Євангелій): скандѣлы-соблазны, скандалисати-соблазняти, скудѣль-покровъ, ипокритъ-лицемѣръ і т. ін.; в книзі пророка Ісаї: акрогонии-угольний, артава-спудъ, воусинъ-синета, енгастриметъ-влъхвованиє отъ оутробы, аринаволна, пеvга-бъръ, кедръ-смречь, плинта-поляна і т. ін., — прикладів можна подати надзвичайно багато.[1] Докладніш про все це розповідаю в своїй праці: »Кост. і Меф.« 1928 р. т. II. ст. 107-113.

5. В глаголицьких текстах знаходимо багато різних недоглядів, невлучних перекладів та помилок; навпаки — в текстах кирилівських ці місця звичайно вже виправлені. Перші Кирило-Мефодіївські переклади взагалі мали багато недостач (див. мій »Кост. і Меф.« т. II. ст. 84-121) і, як свідчить чернець Хоробрий, їх виправляли. Через це треба признати, що тексти глаголицькі старші за кирилівські, бож ніяк не можемо допустити, щоб наслідком поправок у текстах кирилівських повстали такі грубі помилки, — тексти йшли від гірших до ліпших. Ось трохи прикладів:

ТЕКСТ ГЛАГОЛИЦЬКИЙ, ПОМИЛКА:		ТЕКСТ КИРИЛІВСЬКИЙ, ЯК ТРЕБА:
вьдовицу, χήραν	Пс. 131. 15.	ловитву, θήραν
въ пѣснѣхъ, ὠδαῖς	Пс. 137. 5.	путѣхъ, ὁδοῖς
възмогошя, ἠδυνήθησαν	Пс. 140. 6.	оусладишяся ἡδύνθησαν
келевеи,	Мт. 10. 3.	и Левеи καὶ Λεββαίος
клепля,	Іван 12. 33.	знаменая, σημαίνων
гробъ тъштъ, κενός	Іван 19. 41.	новъ, καινός.

6. Стиль глаголицьких писань часто дуже темний, мало зрозумілий, або й зовсім незрозумілий без грецького оригіналу, напр. багато сторінок із Клоцового Збірника. Це, звичайно, свідчить про давність подібних текстів, бо напочатку вправних перекладчиків ще не було.

Оце такі доводи, які можна подати на доказ, що глаголиця старша за кирилицю. Подав я їх аж 24; може не всі вони одна-

---

[1] Див. ці приклади в працях: П. Шафарик у »Чтенія« 1860 р. кн. 4. ст. 32-33. — Г. Воскресенскій у »Прибавленія къ Твореніямъ« 1885 р. ст. 247-248 Nr. 7. — В. Срезневскій: Псалтырь, 1877 р. ч. II ст. 90-91. — Ив. Евсѣевъ: Книга пророка Исаіи, ст. 151-152. — М. Сперанскій: в »РФВ« 1900 р. т. 43 ст. 12-14. — V. Jagić: Entstehungsgeschichte 1913 р. на ст. 299-322 подає довгий список неперекладених грецьких слів і їх пізніші заміни.

ково переконливі, але взяті разом вони красномовно свідчать нам, що першою була впорядкована дійсно глаголиця, а зробив це сам св. Костянтин, і вже пізніш упорядковано й кирилицю чи уставне грецьке письмо.

Крім цих доводів, подаються часом іще й інші, але їх трудно прийняти, бо ж не легко з ними погодитися. До таких я відношу:

1. Проф. В. Григорович іще р. 1848-го висловив був думку, ніби ті переклади Євангелії та Псалтиря, що їх знайшов Костянтин у Херсонесі р. 860-го, були писані глаголицею; на підпертя такого твердження Григорович подає такий доказ: »Принимая въ соображеніе то, что Кириллъ самъ не умѣлъ читать этого перевода, — что было бы возможно ему сдѣлать при греческой транскрипціи, — можно предполагать, что этотъ переводъ былъ писанъ глагольскими письменами«.[1] Коли Григорович під »глаголськими письменами« розуміє звичайну глаголицю, то його твердження прийняти не можна. »Руські письмена«, як казав я вище, — це були східньослов'янські письмена, які Костянтин напевне використав, укладаючи свою азбуку; на жаль тільки, в нас нема матеріялу, щоб сказати докладно, поскільки й як Костянтин використав це письмо для своєї глаголиці.

2. Архимандрит Порфирій Успенський, за час своєї відомої подорожі на Афон 1845-6 рр., знайшов був ув Іверськім манастирі на Афоні цінний документ 982 року, — це договір основника Іверського манастиря Івана Івера з мешканцями сусіднього міста Ієрисса (на манастирську землю), де тоді жили вже болгари. Від ієриссян підписався священик »Гиоргіи«, підписався глаголицею. Оце б і була найстарша глаголицька пам'ятка, а разом із тим і найстарший датований забуток слов'янського письма. Але загадковий підпис цей ще й тепер остаточно не розгаданий, бо його на акті майже не видно, і тому не можна з певністю твердити, що він дійсно глаголицький.[2] Див. мал. 21.

3. Найдавніша пам'ятка кирилівського письма — це напис царя болгарського Самуїла 993 р.[3] Акад. Ягіч силкується доказати, що на цім напису помітний вплив глаголицький як у правопису, так і в характері письма. Дійсно, тут уживається ѣ замість я, але ж цю рису мають і давні кирилівські болгарські пам'ятки. Щодо характеру письма, то про глаголицький вплив трудно тут говорити через те, що, здається, написа цього різьбив не слов'янин, а людина, яка слов'янське письмо мало знала; так я пояснюю те, що в цім напису маємо П зам. Л, а також Ъ і Ь з головкою направо (див. мал. 50). Напис Самуїла не збиває давности глаголиці, бо це напис епіграфічний, а такі написи, можливо, тоді робили тільки за грецьким зразком, цебто кирилицею.

---

[1] »Журналъ М. Н. Пр.« 1848 р. ч. 59 ст. 62.

[2] Проф. Йос. Вайс зовсім некритично приймає цей підпис за існуючий, тоді як це треба ще довести, див. мої »Пам'ятки« 1929 р. ст. 210-212.

[3] Твердження Кр. Миятева (»Бълг. Пр.« 1929 р. т. I. кн. 1 ст. 100-124 і »Byzant.« III. 383-403), ніби Преславські написи старіші за напис Самуїлів, остаточно не доведені; див. нижче розділ IX. 2.

Але треба підкреслити, що коли я говорю про старшинство глаголиці перед кирилицею, то це треба розуміти тільки як старшинство остаточного їх упорядкування та вживання в літературі, бо ж обидві азбуки слов'янські давні, обидві в початках своїх існували ще до Костянтина.

ЛІТЕРАТУРА. П. Прейс 1843 р. ст. 197. — И. Срезневскій 1848 р. ст. 27, 60-62. — В. Григоровичъ 1852 р. ст. 160, 162, 167. — П. Шафарикъ: Взглядъ, 1855 р. ст. 38, 40-41, 44-47, 60, 72-73, 84-88. — П. Шафарикъ: О происхожденіи, 1860 р. ст. 5-14, 17-18, 27, 29-30, 32-34, 39. — Викторовъ 1859 р. ст. 72, 77, 88, 91, 99-100, 126, 129, 131. — Миллеръ 1884 р. ст. 23-24, 28. — И. Ягичъ: Четыре статьи ст. 146. — А. Соболевскій, »Унив. Извѣстія« 1885 р. ст. 303. — Бѣляевъ 1886 р. ст. 293, 296. — W. Bogusławski 1892 р. ст. 177. — Т. Д. Флоринскій: Къ вопросу о древности и взаимныхъ отношеніяхъ кириллицы и глаголицы, »Чтенія въ историческомъ Обществѣ Нестора Лѣтописца«, Київ, 1900 р., кн. XIV вип. II ст. 78-84, докази проти думки Ягіча про глаголицький вплив на напис 993 р. — Лавровъ, »Извѣстія«, 1901 р. ст. 277, 279, 284-285. — В. Погорѣловъ, »Извѣстія« 1901 р. т. IV кн. 4 ст. 344. — V. Jagić: Einige Streitfragen 5. Velcher von den zwei slavischen Schriften soll die Priorität zuerkannt verden? »Archiv« 1901 р. т. XXIII кн. 1-2 ст. 113-121; рец. Т. Флоринського в »Ун. Изв.«, Київ, 1901 р. кн. 9 ст. 112-117. — П. Лавровъ: Къ вопросу о времени изобрѣтенія письменъ и перевода священнаго Писанія, »Zb. Jag.« 1907 р. ст. 355-358. — А. Соболевскій, »Богослов. Энцикл.«, 1909 р., т. X ст. 223. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р.. ст. 58, 63, 65-66, 71, 72, 103, 105, 109, 110, 118, 121, 129, 134. — Ф. Фортунатовъ: Происхожденіе глаголицы, 1913 р. ст. 222, 246. — V. Jagić: Entstehungsgeschichte, 1913 р., ст. 299-421. — С. М. Кульбакинъ: Др. ц. сл. языкъ, 1913 р. ст. 17, 18, 20, 21, 23. — В. Щепкинъ: Палеографія, 1920 р., ст. 13, 15, 17-18. — Н. Дурново: Мысли, »Byzant«. 1929 р. I 48-85.

11. ГЛАГОЛИЦЬКА АЗБУКА.

Азбука, яку впорядкував Костянтин, мала також і букви для зазначення чисто слов'янських звуків. Упорядковуючи слов'янську азбуку на грецький зразок, Костянтин перейняв і грецький порядок їх; букви, яких не знав грецький алфавит, уміщено на кінці азбуки, і тільки частину з них, що мали в грецькій мові якусь подібність до них, уміщено перед такими ж буквами, а саме: *б* перед *в*, *ж* і *ѕ* перед *з*, дерв *ѣ* перед *к*.

Греки, переймаючи собі фінікійський алфавит, задержали й фінікійський порядок буков; так само поступили й слов'яни, переймаючи засади алфавиту грецького. Порядок буков в обох слов'янських азбуках, у глаголиці й кирилиці, майже однаковий. Фінікійська азбука кінчалася на *t*, греки додали до неї ще свої φ, χ, ξ, ψ, ω, а букву υ помістили по τ. В слов'янській азбуці свої букви вміщено вже по тих, що були в грецькій.

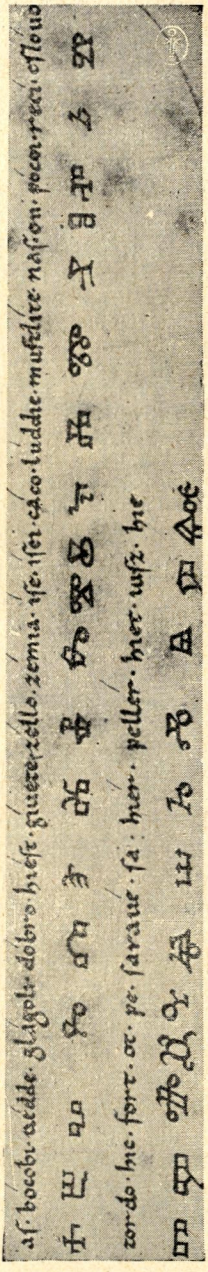
Фінікійська азбука не мала голосних у своїм складі; на грунті грецькому витворилися з фінікійських буков потрібні значки для зазначення голосних, але ці голосні задержали порядок фінікійський. Голосні звуки в слов'янській азбуці зберегли грецький порядок розміщення, — цебто всуміш із приголосними. Порядок цей ненауковий, і значно гірший, скажемо, від порядку буков в азбуці

санскритській, де голосні й приголосні розміщені в певному фонетичному порядкові.

На всіх слов'янських землях вдавнину порядок буків в азбуці був однаковий, тільки з незначними змінами; так, в Україні звичайно і займало в азбуці місце перед и, тоді як у Москві було и, і; т. зв. юси в Україні ставили звичайно на самім кінці азбуки.

Історія давніх азбук показує нам, що кожний народ, переймаючи в сусіда азбуку, назву буквам давав проте свою національну. Давні азбуки, напр. фінікійська, єврейська, рунічна і ін., також і пізніша пермська знають назви для окремих буків; це, звичайно, робиться так, що окремій букві дається назва така, що розпочинається тією ж буквою. Але цікаво, що греки не створили своїх власних назов для буків, а механічно взяли фінікійські, пор.: alef-alfa, bet-beta, gimmel-gamma, daled-delta і т. д., тільки де-не-де націоналізуючи їх. Можливо, що вдавнину давали назви буквам по тих предметах, на які вони були схожі, а це говорило б про те, що звичай давати назви буквам — це давній відгомін колишнього ідеографічного письма. Інші алфавити, напр. ті, що повстали з латинського, не знають окремої назви буквам, — голосні вимовляються природно: a, e, i, o, u, а до приголосних додається *e* частиною по приголосній: бе, ве, ге, де..., частиною перед: ел, ем, ен, ер, ес і т. д.

Те саме бачимо й у глаголиці. Перейнявши слов'яни порядок своєї азбуки від греків, назви буквам дали проте свої національні: букви названо словами, що починаються з неї. Чому дано буквам ту, а не іншу назву, трудно сказати; можливо, що з цих назов удавнину виходили якісь побожні приповідки, яких уривки часом можна відгадати ще й тепер, напр.: аз, буки відя, глаголю: добро єсть живіте; наш он покой; рци слово твердо і т. ін.

36. »Болгарська« азбука (Abecedarium Bulgaricum) XI-XII-го віку.
Глаголицька азбука й назва буков XI-го віку.
Пам'ятка пергаменова, зберігалася в Народній Бібліотеці в Парижі під ч. 2340 (тепер загублена). Глаголицька азбука має тут 31 букву, над кожною з них уміщено її назву в латинській транскрипції, див. ст. 161.

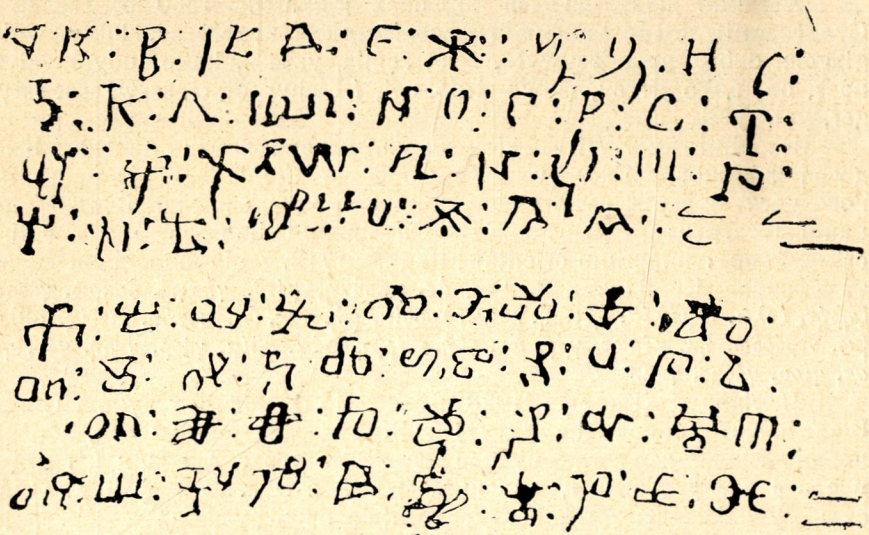
Назви слов'янських літер надзвичайно давні, — вони належать Костянтинові, а скоріше — існували ще й до нього. Чернець Хоробрий, що писав своє »Оповідання про

письмена« десь на початку X-го віку, знає вже ці назви (»пръвоє писмо азъ«, »они убо алфа, а сей азъ, от аза начять обоє«). Назву азъ знаходимо й у Граматиці Івана Екзарха: »Имена азомъ скончаваются« (Калайдович, 168). Словарний склад цих назов виразно вказує на південну Македонію.

Від давнини дійшла до нас т. зв. азбучна молитва, що склав її Костянтин Болгарський, учень Костянтина й Мефодія; це вірші, де кожний рядок розпочинається буквою за порядком азбуки:

*А*зъ словомъ симь молюся Богу:
*Б*оже всея твари и зиждителю
*В*идимыимъ и невидимыимъ! і т. д.

Це тільки азбучний акростих, якого вдавнину може завчали напам'ять. Він не пояснює нам походження назов буков, зате

37. Мюнхенський Абецедарій XI-XII віку.
Див. ст. 162.

подає їх дуже стародавній порядок: а, б, в, г, д, є, ж, ѕ, з, и, і, ћ, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ѡ, ц, ч, ш, и, ъ, ѣ, ю, ѧ.[1]

Назви буков глаголиці подає Болгарський Абецедарій, важлива пам'ятка XI-XII-го віку (див. мал. 36). Ось ці назви: as-азъ, bócobi-вѣкы, védde-вѣдѣ, glágoli-глаголи, dóbro-добро, hiést-ѥсть, gívete-живѣтѥ, zéllo-зѣлѡ, zémia-земꙗ, ise-іже, isei-иже, cáco-како, lúddie-людїѥ, mustlíte-мꙑслитѥ, nas-нашь, on-онъ, pócoi-покой, recí-рѣци, ctlóuo-слово, tordo-твердо, hic-оукъ, икъ, fort-фертъ, ot-хѣръ, pe-ѱи(?), saraué-червь, sa-ша, hiér-ерь(?), pellér-еръ, hiet-ѣть, iusz-юсъ, ю(?), hie-юсъ, ѩ.[2]

[1] Літературу про Молитву див. в I т. мого »Костянтина й Мефодія« ст. 313-314.

[2] Див. M. Rešetar: Zum ältesten slavischen Alphabet, »Archiv« XXXV 1-2. — Н. Дурново: »Byzant.« I. — П. Лавров: Кирило, 1928 р., ст. 150-151.

Порядок обох слов'янських азбук подає також Мюнхенський Абецедарій, пам'ятка приблизно того ж XI-XII го віку. Цю пам'ятку знайшов 1929-го року в Мюнхенській Бібліотеці славіст Н. Трубецкой. Абецедаріум написаний на латинськім рукопису ч. 14485. Тут подано дві азбуки — кирилицю й глаголицю. Писала особа, що не знала слов'янського письма. В кожній азбуці по 38 буков. Кирилицю подано в такому порядкові: I: ѧ, ѣ, в, г, д, є, ж, ѕ, з, и, і; II: ћ, к, л, м, н, о, п, р, с, т; III: оу, ф, х, ѡ, ц, ч, ш, ъ; IV: щ, ы, ѣ, ѳ, ю, ѫ, ѧ (дві формі). Глаголиця: I: а, б, в, г, д, е, ж, ѕ, з; II: і, и, дз, к, л, м, н, и, п, р; III: с, т, оу, ф, х, ѡ, ћ, ц, ч, ш; IV: ъ, ш, и, ь, ѣ, х, ѫ, ю, ѧ (два значки). Багато буков зіпсутих. Див. про це статті Н. Трубецького та Н. Дурново в »Byzantinoslavica« 1930 р. II 32-46, I 8. Див. мал. 37.

Чеський абат Дівіш у Codex giganteus 1360 р. (тепер у Стокгольмі), подає такі назви слов'янських буков: az, buky, widi,[1] glagole, dobro, gest, zeywyte, zelo, zemla, yzze, i, kako, ludy, myslyte, nass, on, pokoy, rczy, slowo, trdo, uet, frt, chyr, ot, ci, czrw, ssa, sstya, ger, yat, yus.

На початку XVIII-го віку вчений бенедиктинець Ансельм Бандурі знайшов у Парижу в Королівській Бібліотеці рукописа нового часу, а в нім було Оповідання про хрищення кн. Володимира, написане грецькою мовою. Це Оповідання Бандурі видав у II т. свого твору: Imperium orientale, Париж, 1712. У цім Оповіданні маємо такі назви Кирилових буков: ἀς, μπούκη, βέτδ, γλαωδ, δοπρῶ, γέεστι, ζηβήτ, ζελῶ, ζεμπλέα, ἤζε, ἦ, κάκω, λουδία, μὴ, νᾶς, ὦν, ποκόη, ῥιτζίη, σθλόβω, ντβέρδω, ἤχ, φέρωτ, χέρ, ὦτ, τζῆ, τζέρβη, σάα, σθία, γέορ, γερῆ, γέρ, γέατ, γίου, γέους, γέα.[2]

П. Лавров (Кирило, 1928 р., ст. 150) подає з рукоп. Синод. Бібл. ч. 267 уривок (не датує) з Життя Костянтинового, а в нім подано кирилицю в такому порядкові: »ѧ ѣ в г д є ж ѕ и і к л м н о п р с т ѹ ф х ѿ ц ч ш щ ъ ы ь ѣ̀ є̀ ю ѫ ѭ ѱ ѯ ѧ. Се же єсть буква словенска и бо́лгарска, єже єсть руская«.

В одному зо списків »Оповідання« ченця Хороброго про письмена слов'янські, а саме в болгарській перерібці XIII-XIV-го віку дано релігійні речення, що починаються азбучним акростихом, напр.: ѧ: аз єсмь Бог, ѣ: Бог бо єсмь, в: вѣд бо вься, г: глаголю бо правду, ж: живот всему миру дах, ѕ: зѣло дивна створих; з: землю на водах основах і т. д.

Р. 1857-го д-р Гануш, у своїй праці про руни слов'янскі, проаналізував був назви слов'янських буков і прийшов до висновку, ніби слов'янські назви для 14 буков позичені з рунічних алфавитів, або з азбук готської та англосаксської. На жаль, питання це позісталось зовсім недосліджене. У всякому разі, як показує Болгарський Абецедарій (див. мал. 36), назви слов'янських буков дуже старі.

---

[1] Цікаво, що Дівіш дає українську вимову назов буков: widi-вѣдѣ, ludy-люди, myslyte і т. ін.

[2] Літературу див. у моїм »Кост. і Меф.« II 333 334. — П. Лавров: Кирило й Мет. 150.

Деякі назви слов'янських буків потребують пояснення. Назва *аз* болгарська (визначає *я*), у інших слов'ян мусіло б бути *яз* чи *я*. Букви и, і мали назви *иже*, *і*, але і часом звали *ік*. Назва для ѹ — *ук*, може одного значення зо словом »на-ука«. Назви *ферт* і *хер* — темні. Що визначає назва *єр* — невияснено; в »Оповіданні« Хороброго по болгарській перерібці XIII-XIV-го віку на ъ дано приклад: »єромь носимь невидимо«, мова про Христа, але щó тут визначає *єр*, не знати; »Матеріалы« І. Срезневського подають приклади на єръ (I 833-834), але без пояснення. 1852 р. Григорович пояснив назву *єр* тим, ніби це назва глаголицького *р* (глаголицьке *р* і кирилівське ѣ мають однакову форму). Назва *єри* зложена: *єр* та *і*, як і сама буква. Назва *ять* безумовно вказує на своє глаголицьке походження, — в говорі солунськім ѣ та *я*, як ми бачили, вимовляються однаково; Соболевський про назву *ять* каже, що це йменник і визначає »їзда«, пор. чеське jeti — їхати.[1] Назва *юс* походить певне від »ус«, — з південно-слов'янської традиції початковий великий *юс* читали за ю, а тому ѫсъ дало *юс*.

Упорядкований збір буків, потрібних для зазначення всіх звуків якоїсь мови, звичайно зветься по назві перших буків: alphabet — alpha, beta; азбука — аз, буки; польське abecadło — a, be, ce, de; українське абетка — а, бе; в рунах — futhork.

Глаголицькі назви буків усі перейшли до кирилиці, а з кирилицею поширилися по всіх слов'янських землях. Звичайно всі слов'яни додержують однієї давньої назви буків, але бувають і місцеві відміни; так, у східніх слов'ян, особливо в Україні, в XVI-XVIII в. в. по азбуках знаходимо назви: *ик* для ѵ, ук для ѹ, *оник* (цебто: *он-ик)* для ѹ; у Галичині на ъ кажуть *йор* або *їр*.

Упорядчик глаголиці дивився на свою азбуку як на до певної міри нову. Це видно з того, що упорядчик не переніс цифрового значення грецьких буків точно й на букви глаголиці, — в глаголиці всі букви за порядком мають цифрове значення: *а*-1, *б*-2, *в*-3, *г*-4, *д*-5 і т. д., чим глаголиця відрізняється й від письма грецького, і від кирилиці; може це риса, занесена з давнього слов'янського перед Костянтинового письма? Див. вище ст. 126, 132. Докладніш про цифрове значення слов'янських буків див. далі, в розділі IX. 4.

Подам декільки заміток про окремі глаголицькі букви. Глаголиця мала одну букву, що її в кирилиці не скрізь уживано, — це так званий »дерв« ѣ; цієї букви вживано для зазначення м'якого грецького γ, а також для dj; в глаголицькім алфавиті її поставлено перед *к*.[2] (див. мал. 20). Буква *щ* в глаголицьких пам'ятках не часта, звичайно тут *шт*. Що глаголицьке ѣ визначає ѣ та *я*, див. вище ст. 136, див. ще розділі VIII. 9. в. 3, 4, — про зложений характер глаголицьких юсів.

Глаголиця — письмо менш досконале, як кирилиця. Так, по-

[1] Матеріалы и изслѣдованія, Спб. 1910 р. ст. 138.

[2] Про цю букву див. Д-ръ Оскаръ Ашботъ: Глаголитское ѣ, »Извѣстія« 1902 р., т. VII кн. 4 ст. 268-270. — Vasmer M.: Der Lautwerth des glagolitischen ѣ, »Zeitschrift für Sl. Ph.« 1924 p. I ст. 156 sq.; рец. С. К. в »Южн. Фил.« 1926 р., кн. V. ст. 309.

чаткова глаголиця не знала системи йотованих буків, як то бачимо в пізнішій кирилиці, напр. глаголицьке *е* визначало *є* або *ѥ*. В глаголиці зовсім нема буків для *кс* та *пс*. Початкова »глаголиця«, як говорив я, була потрібна головно для буденного вжитку; пізніш, коли стали вживати її й для книжних потреб, до неї добавлено значки для *ф, ѵ, θ*. Що *ф* внесена до глаголицького письма пізніш, про це каже те, що цю букву взято з грецького уставного, а не скорописного письма, та й взагалі ця буква потрібна була дуже рідко, тільки для чужих слів. Так само пізніша в глаголиці й буква *θ*; уживається її дуже рідко, — в Євангеліях Маріїнській та Зографській її ужито тільки по одному разу, а в Синайськім Псалтиру її зовсім нема; звичайно цю букву заступає тут *т*, часом *ф;* числового значення *θ* в глаголиці не має, а це значить, що вона пізнішого походження.

ЛІТЕРАТУРА. В. Григоровичъ 1852 р. ст. 159. — П. Шафарикъ: Взглядъ, 1855 р. ст. 59, 71. — О. Бодянскій: О времени, 1855 р. ст. 16-17. — Hanusch: Zur slavischen Runenfrage, 1857 р. — П. Шафарикъ: О происхожденіи, 1860 р., ст. 11. — Викторовъ 1859 р. ст. 128-129. — Миллеръ 1884 р., ст. 16, 18, 19. — И. Ягичъ: Четыре статьи, 1884 р., ст. 125, 126, 146, 164. — Бѣляевъ 1886 р. ст. 232. — Архим. Леонидъ 1891 р. ст. 26. — И. В. Ягичъ: Разсужденія южно-славянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ, див. »Изслѣдованія по русскому языку«, т. I, Спб. 1895 р. ст. 304, 373-374, 782. — Лавровъ, »Извѣстія« 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 285. — А. Соболевскій: Матеріалы и изслѣдованія, Спб. 1910 р. ст. 138. — Погорѣловъ 1901 р. ст. 343-344. — Ф. Фортунатовъ: О происхожденіи глаголицы, 1913 р., ст. 222, 244, 246. — Кульбакинъ: Грамматика, 1913 р. ст. 17-18. — Щепкинъ: Палеографія, 1920 р., ст. 17-19. — Н. Дурново: Мысли, »Byzant.« 1929 р. т. I ст. 48 85. — М. Решетар: Zum ältesten slavischen Alphabet, »Archiv« т. 35 кн. 1-2.

12. ПАЛЕОГРАФІЯ ГЛАГОЛИЦІ.

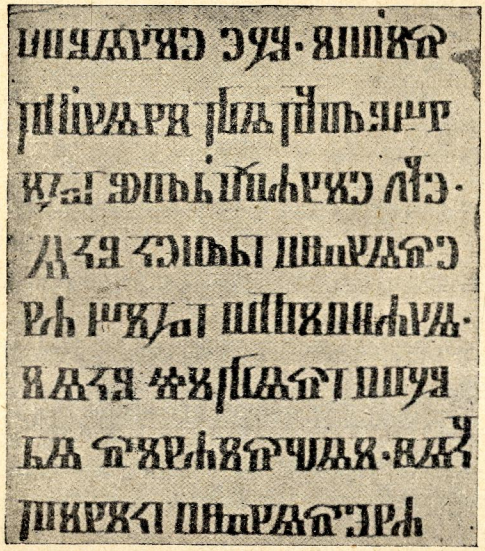
На перший погляд на кожну свіжу людину глаголиця звичайно робить неприємне враження своєю занадто складною формою, — письмо дійсно досить вигадливе та покручене. Залежить це головним чином від особливого стилю глаголиці, від тих кілець та петельок, яких так багато тут; проте, ближче придивившися до глаголицької форми, помічаємо в ній послідовну правильність, а це вже не робить її такою відстрашальною, як це здається на перший погляд.

Приглянувшися ближче до глаголиці, бачимо між нею та грецьким мінускульним письмом дуже велику різницю. Прихильники грецької теорії повстання глаголиці вияснюють це так. Коли будемо рівняти глаголицю з грецьким мінускульним письмом VIII-IX віку, то стає ясним, — каже Фортунатов, — що »составитель глаголицы желалъ создать на основаніи минускульнаго письма новое письмо, настолько отличающееся отъ греческаго, что должна была оставаться незамѣтною близость глаголическихъ писаній къ греческимъ«.[1] Звичайно вказують, крім цього, що Костянтин, як добрий філолог, побажав навмисне виробити на грецькій основі

[1] Происхожденіе глаголицы, 1913 р., ст. 233.

окреме письмо, яке було б непохоже на письмо грецьке: Кирила — каже Фортунатов — »какъ ученаго, хорошо знакомаго съ письмомъ на различныхъ языкахъ, интересовало составленіе алфавита для языка, не имѣвшаго своего письма до тѣхъ поръ, и при томъ алфавита совершенно новаго, не похожаго въ общемъ по фигурамъ буквъ ни на одинъ изъ другихъ алфавитовъ«.[1]

З погляду еволюційної теорії, яку я тут проводжу, справа глаголицького стилю пояснюється значно простіш. Костянтин, задумавши впорядкувати слов'янам азбуку, попильнував перше добре познайомитися з тим письмом, якого вони вже вживали. Зробити це було не трудно, навіть сидячи в Костянтинополі, бо тут, як у культурній столиці, постійно було досить культурніших слов'ян чи

38. Реймська Євангелія 1395 р.

Взірець вуглуватої хорватської глаголиці.

Оригінал на пергамені, зберігається в бібліотеці м. Реймса. Частина Євангелії писана кирилицею, частина глаголицею. Тут знімок натурального розміру частини 27-мої картки. Відчитання: „тоѣкние его. и в ис|плнѣнии прѣподобнихъ оудржание мое. | ѣко кедрь възнѣсе|на вихъ в ливанѣ. | и ѣко чипрѣсь в го|рѣ синаискеи. и ѣко | пиникь възнѣсена“|.

то купців, чи то послів. А це ознайомлення показало йому й методу його праці, бо напевне відповідна стилізація письма вже існувала на слов'янських землях. Костянтину лишилося тільки впорядкувати саму азбуку та зробити її стиль одноманітним. Пригадаймо, що й св. Стефан, складаючи для зирян азбуку, скористався також і з тих значків, що були в них до нього (див. мал. 15).

[1] Там само, ст. 255.

39. Хорватський глаголицький Служебник 1483 року. Див. ст. 167 вдолі.

Вивчення глаголиці з палеографічного боку ще неглибоке в нас, і занадто повільним кроком йде воно вперед. Найбільше в цій ділянці зробив був Ягіч, і його праця: »Глаголическое письмо« 1911 р., — це перший новий нарис глаголицької палеографії. За останній час для вивчення глаголицької палеографії багато зробив проф. Й. Вайс, що р. 1932-го випустив окремого підручника: Rukověť hlaholské paleografie, де розглянув головно письмо книжкове, унціяльне, а письмо скорописне подав тільки в коротенькому зарисі.

Глаголиця має за собою дуже довгий час життя, а тому, як кожне письмо, з часом змінювало свої форми. Головних форм у глаголиці Ягіч нараховує п'ять: 1. глаголиця кругла, 2. кругло-вуглувата, 3. вуглувата, 4. півуставна і 5. скорописна (курсивна) глаголиця.

Найдавніша форма глаголиці — це т. зв. кругла глаголиця, що повстала, як ми бачили, в Македонії, — це, очевидно, те впорядковане слов'янське письмо, що вийшло з під рук св. Костянтина. Цією формою глаголиці написано всі найдавніші пам'ятки X-XI — першої половини XII-го віку (див. мал. 22-25).

Але й ця найдавніша форма глаголицького письма не була однакова, і Ягіч вбачає в ній аж чотири різні типи, як переходи від письма круглого до вуглуватого. Це кругле болгарське письмо поширилося не тільки по цілій Болгарії (також і до Преслави), — чому й звуть його звичайно болгарським, — але було занесене й до інших слов'янських земель; напр., на острові Крку чи Veglia в церкві знайдено написа із початку XII-го віку, — письмо тут кругле, а це свідчить, що й на берегах Адріятицького моря була в ужитку глаголиця кругла. В давніх східньослов'янських пам'ятках (окремі написи в кирилівських рукописах) глаголиця тільки кругла, а сюди вона зайшла, звичайно, тільки з Болгарії.

Другий тип глаголицького письма — кругло-вуглуватий, тип переходовий. Так звана вуглувата глаголиця повстала дуже рано; вже письмо Клоцового Збірника XI в. можна звати вуглувато-круглим.

Третій тип глаголицького письма — це т. зв. вуглувата глаголиця, а через те, що вона найбільше поширена по приадріятицьких землях (Далмація, Істрія, острови), її звичайно звуть хорватською. Цей тип глаголиці, що повстав десь у XII віці, має дуже багато пам'яток з XIII-XVII віків, писаних на пергамені (див. мал. ч. 39). Письмо звичайно т. зв. уставного типу, — велике, врочисте, вуглувато-квадратове, яке теж можна поділити на декільки типів. Старші вчені, напр. Шафарик, рахували вуглувату глаголицю за старшу, повсталу в Хорватії; але відкриття нових

---

39. Хорватський глаголицький Служебник 1483 року.

Взірець друкованого глаголицького письма.

Карта 201 з хорватського глаголицького Служебника, видрукуваного в Венеції 1483-го року. Хорватська вуглувата чи квадратова глаголиця. Знімок трохи зменшений супроти оригіналу. Початок: сѫ҃ти дѣ҃ш имь прокѣщаѥ҃т҃и. | Ѥ҃ѣ҃ѕоу же в ерс҃лмѣ живоущѣ | июдѣи моужи ѳедокни... Це перша друкована глаголицька книжка.

глаголицьких пам'яток показало, що кругла глаголиця вдавнину була й у Хорватії, і навпаки, — початки вуглуватої глаголиці були ще в Болгарії. Напр., т. зв. Віденські Глаголицькі Уривки кінця XII віку, — це уривки католицького Служебника хорватської редакції, але письмо його — перехід від круглої глаголиці до вуглуватої. Фр. Рачки опублікував старий хорватський напис у церкві св. Луції на острові Крку — круглою глаголицею. Бітольська Тріодь XII-XIII в., написана в Македонії, має багато окремих глаголицьких буков, слів і цілих рядків, а форма їх — хорватська (Йорд. Иванов ъ: Бълг. Стар. 87-104). Хорватська глаголиця має менше буков, як кругла болгарська, напр. у ній нема значка для йотованого великого юса, ѭ. Цей характер вуглуватого письма перейшов і до глаголицьких друкованих книжок.

Проф. В. Новак (Scriptura beneventana s osobitym obzirom na tip dalmatinske beneventane, Загреб, 1920) вуглуватий характер хорватської глаголиці дуже правдоподібно вияснює впливом черців у бенедиктинських, далматських, італійських манастирях, бо їхні рукописи власне мали такий характер, напр. видання манастиря на Monte Cassino. Навіть окраси глаголицьких хорватських рукописів часто наслідують прикраси рукописів монтекасінських.

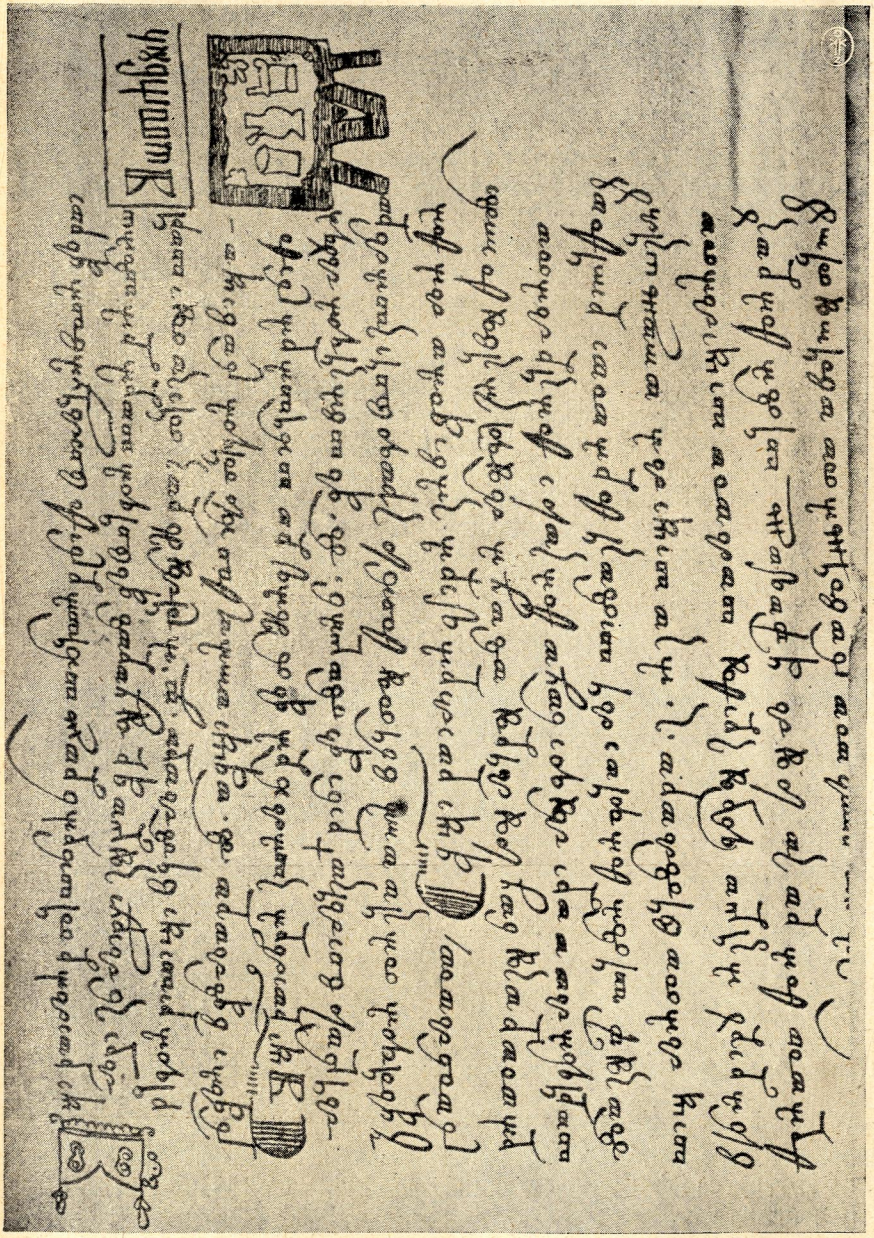
З часом глаголицьке письмо зникло на всіх слов'янських землях, а осталося тільки на заході південнослов'янських земель. На цих останніх землях глаголиця жила своїм нормальним життям, а тому й розвивалася далі, як на інших землях розвивалася кирилиця, — цебто перейшла в письмо півуставне, а пізніше в скорописне.

Доти, доки писали на пергамені, то сам характер матеріялу до писання вимагав письма більшого, до певної міри врочистого стилю. Але коли появився папір і замінив дорогий пергамен, то врочистий характер письма скоро втрачається, письмо стає вільніше, — це буде півуставне письмо. Цього письма звичайно вживано для духовної літератури, а книжки літургічні частіш писали уставом.

Досить рано увійшло глаголицьке письмо й до буденного вжитку, і з того часу, десь із кінця XIV-го віку, повстає т. зв. с к о р о п и с н е письмо. На початку це було письмо мішане, — півуставне письмо з скорописними додатками, але вже XVI-го віку появляється й чисто скорописне письмо. В писаннях буденних, повсякденних годі було писати врочистим уставом, — поволі вироблялося письмо легке, яким можна було швидко писати; так писали, напр., по духовних канцеляріях, по судах, так писано грамоти, акти, записки і т. п. Форми скорописного письма дуже різні, і на нім ясно знати впливи письма латинського, почасти т. зв. босниці. Див. мал. ч. 63.

Уставна вуглувата глаголиця перейшла й до друкованих глаголицьких книжок; перша друкована глаголицька книжка, Служебник, появилася в Венеції в 1483 році (див. мал. ч. 39). Глаголицькі книги друковано в Венеції, Фіуме, Римі, Тюбингені і ін. місцях. В XVI-XVII віках реформатори пробували використати глаголицю для поширення своїх переконань, але успіху не мали. В новий час для глаголицьких друків відповідне кругле письмо

виробив П. Шафарик за старими зразками, — за Ассеманієвою та Маріїнською Євангелією.

40. Винодольський Статут XVI-го віку.

Взірець глаголицького скорописного письма.

Відчитання перших двох рядків: »Още нѣедан товернар нић верован през сведочаства од ние|дне крденче коу би он оучинил од свога вина навлаги«,

Як я вже вище на ст. 156 зазначував, глаголицькі церковні тексти надзвичайно консервативні; вони зберігали свій текст аж до

XVIII-го віку, і тільки з середини цього віку розпочалося виправлення хорватських глаголицьких текстів. Цікаво, що за цього часу до глаголицьких книжок занесено російську редакцію богослужбових текстів, до чого дуже спричинився М. Караман, чим і викликав був похід на глаголицькі книжки.

Найперш упорядкованому слов'янському письму — глаголиці випала незавидна доля, — вона мусіла вступитися перед другою слов'янською азбукою, що прийшла з Греції. Незручність глаголиці через її вигадливий та покручений характер безумовно була однією з причин скорого заникнення цього письма на більшості слов'янських земель. Великий візантійський вплив на слов'янську культуру мусів нормально довести до того, щоб на слов'янських землях запанувала азбука, зовсім подібна на грецьку, — і глаголиця вступилася перед новим письмом, забилася собі в далекий кут, де живе потроху й до наших днів.

Завмирання старої глаголиці йшло дуже поволі, — її добре знали й це знання ще цілі віки не забувалося. Нерідко можемо без труду зазначити, що кирилівський текст переписано зо старшого глаголицького. Крім цього, маємо дуже багато таких кирилівських пам'яток, що в них сам писар писав окремі букви, слова, а то й цілі речення по-глаголицькому, цебто писар знав обидві азбуки, й помиляючись, писав часом і по-глаголицькому. Напр. це бачимо в таких болгарських кирилівських пам'ятках: Битольська Тріодь XII-XIII в., Болонський Псалтир XII в., Охридський Апостол XII в., Врачанська Євангелія XIII в. і ін. Сербські: Апостол XV в. з глаголицькими записами на маргінесах (Archiv XXII 510-525), Крушедольський підпис (там само 525).

Цікаво, що завмирання старої глаголиці йшло дуже поволі навіть у східнього слов'янства, а це свідчить про те, що тут вона свого часу була дуже добре знана. Знаємо аж 15 східньослов'янських кирилівських пам'яток із різними глаголицькими добавками в тексті (див. Byzantinoslavica I. 101): Євгенів Псалтир XI в., Слова Григорія Богослова XI в., Христинопольський Апостол XII в., Служебна Минея XII в., Церковний Устав XII в., Науки Кирила Єрусалимського XII в., Трефолой 1260 р., Погодинські Листи, Фінляндський уривок, Тріодь Пісна XV в., Збірник Істор. Музею XV в., Збірник Тр.-Серг. Лаври XV в., Слова Ісака Сирина 1472 р., Вияснення Пророків XVI в. і Книга Пророків XVI в. Скажемо, на однім листкові Погодинського Уривка XII в. вжито глаголицьких буков аж 91 раз.

Процес завмирання глаголиці в Хорватії відбувається й тепер, бо час від часу в XIX столітті друкують для хорватів потрібні їм церковні книжки вже латинкою. Правда, глаголиця не загинула безслідно для всіх слов'янських земель, — вона від себе дала багатенько другій слов'янській азбуці, кирилиці, до оповідання про яку я й переходжу.

ЛІТЕРАТУРА. П. Прейсъ 1843 р. ст. 204. — И. Срезневскій 1848 р., ст. 55. — П. Шафарикъ: Взглядъ, 1855 р., ст. 64-65, 96, 104, 111-119.

— П. Шафарикъ: О происхожденіи, 1860 р., ст. 3, 6. — И. Ягичъ: Четыре статьи, 1884 р., ст. 104-107, 112, 113, 154, 189. — Бѣляевъ: 1886 р., ст. 295. — Лавровъ, »Извѣстія« 1901 р., ст. 276, 287. — А. Соболевскій, »Богосл. Энц.«, 1909 р., т. X. ст. 224-225. — И. В. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 55, 71-75, 108, 119-121, 140, 143, 164-165, 179-180. — Фортунатовъ: О происхожденіи глаголицы, 1913 р., ст. 233 і ін. місця. — J. Vajs: Rukověť hlaholské paleografie, 1932 р., ст. 135-164.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

IX. Кирилиця.

1. ПОВСТАННЯ КИРИЛИЦІ.

Друге слов'янське письмо носить назву кирилиці, цебто письма, що в новий час приписувано св. Кирилові. Але назва »кирилиця« — це нова назва, яка поширилася тільки з XVI-го віку,[1] може з початком праці Київської Академії. Але коли б назва »кирилиця« була навіть давня, то все одно це б нічого не рішало, бо це слово могло визначати не тільки азбуку, яку склав сам Кирил, але й взагалі письмо тієї літератури, що повстала на ідеях Кирилових, цебто могла визначати однаково ту або ту слов'янську азбуку. Тому говорити про назву »кирилиця«, що це назва не точна, нема підстав, бо це все ж таки назва письма Кирилової літератури, це назва певного напрямку на початках слов'янської цивілізації. Тому й назва »коуриловиця« на списку Пророків з 1047 р. (див. вище на ст. 149) легко прикладається власне до письма глаголицького. Як я вище говорив, таке поплутання назов двох слов'янських азбук легко пояснити тим, що по глаголиці дуже скоро повстала кирилиця; з бігом часу міцно позісталося в пам'яті тільки те, що Костянтин склав був слов'янське письмо, але яке саме — забуто.

Як ми вже бачили в історії вивчення слов'янських азбук (див. вище ст. 83), на перших порах, поки не знано давніх глаголицьких пам'яток, за давнішу з слов'янських азбук уважано кирилицю; але пізніш, при докладнішім вивченні цього питання, в науці запанував погляд, що глаголиця — то давніше слов'янське письмо, а впорядкував його св. Костянтин.

Я вже вище розповідав, у розділі I на ст. 16-17, що в Греції в VI-IX в. в. по Христі в ужитку були дві азбуки: скорописна для повсякденних потреб і уставна чи унціяльна для потреб літературних та церковних. В IX-м же віці появляється й письмо мінускульне, цебто чітке, прорізне скорописне письмо (або недбале, скоріш писане унціяльне письмо).

Унціяльне чи уставне грецьке письмо — це письмо старанне, кожна буква пишеться зовсім окремо одна від однієї, пишеться

---

[1] У Антона Далматіна, в його Predgovor do Nov. test. XVI-го віку знаходимо: cirulica, cirulska slova.

дуже старанно, чому в того самого писаря в однім писанні виходять букви майже однакові. Індивідуальність писаря при унціяльнім письмі проявляється мало, — тут більше знати певні керунки чи школи письма. З VII-го ст. грецький унціял зачинає поволі нахилятися вправо. Таким чином у IX віці, коли зачинається в нас кирилиця, в Греції панувало дві формі уставу, — прямий та вправо похилий; а в X-м ст. маємо вже й величніші грецькі унціяльні книжки (т. зв. літургічний унціял). Усі ці форми грецького унціяльного письма відразу бачимо й на слов'янських кирилівських пам'ятках X-XI віків.

Звичайно, усі форми грецького письма з найдавнішого часу почали ширитися й по слов'янських землях; але письмо скорописне, як письмо більше поширене, як письмо повсякденного вжитку, мусіло раніше піти по слов'янских землях.

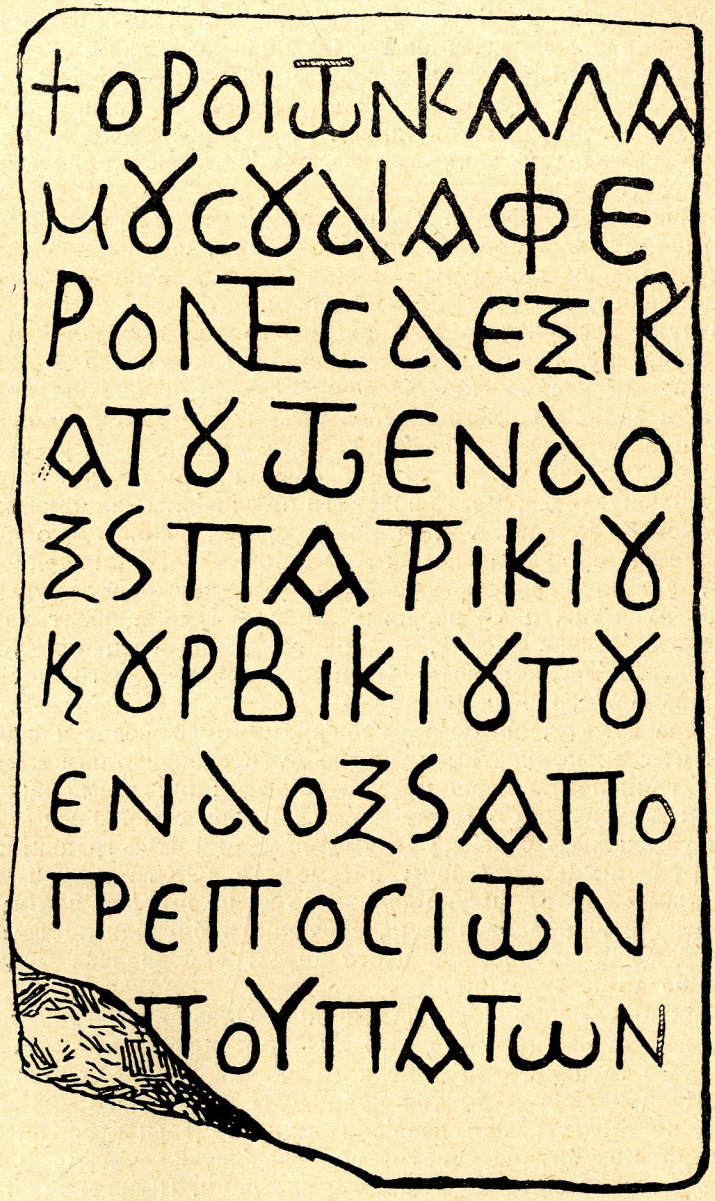
З дуже давнього часу пішло на слов'янські землі й письмо грецьке уставне. Тільки письмо це ширилося головно з християнством, тоді як письмо скорописне повставало більше шляхом культурних та економічних греко-слов'янських стосунків. Християнство почало ширитися поміж слов'ян із дуже давнього часу, але напочатку захоплювало тільки окремі одиниці; число цих одиниць із часом збільшувалося, могли повстати на слов'янських землях навіть християнські громади. А хіба для окремих осіб, а особливо для громад не потрібно було ніякого писання, ніяких книжок? Не забудьмо, що християнство приймали в першу чергу культурніші одиниці. От поміж цими першими християнами й повстало перше уставне слов'янське письмо, — пристосування грецьких уставних буков до слов'янської мови. Це й був початок того письма, що його пізніше названо »кирилицею«.

Треба думати, що поміж слов'янами було певне число й грамотних по-грецькому осіб; це могло бути особливо поміж купцями, й знову таки поміж першими християнами; цих грамотних слов'ян було тим більше, що ближче жили вони до самої Греції. Ці грамотні по-грецькому слов'яни безумовно мали й якісь грецькі книжки, а вони були писані уставним письмом, а з IX-го віку й письмом мінускульним, цебто півунціяльним. Усе це ширило поміж слов'янами грецьке унціяльне письмо, слов'яни пробували застосовувати його й до своїх потреб, а з цього поволі вироблялася будуча кирилиця ще до Костянтина.

Чернець Хоробрий у своїм ціннім »Оповіданні про письмена« свідчить, що слов'яни, після того як охристилися, вживали невпорядкованого грецького та римського письма, »и тако бѣша многа лѣта«. Ця прибавка — »і так було довгі роки« надзвичайно цінна для нас, бо свідчить, що слов'яни вживали грецького письма ще задовго до Костянтина, цебто, що слов'янське письмо з письма грецького вироблялося еволюційним способом. Цінна й вказівка, що грецьким письмом писали охрищені слов'яни, — охрищені, звичайно, не всі, а тільки окремі одиниці чи громади. Взагалі знаємо, що Греція, охристивши якийсь народ, несла йому й своє письмо.

Окремі охрищені громади могли досягати й певного розвитку,

так що письмо для них ставало конечною необхідністю. Християнська громада, скажемо, в Києві не могла обійтися однією тільки

41. Грецький напис на пограничнім стовпі VI-VII віку.
Грецьке епіграфічне письмо. Пор. мал. 50.

грецькою мовою; такі громади мали й своїх священиків, мали навіть церкви (напр. пізніш церква св. Іллі в Києві). А при такому

стані необхідно було бодай Євангелію та Псалтиря читати рідною мовою; це була причина повстання перших перекладів, це ж була причина раннього повстання й кирилівського письма, бодай у його початкових зародках.

42. Пограничний болгарський стовп 904 р.

Грецьке епіграфічне письмо.

Пограничний стовп між Візантією та Болгарією за болгарського царя Симеона, знайдений в 1898 р. в селі Нариш-Кей коло Солуня. Зразок грецького письма 904 р. Напис читається так:

Ετους απο κτ(ισεως) κ(οσμου) ϛυιϛ ιν(δικτιωνος) $\overline{\text{ϛ}}$ |ορος Ρωμαιων κ(αι) Βϑλγαρ(ων) | επι Συμεων εκ Θ(εο)υ αρχ(οντος) Βϑλγαρ(ων) | επι Θεοδωρϑ Ολγϑ Τρακανϑ | επι Δριστρϑ Κομιτου.

Отож, із погляду тієї теорії, яку я ввесь час тут проводжу, невпорядкована кирилиця повстала ще до Костянтина, повстала як результат довгого еволюційного процесу пристосування грецького уставного письма до потреб слов'янських. І цікаво, що пізніша наша

кирилиця дуже подібна власне до старшого грецького уставу ще VII-го в., а це незбитий доказ раннього повстання її. Подібної думки тримався й д-р Ів. Франко: »Маючи на увазі ігнорований новішими дослідниками факт, що найстарший слід існування кирилиці, і то власне на західньослов'янській території, сягає р. 809, мали б ми можність ствердити те, що вже a priori являється постулятом логічного думання, а власне, що кирилиця, з невеличкими додатками, витворена з грецького уставного письма, повстала вже в початках IX-го віку«.[1]

Що кирилиця повстала власне з грецького уставного письма, про це в науці нашій нема жодного сумніву; та й не може його бути: досить простого, навіть поверхового порівняння кирилиці з грецьким унціяльним письмом, щоб відразу сказати, що це зовсім однакове письмо. Розрізняють грецький устав старший і молодший, — кирилиця подібна як на той, так і на другий; грецький Порфіріїв Псалтир 862 року писаний молодшим уставом, дуже подібним на нашу кирилицю. Гардгаузен твердить, що кирилівське письмо повстало власне з молодшого грецького уставу,[2] але до цього треба додати, що сам молодший грецький устав має в собі занадто багато елементів уставу старшого.

Що кирилиця повстала з грецького письма, таке переконання було вже й у давніх письменників; так, ув однім давнім рукопису читаємо: »Єврѣйская писмена и глаголы отець греческым, греческіе же писмена и глаголы мати суть болгарским и серьбским«.[3]

Перші кирилівські пам'ятки не дійшли до нас, і тому не можемо судити про кирилицю, скажемо, IX віку; одне тільки можна сказати, що вона була ще подібніша до грецького уставу, ніж письмо пізнішого часу. Найстаріший датований пам'ятник кирилівського письма, напис болгарського царя Самуїла 993-го року, зовсім подібний на письмо грецьке того часу (пор. мал. 41-53). Тому цілком можна вірити свідоцтву давньої болгарської перерібки »Оповідання« ченця Хороброго, яка скаржиться, що »глаголють греци безумніи, яко от наших ся книг извѣла словѣнскаа книга«.[4]

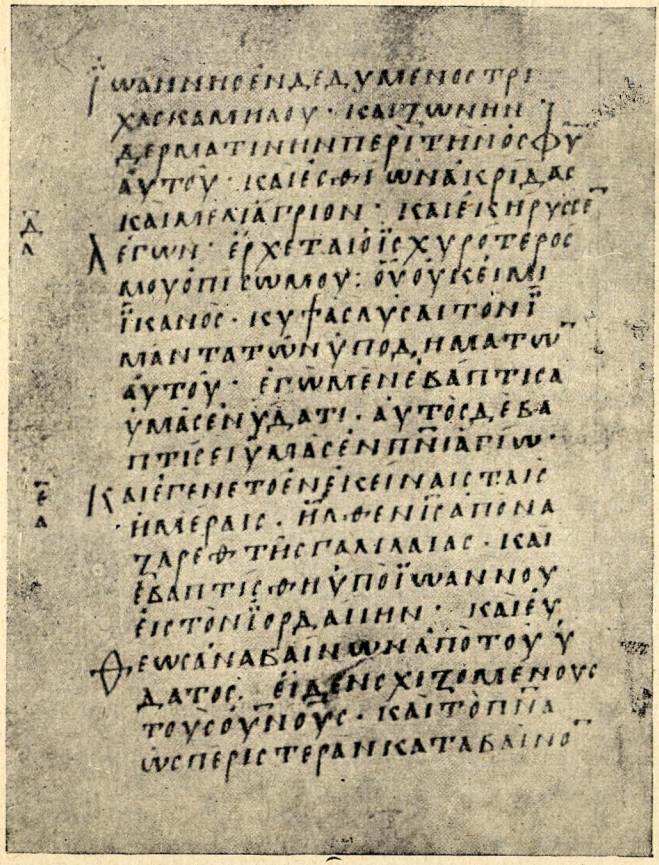
В. Погорілов подав був гіпотезу, що кирилиця повстала з глаголиці через ступневе злиття цих двох азбук. »Кириллица — каже Погорілов — по всей вѣроятности не явилась сразу, какъ организованный алфавитъ, а постепенно вошла въ глаголицу, замѣняя глаголическія начертанія соотвѣтственными греческими«. Погорілов вказує на приклади, що в Синайських Требнику та Псалтиру знаходяться кирилівські (грецькі) форми буков замість глаголицьких. »Но на этомъ процессъ этотъ не могъ остановиться, и продолжался до тѣхъ пор, пока вся греческая азбука не вошла въ славянское письмо; сохранились лишь тѣ знаки, которымъ соотвѣтственныхъ

---

[1] Азбучна війна в Галичині 1859 р., »Зап. Наук. Тов.« 1913 р., т. 114 ст. 83.
[2] »Энциклопедія Славянской Филологіи«, вип. 3, 1911 р. ст. 46.
[3] И. В. Ягичъ: Разсужденія старины о церковно-славянскомъ языкѣ, Спб. 1895 р. ст. 564. По рукоп. XVII в.
[4] Там само, ст. 304.

не было у грековъ, хотя и они подверглись нѣкоторой стилизаціи для большаго соотвѣтствія съ характеромъ остальныхъ буквъ«.[1]

Цю думку Погорілова можна прийняти постільки, поскільки вона підкреслює еволюційність повстання кирилиці; але для доказу злиття двох азбук переконливих фактів не маємо. Скоріш можна припускати, що кирилиця виперла глаголицю своєю простотою та практичністю, виперла після довгої боротьби.

43. Грецька Євангелія IX-го віку.

Взірець грецького унціяльного письма IX-го віку.

Зберігається в Ленінградській Публічній Бібліотеці, ч. XXXIV. Розмір натуральний. Оригінал на пергамені, 14, 3×10, 5 cm. Тут уривок з Євангелії Марка 1. 6-10.

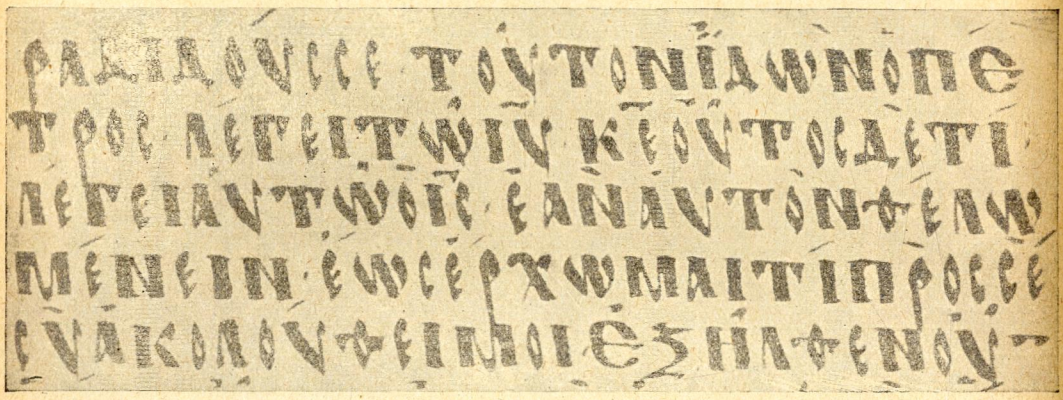
ЛІТЕРАТУРА. П. Шафарикъ: Взглядъ, 1855 р., ст. 51, О происхожденіи, 1860 р., ст. 17. — И. Ягичъ: Четыре статьи, 1884 р. — Миллеръ, 1884 р., ст. 24-28. — Бѣляевъ 1886 р., ст. 293-295. — И. Лось: Кириллица,

[1] »Извѣстія«, Сп. 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 344.

»Энцикл. Словарь« 1895 р., т. XV ст. 111-113. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 67. — А. Соболевскій. »Богосл. Энцикл.« 1909 р., т. X ст. 217. — Кульбакинъ: Грамматика, 1913 р., ст. 23. — Ф. Фортунатовъ: Происхожденіе глаголицы, 1913 р., ст. 255 і ін. — Е. Карскій: Палеографія, 1915 р. ст. 96. — В. Щепкин: Палеографія, р. 1920, ст. 12-13.

2. ДЕ Й КОЛИ ВПОРЯДКОВАНО КИРИЛИЦЮ.

Письмо глаголицьке через свій складний характер, через свою вигадливу стилізацію вже відразу було засуджене на певну невдачу, бо власне ця вигадливість стала проти його загального поширення. Правда, для тих слов'янських народів, що були далі від Греції, що грецької мови все одно не знали, для них Костянтинів алфавит не здавався таким складним, як для слов'ян, що жили близько коло греків, або всуміш із ними, і що вміли читати по-грецькому. Для

44. Грецька Євангелія близько 924 року.

Взірець грецького унціяльного письма X-го віку.

Зберігається в Ленінградській Публічній Бібліотеці, ч. XXXIII. Натуральний розмір верхньої частини 99-ої картки. Оригінал на пергамені, 29, 2×21, 5 cm. Тут уривок з Євангелії Івана 21. 20-23.

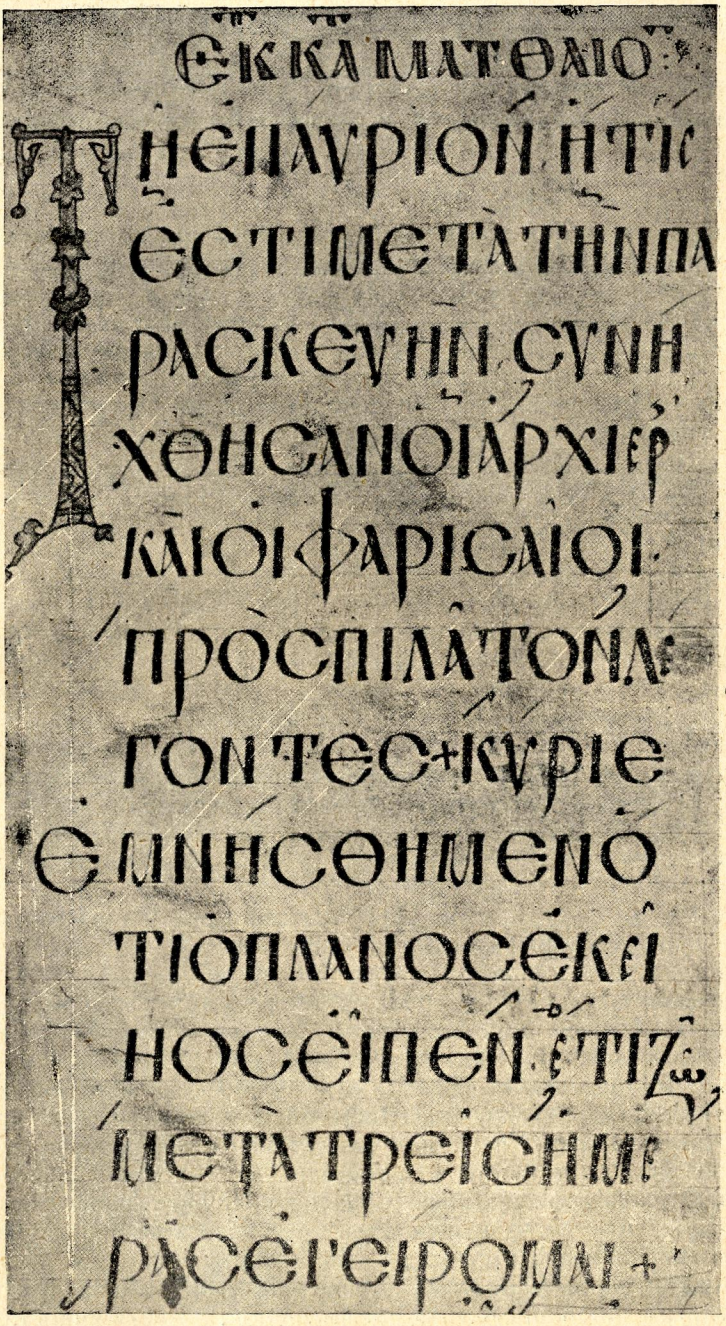
таких слов'ян нове Костянтинове письмо справді здавалося непотрібно тяжке та непрактичне. Але патріотів слов'янських, що бачили на кожному кроці сильний денаціоналізівний вплив грецької культури на слов'ян, це письмо цілком задовольняло, — воно все таки було відмінне від грецького. Ось тому слов'янський патріот, чернець Хоробрий із таким запалом боронить Костянтинову азбуку від нападів грекофілів.

Костянтин рано помер, — 869 р., на 42-м році життя, і не зміг упростити та більше пристосувати до реальних слов'янських потреб те письмо, яке він упорядкував був. Доки глаголицьке письмо було в ужитку на землях, далеких від сильнішого грецького впливу, напр. у Моравії чи Паннонії, там проти нього не було особливих закидів. Але справа значно змінилася, коли це письмо, разом із вигнаними

з Моравії учнями, перейшло до Болгарії, де грецькі впливи постійно були великі. Тут закиди проти занадто складної стилізації глаголиці почали лунати все голосніш. А до того, найголовніше, настала ще й така пора, коли значно збільшився в Болгарії грецький вплив, а він був проти глаголиці й усіма силами підтримував письмо уставне.

Болгарія, як сусідка Греції, взагалі жила під великим візантійським впливом, а з моменту охрищення царя Бориса, в кінці 864-го чи на початку 865-го року, цей вплив значно побільшився. Чи працювали св. брати в Болгарії, чи ні, справа ця остаточно ще не вирішена (див. т. I моєї праці »Кост. і Меф.« ст. 193-198), але переклади їхні напевне рано досталися до Болгарії, а тому рано, ще за царя Бориса, повстало тут питання й про відповідну азбуку. Кидалося в вічі, що Костянтин упорядкував для церковних потреб слов'ян тільки вбоге, просте письмо, тоді як самі греки мали для цього урочисте уставне письмо. Це могло відразу викликати, особливо в прихильників грецької культури, певне незадоволення: богослужбові книжки втрачали через це на своїй урочистості, і на них накидалася тінь чогось другорядного, не однакового з грецьким. Триязична наука знала тільки три священних письмі, а це давало змогу грекофілам виступати проти заведення Костянтинового письма для церковних потреб. Про це саме говорили й практичні потреби: заведення уставного письма для слов'янських книжок, за зразком грецьким, дало б змогу легко читати їх, бо ж у Болгарії було не мало грамотних по-грецькому. Таким чином власне в Болгарії зійшлися дві слов'янські азбуки, і тут розпочалася боротьба їх, — котра з них має стати письмом літургічним. Боротьба ця була довга, й на початку гору брала глаголиця, як письмо вже впорядковане, і як письмо, освячене великим авторитетом Костянтина. Кирилиця перемогти не могла, бо їй не хватало власне того авторитету.

Справа за царя Симеона (893-927) змінилася значно на користь кирилиці. Цар Симеон (третій син царя Бориса) дев'ять літ свого молодечого віку прожив у Костянтинополі, як заложник. Жив він тут при візантійському дворі й виховався разом із дітьми імператора Михаїла III. Симеон мав найкраще грецьке виховання, просякся двірськими урочистими звичаями, полюбив грецьку культуру, і взагалі нічим не відрізнявся від грека, чому й звали його півгреком. Року 887-го Симеон вернувся з Царгороду до рідного краю, і шість літ прожив у Преславі ченцем у манастирі, де працювали вигнані з Моравії учні Костянтина й Мефодія; тут Симеон і навчався літературної слов'янської мови. Ставши р. 893-го царем Болгарії, Симеон дуже багато працював для підняття освіти рідного народу, а для цього він пересаджував до себе грецьку культуру. Культурний грецький вплив у Болгарії за цей час дуже зміцнів. Коло царя зібрався гурт широкоосвічених письменників, почасти учнів Костянтина й Мефодія, що багато перекладали з грецького й займалися виправленням попередніх текстів. Питання про впорядкування уставного письма слов'янського мусіло конче стати тепер на порядок дня.

45. Грецька Євангелія XI-го віку.

Взірець грецького унціяльного письма XI-го віку.

Зберігається в Ленінградській Публічній Бібліотеці, ч. XXI. Натуральний розмір лівої верхньої частини картки 7-ої. Оригінал на пергамені, 29×21 см. Тут уривок з Євангелії Матвія 27. 62-63.

Сам Симеон, як вихований на грецькій культурі, звикши читати книжки, бажав бачити те саме і в рідним болгарськім письменстві. Бачив Симеон і величні грецькі літургічні книжки, і тому не міг примиритися з убогою зовнішністю буденного глаголицького письма. Знайшлися й авторитети, яких бракувало для освячення й упорядкування уставного письма, — це були учні св. братів, що прибули до Болгарії, як їх вигнано з Моравії.[1]

Але була ще одна причина, і то причина дуже поважна, яка викликала певну нехіть до глаголицького письма. Хоч офіційного розриву між західньою та східньою церквами тоді ще не було, але розрив неофіційний був уже в повній силі. За час життя св. братів, Костянтина й Мефодія, точилася тонка дипломатична гра поміж Римом та Царгородом. Рим програв свою справу в Болгарії, бо Болгарська церква віддалася під владу патріярха царгородського, а не римського. Але Рим не здавався, а ввесь час бажав привернути Болгарію до своїх рук, а це викликало в Болгарії, особливо в її патріотичних колах, незадоволення проти Риму, а разом із тим і проти всього того, що було так чи йначе зв'язане з ним.

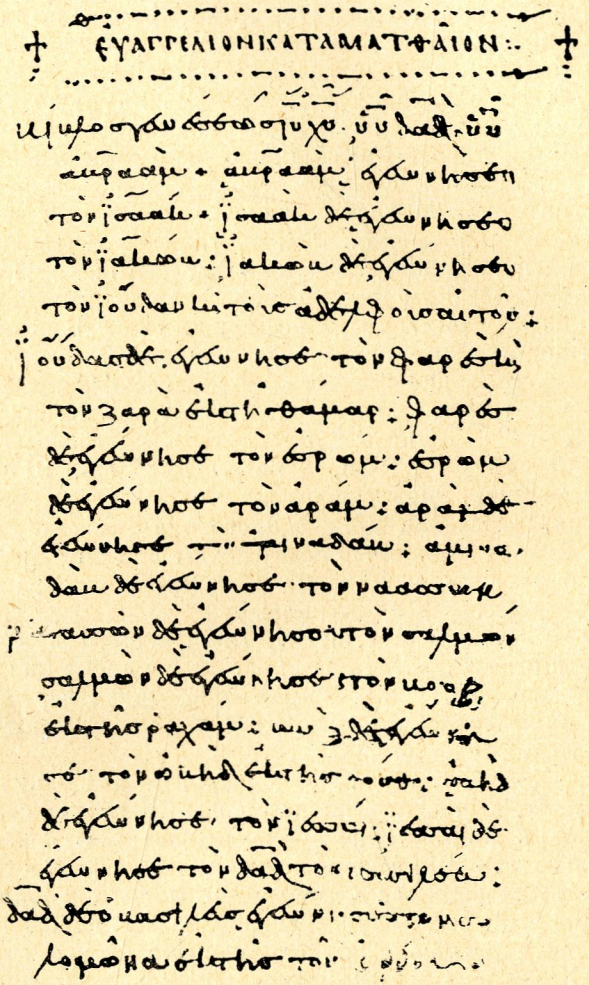
В І-м томі »Кост. і Меф.«, ст. 259-269, я вияснив ті причини, через які св. брати змушені були шукати благословення на свою азбуку та переклади в Римі, а не в Царгороді. Широкий загал причин тих не знав, знав тільки, що Костянтинову азбуку, цебто глаголицю, поблагословив папа, а цього було досить, щоб у патріотів болгарських це викликало певну нехіть до глаголицького письма. Думаю, що й ця причина викликала також і настирливе бажання переробити переклади Костянтинові.

Широкий загал не мав, певне, такої відрази до глаголицького письма, про що нам свідчать кирилівські приписки на глаголицьких книжках; правда, факту цих приписок не треба переоцінювати, — за того часу книжка сама по собі була велика коштовність, яку легко змінити не було можливости.

Чернець Хоробрий у своїм »Оповіданні« подає одну надзвичайно цікаву відомість, а саме про нарікання, що Костянтин свої переклади »нѣсть устроилъ добрѣ«, і що вони »ся постраяють и єще«, цебто ще перероблюються. Що перероблення перекладів Костянтина були потрібні, цього не відкидає Хоробрий, а Костянтина боронить тільки тим, що й у Греції спочатку переклали не все добре, і що взагалі »удобѣє бо єсть послѣжде потворити, неже первоє створити«. Це оповідання Хороброго красномовно свідчить нам, що переклади Костянтина в Болгарії перероблювано певне в тім вченім гуртку, що купчився круг царя Симеона. Я такої думки, що за цього ж часу, коли виправляли Костянтинові та Мефодієві переклади, за цього ж часу упорядкували й уставне грецьке письмо для літур-

[1] Див. Кр. Миятев: Симеонова та църква въ Преславъ и нейниятъ епиграфиченъ материалъ, »Български Прегледъ« 1929 р., т. І кн. 1 ст. 100-124, — подаються епіграфічні написи кирилицею на стінах та на керамиці церкви в Преславі ніби Симеонового часу. Те саме див. і в »Byzantinoslavica« 1931 р. т. III кн. 2 ст. 383-403, з добрими знімками. Цінну рец. на ці праці дав С. Кульбакин в »Јужн. Фил.« 1931 р. т. XI ст. 233-241.

гічних та літературних потреб Болгарії. І виправлені переклади та нові книжки переписали в Болгарії вже величним урочистим уставним письмом, як то було й у Греції.

46. Грецька Четвероєвангелія 835-го року.

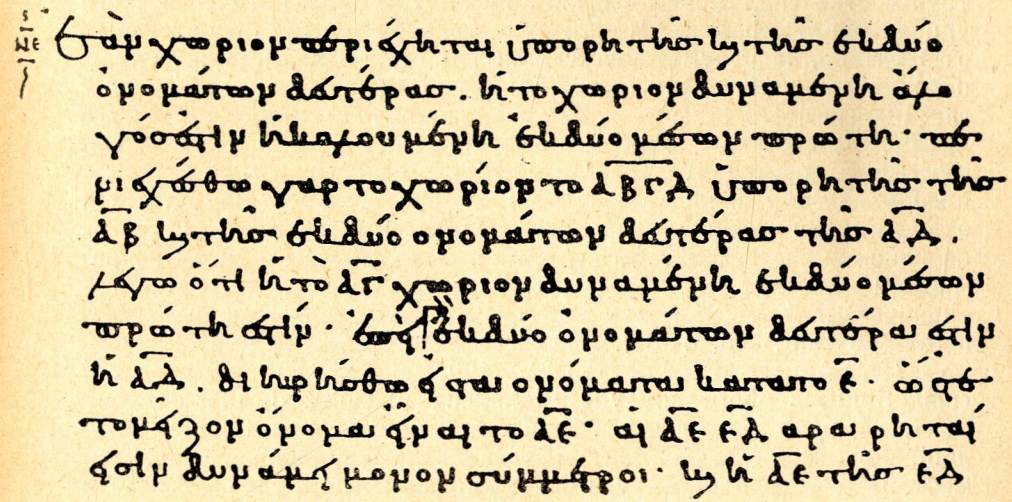
Взірець грецького найстаршого мінускульного письма IX-го віку.

Рукописа знайшов єп. Чигиринський Порфирій Успенський. Це найстарший датований рукопис мінускульного письма; зберігається в Ленінградській Публичній Бібліотеці. Тут уривок з Євангелії Матвія 1. 1-6.

Оце й був час, коли уставне грецьке письмо, що в зародках віддавна відоме було на слов'янських землях, упорядкували й пристособили для церковних потреб. Зробили це болгарські письмен-

ники разом із учнями Мефодія, — ініціятива виходила певне від перших, а авторитет праці надали другі. Так повстала кирилиця.

Існують і інші теорії повстання кирилівського письма. Так, Софійський проф. Б. Цонев виставив був гіпотезу (История на българский езикъ, 1919 р., т. I ст. 133-134), ніби кирилиця повстала року 864-го. Цього року за царя Бориса охристився Преславський двір, »слѣдователно много вѣроятно е, заедно съ християнството отъ гърцитѣ, источнитѣ българи да са възприели и гръцката унциална (едра) азбука за своитѣ черковни книги, като са я допълнили съ букви отъ глаголицата«. Пізніше Климент заніс нову азбуку до Македонії, де й став її ширити. Цонев взагалі твердить, що слов'яни мали письмо ще за 100-200 літ до Костянтина (ст. 126); що під час охрищення болгар у кінці 864-го року могло повстати

47. Евклідові елементи 888-го року.

Взірець грецького мінускульного письма IX-го віку.

питання й про нову чисто грецьку азбуку, це справа зовсім можлива, але нічим не доведена.

З дуже цікавою теорією повстання кирилиці виступив року 1931-го проф. Гр. А. Ільїнський (див. »Byzantinoslavica« 1931 р. т. III кн. 1 ст. 79-88: Где, когда, кем и с какою целью глаголица была заменена »кириллицей?«). Відомий болгарський історик В. Н. Златарський у »Сборникъ въ честь и въ паметь на Луи Леже« (Софія, 1925 р.) проаналізував звістку »Повѣсти временныхъ лѣтъ« та Никифорового »Лѣтописца вскорѣ«, що від охрищення болгар до »прѣложеніе книгъ лѣтъ 30, а от Адама 6406«, і твердить, що року 893-го відбувся в болгарській столиці Преславі собор, а на нім, із предложення царя Симеона, урочисто оголошено слов'яно-болгарську мову — мовою державною (замість мови грецької), так

само запроваджено й слов'янське Богослуження замість грецького. Проф. Ільїнський правильно читає »прѣложениє книгъ« по-давньому, цебто як »переміну буков«, чому звістку »Лѣтописца вскорѣ« читає так, що »від охрищення болгар до переміни буков (азбуки) минуло 30 літ«. Цар Симеон постановив націоналізувати церкву й запровадити слов'янське Богослуження, але болгарське духовенство знало тільки грецьке унціяльне письмо, чому й запроваджено його до болгарських богослужбових книг. На поручення царя Симеона нову азбуку, цебто кирилицю склав молодший сучасник учнів Кирила й Мефодія — широкоосвічений письменник пресвітер Костянтин, перекладчик »Учительної Євангелії«. Таким чином з року 893-го кирилиця заступила глаголицю.

Проф. Ільїнський додумується, що цар Симеон »обратился на Преславском соборе 893-го г. к Клименту с просьбой взять на себя труд составления новой славянской азбуки на основе греческого унцияльного алфавита. Но тот не только ответил решительным отказом, но, надо думать, со всем пылом своєго вдохновенного красноречия защищал право глаголицы от посягательства на них болгарских грекофилов. Это навлекло на него гнев князя, и, как его прямое последствие — изгнание в глушь Македонии (єпископом). Обманувшись в Клименте, Симеон обратился с аналогичным предложением к другому видному сподвижнику Мефодия — к Науму. Но и этот »седмичисленник« не нашел возможным расстаться с драгоценнейшим наследием своего учителя: он оказался таким же непримиримым противником реформы Симеона, как и его старший »подруг« Климент. Поэтому ему пришлось разделить судьбу последнего« (»Byzant.« III. 84-85).

Це не нова думка, — ще р. 1903-го В. Вондрак твердив у своїх Studie z oboru cirkevnéslovanského písemnictví, що єп. Климент, гарячий оборонець св. Кирила, був оборонець і його глаголиці; коли ж у східній Болгарії запанувала кирилиця, то єп. Климент, на знак протесту, переселився до Македонії.

З обома цими гіпотезами Ільїнського та Вондрака про автора кирилиці погодитися ніяк не можна вже хоча б через те, що коротке Життя Климента виразно свідчить про участь — коли не авторство — власне Климента в упорядкуванні кирилиці (див .далі розділ IX. 3).

Фонетика найдавніших кирилівських пам'яток виразно свідчить, що повстали вони в східній Болгарії. Із східньої Болгарії кирилиця швидко поширилася по інших слов'янських землях, занесена була й до Київської землі, а звідти пійшла й до Новгороду. Велична зовнішність ново-упорядкованого письма допомогла швидкому поширенню кирилиці. Так глаголиця поволі скрізь заступлена була кирилицею; тільки на заході південного слов'янства, в приадріятицьких землях, що знаходилися в підлеглості Римові, не було відповідного грунту для поширення кирилиці, як письма чисто грецького.

Дальші політичні події сприяли закріпленню кирилиці як письма церковно-літературного. Коло 976 р. Греція заволоділа східньою Болгарією, а в 1018 р. наступив упадок і Західньо-Болгарського царства. В Болгарії остаточно запанували греки, а разом із ними

закріплювалося й їхнє уставне письмо. Закріплювалося міцно, бо навіть у Македонії, прабатьківщині упорядкованої глаголиці, р. 993-го офіційно пишуть уже кирилицею, як про це свідчить напис царя Самуїла (див. мал. ч. 50).

Кирилиця, як просте й легке письмо, скоро й рано розійшлася по всіх слов'янських землях. Цікаво, що кирилівське письмо з дуже давнього часу відоме й у Моравії, про що свідчить т. зв. Райградський Збірник. Це латинський рукопис X-го віку, а в нім маємо дві кирилівські слові: латри в тексті л. 2 та на полі л. 70б: левіа (тут v латинське). Слова ці написала вправна рука, що вміла писати кирилицею. Можливо, що ці дві слові — найстарші зразки кирилівського письма.[1]

Змальований тут процес повстання й поширення кирилиці, як і поданий вище (VIII. 3) процес повстання глаголиці, зовсім відповідає історії ширення болгарської культури. Знаємо, що вже в другій половині IX-го віку виразно намітилися в Болгарії два культурних центри: північно-східній у столичному місті Преславі й південно-західній у Македонії, чи докладніш — ув Охриді. Преслава (Пліско, Marcianopolis) була давньою столицею болгарських царів та патріярхів, тому розвій тут культурного життя зовсім природний, бо його підтримували царський та патріярший двори, особливо ж цар Симеон. Коли по смерті Мефодія († 885 р.) учні його втікли до Сербії й Болгарії, то цар Борис задержав у Преславі Наума, що розвинув тут широку культурну працю. Знаємо, що Наум заклав у Преславі на честь св. Пантелеймона манастиря, що надовго став центром, звідки розходилася болгарська письменність. Звичайно, панувала тут на початку глаголиця, але пізніш, як ми бачили, її таки замінили на кирилицю. Недавно, р. 1927-8 в Преславі відкрили Круглу церкву часу царя Симеона, а на стіні баптистерія цієї церкви знайдено давнє глаголицьке письмо, а саме: сѣи ѣи бѫѥ (читання Іванової, див. »Byzantinoslavica« 1932 р. т. IV кн. 2 ст. 227-230; Кр. Миятев читає це: тигиѣ, але безпідставно, див. »Byz.« III. 2. 383-386). Тут же й другий напис, про будівничого церкви, але вже кирилицею. Ото ж, як бачимо, глаголиці вживано й на сході Болгарії,[2] в Преславі, але поруч неї вживано й письма кирилівського. Здається тільки, що преславські написи чи не з XI-го віку.

Про давність Преславських написів не маємо ще однозгідної думки. Д-р К. Міятев, що знайшов ці надписи, уважає цей глаголицький напис за найстаріший від усіх відомих пам'яток, а напис кирилівський — ніби старіший від напису на плиті царя Симеона 993-го року. Проф. И Вайс приєднався до цієї думки (див. »Slavia« 1930 р. т. IX ст. 218-220: Hlaholice v chrámu cara Simeona v Přeslavi)

---

[1] Про Райградську кирилицю див. А. Соболевскій: Матеріалы, ст. 154-169. Н. Дурново: Райградский Сборник, див. »Сборник статей« на честь А. Соболевського, 1928 р., ст. 310-313. П. Лавров: Кирило й Методій, 1928 р., ст. 157.

[2] Цікаво, що проф. Б. Цонев у своїй »История на българский езикъ« 1919 р. т. I ст. 134-135 виставляє кілька доказів, що в східній Болгарії глаголиці мусіли вживати. Час підтвердив міркування Цонева.

й тримається її й далі (Rukověť 1932 р. ст. 13), уважаючи глаголицький напис за пам'ятку IX-X ст. Проф. М. Вайнгарт не визнав доказів К. Міятева за переконливі (»Byzantinoslavica« 1930 р. т. II ст. 166-168), а проф. С. Кульбакин рішуче відкидає їх давність, твердячи, що написи походять із XI-го віку (»Нова палеографска граѣа из Преслава«, »Јужн. Фил.« 1931 р. кн. XI ст. 233-240). Думаю, що більшу рацію має проф. С. Кульбакин, бо глибший аналіз правописний (пор. цѣркы зам. цркъı) та палеографічний (хоча б ы зам ъı) говорять переконливо за пізніший час. На жаль, не встановлено докладно, коли повстала ця Кругла Церква, що на її стіні знайдено написи. Коли б це справді була церква Симеонова, то її зруйнування можна б віднести або на 969-ий рік, коли Преславу взяв був український князь Святослав, або на 971 р., коли там був Іван Цимісхій і зруйнував Преславу.

Другий центр культурного життя старої Болгарії знаходився в Македонії, в Охриді. Найосвіченіший учень Кирила й Мефодія, Климент, прибувши до Болгарії, подався в Охриду, й тут розвинув широку культурну діяльність. В Охриді Климент заклав Пантелеймонового манастиря й зібрав коло себе гурт освічених працівників. Усі вони міцно додержувались кириломефодіївських традицій, а в письмі вживали спочатку глаголиці. Трохи пізніш, із року 893-го, коли Климент став єпископом, на його попереднє місце прибув Наум, і таким чином підсилив македонську глаголицьку школу. Є теорія (M. Weingart, A. Mazon), ніби чернець Хоробрий — то був власне Наум, що боронив глаголицю.

Як знаємо, глаголиця й почалася в Македонії, й тут вона зазнала, за часу Климента та його учнів, найбільшого розвою. З Охриди пізніше вийшов і той гурт ченців, що десь ув XI-м віці заклав на Афоні славного Зографського манастиря й переніс на Афон глаголицьку літературу.

Ось так у Болгарії на початку жили разом кирилиця й глаголиця. І вже з оцих двох болгарських культурних центрів[1] розходилися й азбуки, й література по всіх слов'янських землях. А що це було справді так, про це виразно свідчить той незбитий факт, що мова слов'янських пам'яток X-XI віків на всіх землях в основі своїй — староболгарська, очевидно, з додатком місцевих діялектичних ціх. Цікаві з цього погляду пам'ятки моравські та хорватські, переважно глаголицькі, — основа їх мови так само староболгарська.

ЛІТЕРАТУРА. П. Шафарикъ: Взглядъ, 1855 р. ст. 98; О развитіи, 1860 р., ст. 17. — И. Ягичъ: Четыре статьи, 1884 р., ст. 113, 140, 167-168, 189. — Лавровъ, »Извѣстія« 1901 р., кн. 1 ст. 283. — Погорѣловъ, »Извѣстія« 1901 р., кн. 4 ст. 345. — А. Соболевскій, »Богосл. Энциклопедія«, 1909 р., т. X. ст. 218, 222. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 93. — В. Щепкинъ: Палеографія, 1920 р., ст. 15, 16, 20.

Про нові Преславські написи див. Д-ръ Кр. Миятевъ: Симеоновата църква въ Преславъ и нейниятъ епиграфиченъ материалъ, »Български

[1] Про два культурні центри чи школи писав M. Weingart іще 1915 р.: Bulhaři a Cařihrad před tisíciletím. Див. іще I. Vajs: Rukověť 123-125.

Прегледъ« 1929 р., кн. 1 ст. 100-124; рец. о. Йос. Вайса в »Slavia« 1930 р., т. IX ст. 218-220 та рец. проф. М. Вайнгарта в »Byzantinoslavica« т. II ст. 166-168. — Йогож: Эпиграфическіе матеріалы изъ Преслава, »Byzantinoslavica« 1931 р., т. III кн. 2 ст. 383-403. — Йогож: Кругната църква въ Преславъ, Софія, 1932. — Цінна рец. на праці Міятева: Ст. Кульбакинъ: Нова палеографска граѣа из Преслава, »Јужн. Фил.« 1931 р. т. XI. ст. 233-241. — Вѣра Иванова: Следитѣ отъ глаголица въ източна България, »Byzantinoslavica« 1932 р. т. IV кн. 2 ст. 227-235.

3. ХТО УПОРЯДКУВАВ КИРИЛИЦЮ.

З точки зору тієї еволюційної теорії, якої я тут увесь час тримаюся, шукати автора кирилиці — справа малонадійна. Кирилиця повстала поволі в довгім процесі пристосування грецького уставного письма до слов'янських умов. І правдиво підкреслював іще проф. В. Миллер, що кирилиця »вовсе не дѣло одного изобрѣтателя, а представляетъ только устроеніе, усовершенствованіе письменъ, которыя, такъ сказать, сами завелись у славянъ вслѣдствіе практическихъ потребностей.«[1]

Як я розповідав уже, кирилицю, що вживалася на слов'янських землях із дуже давнього часу, упорядкували в Болгарії десь у кінці IX-го віку чи на початку X го, за час царя Симеона (893-927) болгарські письменники разом із учнями Костянтина та Мефодія. Подібну думку висловив був ще історик Добнер 1785 р.; він писав, що св. Кирил склав глаголицю, а кирилицю склало православне духовенство для більшої зручности письма. Отож, у справі повстання кирилиці можна говорити тільки про впорядчика чи впорядчиків цієї азбуки, але не про автора її.

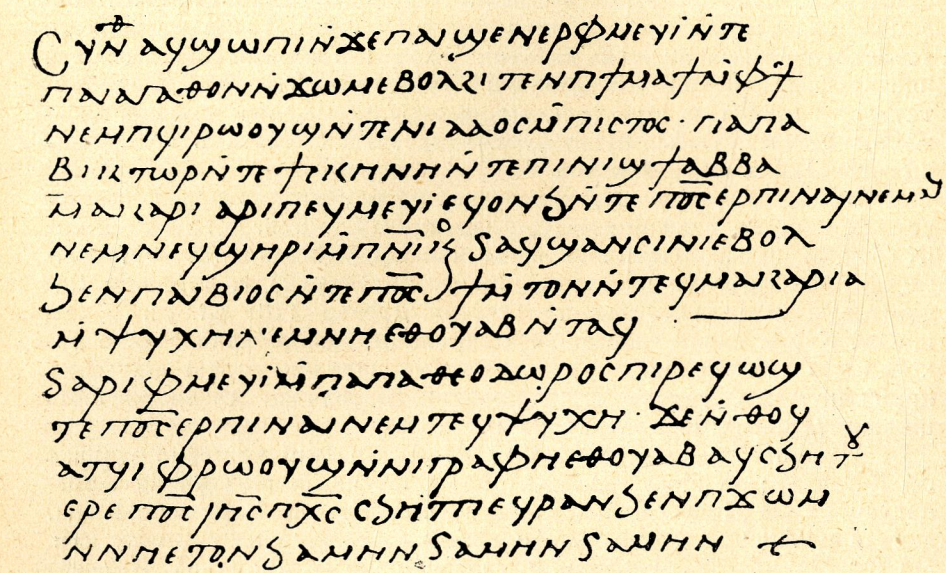
Традиція з давнього часу автором кирилиці звичайно називає св. Кирила; за цією традицією йде й частина наших учених, приписуючи складення кирилівського письма власне Кирилові. Вище, в розділі VIII. 9, я подав багато доказів, які виразно свідчать нам, що Костянтин був упорядчик глаголиці, а не кирилиці. Вводить тут у блуд найбільше сама назва слов'янського уставного письма — кирилиця, що відразу говорить нам ніби про автора Кирила; але не забудьмо, що кирилицею, як назвою загальною, могли вдавнину звати взагалі слов'янське письмо й літературу, як плід Кирилових ідей; міг же піп Упир Лихий р. 1047-го в Новгороді чи в Києві назвати глаголицю — »кириловицею«.

Часом твердять, що від грека Кирила можна апріорно чекати складення письма якнайбільше подібного на грецьке, цебто кирилиці, як доводив те ще А. Викторов у 1859 р. На це, як я раз писав уже про це вище, можу дати такий приклад: апостол зирянський чи пермський св. Стефан (1340-1396), родом росіянин із Устюга, вихований у російськім манастирі, р. 1372-го склав зирянам азбуку, — і склав не з російської азбуки, а цілком відмінну, яка не мала нічого спільного з письмом російським. В основу своєї азбуки св. Стефан поклав, здається, ті письмена, які зиряни мали вже до

[1] »ЖМНПр« 1884 р. ч. 232, березень, ст. 24.

нього, — це різані значки на зирянських грошах (літературу про зирянське письмо див. вище на ст. 52; див. мал. ч. 15). Чи не міг так само робити й св. Кирил?

Життя Костянтина в 14 розділі оповідає, що погодившися Костянтин їхати в Моравію, удався на працю з помічниками — »и абіє съложи письмена«. Це »абіє« — »зараз« говорило б ніби за те, що Костянтин склав кирилицю, бо дійсно її можна було скласти »абіє«, — тож проста копія з грецького письма. Але я це »абіє« пояснюю тільки тим, що Костянтин і до приїзду Моравської Місії мав уже впорядковану азбуку, як мав уже й переклади, про

48. Коптське письмо кінця IX-го віку.

Наріччя богаірське.

які чули моравани, і тому просили собі власне Костянтина; подруге, автор ЖК виставляє зложення азбуки, як чудо: коли Костянтин погодився на Моравську Місію й удався на роботу, став він молитися, і »въскорѣ же ся єму Богъ яви, послушая молитвъ своихъ рабъ, и абіє сложи письмена«; для чудесного стилю це »абіє« якраз на місті.

Ватрослав Ягіч підкреслює, що Костянтинові, як геніяльному лінгвістові, складення кирилиці — то праця замала на його сили. »Кто знаетъ, — пише Ягіч, — въ какой тѣсной зависимости отъ греческаго унціальнаго почерка находится кириллица, тотъ легко допуститъ и такую мысль, что ученому и высоко даровитому, если не сказать геніальному, Константину слишкомъ ничтожною пока-

залась бы роль ограничиться однимъ только дополненіемъ греческаго алфавита для примѣненія его къ звукамъ славянскаго языка«.[1]

Цей відсталий погляд, ніби кирилицю склав таки Кирил, трапляється ще й тепер. Так, англійський учений Ellis Minns (Saint Cyril really knew hebrew, »Mélanges publiés en l'honneur de M. Paul Boyer«, Париж, 1925, ст. 94-97) твердить, ніби кирилицю склав Костянтин для македонських слов'ян, а пізніше, для потреб Моравської Місії, він же переробив її на глаголицю. Подібного погляду тримається і Є. Карський (Палеография, 1928 р., ст. 361).

В науковій літературі поширена думка, що кирилицю склав св. Климент (помер р. 916-го), учень св. Костянтина та Мефодія; думку цю поділяють: Шафарик, Рачкий, Гінцель, Миллер, Воронов, Богуславський, Баласчев і ін., і думка ця напевне має долю правди в тім відношенні, що в упорядкуванні кирилиці дійсно міг брати участь і Климент, єпископ Велицький.

Справа в тім, що проф. В. Григорович за час своєї відомої подорожі 1844-1845 р. знайшов був в архіві при церкві св. Климента в м. Охриді (в південно-західній Болгарії) пергаменовий грецький рукопис XIII в., а в нім — короткий Життепис св. Климента, в науці відомий під назвою Охридської Легенди. Ось у цім Житті св. Климента й читаємо дуже цінну відомість, а саме: Св. Климент »придумав також для більшої ясности інші[2] знаки письмен, ніж які придумав був мудрий Кирил« (Ἐσοφίσατο δὲ καὶ χαρακτῆρας ἑτέρους γραμμάτων πρὸς τὸ σαφέστερον ἤ οὓς ἐξεῦρεν ὁ σοφὸς Κύριλλος). Ось чому деякі вчені, напр. Б. Цонев, звуть кирилицю — климентицею (»История« 1919 р. ст. 135).

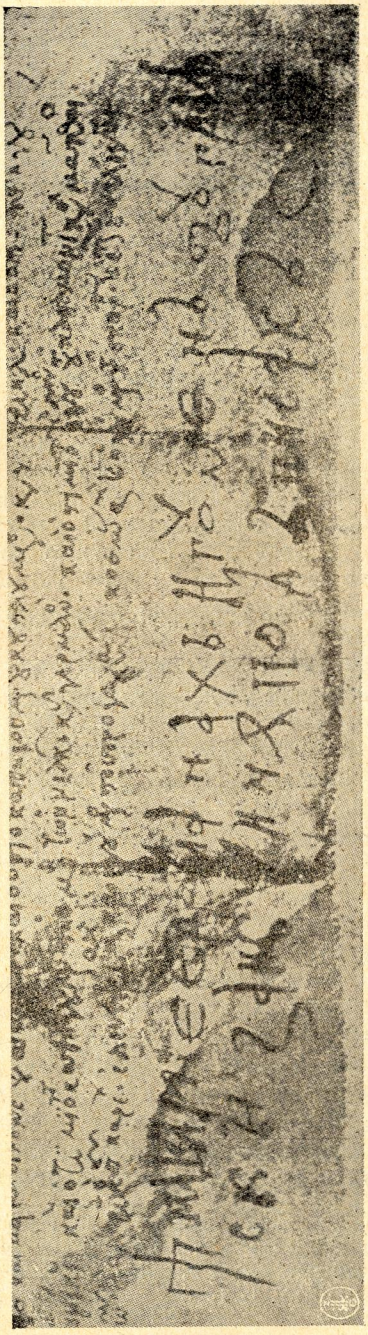
Але не всі вчені приймають цю звістку за правдиву, — її відкидають: Ягіч, Лавров, Голубинський, Викторов, Вилинський, Ільїнський і ін. Коротке Життя св. Климента повстало з повного, а в цім повнім, — де дуже балакучий автор його розповідає докладно навіть про маловартні дрібниці, — ані слова не знаходимо про те, щоб св. Климент склав якусь азбуку. Ягіч указав іще, що в старім Мосхопульськім виданні Охридської Легенди це місце читається йначе, а саме: Ἐσοφίσατο δὲ καὶ χαρακτῆρας ἑτέρων γραμμάτων і т. д., цебто св. Климент »придумав знаки інших письмен« і т. д., а це трохи міняє зміст цього цінного оповідання (див. II т. мого »Кост. і Меф.« ст. 327-8, там і література).

Що Охридська Легенда подає звістки й баламутні, в цім нема сумніву, — наукова критика це міцно довела, але ще ніхто не довів, щоб власне це місце було неправдиве. Автор короткого Життя св. Климента міг користати не тільки з повного, але й з інших джерел, міг записати також і якийсь давній народній переказ, що приписував св. Клименту зложення »ясніших письмен«, цебто кирилиці. А що повне Життя св. Климента мовчить про те, що Климент упорядкував азбуку, це ще не остаточний доказ, бо, скажемо,

[1] Четыре критико-палеографическія статьи. 1884 р. ст. 107-108.

[2] Н. Туницький вказує, що ἕτέρος в середньовіковій грецькій мові визначає не тільки »інший«, але й »якийсь, деякий = τις = ц.-сл. иꙋтерꙑ, »Богосл Вѣстн.« 1911 р. т. III ст. 174.

в Службі св. Кирилу ні слова не згадується, щоб він склав хоч якісь письмена. Усе те, що вище я сказав, дає мені підставу бачити в св. Клименті коли не впорядчика кирилиці, то бодай одного з них, і то такого, якого високим авторитетом треба було освятити нову азбуку. Через це я не можу прийняти думки проф. Гр. Ільїнського (»Byzantinoslavica« III. 84-85), ніби Климент відмовився від праці складання кирилівського письма (див. вище, ст. 184). Так, ув Охриді, як я вище казав, панувала головно глаголицька школа, але, видно, кирилівське письмо вплинуло й на цю школу. Користь нового простого й яснішого письма занадто била в очі, щоб від неї відмовлялися Охридські працівники, — їм ходило головно про переклади Костянтинові, а не тільки про азбуку.

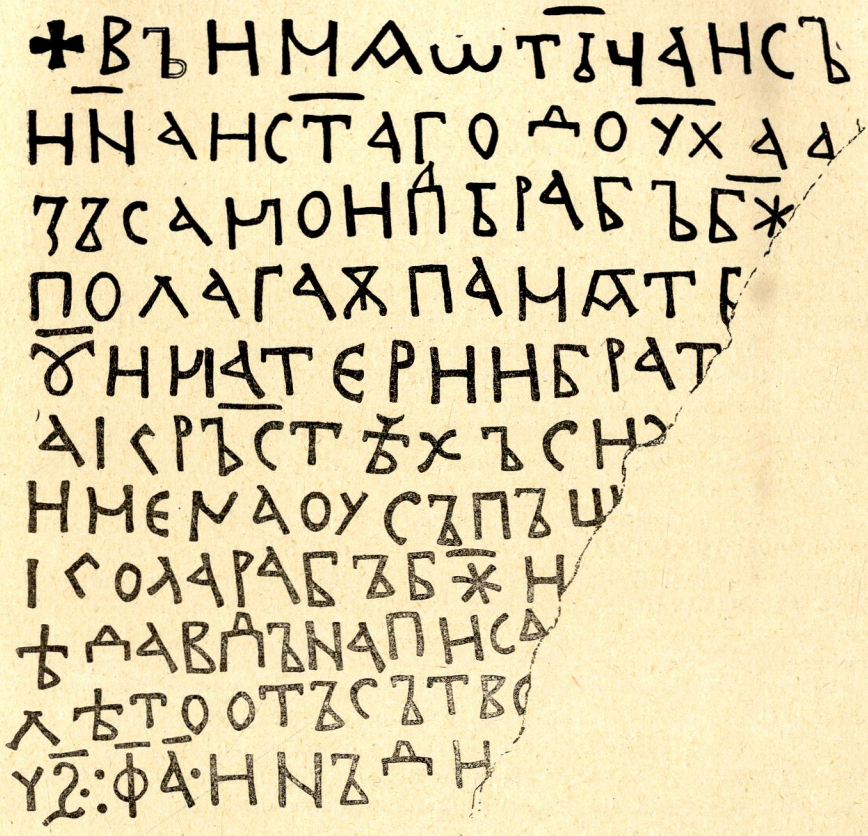
49. Зографський кирилівський підпис 980-го року.

В Бібліотеці Зографського манастиря на Афоні зберігається пергаменовий грецький акт 980-го року, а під ним такий підпис кирилицею: † макарнє єромонахъ: нѣмьнихъ зографѣхъ: за нс(т)нихъ подписахъ с(ь). Коли б цей підпис був справді 980-го року, то це була б найстарша кирилівська пам'ятка, але форма писма каже про значно пізніший час. Про цей підпис див. мої »Пам'ятки« ст. 207-210.

Третім автором кирилиці часом уважають старшого брата Костянтинового — Мефодія. Привід до того дала постанова Сплетського собору 1059 р., в якій читаємо: Dicebant enim, hothicas lifteras a quodam Methodio haeretico fuisse repertas, qui multa contra catholicae fidei normam in eadem sclavonica lingua mentiendo conscripsit, цебто: »Казали при цьому, що готські (цебто слов'янські, аріянські) письмена видумав якийсь (відомий?) єретик Мефодій, що багато неправди написав у тій слов'янській мові проти уставів католицької віри«. Я вже вище говорив про те, що спільна праця двох

братів, Костянтина й Мефодія, давала не один раз привід перекладати на Мефодія те, що зробив був Костянтин (див. вище ст. 78).

Проф. В. Григорович р. 1852-го звернув був особливу увагу

50. Напис 993 р. болгарського царя Самуїла.

Взірець кирилівського епіграфічного письма X-го віку.

В долішнім правім куті гробової плити царя Самуїла (див. ст. 185) висічено оцього написа розміром 26.8×27.2 cm. Це найдавніша безсумнівна пам'ятка кирилівського письма. Форма буків зовсім подібна на форму буків грецького унціяльного письма (пор. мал. 41). Зміст напису такий:

✠ вѣх нмⷭ шⷮцⷣа и сⷭ|нна н стаго доуха а|зх самоⷩнх рабх бж(н) | полагаж памⷯть (шⷣц)|8 н матерн н брат(оу н)|а крⷭтⷮѣхх снх(х сн)|нмена оусⷭпхш (нхх нⷩ)|кола рабх бжн (рнѱнмⷩ)|ѣ давдх напнса(жесⷣ вх) | лѣто отх сⷭтво (ренна мнро)|у ⷣ: ф а· нндн(кта ⷣ)

на одне місце в давній Службі св. Мефодію, а саме в I-м тропарі тут читаємо: »Законъ благодати наказателя стяжавъ си, святителю Меѳодіе, тѣмъ убо бысть святымъ боуквамъ премоудръ

обратьникъ, и предалъ єси своимъ людемъ и стаду ученіє ихъ, ими же чтуще и поучающеся въ святыя книги, благословимъ Господа«. На основі цього Григорович прийшов до такого висновку: »св. Кириллъ нашелъ глаголицу (цебто в Херсонесі), а Меѳодій (вмѣстѣ съ Кирилломъ?) послѣ обратилъ ее и греческій алфавитъ въ славянскую азбуку (кирилловскую«).[1] З таким твердженням Григоровича ніяк не можна погодитися, бо тут під словом »букви« треба розуміти св. Письмо,[2] а під »обратник« треба розуміти »тільки перекладчик«, цебто, що Мефодій був »премудрим перекладчиком святих Книгъ, і науку їхню передав своєму народові та стаду«.

Стара думка В. Григоровича повторюється ще й за наших часів. Так, року 1928-го до неї приєднався проф. П. Лавров (Кирило й Методій, 155). »Ми залишаємось при думці — каже Лавров, — що гадка про заміну глаголицького письма на кирилівське могла виникнути вперше в Методія під час його подорожі до Царгороду. І можна було б розуміти відоме місце в Службі, де він зветься »премудрымъ буквамъ обратникомъ«, саме-іменно так, прикладаючи його до заміни письма«. Ні, — тепер нема підстав уявляти повстання кирилиці переробленням її з глаголиці; крім того, тут »букви« — тільки св. Письмо, як це бачимо й у ЖК[14] і в багатьох інших пам'ятках, див. вище ст. 53.

Проф. Г. Ільїнський, як ми бачили вище (ст. 184), виставив теорію (Byzantinoslavica« 1931 р. т. III кн. 1 ст. 79-88), що автором кирилиці був відомий пресвітер Костянтин, сучасник учнів Мефодія, — на доручення царя Симеона Костянтин склав кирилицю року 893-го. Але переконливих доказів для своєї теорії проф. Ільїнський не подав.

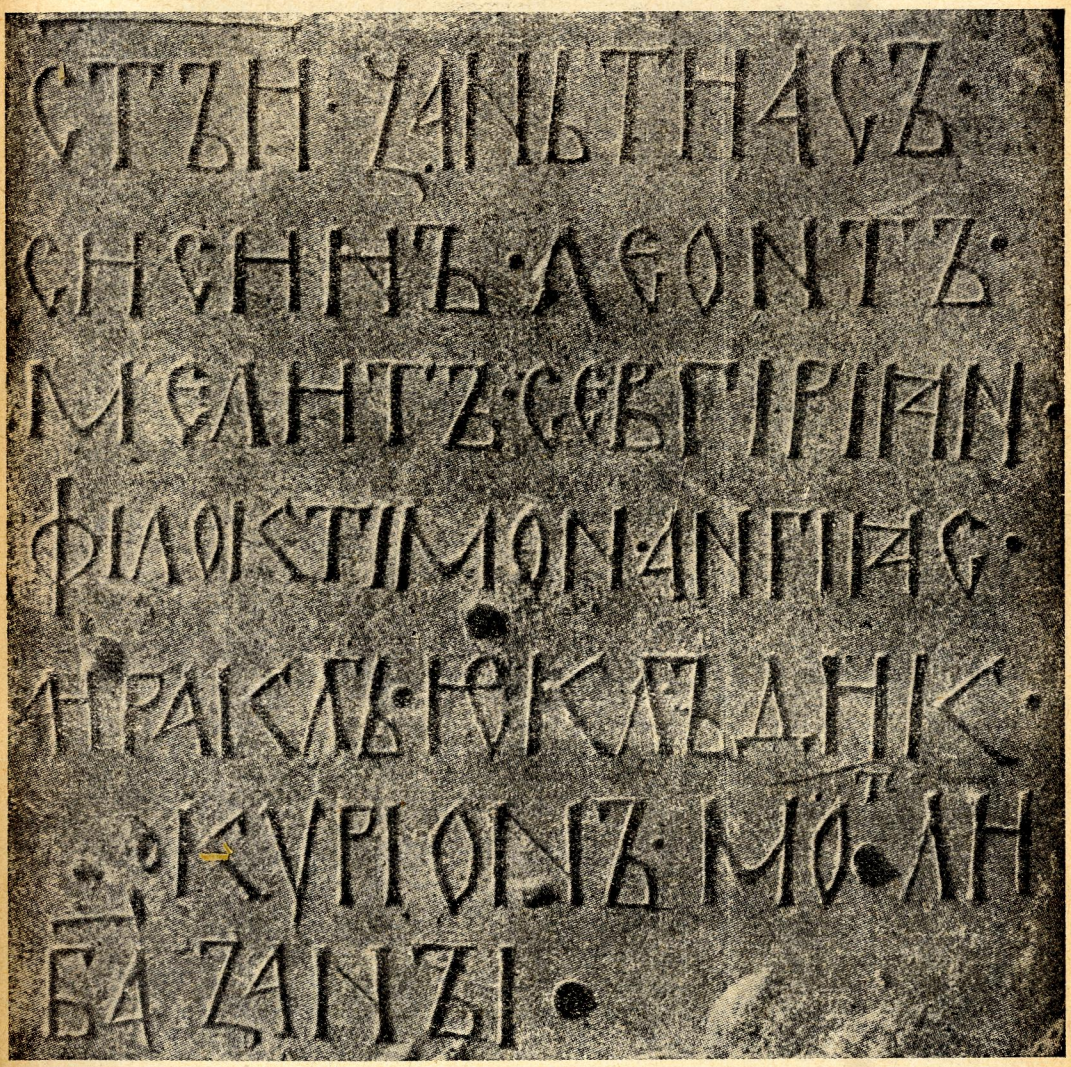
Отже, як бачимо, звістки про окремих авторів кирилиці не видержують критики; так воно й мусить бути, бо кирилиця повстала в еволюційнім процесі пристосування грецького уставного письма до слов'янських умов, а на послідовне письмо упорядкували її в Болгарії за час царя Симеона болгарські письменники та учні Костянтина й Мефодія.

ЛІТЕРАТУРА. П. Прейс: 1843 р., ст. 187-189. — И. Срезневскій: 1848 р., ст. 57-58. — В. Григоровичъ: 1852 р., ст. 165-166. — П. Шафарикъ: Взглядъ, 1855 р., ст. 54, 66, 101-102. — О. Бодянскій: О времени происхожденія, 1855 р., ст. 36, 82-88. — П. Шафарикъ: О происхожденіи, 1860 р., ст. 5-6, 15, 19-20, 25. — Викторовъ: 1859 р., ст. 70, 74, 102, 110, 115-118, 124. — А. Вороновъ: Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія, Київ, 1877 р., ст. 163-165. — И. Ягичъ: Четыре статьи, 1884 р., ст. 107-108, 141. — Миллеръ 1884 р., ст. 23-25. — Е. Голубинскій: Свв. Кириллъ и Меѳодій, 1885 р., ст. 179, 221-222. — Архим. Леонидъ: 1891 р., ст. 24. — W. Bogusławski: 1892 р., ст. 181. — А. Петровъ: Пятидесятилѣтіе научной разработки пространнаго житія св. Константина Философа, »Чтенія въ Обществѣ Любителей Духовнаго Просвѣщенія«, 1894 р., май-іюнь, ст. 575-577. — Балаєчевъ: Климентъ епископъ словѣнскій, Софія, 1898 р., тут окремий розділ: »Кто авторъ Кириллицы?« Зміст цього розділу

[1] »ЖМНПр« 1852 р. ч. 73 ст. 165.

[2] Що »букви« — це св. Письмо, докладно вияснює проф. Н. К. Никольський в »Известия« 1928 р. кн. 1 ст. 7-14. Див. вище ст. 53.

й свої критичні уваги подає П. Лавров у »Византійскій Временникъ« 1899 р., т. VI ст. 545-547. — С. Г. Вилинскій: Сказаніе черноризца Храбра о пись-

51. Темницький напис X-XI віку.

Взірець епіграфічного кирилівського письма X-XI віку.

Це напис на плитці 192×195 mm, знайденій 1900-го року в Темницькім повіті в Сербії. Читається так: стѣн· дан҃ьтнаѣ҃ѕ· | снѣнн҃ъ· лѣонтѣ· | мѣантѣ· сѣвгіріан· | філоѣтімон· ангіаѣ· | нракль· нєкладнк· | куріонѣ· мо҃ лн | ба заѣ҃нѣі·

менахъ славянскихъ, див. »Лѣтопись Истор.-фил. Общ. при Новоросс. Унив.« 1901 р., т. IX ст. 126. — В. И. Ламанскій: Появленіе и развитіе литера-

52. Остромирова Євангелія 1056-го року. Див. ст. 195 вдолі.

турныхъ языковъ у народовъ славянскихъ, »Извѣстія отд. русск. яз.« 1901 р., т. VI кн. 4 ст. 320. — Т. Флоринскій, »Унив. Извѣстія«, Київ. 1901 р., кн. 4 ст. 4. — В. Погорѣловъ, »Извѣстія« 1901 р., кн. 4 т. VI ст. 342, 344. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 65, 69. — В. Щепкинъ: Палеографія, 1920 р., ст. 13. — V. Jagić: Entstehungsgeschichte § 18 — про свідчення Охридської Легенди. — Проф. Н. Державин: К вопросу о литературной деятельности Климента Величскаго, »Македонски Прѣгледъ« 1929 р., т. V кн. 3 ст. 27-44.

4. КИРИЛІВСЬКА АЗБУКА.

Як я вже не раз зазначав, кирилиця повстала з грецького унціяльного письма, може й старшого часу; про це в славістиці повна однозгідність. Але нема однозгідности про походження тих кирилівських буков, що їх нема в грецькім письмі. Часто виставлялася й виставляється теорія, що букви для чисто слов'янських звуків кирилиця перейняла з глаголиці, як письма старшого. Цю власне теорію докладно розвинув був іще Hafernkorn у своїй статті: Einiges über das Verhältniss des cyrillischen Alphabet zum glagolitischen (»Archiv« 1881 р. т. V ст. 164-166); Гафернкорн виводить із глаголиці 14 кирилівських буков, а трохи пізніше Fr. Müller: Bemerkungen zur Geschichte der altslavischen Schriften, »Archiv« 1897 р. т. XIX ст. 554-556.

До кирилиці з грецького уставного письма в першу чергу перейшли всі 24 букві грецького письма, а в азбуці вміщено їх у цім самім порядкові, як і в алфавиті грецькім. Ті букви, яких не було в грецькім письмі, але які були чимсь зв'язані з грецькими, увійшли до середини азбуки, а місце зайняли перед відповідними грецькими, напр.: б перед в (грецька віта писалася в греків не тільки як в, але й як б, вимовлялася як *в*, але в деяких випадках і як *б*), а букви ж, ѕ перед з; значна більшість нових кирилівських буков пішла на кінець азбуки, як то звичайно буває при запозиченні чужого письма.

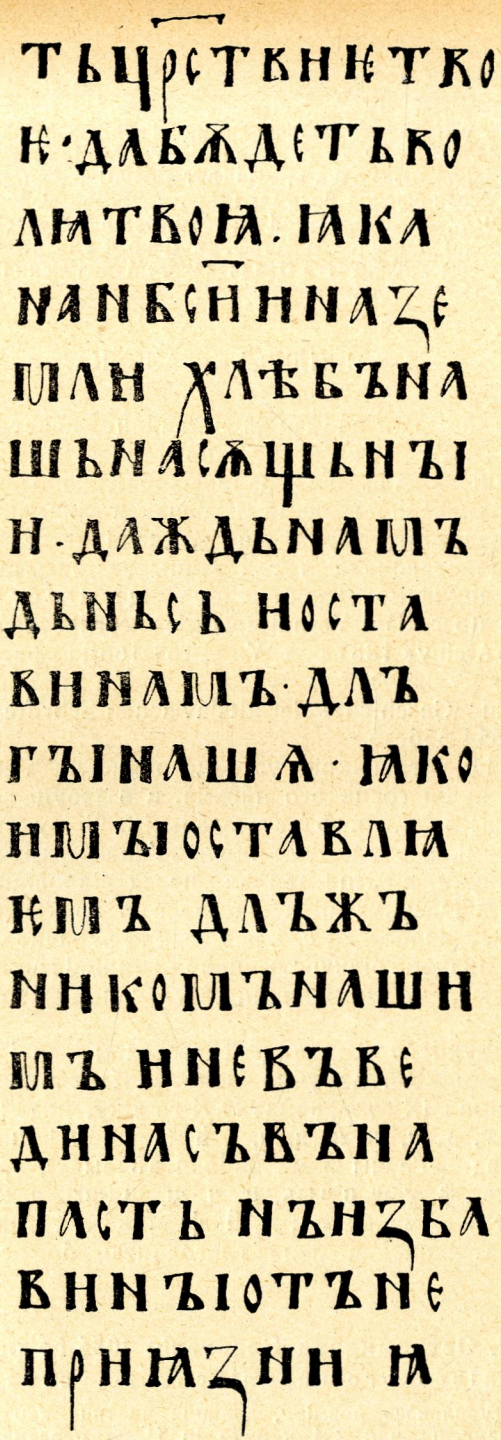
Порядок буков у кирилиці й глаголиці, як і назва окремих буков, зовсім однакові. Азбучна Молитва Костянтина, болгарського письменника кінця IX-го — початку X-го віку, подає такий порядок буков: а, б, в, г, д, є, ж, ѕ, з, и, і, ћ (дерв, в інших списках подається приклад: »Геоны и мя избави вѣчныя«), к, л, м, н, о, п, р, с, т, ѹ (упостась), ф, х, ѡ, пѣчаль, ц, ч, ш, щ (щ?), и, ѣ (приклад: явѣ), ъ, ь, ѧ, ѻт; тут нема буков: ѫ, ѣ, ѱ, нема й йотованих. Здається, що ця Молитва написана була глаголицею, бо перед к є рядок,

---

52. Остромирова Євангелія 1056-го року.

Взірець київського кирилівського уставу XI-го віку.

Знімок натурального розміру, долішня частина картки 140 б. В тексті нотні знаки. Євангелія має 294 картки in f° на пергамені, переховується в Ленінградській Публичній Бібліотеці, ч. I. F. 5, розмір її 26 × 25,5 cm. Євангелію написав у Києві диякон Григорій для новгородського посадника Остромира.

53. Остромирова Євангелія 1056-го року.

Взірець київського кирилівського уставного письма XI-го в

Це ціла ліва сторона картки 123 б, трохи зменшена, Єванг. від Матвія 9. 9-13 з молитвою »Отче наш«. Див. мал. 52.

де мав стояти дерв, а крім цього, нема прикладу на ѣ, дається приклад »явѣ«, цебто тут одна буква визначала ѣ та *я*.[1]

Нові букви на кінці азбуки вдавнину не мали сталого місця й часто плуталися, і тільки пізніш виробився такий порядок їх: ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, ѣ, ю, ꙗ, ѫ, ѧ, ѯ, ѳ, ѵ, але й його не додержувано.

54. Св. Климент, єпископ Охридський.
Учень Костянтина й Мефодія, чи не впорядчик кирилиці. Образ 1784 р.

Зроблю декільки заміток про окремі кирилівські букви. Буква ѕ, зі́ло (по-російському: зіло́) взята з такого ж грецького значка, що визначала тільки цифру 6; в кирилиці, як і в глаголиці, ѕ ви-

[1] Про стародавній порядок буков ув азбуці глаголицькій та кирилівській див. R. Nachtigal: Doneski... ст. 135-154, »Razprave«, Любляна, 1923. — Н. Дурново: Мысли и предположения... »Byzant.« 1929 р. т. I. ст. 48-85, т. III ст. 68-78.

значає не тільки цифру 6, але й особливий болгарсько-македонський звук, а саме *дз*. Треба пам'ятати, що стародавнє зіло писалося зліва направо: *ѕ*, а по XIV-м ст. змінило форму навпак: *ѕ*. Буква ѣ, ѣ увійшла до кирилиці за прикладом глаголиці, і як там, визначає м'яке грецьке *γ* або *дj*, читається як *дж*.[1] Як ми бачили, глаголиця не розрізняє ѣ від *я*, передає їх одним значком, див. мал. 20; в кирилиці цього нема, — тут уже є букви для ѣ і для ꙗ окремі, а це вказує, що глаголиця й кирилиця повстали на трохи відмінних діялектичних теренах. Грецьке *υ* вимовлялося перше як *у*, але з давнього часу стало вимовлятися як *і* або ü (цебто, близько до *ю*); всі три вимові перейшли до слов'янських пам'яток, а тому тут можна стріти написи: **Кѵриллъ**, **Кириллъ**, **Кюриллъ**. В початковій

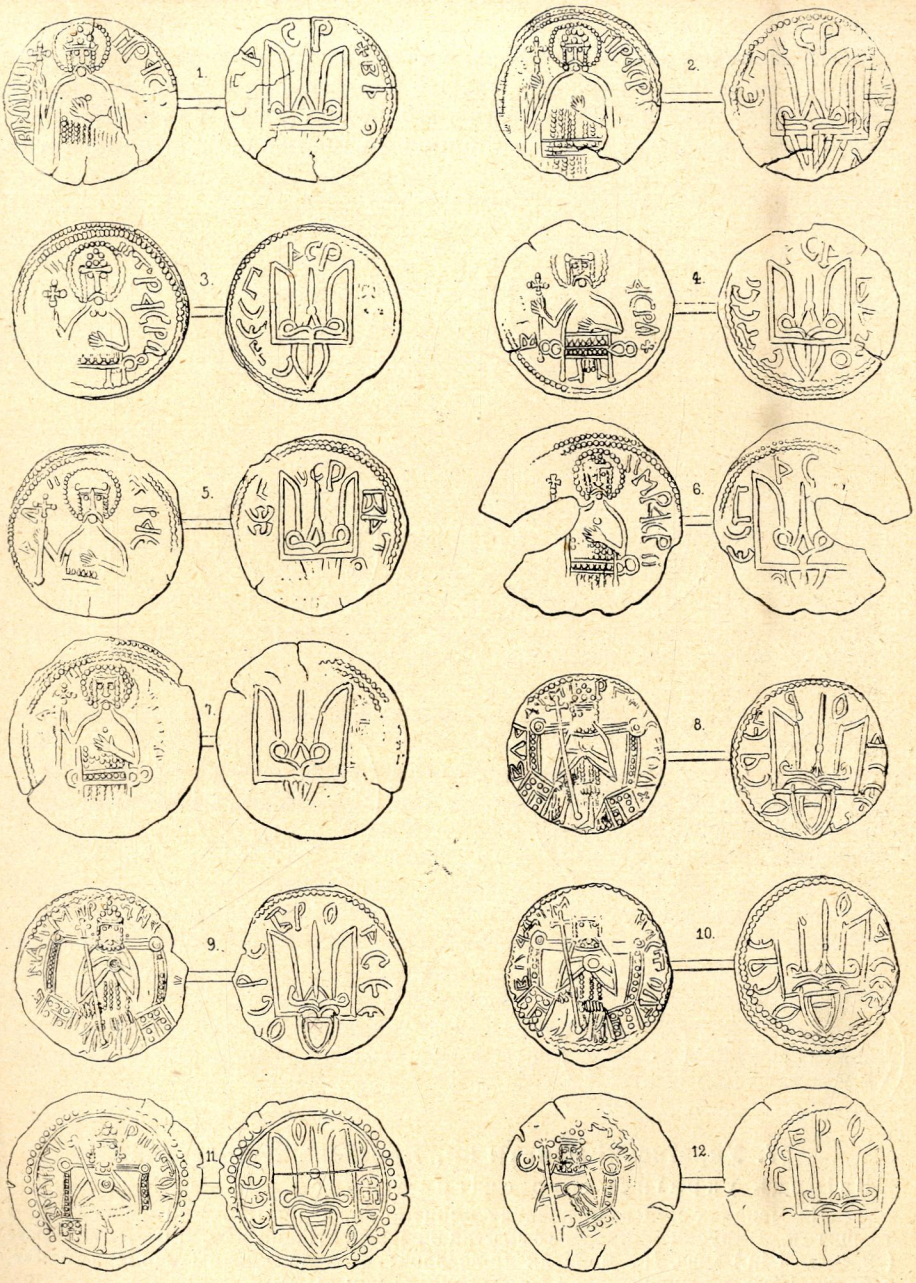
55. Учні Костянтина й Мефодія.

Седмичисленики: Кирил і Мефодій та п'ять головних їхніх учнів: Климент, Ангелар, Гаразд, Наум і Сава. Образ нового часу.

кирилиці, як і в глаголиці, не було буков ѧ, ѫ, ѱ, бо вони були зайві в слов'янській азбуці, тільки пізніш перейнято ці букви для передачі грецьких слів. Йотованих голосних у початковій кирилиці, як і в глаголиці, було менше, як пізніш; але йотований юс великій ѩ та йотовано *а* ꙗ були вже в початковій кирилиці.

Кирилицю упорядкували, як ми бачили, тоді, коли глаголиця була вже впорядковане письмо, а тому глаголиця мусіла вплинути на кирилицю. Дійсно, між цими двома азбуками багато спільного, напр. порядок буков глаголицьких в азбуці та назва їхня без змін перейшли до кирилиці; кирилівські букви ж, ч, ц, ш, щ — це перерібка тих же буков глаголицьких (букви ц, ш часто виводять, правда, і з жидівського алфавиту: צ, ש).

[1] Див. іще А. Соболевскій: Родина боснійскаго ѣ, РФВ. 1902 р. т. 48 ст. 131-133.

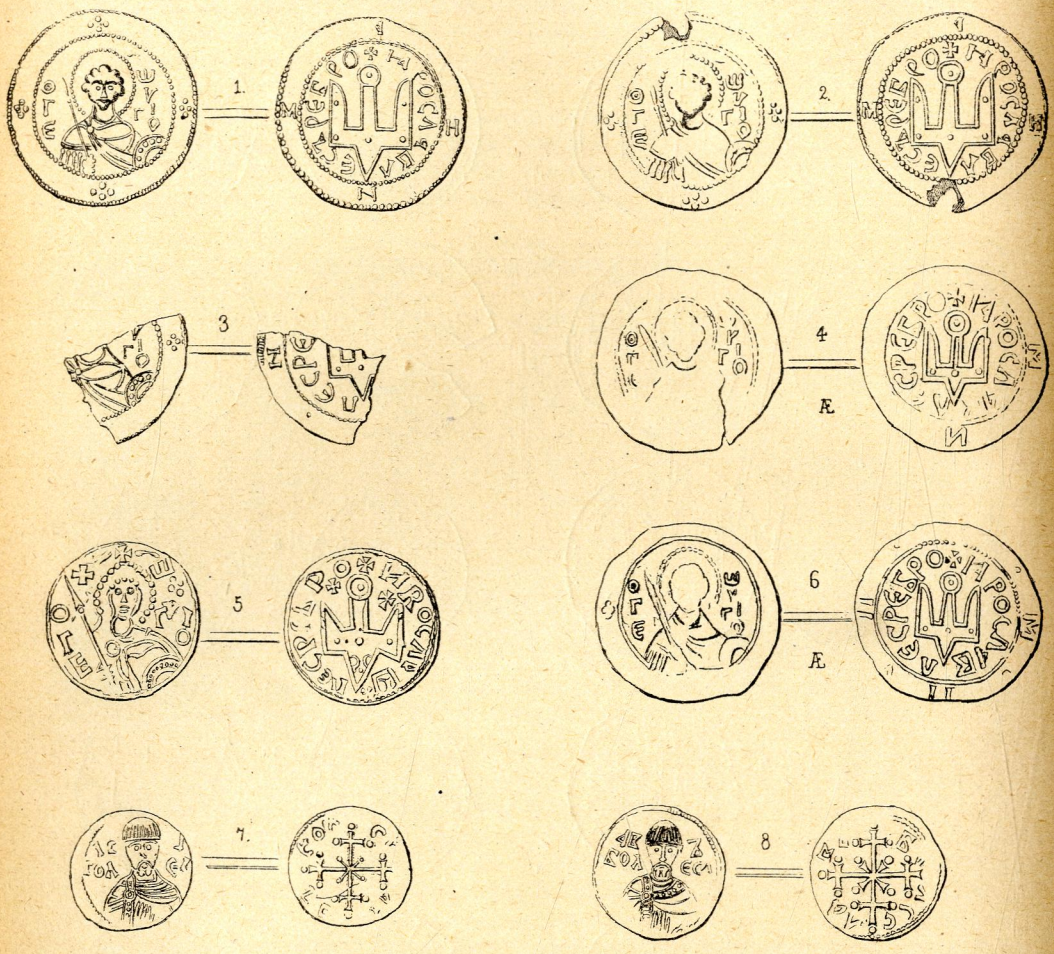

56. Монети українського князя св. Володимира Великого.

Взірець українського епіграфічного письма X-XI в. в.

Монети з Ніженського скарбу X-XI віків. Знімок трохи зменшений. Звичайний напис на монетах спереду: владимиръ на столѣ, а ззаду: а се его сребро, або: исусъ христосъ, на задній стороні також тризуб.

Крім буків та трьох числових знаків, кирилиця, як і глаголиця, перейняла з грецького письма й т. зв. надрядкові значки, а саме: титла, придихи та значки наголосу. Титла ставилися звичайно на словах освячених (nomina sacra), важність яких треба

57. Українські монети кн. Ярослава й Болеслава.

Взірець українського епіграфічного письма XI-го віку.

На монетах Ярослава спереду вміщено св. Юрія Побідоносця зо списом та щитом, а кругом напис: ѳ гєѡргіос, а на другій стороні часто: ꙗрославле сребро (чи сребро і ін.) амин. На монетах Болеслава: спереду князь і напис: болеславъ, а ззаду 12-ти конечний хрест і той саме напис: болеславъ.

було відмітити перед другими. Придихи повстали в грецькім письмі з фінікійської букви H chet, ліва половина її ⊢ визначала густий придих, а права ⊣ тонкий, пізніш ця форма перейшла в ⊏ та в ⌋; усі ці значки перейшли й до письма кирилівського, але вживалися

тут спершку непослідовно й не часто, бо слов'яни відчували зайвість цього зазначення в своїм письмі. Здається, відчули слов'яни й різницю між наголосом грецьким та слов'янським, а тому напочатку зовсім не зазначали його в своїх писаннях; з давніх пам'яток тільки Київські Глаголицькі Уривки мають трохи наголосів. Вдавнину в грецькім письменстві ставили знаки наголосу не на кожному слові, а тільки на деяких; те саме бачимо й у Київських Уривках. Пізніш, із половини XIV-го віку в кирилівських пам'ятках встановлюється звичка розставляти значки наголосу, але знову таки не на кожнім слові. З найдавнішого часу різні значки наголосу звалися у слов'ян »силами«.[1] Пор. у ЖК[8]: »силу рѣчи пріимь«, див. вище ст. 63.

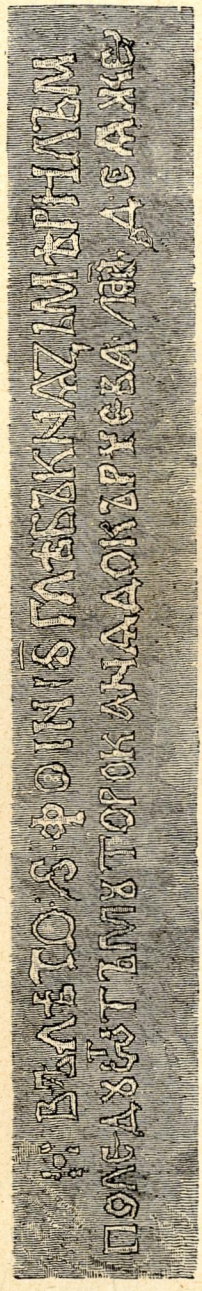
З бігом часу, кирилиця, як і кожне інше письмо, дуже змінювала свою форму, — початкове уставне письмо змінилося на півуставне, а потім на скорописне, і це останнє дійшло аж до нашого часу, — тільки яка різниця між письмом сьогоднішнім та початковою кирилицею! Див. мал. ч. ч. 53-63.

Крім цього, з кирилиці повстали ще до певної міри й окремі письма. Так, із кирилиці, але підо впливом і глаголиці, повстала на західньосербських землях, у хорватів, власне в Боснії, т. зв. босниця чи буквиця (див. мал. 63). Шафарик твердить, що буквиця повстала десь іще в XII-XIII віці, але інші вчені частіш відносять повстання босниці на XIV-XV віки. Цим письмом в XVI XVII віці францисканці друкували багато книжок для босняків. Часом буквицю звуть іще »турецьким письмом«. В буквиці, як і в глаголиці, замість *я* вживається *ѣ*.

Книги церковні та світські на сході слов'янства, — в Росії, в Україні й у Білорусі — писалися уставним або півуставним письмом аж до початку XVIII-го віку; так само й у друках у XV-XVII віках панувало кирилицьке півуставне письмо. Так було аж до часу російського царя Петра I, який, за час свого побуту закордоном, вирішив змінити кирилицю на нове письмо, одного крою з грецьким прописним письмом або з латинкою. У цій справі правою рукою був Петрові І Ілля Копієвич, здається, галичанин із походження (звичайно його звуть поляком), що заклав був ув Амстердамі свою друкарню й друкував російські книжки письмом, значно відміннішим від звичайної кирилиці. Петро І наказав нарешті Копієвичу відлити в Амстердамі нового шрифта, якого й привезено до Росії р. 1708-го, а в березні цього року цар наказав надалі вживати в друкарнях самого нового письма; тільки для церковних книжок осталася стара кирилиця. Перша книжка, видрукована новим письмом, — його звичайно звуть гражда́нкою — була Геометрія 1708 р. Новий шрифт відлив словолитець Михайло Єфремов. Так повстав у Росії той шрифт, який звичайно зветься гражданкою, для відрізнення від письма церковного. Тоді ж заведено й т. зв. арабські цифри замість стародавніх буквенних. Нове письмо відразу

[1] Про надрядкові значки див. мою статтю: »Новочасний церковно-слов'янський правопис«, в Ἐλπίς кн. 2. §§ 2-15.

поширилось серед усіх слов'янських народів, що вживали кирилиці; найпізніше дійшло воно до Галичини.

58. Напис на Тмутороканськім камені 1068 року.

Взірець українського епіграфічного письма XI-го віку.

Камінь із цим написом знайшов 1792-го року в руїнах турецької фортеці біля Тамані (Фанагорія) отаман Головатий; камінь лежав замість порога для військової казарми. Напис розміром 89×8,9 см. Напис такий:

59. Напис на Чернігівській гривні XI-го віку.

Взірець українського епіграфічного письма XI-го віку.

Чернігівська гривна на зразок медалі з ушком, знайдена біля села Білоусова в 7 верстах від Чернігова. Вона з щирого золота, важить 43 золотники, в діяметрі має 9 см. З одного боку вичеканено архангела Михаїла в кругзі, а поза кругом грецький напис: †аγιοι αγιοι αγιοι κ(υριο)ς σαβαοθ πληρις ο ουρανος κ(αι) γη† (див. у напису третій рядок). На другім боці чоловіча голова, оточена 10 зміями, а кругом два написи. Перший напис: †ти помози рабоу своемоу василиѣ алинѣ†. Другий рядок не відчитаний.

Новий шрифт відрізнявся від старого головним чином своєю формою, — букви стали круглими на зразок латинки. Правда,

Петро I викинув був і частину буков, напр.: и, з, ѡ, ѿ, ѣ, ѱ, ѕ, ѵ, а також сили (наголоси) й титла, але частина цих буков пізніш знову вернулася до азбуки. На жаль тільки, ця реформа Петра I була більш механічна, — вона стосувалася головно до форми буков, без уваги на звукову будову мови, бо робили цю реформу люди, далекі від мовознавства. Див. мал. 64-65.

Зазначу тут, що той шрифт, який завів цар Петро I з 1708-го року, не був зовсім новий шрифт; так, у Грамоті патріярха Єремії, видрукованій у Львові р. 1591-го, великі букви І, А, П, М, В, Т, К, Г, Л цілком такого крою, як гражданка часу Петра I; подібні букви знаходимо й по інших виданнях в Україні, які певне знав Копієвич. На жаль, справа ця мало досліджена.

Як твердить Біляєв, алфавит слов'янський уживається тепер на $^1/_7$ земної кулі.

ЛІТЕРАТУРА. П. Шафарикъ: Взглядъ, 1855 р., ст. 55. О происхожденіи, 1860 р., ст. 7-8. — Миллеръ 1884 р. ст. 6, 7, 15, 16, 26. — И. Ягичъ: Четыре статьи, 1884 р., ст. 110, 112, 121-122, 133, 170, 184. — Е. Голубинскій 1885 р., ст. 223. — Бѣляевъ 1886 р., 247, 255-258, 275, 281-282. — »Энциклоп. Словарь« Брокгауза т. I ст. 208, т. XVI ст. 791. — Архим. Леонидъ 1891 р. ст. 26, 46. — W. Bogusławski 1892 р. ст. 173. — И. Лось: Кириллица, »Энц. Слов.« Брокгавза т. 29 ст. 111-113, 1895 р. — Лавровъ, »Извѣстія« 1901 р. т. VI кн. I ст. 285. — А. Соболевскій, »Богослов. Энц.« 1909 р. т. X. ст. 214-219, 223. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р. ст. 121. — Ф. Фортунатовъ: О происхожденіи глаголицы, 1913 р., ст. 245, 248-252. — Кульбакинъ: Грамматика 1913 р., ст. 17. — Е. Карскій: Палеографія, 1915 р., ст. 96. — В. Щепкинъ: Палеографія, 1920 р. ст. 12, 19.

Про надрядкові значки див. іще: А. Майковъ: Исторія сербскаго языка, М. 1857 р., ст. 322 і ін. — Е. Карскій, »РФВ« 1896 р. II. 146. — Будде, »Фил. Зап.« 1887 р. кн. 5. — »ЖМНПр« 1887 р. кн. X ст. 287 (у Супрасльському Рукопису). — Кульбакинъ, »ЖМНПр« 1906 р. кн. 3 ст. 187-200.

Про заведення гражданки зазначаю таку літературу. Д. К-ъ: Выписка изъ дѣлъ типографской конторы, »Библіотека для чтенія« 1834 р. т. 3 Nr. 3 розд. 6. — Снегиревъ И. М.: Труды Петра I въ книгопечатаніи. »Библіотека для чтенія« 1834 р. ч. III розд. VI. — Пекарскій П.: Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, Спб. 1862 р. т. II. — Черты изъ исторіи книжнаго просвѣщенія при Петрѣ Великомъ, »Русск. Архивъ« 1868 р. 17 ст., матеріял з 1715-1717 р. — Двухсотлѣтняя годовщина дня рожденія Петра Великаго. Съ приложеніемъ фотографическихъ снимковъ гражданской азбуки съ поправками, сдѣланными рукою Императора. Спб. 1872 р. — Дмитріевъ П.: Шрифтъ гражданской печати временъ Петра Великаго. »Россійск. Библ.« Гартье, Nr. Nr. 6-9. — Азбука гражданская съ нравоученіями, правленная рукою Петра Великаго, »Изданія Общ. Люб. Древн. Письм.« 1877 р. Nr, 8, факсиміле з оригіналу. До цього видання додаток: Григоровичъ Н.: Азбука съ исправленіями Имп. Петра Великаго и указомъ его о введеніи въ употребленіе гражданскаго шрифта, »Отчетъ Общ. любит. др. письменности« за 1877 р. 12 ст. і 3 ст. знімків. — »Энцикл. Словарь« Брокгауза півтом 18 ст. 511. — Р. Ѳ. Брандтъ: Петровская реформа азбуки, Москва, 1910 р., 8°. 8 ст.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

X. Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські.

Одне з найцінніших джерел про походження слов'янських азбук безумовно є »Оповідання про письмена« ченця Хороброго. Автор цього »Оповідання« був близький до Кирило-Мефодієвської епохи, а тому його свідчення, та ще свідчення в такій надзвичайно цікавій ділянці, як повстання письма, — набирають великої ваги. З цієї ділянки історії нашої культури ми не маємо інших подібних свідоцтв, тому все, що подає нам Хоробрий, надзвичайно цінне та цікаве.

На жаль тільки, »Оповідання« це дуже коротке, а до того ще й досить скупеньке на фактичні відомості, яке воно передає звичайно коротко й стисло. А через усе це Оповідання Хороброго піднімає багато найрізніших питань, питань дуже важливих, бо всі вони стосуються часу початків та повстання слов'янської письменности. Від того чи іншого вирішення питань залежить певний погляд на повстання слов'янських азбук, а тому в справі Оповідання Хороброго забирали голос чи не всі більш-менш видатні славісти; через це повстало й тут, як і по інших питаннях, дуже багато найрізніших гіпотез, часто суперечних одна одній. Ось через усе це я змушений тут спинитися на цім Оповіданні докладніш.

Оповідання Хороброго — це апологія праці св. Костянтина, — його азбуки та перекладів, проти яких ширилося певне незадоволення; разом із тим — це й апологія слов'янської письменности взагалі, яку тоді не всі визнавали. Це апологія надзвичайно гаряча, а до того апологія такого дражливого питання, як національна письменність. Справою першого повстання слов'янських письмен та перекладів цікавилися всі слов'янські народи, а тому Оповідання Хороброго було дуже популярне вдавнину й залюбки читалося; дійшло воно до нашого часу щось у понад 40 списках, але всіх їх ми безумовно ще не знаємо.

Цією всім цікавою темою, до того забарвленою певним дражливим полемічним тоном, пояснюю я не тільки велику популярність Оповідання вдавнину, але й те, що текст Оповідання постійно в деталях відмінювався: писарі та читачі не могли зберегти спокійного відношення й самі захоплювалися сміливим тоном автора, — не

дурно ж його названо Хоробрим, — і дозволяли собі робити в тексті різні додатки та зміни, як побачимо далі.

Літературу подаю в кінці цієї частини.

1. ХТО ТАКИЙ БУВ ХОРОБРИЙ.

Те Оповідання про письмена слов'янські, що про нього я тут пишу, в деяких списках має ніби зазначеного автора. Найстаріший список споміж тих, що дійшли до нас, болгарський список 1348 р. має такий заголовок: »О писменехъ чрънориза храбра«, а Савинський список XV в.: »Чьрноризьца храбъра отъвѣти о письменехъ«. На основі цих заголовків і названо автора Оповідання »чорноризцем Храбром«.

Хто такий був цей Хоробрий, рішуче нічого з інших джерел не знаємо, а тому доводиться судити про нього тільки на основі його власного твору, Оповідання про письмена. Списки згідно звуть його чорноризцем, цебто ченцем, і це єдине, що можна певно твердити про Хороброго.

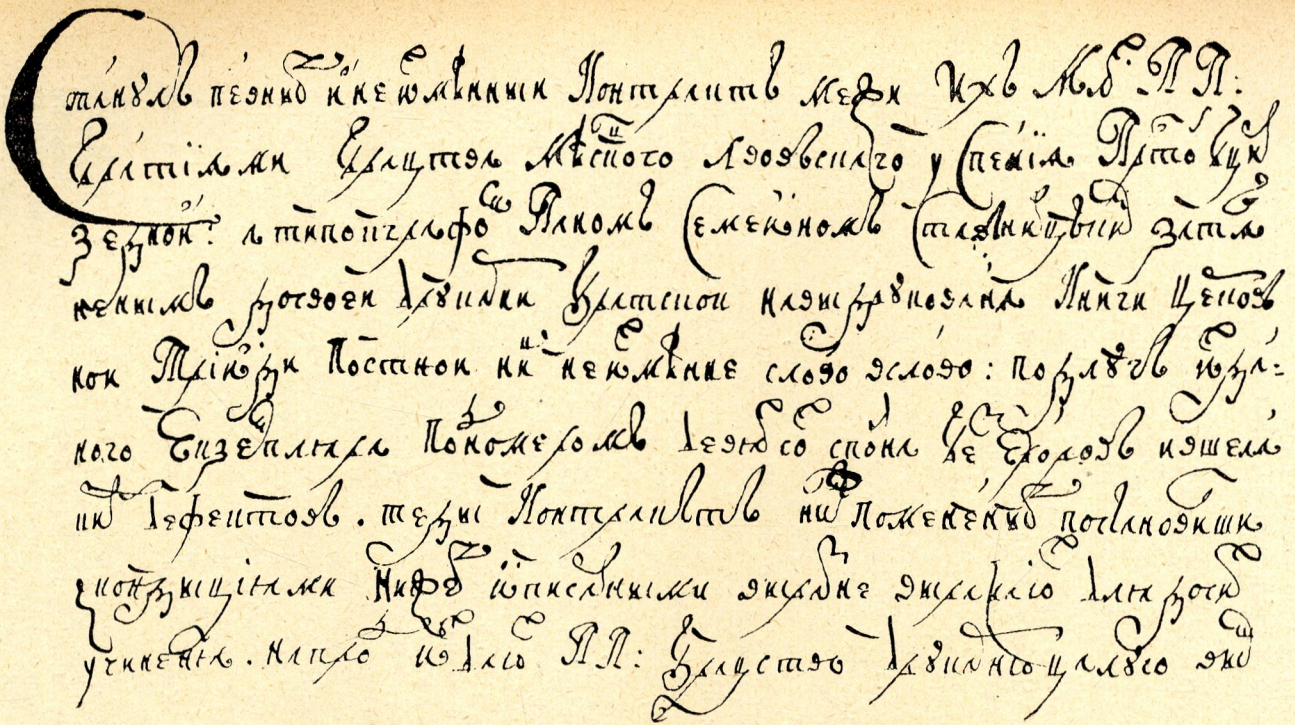
Назву »Храбр« я не вважаю за прізвище,[1] не вважаю й за прибране ім'я. Встаровину не було звички подавати назву автора та заголовки для своїх творів, певне не подано його й ув оригіналі нашого Оповідання; пізніш численні писарі цього Оповідання, захоплюючись смілим виступом автора проти сильних триязичників, назвали його смілим, хоробрим, і самі дали заголовок Оповіданню; можливо, що храбр — це борець, ратник,[2] як звичайно визначає це слово в пам'ятках глаголицьких та давніх кирилівських. Щоб ченця звано не ім'ям з посвячення, а прізвищем, — трудно те допустити, а тому я вираз в заголовку »храбра« вважаю просто за прикметника до слова »черноризця«, і вживаю його в формі Хоробрий, а не Храбр. Перші писарі, особливо ті, що пам'ятали ще силу й значення триязичників та грекофілів, були здивовані смілістю Оповідання, а тому й назвали його твором »хороброго ченця«. А дійсний автор може й мав причини не видавати свого справжнього назвища, бо ж триязичники — то були в більшості сильні світу цього.

Чернець Хоробрий був письменник, і то не другорядний, про що нам виразно свідчить висока літературна якість самого Оповідання: стислість та ясність стилю, логічний плив думок, велика вправність передавати свої думки та обставляти їх потрібними, зручно підібраними доказами; це прикмети, що в'яжуть ченця Хороброго з автором Життя Мефодія. А що Хоробрий дійсно писав

---

[1] Але ім'я таке вдавнину існувало. Так, Венелин: Влахоболгарскія грамоты, 1840 р., ст. 358, подає ім'я »Храбръ« із сербського пам'ятника XVI в.; Фр. Палацький у »Čas. Česk. Mus.« 1832 р. ст. 61 приводить із чеського Chraber. В новішім словнику сербо-хорватської мови, що його видала південнослов'янська Академія, знаходимо ім'я Hrabren.

[2] В »ЖМНПр« 1914 р. ч. 50 ст. 139 Н. Петровський кидає думку, чи не звався наш автор Андрієм, бо »храбръ« було б перекладом грецького ἀνδρεῖος.

60. Друкарський контракт 20 січня 1660 р., Львів.

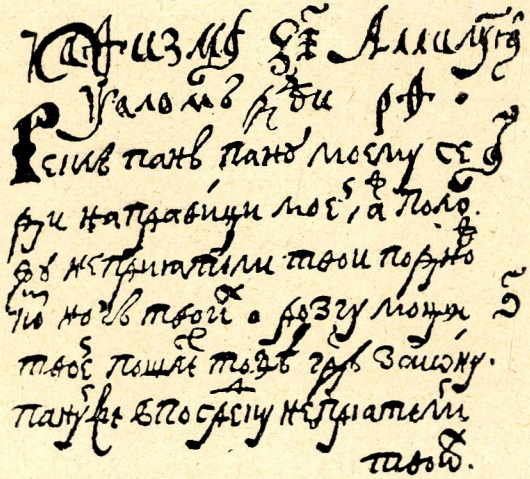
Взірець українського скорописного письма XVII-го віку.

Натуральний розмір початку контракту поміж Львівським Успінським Братством та друкарем Семеном Ставницьким.

Зміст такий: Ста́нувши пе́вны й нетлѣ́нныи Контракт межи Их Мл: ПП: | бра́тіями брацтва Ма́тєрого Львовскаго успе́нїа Пр҃то Бцы | з єдной: а типографо Паномъ Семе́номъ Ставницкимъ зата|ненымъ до своєи дрѹкарни братскои на выдрѹкованє Книги Церковн|ои Тр҃ѣоди Постнои ни не тлѣнне слово к слово: подлугъ ѡдного Вкземпляра Пѡ номеромъ девт со спѡна бе Вгоровъ и кшелѣ|ки дефектовъ. теды Контракт ни поменены постановиши | з кондыц҃ями ниже ѡписаными выране выражаю для досы | учинена. напро҃ ѡдаю ПП: Брацство дрѹкарню цалую кн҃ |

ще інші твори, про це він сам каже в X-м розділі свого Оповідання: »Суть же и ини отвѣти, яже и инде речемъ, а нинѣ нѣсть врѣмя«. Ця остання замітка, »тепер нема часу«, показує, що Хоробрий написав був свій твір похапцем, на швидку руку, бо того вимагали гарячі обставини — боротьба з триязичниками, і треба було дати в руки прихильників Костянтинової праці певну зброю на оборону слов'янської письменности.

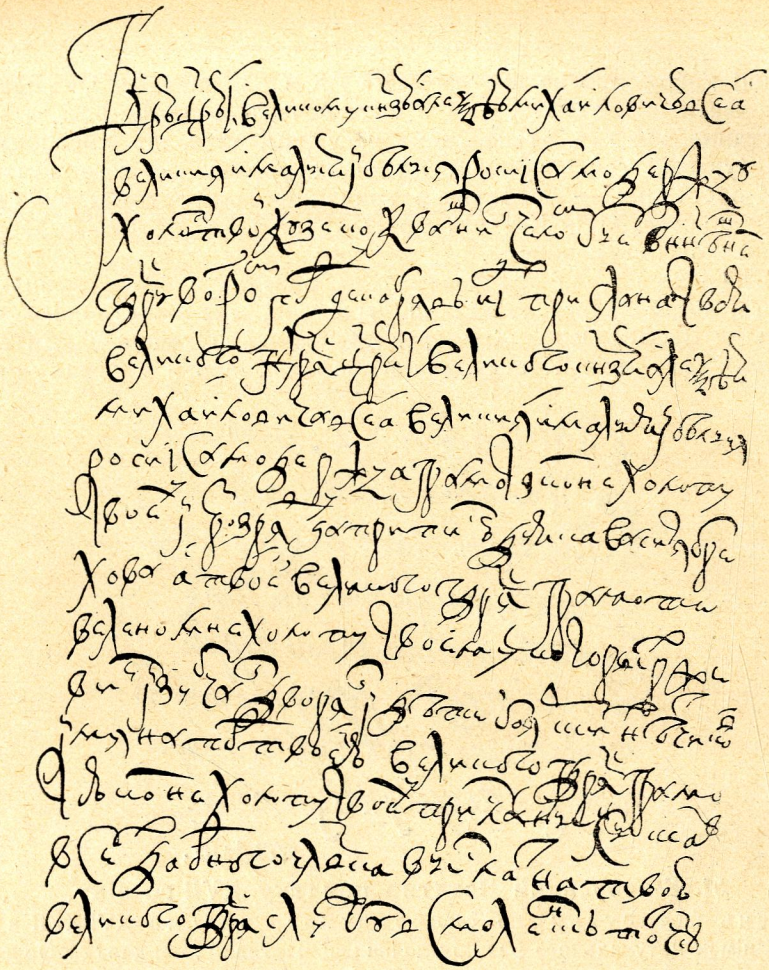
Славісти не раз пробували були розгадати особу ченця Хороброго, виставлялися найрізніші гіпотези, але остаточного вирішення не маємо. Особу Хороброго звичайно шукають у комусь із близьких до учнів Костянтина й Мефодія, або й у самих учнях.

61. Білоруський Псалтир початку XVII-го віку.

Взірець білоруського скорописного письма XVI-XVII віку. Знімок натурального розміру долішньої частини 123-ої картки. Оригінал переховується в Рум'янцівському Музеї в Москві, ч. 1017, має 165 карток in 16°, розміром 13.84×9.24 cm. Зміст такий: Кадизма ѣі Аллилуіа | Ѵаломъ дв҃ви рд. | Рекѣ панъ панꙋ моемꙋ сѣди на правиці моеі҃ а҃ поло|жꙋ непріятели твои подно|ко҃ ногъ твоихъ. розгу моци | твоеі҃ пошле тобѣ гдь з сіи́нꙋ. | панꙋ же к погрекꙋ҃ непріателі | твоихъ.

Так, чеський учений Фр. Снопек іще р. 1886-го твердив, ніби чернець Хоробрий — це єпископ Климент (ніби не учень Костянтинів), що пізніше написав і Життя солунських братів; але переконливих доказів Снопек не дав. Проф. Г. Ільїнський (»Виз. Обозр.« 1917 р. III) відновлює стару теорію Гануша з 1859 р. (Der Bulgarische Mönch Chrabr) й твердить, ніби Хоробрий — це Екзарх болгарський Іван; на таку думку наводить Ільїнського головно те, що Оповідання Хороброго по збірниках часто подається поруч творів Екзарха Івана. Навпаки, проф. А. Mazon (Le moine Chrabr,

62. Чолобитня К. Квашнина 1661-го року.

Взірець скорописного письма московських канцелярій XVII-го віку.

Оригінал переховується в Архіві Міністерства Юстиції в Москві. Зміст такий: Гдрю црю і великому кнзю алексю михайловичю всеа | великия і малыя і бѣлыя росиі самодержцѕ | холо тво кѕзеко Кванни чело бье к нѣне | гдрь во рождн год декаря вх ИІ прислана твоя великого гдря цря і великого кнзя алексѣя | михайловича всеа великия и малыя і бѣлыя | росиі самодержца грамота ко не холопу | твое і розря за припйю дьяка васия брехова а (к) твое великого гдря грамоте | велено мне холопу твоему которы ржевй і зуча дворя і дѣтей боярски нѣчико | тмяна по твоею великого гдря грамотою ко не холопу твое прислы | ска | все до оного чѣлка была на твою | великого гдря слубѕ в Смолеск точех

1925) не погоджується з таким припущенням і догадується, що особу Хороброго треба шукати в Македонії, десь серед представників Охридського осередку; як знаємо, там працювали учні св. братів, а головно Климент та Наум; Mazon доводить, що власне Наум міг найскоріше написати Оповідання про письмена (Хороброго ототожнював із Наумом перед тим М. Вайнгардт). А ім'я »Хоробрий«, на думку A. Mazon'a, було манастирське хатнє прізвище, дане від братії.

З трохи дивною гіпотезою виступив проф. В. Златарський (История на българската държава, Софія, 1927 р., т. I² ст. 860), — на його думку, чернець Хоробрий — це ніби сам цар Симеон, який вернувшись із Царгороду, шість літ (887-893) пробув ченцем у манастирі в Преславі серед учнів Костянтина й Мефодія, й вславився був своєю сміливістю та хоробрістю. Теорія Златарського зовсім не до прийняття, бо глибший аналіз Оповідання виразно каже нам, що воно могло повстати тільки в Македонському культурнім центрі. Симеон мав зовсім інші переконання, що довели до впорядкування кирилиці, тоді як Хоробрий завзято боронить глаголицю.

Вбачано в авторі Оповідання навіть самого Костянтина, про що натякає нам заголовок Віденського списку: »Сътвореніе о писменехъ черноризца Кирилла Философа«; але список цей пізній, десь із половини XVI-го віку, а до того з баламутними місцями.

Отож, Хоробрий — це хтось із молодших сучасників кириломефодієвих учнів, що знав, що »суть бо еще живи, иже суть видѣли их« (св. братів). І зовсім слушно твердить П. Лавров (Кирило та Методій, 1928, ст. 149), що »в особі Храбра слід убачати окремого письменника з слов'янським ім'ям, подібно до того, як таке саме слов'янське ім'я мав Гаразд, учень Методіїв«.

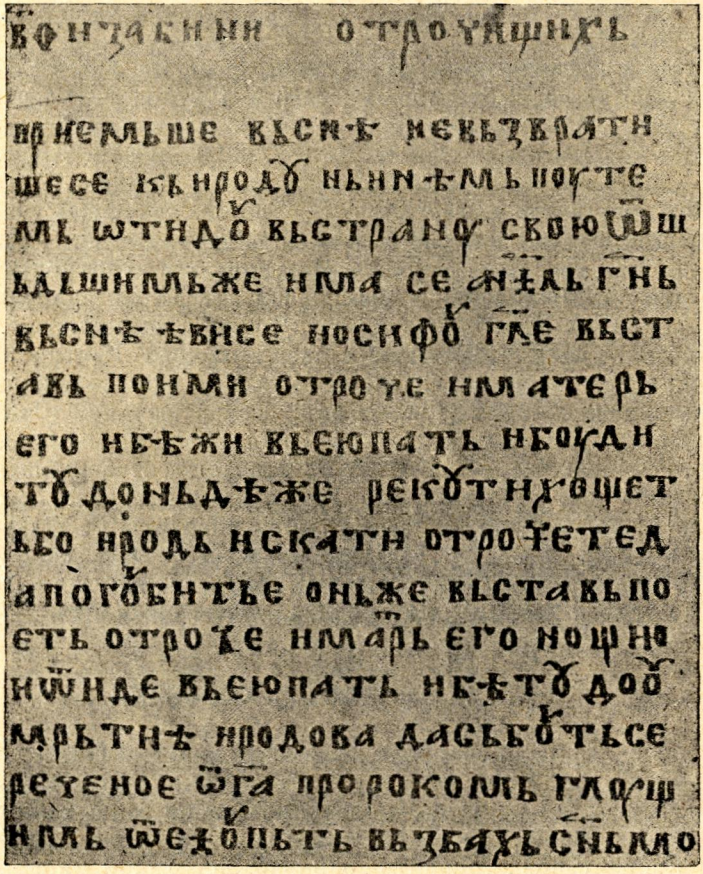
2. КОЛИ ЖИВ ЧЕРНЕЦЬ ХОРОБРИЙ.

Чернець Хоробрий написав своє Оповідання в час дуже близький до епохи Костянтина, цебто десь у кінці IX-го віку або на початку X-го. А що це так, можна привести на те не мало доказів.

1. Той гарячий тон, яким боронить Хоробрий азбуку й перекладі Костянтинові, говорить виразно, що такий твір, як Оповідання, міг бути писаний тільки за час свіжої боротьби триязичників проти учнів Костянтина та їх праці. Тон цей дає можливість бачити в ченці Хоробрім навіть одного з учнів св. Костянтина, якому найліпше б випадало виступати з обороною праці свого славного вчителя.

2. В Оповіданні, в розділі VI-м говориться про триязичників і доказується хибність їхньої науки. Боротьба триязичників проти слов'янського письменства, а особливо проти Богослуження слов'янською мовою, могла бути в Болгарії тільки на початках слов'янського письменства, найпевніш — за час праці учнів св. Костянтина й Мефодія. Гарячий виступ проти триязичників, де автор зве їх навіть окаянними, дуже в'яже нашого автора з автором Життя

Костянтина та Життя Мефодія, де теж знаходимо такий же запал у виступах проти триязичників. Це все знову робить цілком можливим припущення, що чернець Хоробрий сам був учнем св. Костянтина. Візьмім ще на увагу, що про триязичників, крім ЖК та ЖМ, інші джерела дають нам дуже скупі відомості,[1] а тут чернець Хо-

63. Сербська боснійська Євангелія XIV-го віку.
Взірець сербського кирилівського боснійського письма XIV-го віку.
Знімок натурального розміру. Євангелія не датована. Див. вище ст. 201.

робрий дає їх так, як їх знаходимо й у Життях обох братів. Боротьба з триязичниками припадає в Болгарії головно на час праці учнів св. братів, бо пізніш, коли слов'янське Богослуження затвердилося, ця боротьба не мала вже місця.

---

[1] Те, що дає в цій справі Початковий Літопис під 898 р., дає його за ЖМ.

3. В одному з дуже цінних списків Оповідання, — в списку Московської Духовної Академії, по рукопису XV-го віку, читаємо в IX-м розділі, після твердження, що азбуку склав і переклади зробив Костянтин та брат його Мефодій, таку звістку: »Сут бо єще живи, иже суть видѣли их«, цебто Костянтина та Мефодія. Звістка ця довго знана була тільки в цьому одному спискові, інші списки не знають її, а це вже само підсуває нам думку, чи це не пізніша вставка, така можлива до полемічного твору. Так дивиться на цю вставку Ягіч і зазначає свій сумнів до неї. Але ще Срезневський покладався на цю звістку, а Бодянський навіть влучно боронив її, доказуючи, що хоч би це була навіть вставка, то вставка дуже давня, якої автор мав якусь слушну причину догадуватися про час, коли жив Хоробрий. Вірить цій звістці й Ол. Соболевський і боронить її: »Подобныя фразы, цѣнныя для современнаго историка, не представляли интереса для старыхъ переписчиковъ и читателей, интересовавшихся главнымъ предметомъ разсказа, и потому свободно могли быть опускаемы; но кому была надобность ихъ вставлять и какія могли быть основанія для вставки?«[1] П. А. Лавров р. 1907-го знайшов у сербським Хиландарським манастирі в збірнику N 482 (329) текста Оповідання ченця Хороброго, в якім є й ця цінна замітка: сѫтъ бо ѣщє жи҃ви и҃же сѫтъ видѣли, нема кінцевого иҳъ.[2] Присутність такої звістки в двох списках робить думку про інтерполяцію її сумнівною.

Хоч до нас дійшло й багато списків, — знаємо їх понад 40, — проте первісного тексту Оповідання ми не знаємо, а тому давніший список 1348 р. може не передавати давнішого тексту оригіналу; ось тому свідчення Московського списку, що »сут бо єще живи, иже суть видѣли их«, можна приймати за правдиве, а тоді час повстання Оповідання припадає на кінець IX — поч. X-го віку. І не виключена можливість, що в цім »сут бо єще живи« автор Оповідання мав на увазі й самого себе. Див. мал. 66.

4. В Савинському спискові XV-го віку читаємо в VII-м розділі, що для слов'ян св. Костянтин сам »и писмена створи нынѣ и книги прѣложи«. Правда, маємо це важне »нынѣ« тільки в однім спискові; коли б було воно й ув оригіналі, тоді час написання Оповідання пересунувся б ще ближче до епохи Костянтина (помер в 869 р.), може ще на час життя св. Мефодія; цим би тоді легко було пояснити, чому чернець Хоробрий зовсім не згадує в своїм Оповіданні про Мефодія (згадку про нього в IX-м розділі вважаю за вставку), а говорить тільки про Костянтина.

5. Чернець Хоробрий твердить, що Костянтин склав 38 буков слов'янських; треба припускати, що в початковім письмі, яке впорядкував Костянтин, дійсно було мало буков, може 38. Це могло бути тільки в ранню добу, бо в давніших наших пам'ятках з к. X — поч. XI віку число буков вже було дуже велике, коло 43-46;

---

[1] Матеріалы и изслѣдованія, 1910 р., ст. 131-132.

[2] П. А. Лавровъ: Къ вопросу о времени изобрѣтенія письменъ и перевода священнаго писанія, »Zbornik u slavu V. Jagića«, 1908 р., ст. 357.

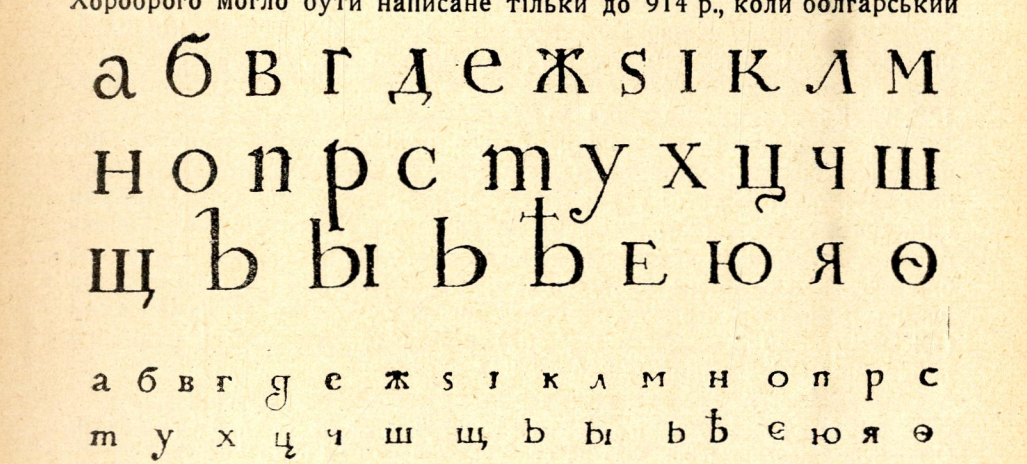
64. Перша гражданська азбука, виправлена рукою царя Петра I.

Року 1710-го російському цареві Петрові I представлено до вибору від битки різних слов'янских азбук: »Изображеніе древнихъ и новыхъ писменъ словенскихъ печатныхъ и рукописныхъ«. Петро власноручно викреслив цілий церковно-слов'янський алфавит, а з »гражданки« букви ѿ, ѡ і ѱ викинув назавжди, і 29 січня 1710-го року наказав: »Сими литеры печатать исторические и маніеактурныя книги, а которыя подчернены, тѣхъ въ вышеписанныхъ книгахъ не употреблять«. Знімок натурального розміру. Див. вище ст. 201-203.

такого великого числа буков, що увійшло з часом до слов'янської азбуки, Хоробрий не знає, а це говорить, що він жив десь близько епохи Костянтина.

6. В IX-м розділі Хоробрий оповідає, що слов'янські букарі-грамотії всі знають, хто їм азбуку склав і переклади зробив. А це вказує, що Хоробрий писав своє Оповідання десь близько коло епохи Костянтинової, бо в противнім разі не можна було б сказати, що всі грамотії знають автора азбуки та перекладів. Саме слово »боукарь« Соболевський стосує до стилю учня св. братів, Костянтина Болгарського.[1]

7. Дехто з учених, напр. П. Лавров, твердить, ніби Оповідання Хороброго могло бути написане тільки до 914 р., коли болгарський

65. Перша гражданська азбука 1708-го року.

Року 1707-го приїхав із Амстердаму до Москви Ілля Копієвич і привіз різне знаряддя, потрібне для виготовлення нового шрифту. Того ж 1707-го р. словолитець Михайло Єфремів відлив першу гражданську азбуку, подану на нашім знімкові; року 1708-го цією азбукою видрукувано вже й книжку. Наша знімка натурального розміру. Див. вище ст. 201-203.

цар Симеон побив греків, і коли »расцвѣтъ болгарской литературы ставилъ внѣ всякаго сомнѣнія права славянскаго языка и въ литературѣ, и въ Богослуженіи«.[2] Я відношу діяльність ченця Хороброго якнайближче до часу св. Костянтина, значить теж до 914 р., але самого доказу цього не можу прийняти на увагу через те, що чернець Хоробрий писав головним чином не проти зовнішніх триязичників, а проти своїх внутрішніх, проти болгар-грекофілів, грекофілів не політичних, розуміється, а культурних; а таких по 914-м році не зменшилося, а число бажаючих зміни глаголиці на уставне письмо напевне збільшилося.

8. В своїм Оповіданні чернець Хоробрий говорить тільки про одну азбуку Костянтинову, цебто про глаголицю; про другу азбуку,

[1] Матеріалы и изслѣдованія, Спб. 1910 р., ст. 132.
[2] »Труды Слав. Коммиссіи«, т. II, М. 1898 р., протоколы, ст. 17.

кирилицю, він нічого не оповідає (власне, він проти неї виступає, як проти письма грецького), бо вона ще не була тоді остаточно впорядкована. А це свідчить, що Хоробрий писав Оповідання в дуже близький до Костянтина час. Див. про це нижче, в розділі X. 5. 9.

9. Морфологічна й словникова аналіза Оповідання ченця Хороброго, яку проробив проф. С. Кульбакин (»Глас« CLXVIII ст. 51-54), вказує на стародавність цієї пам'ятки. І справді, морфологічні форми тут дуже старі, напр.: чєсомоу, рѣшѫ, бѣшѧ, подобьшєсѧ і т. ін.; старі й слова: животъ, тъкмо, чловѣчь і т. ін. С. Кульбакин відносить Оповідання на початок X-го віку, й твердить, що морфологія й словник Оповідання не протиречать цьому; він же підкреслює, що не знаходить в Оповіданні західньослов'янських рис.

10. На кінці Київського відпису Оповідання стоїть рік 6424, що дає (6424-5508) 916 або (6424-5500) 924 рік, — початок X-го віку, як приймає багато дослідників (див. П. Лавров: Кир. і Мет. 138, С. Кульбакин: Белешке 51).

В теперішній час у науці панує однозгідне переконання, що чернець Хоробрий жив близько до епохи св. братів; думку таку боронять такі видатні славісти, як Ягіч, Фортунатов Соболевський і ін. Фортунатов, напр., рішуче заявляє, що Хоробрий жив »очень близко къ эпохѣ Кирилла и Меѳодія«.[1] Мені здається, що цю близькість можна ще й збільшити, бо є підстави думати, що під ченцем Хоробрим криється якийсь учень св. братів. В. Ламанський (»ЖМНПр« 1903 р. кн. 6 ст. 367) пробував був навіть віднести повстання Оповідання на 886 чи 887-й рік.

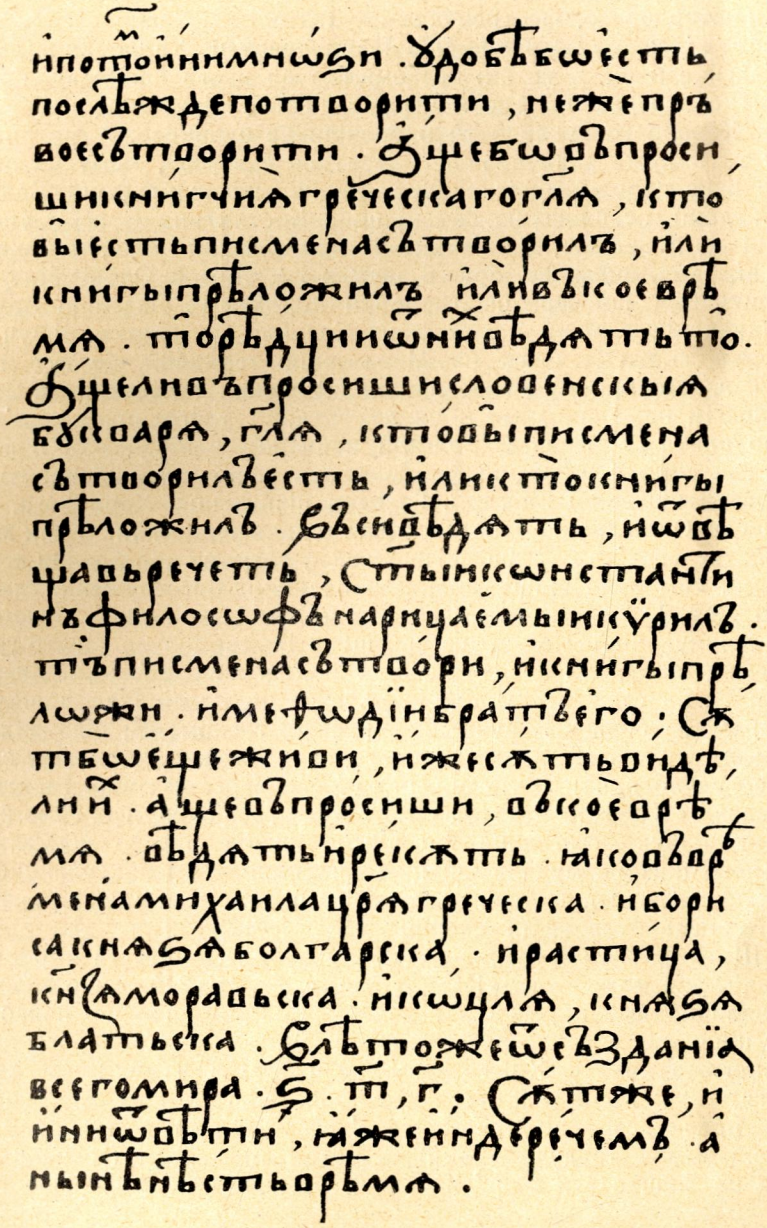
ЛІТЕРАТУРА. И. Срезневскій 1848 р. ст. 31. — О. Бодянскій: О времени происхожденія, 1855 р., ст. 55. — Леонидъ 1891 р. ст. 7. — И. Ягичъ: Разсужденія, 1895 р. ст. 310-311. — С. Вилинскій 1901 р. ст. 100, 103-106, 128-129. — А. Соболевскій: Матеріалы, 1910 р., ст. 131-132. — А. Багрій 1912 р., ст. 68, 253-264. — В. Н. Щепкинъ: Палеографія, 1920 р., ст. 13.

3. ДЕ ПОВСТАЛО ОПОВІДАННЯ ХОРОБРОГО.

Дуже цікаве й важне питання, дé саме було написане Оповідання ченця Хороброго, трудне для вирішення, а то тому, що не маємо давніх списків. Як я вже підкреслював, Оповідання через свій полемічний тон не зберегло свого тексту незмінним, — писарі часом переробляли його та змінювали окремі місця. Через це маємо по різних списках різні місцеві ознаки, іноді одна одній супротивні, а це утрудняє нам справу вирішення, дé саме повстало Оповідання, або хто був з походження чернець Хоробрий.

Але в Оповіданні є одна ознака, що, на мій погляд, може досить виразно говорити про батьківщину ченця Хороброго. В розділі II-м Хоробрий перераховує слова, яких не можна добре написати грецькими буквами, і серед них подає слово ѕ̀кло; розуміти це місце треба власне так, що грецькими буквами не можна передати

[1] Происхожденіе глаголицы, 1913 р., 247.

66. Оповідання ченця Хороброго про письмена, рукоп. XV-го в.

Взірець півуставного кирилівського письма.

Оригінал на папері in 4°, переховується в Бібліотеці б. Духовної Академії в Москві, ч. 145. Знімок натурального розміру. Див. вище ст. 211,3.

слов'янських звуків *б*, *ѕ*, *ж* і т. д. Я звертаю тут увагу на твердження Хороброго, що грецькими буквами не можна передати звука ѕ, цебто зіло; коли б автор Оповідання, чернець Хоробрий вимовляв слов'янське ѕ як *з*, то він не помістив би цього прикладу, бо тоді він легко передав би своє ѕ через грецьке ζ. Виходить, що в вимові ченця Хороброго букви *з* та ѕ бреніли не однаково. А ми знаємо, що *з* та ѕ дуже рано почали зливатися в вимові, чому на письмі часто й не розрізнялися; знаємо також, що в південній Болгарії, в Македонії, особливо на батьківщині Костянтина — в Солунській говірці — ѕ бреніло, як зложений приголосний звук, близько до *дз*. Так само, очевидно, бренів звук ѕ і в автора Оповідання, а це говорить нам, що чернець Хоробрий походив із південної Болгарії чи Македонії, а може й з околиць Солуня. Ця ознака рішуче неможлива, скажемо, десь на Моравській території, бо тут маємо тільки з, а не ѕ, чому в Глаголицьких Уривках Київських та Празьких зовсім не знаходимо ѕ чи *дз*. Старші глаголицькі пам'ятки, що походять із південної Болгарії, звичайно розрізняють ѕ від з.[1]

Так само й історичні факти дають повну змогу виводити Хороброго з південної Болгарії. Головна ціль ченця Хороброго, коли він писав Оповідання — це боротьба з триязичниками. В тих місцевостях, де слов'яни більше стикалися з греками або й жили всуміш із ними, там було більше різних нападків на Богослуження слов'янською мовою та на слов'янську письменність, і самі ці нападки були дошкульніші. Не забуваймо, що в Болгарії було багато грецьких священиків, які й вели пе́ред у поході на слов'янське Богослуження та на слов'янську азбуку. Але не ці голоси були дошкульні болгарам, — болючіші були напади своїх грекоманів; підо впливом грецького духовенства багато болгар хорувало на триязичну єресь, протестувало проти Богослуження на »варварській« мові, і вимагало »правдивої« Служби »святою« мовою — грецькою. Так само й слов'янська азбука, глаголиця, що дійсно досить далеко відбігла від грецького письма, муляла очі цим грекоманам і вони успішно виступали проти неї, ширячи уставне грецьке письмо; тут життєва практичність була на їх стороні.

Що й греки хорували на триязичну єресь, про те я розповів докладно в I томі свого »Кост. і Меф.«, ст. 210-243. А що боротьба з триязичниками велася й на землях Болгарії, про це подає нам дуже цінну відомість перерібка Оповідання ченця Хороброго, з болгарського рукопису XIII-го віку, де читаємо: »Треба вам знати, браття, таке: Коли зберуться два попи, болгарський та грецький, нехай правиться тоді Літургія слов'янська, а грецька не правиться; коли ж обидва (будуть греки) — нехай правиться (грецька), але нехай не лишається слов'янська Літургія, а (тільки) грецька спі-

---

[1] Цікаво, що з і ѕ добре розрізняються в найдавніших українських пам'ятках, бо й сама українська мова від давнього часу добре знає це *дз*, пор. говіркові: дзмій, дзерно і т. ін. Коли б Костянтин справді був використав ті переклади Євангелії й Псалтиря, які знайшов був у Херсонесі, то думку про розрізнення з від ѕ він міг би мати й від них; македонська мова підкріпила цю думку.

ваєтьсяˊ; божˊ болгарськаˊ Літургіяˊ святаˊ, іˊ святийˊ мужˊ їїˊ склав«.[1] Цюˊ самуˊ порадуˊ Берлінськийˊ списокˊ Оповіданняˊ подаєˊ ясніше (П. Лавров: Кирило й Методій 139): »Випадаєˊ вамˊ знати: коли збе-руться двáˊ попи, болгарськийˊ таˊ грецький, нехайˊ правиться слов'янська Службаˊ Божа, аˊ грецька нехайˊ не правиться; коли жˊ вониˊ обидваˊ правлять Службуˊ Божу, нехайˊ не зостанеться слов'янська Служба Божа, іˊ нехайˊ не співатиметься грецька, бо святаˊ єˊ болгарська Службаˊ Божа, адже святийˊ мужˊ склав її«. Оцеˊ правдивийˊ відгомінˊ тієїˊ боротьбиˊ зˊ триязичниками, наˊ тліˊ якоїˊ повсталоˊ наше Оповідання.

Вˊ науціˊ нашійˊ іˊ давнього часуˊ встановилася вжеˊ думка, щоˊ чернецьˊ Хоробрийˊ бувˊ родомˊ іˊ Болгарії, — проˊ цеˊ писали: Калайдович, Срезневський, Бодянський, Вилинський і ін. Цікава думка Соболевського: »Ми не знаемъ, — пишеˊ вінˊ — гдѣˊ жилъˊ Храбръ; какъˊ видноˊ изъˊ егоˊ статьи, онъˊ взялся за перо, чтобы показать противникамъˊ славянской азбуки и письменности — грекамъˊ и грекоманамъ, — что славянская азбука, составленная святымъˊ человѣкомъˊ Константиномъ, нисколько не ниже греческой азбуки, честь изобрѣтенія которой принадлежитъˊ язычникамъ; слѣдовательно, Храбръˊ писалъˊ тамъ, гдѣˊ славянская азбука и письменность подвергались нападкамъˊ и нуждались въˊ защитѣ, гдѣˊ греки были сильны, гдѣˊ славянскіе книжники жили рядомъˊ съˊ греческими. Мы вправѣˊ предположить, что мѣстомъ, гдѣˊ жилъˊ Храбръ, былъˊ греческій Солунь, окруженный славянскими селами, пользовавшійся славянами, какъˊ рабочими, прислугой и т. п., дававшій въˊ своихъˊ монастыряхъˊ пріютъˊ монахамъˊ славянамъ«.[2]

Проф. П. А. Лавров виступив був із гіпотезою, ніби чернець Хоробрий походив із Моравії, або принаймні побував у Великій Моравській Державі. Дійсно, в різних списках є деякі факти, що говорять на користь гіпотези П. Лаврова. Найперше кидається в вічі назва моравського князя — Растиц, а не Ростислав. Форма »Растиц« — це скоріш західньослов'янська форма, звичайна в латинських літописах.[3] Знаходиться ця форма в декількох давніших списках. Як вона попала до списків Оповідання? Я думаю, що найдавніший відомий нам список Оповідання, список 1348 р., дійшов до нас досить далекий від оригіналу, дійшов із вставками та перерібками, що так легко могло статися з твором полемічним. Не виключаємо, що болгарський список 1348 р. — це список якогось тексту моравського, до якого вставлено декільки характерних західньослов'янських ознак. Я думаю, що в первісному оригіналі Оповідання згадки про князя Ростислава та Коцела могло й зовсім не бути, — для болгарина вистачало назвати Михаїла та Бориса;

---

[1] И. Ягичъ: Разсужденія, 1895 р., ст. 305.

[2] »Богословская Энциклопедія« 1909 р., т. X ст. 221. Те саме повторив Соболевський і в своїх »Матеріалы и изслѣдованія« 1910 р., ст. 132.

[3] Ляпуновˊ, правда, в »Archiv« 1904 р., т. 26 ст. 564-568 доказує, що форма »Растиць« це й є власне південнослов'янська, а не західня форма; Ільїнський Гр. в »Виз. Врем.« 1904 р., т. XI ст. 750-751 перечить цьому.

і вже пізніше вставлено сюди місцевими авторами своїх князів[1] — Растиця та Коцела, а тому ці назви стрічаємо не по всіх списках.

В Бреславськім спискові XVI-го віку знаходимо фразу, що з-посеред слов'янських буков »четыры между десятма[1] подобна греческым«; це »четире между десятма« дуже старий вираз, тепер відомий у чеськім, як 24. Крім цього, в цім саме спискові Растиця названо не князем, а царем. Я не надаю особливого значення цим виразам, що знаходяться в пізнішім спискові,[2] — їх легко міг вставити писар у Моравії чи в Чехах із своїх особистих побуджень. Це тільки свідчить нам, що Оповідання ченця Хороброго було популярне на всіх слов'янських землях, і скрізь його потроху переробляли. Зрештою, цю форму »четире между десятма« за останній час знайдено й по інших слов'янських пам'ятках (див. »Белешке« С. Кульбакина ст. 49-50), а тому не можна вважати її тільки за західньослов'янську. Таким чином існування західньослов'янських рис ув Оповіданні стає сумнівним, чому вже й П. Лавров у своїй останній праці: »Кирило й Методій« не настоює на своїй попередній думці.

Але цікавіша й трудніша ось ця загадка, на яку звертаю тут увагу. В розділі VI Оповідання цитує чернець Хоробрий з Євангелія Івана 19.20 місце про таблицю над розп'ятим Христом, цитує не дослівно, а з пам'яти: »БѢ дъска написана жидовьскы и римьскы и елиньскы«; тут кидається в вічі, що автор, чи скоріш писар, ставить назву латинської мови перед грецькою, тоді як по всіх давніх і пізніших слов'янських Євангеліях цитація якраз навпаки.[3] Те саме він робить у тім самім VI-м розділі трохи нижче при перерахуванні мов. Отже, хтось Євангельський текст змінює, і назву грецької мови ставить на самім кінці; чи зробив це автор чи пізніший писар?

Те саме знаходиться ще й на початку Оповідання, в розділі II-м, — тут говориться, що словяни, по охрищенні, писали »римьскаме и греческыми писмены«. Знову римськими перед грецькими, хоч далі говориться виключно про все грецьке й рішуче нічого латинського — ні азбуки ні перекладів — не згадується; і тут це »римьскаме« чи не вставка того ж моравянина?

В цілім Оповіданні ніде ні одного слова нема про Мефодія, скрізь говориться тільки про Костянтина, скрізь підкреслюється, що це він сам усе зробив. В III-м розділі читаємо, що Костянтин для слов'ян »сътвори 38 писменъ«, те саме в V розділі: »створи св. Кирилъ 38 писменъ«, знову без Мефодія. А в VII-м розділі вже рішуче підкреслено: »А словѣньскыя книгы единъ св. Ко-

---

[1] Про цю числівникову форму див. у »ЖМНПр« 1902 р. ч. 393 ст. 195-197.

[2] П. А. Лавров знайшов вираз „четꙑри мѣждꙋ дѣсѧтма“ і в спискові Хиландарського збірника N 482 (329), див. »Zbornik u slavu V. Jagića« 1908 р. ст. 357.

[3] З давніх Євангелій ті вирази, які знаходимо в Хороброго, а саме — »жидовьскы« та »дъска« знаходимо тільки в Київським-Архангельськім 1092 р., Юрьївськім 1118 р., Мстиславовім XII в. та Добриловім 1164 р.

стантинъ, нарицаємый Кирилъ, и писмена створи, и книгы прѣложи въ малѣх лѣтѣх«. Мефодія тут не тільки не названо, але й ужито слова єдинъ. Нарешті, в IX-м розділі читаємо власне те саме: »Св. Костантинъ Философ, нарицаємый Кирилъ, той намъ писмена створи и книги прѣложи«, але до цього тут добавлено ще: »и Мефодіє, братъ єго«. Цей кінець я вважаю за вставку, бо він пришитий тут білими нитками й протиречить тому, що вище три рази було сказане про одного тільки Костянтина. Думаю, що Мефодія пришив тут той саме латинник-мораванин, який Євангельський текст переробив так, що грецька мова опинилася на останньому місті, а латинська поперед неї, і який в II-м розділі вставив слово »римьсками«.

Думати, що чернець Хоробрий був мораванин, не можливо не тільки з вищенаведених причин, але ще й з самого змісту Оповідання. Дійсно, в Моравії, за час праці тут св. братів і зараз по їх смерті, точилася завзята боротьба триязичників проти слов'янського Богослуження; отож, твір, подібний до Оповідання ченця Хороброго, легко міг повстати в Моравії. Міг повстати, але зміст його мусів бути тоді інший, відповідний до моравських умов. Триязичниками в Моравії були німці-латинники; уявім собі, що Хоробрий писав у Моравії, доказував, що грецькі письмена склали »еллини погани«, — чи ж ці латинники і без того не були ліпшої думки про все грецьке? Чи ж латинникам у Моравії (грекоманів тут не було) треба було розповідати, як повстала грецька азбука та переклади? На закиди, що Костянтин свої переклади »нѣсть устроилъ добрѣ«, чи ж можна було для латинників подавати доказ, що і в греків переклади не відразу були добрі? Чи ж би це переконало латинників, які про грецькі переклади ніколи не мали доброї думки? Кого з латинників переконала б заява, що рідко хто з греків знає, хто їм азбуку склав та переклади зробив, між тим як слов'янські грамотії усі це знають про свою азбуку та переклади? Отож, зміст Оповідання виразно говорить, що повстати в Моравії ні в якім разі воно не могло; для нього найліпші умовини, як я вище оповідав, — південна Болгарія.

ЛІТЕРАТУРА. П. Лавровъ, »Извѣстія«, 1901 р., ст. 287-289, т. VI кн. I. — С. Вилинскій 1901 р. ст. 99-102. — А. Соболевскій, »Богослов. Энциклоп.« 1909 р. т. X ст. 221-222. — Соболевский: Матеріалы и изслѣдованія, 1910 р., ст. 132. — А. Багрій 1912 р. ст. 68, 265.

4. ПРОТИ КОГО ПИСАВ ЧЕРНЕЦЬ ХОРОБРИЙ.

Оповідання ченця Хороброго — це твір яскраво полемічний, написаний в оборону слов'янської азбуки та слов'янських перекладів, цебто написаний в оборону праці св. Костянтина. Але проти кого його написано? Хто нападав на працю св. Костянтина?

В науці встановилася була думка, ніби чернець Хоробрий написав своє Оповідання проти греків. »Статья Храбра — пише Ягіч —

безспорно направлена противъ грековъ, которые въ ней изображены, какъ противники славянской письменности, относившіеся враждебно къ этому явленію новому, еще непривычному. Противъ нихъ вооружился Храбръ всѣмъ запасомъ тогдашней учености византійской, насколько она была ему доступна и извѣстна«.[1]

Зовсім нову думку в цім питанні у 1901-го р. висловив В. Погорілов. Він заявив: »Не противъ грековъ писалъ Храбръ свой памфлетъ, такъ какъ они не стали бы и читать по-славянски, и не противъ греческаго письма, а противъ славянъ, приверженцевъ всего греческаго, и противъ вводимаго ими грецизирующаго письма (т. е. кириллицы)«.[2]

Отож, чернець Хоробрий писав, звичайно, не стільки проти самих греків, скільки проти грекоманів, яких було за того часу дуже багато. Як я оповідав уже, чернець Хоробрий жив десь у південній Болгарії, в Македонії, а тут грецький вплив був реальний і надзвичайно сильний. Серед слов'ян працювало багато грецьких священиків, що слов'янської мови добре не знали і з грецьких патріотичних почувань обстоювали Богослуженя грецькою мовою. Ці грецькі священики були такі самі запеклі триязичники в Болгарії, як німці в Моравії. Вони скрізь навчали, що святих мов тільки три, — жидівська, грецька та латинська, як про те свідчить напис Пилатів над розп'ятим Христом, див. Єв. Івана 19. 20 і Луки 23. 38. Ці пилатники, як назвав їх св. Костянтин, ширили думку, ніби Бог не послухає молитов »варварською« мовою, і тому слов'янські Богослуженя даремні. Звичайно, для малоосвіченого народу це були доводи дуже переконливі, особливо там, де слов'яни жили з греками всуміш, бо слов'яни бачили, що культурніші греки (»пани« по нашій термінології) правлять у себе »святою« грецькою мовою, а їм правиться їхньою мовою »базарною«. Тому агітація греків, особливо грецьких священиків, мала успіх поміж болгарами, і число прихильників грецького Богослуженя — свідомих чи несвідомих — не було мале.

Ці триязичники виступали не тільки проти самої Служби слов'янською мовою, — виступали вони й проти перекладів св. Письма на цю мову та проти слов'янської азбуки, — бо це ж ці останні були причиною повстання Богослужень слов'янських. Триязичники-грекомани піддавали переклади Костянтина суворій критиці, і знайшли там, на свою втіху, не мало недокладностей, що вони й використовували для своїх агітаційних цілей. Очевидно, ці напади триязичників на переклади Костянтина були слушні, бо навіть Хоробрий не боронить свого вчителя, а тільки відбивається тим, що й грецькі переклади »такожде многажди суть постраяли, — Акилла и Симмахъ, и потомъ ини мнози«, та додає до цього загальну фразу: »Удобѣє бо єсть послѣжде потворити, неже первоє створити«.

Не виключена можливість ще й інших нападок. Того часу,

---

[1] Разсужденія, 1895 р., ст. 311.
[2] »Извѣстія«, 1901 р., т. VI кн. 4 ст. 342.

коли писав чернець Хоробрий, стосунки між церквами східньою та західньою були дуже напружені, особливо в Болгарії. Болгарський цар Борис (див. в І т. мого »Кост. і Меф.« ст. 260-265, 300) хотів був організувати собі незалежну церкву, піддану тільки папі, і тому 866 р. прибуло було до Болгарії багато латинського духовенства, яке почало в нелояльний спосіб виводити з Болгарії все грецьке, а разом виганяти й священиків, яких тут застало. Борис просив прислати до Болгарії окремого незалежного архієпископа, але папа справу проволікав, на прохання болгар не погодився, і справа кінчилася на тому, що 869-870 р. цар Борис віддав болгарську церкву під управу царгородського патріярха. А тепер вже грецьке духовенство почало виводити все латинське, принесене сюди з Риму: вигнане було, звичайно, і все латинське духовенство.

Отож, у Болгарії існувала дуже дражлива нехіть до всього, що зв'язане було з Римом, а на цьому тлі триязичникам так легко було вести певну агітацію проти Костянтинових перекладів, як поблагословлених у Римі, агітувати навіть проти самого Костянтина, а особливо проти Мефодія, посвяченого в Римі. Може через це чернець Хоробрий ані словом не згадує про Мефодія, усе приписуючи Костянтинові, висвяченому в Царгороді (одну згадку про Мефодія в IX-м розділі вважаю за очевидну вставку).

В іншому положенні знаходилася справа окремої слов'янської азбуки; кажу в іншому, бо проти неї могли виступати й інші суспільні кола з практичних міркувань. Глаголиця, яку впорядкував ув Костянтин, була мало практична власне в Болгарії, особливо на півдні її, де болгарська людність близько стикалася з грецькою. Знання грецької мови серед болгарської інтелігенції було реальне й не рідке; звичайно, ця інтелігенція користувалася переважно письмом грецької літератури, цебто головно уставним, була до нього близько призвичаєна, і тому Костянтинове впорядкування спеціяльно слов'янського письма було їм мало зрозуміле та немиле.

Розпочався в Болгарії певний похід на глаголицю, який особливо прибрав сили зо зростом культурного впливу Греції. А зріст культури сусіда часто веде й до зміни алфавиту, коли вони різні. До практичних закидів про незручність глаголиці грецькі священики та триязичники могли пускати й демагогічну поголоску, що глаголиця — це ж письмо, яке папа поблагословив був у Римі, а це, в дражливих тодішніх відносинах, мусіло мати не абиякий вплив. Та й самі болгари бачили величність грецького літургічного письма, і саме собою могло повстати в них бажання мати такі книги й у себе.

І Костянтинове письмо, глаголиця, почало потроху здавати свої позиції. Почала ширитися думка, що найліпше б установити для слов'янського письма уставне грецьке письмо.

Оце був той культурно-історичний грунт, на якому повстало Оповідання ченця Хороброго про письмена. Чернець Хоробрий, може сам учень Костянтинів, був гарячий прихильник Костянтинових ідей, — Богослуження живою мовою, й усього, що з того випливало, — окремої літератури, окремих перекладів св. Письма. Сам

патріот болгарський, якому напевне добре далися в знаки напади триязичників, як західніх так і східніх, чернець Хоробрий продовжував ідеї Костянтинові далі, і хотів би бачити й зовсім окрему слов'янську азбуку. Гірко було йому чути й зносити не тільки напади триязичників на все, що зв'язане було з Костянтином, але й їхній триюмф, скажемо, в справі заведення уставного письма (кирилиці) до болгарської письменности.

Проти всього того, що робилося, треба було боротися. Людей такої думки, як Хоробрий, було не мало, — треба було дати їм до рук зброю, якою б вони з успіхом боронилися проти нападів триязичників. І тому й написав чернець Хоробрий своє Оповідання про письмена, як підручника для однодумців слов'янофілів проти нападів триязичників. Це проти триязичників-грекоманів, не тільки чужих, а більше своїх, направив чернець Хоробрий своє Оповідання. Виступ був дійсно смілий, бо ж поміж грекоманами було тоді багато сильних людей, і тому традиція назвала незвісного автора Оповідання Хоробрим.

Наприкінці свого Оповідання чернець Хоробрий пише: »Суть же и ини отвѣти, яже и инде речемъ, а нинѣ нѣстъ врѣмя«. Думаю, що дійсно була спеціяльна література, направлена проти триязичників; як казав я в І томі свого »Кост. і Меф.«, ст. 258, той диспут у Венеції, про який розповідає нам Життя Костянтина в 16 розділі, — то окрема праця проти триязичників, яку написав може сам Костянтин, а може хтось із його учнів. Знаменним у цьому відношенні зовсім однакові напади триязичників, як їх висловлено на початку ЖК[16] і в Хороброго в VI-м розділі, — Хоробрий випускає тільки перерахування отців західньої церкви, незручних у творі на землях грецької культури. А це в'яже ченця Хороброго з автором Життя Костянтина більш, ніж тільки єдність думок. Зазначу ще, що й початок Оповідання про письмена має дещо спільне з початком ЖК та ЖМ.[2]

Правда, між Оповіданням Хороброго й Життям є одна велика різниця в самому світогляді. В Оповіданні Хоробрий гаряче виступає проти думки триязичників про божественне походження азбук. »А дроузии мнять, яко Богъ намъ єсть створилъ писмена, и не вѣдятся, что глаголюще, окааннии«. А між тим, у Життях власне й проводиться думка про божественне повстання слов'янської азбуки. В ЖК[14] це ще не висловлюється прямо: як приступив Костянтин до складання азбуки, то »въскорѣ же ся єму Богъ яви, послушая молитвъ своихъ рабъ, и абиє сложи письмена«. Але в ЖМ[5] уже рішуче заявляється: »Тоу яви Богъ Философоу словѣньскы кънигы«. Чи не говорить це про те, що зазначені місця в Життях писані проти твердження триязичників?

5. ЧЕРНЕЦЬ ХОРОБРИЙ БОРОНИТЬ ГЛАГОЛИЦЮ.

У своїм Оповіданні про письмена чернець Хоробрий ніде не говорить виразно, яку саме азбуку він боронить; а між тим питання це дуже важливе, бо в залежності від його вирішення вирі-

шується питання, яку саме азбуку впорядкував був Костянтин, — глаголицю чи кирилицю. З приводу цього питання чимало писано, багато виставлено різних гіпотез, і наука сьогодні звичайно твердить, що чернець Хоробрий боронить глаголицю; так думають: Шафарик, Ґануш, Абіхт, Фортунатов, Погорілов, Вилинський, Щепкин, Кульбакин, Вайс і багато інших; правда, не бракує й оборонців погляду, що Хоробрий у своїм Оповіданні має на оці кирилицю, напр: Соболевський, Лавров та інші. Боронячи завжди давність глаголиці, в цім питані Ягіч не зайняв виразного становища, підкреслюючи, що йому не ясно, який саме алфавит боронить чернець Хоробрий.

Усе те, що говорив я досі в цій праці, в оповіданні про глаголицю та кирилицю, переконує мене в тім, що Костянтиновим письмом треба вважати тільки глаголицю, отож із цього погляду й те письмо, що його боронить чернець Хоробрий, могло бути тільки письмо глаголицьке. Подаю тут на це докази.

1. Чернець Хоробрий боронить Костянтинове письмо, як ми бачили, від нападів триязичників-грекоманів, що доводили, ніби тільки письмена »жидовьскы и римьскы и еллиньскы иждекони суть и прияты суть Богомъ«. Цей напад триязичників був би зовсім беззмістовний, коли б Хоробрий боронив кирилицю, бо ж кирилиця — це те саме уставне грецьке письмо, і нікому з триязичників і в голову не прийшло б нападати на нього, бож то письмо своє. Пізніше, коли скрізь у Болгарії запанувала кирилиця, греки хвалькувато витикали болгарам, що ті користуються їхнім письмом; так, у болгарській перерібці Оповідання про письмена читаємо за списком XIII-XIV-го віку, що »глаголють греци безумнии, яко от наших ся книгъ извѣла словѣньскаа книга«.[1]

2. Чернець Хоробрий, виступаючи проти грекоманів, розповідає, як поволі повставала грецька азбука, і показує, що її склали »еллини погани«, цебто нехрищені греки, і хвалиться тим, що »словѣньскаа писмена святѣйши суть и честнѣйши, — свят бо мужъ створилъ я єсть«. Коли б чернець Хоробрий писав кирилицею й боронив кирилицю, то він не смів би написати такої похвали Костянтиновим буквам, бо на це йому кожний по-грецькому грамотний болгарин показав би, що то ж письмо не Костянтинове, а грецьке уставне, і вийшла б не похвала, а тільки сміх.

3. Чернець Хоробрий оповідає, в розділах 1-3, що напочатку, до охрищення, слов'яни не мали впорядкованого письма й користалися тільки чертами та різами; пізніш, коли охристилися, то довгий час невпорядковано писали »римьскыми и греческыми писмены«. І тільки згодом змилувався над слов'янами Бог і послав їм Философа Костянтина, який і »сътвори имъ« 38 письмен. Вдумайтеся в ці три розділи й спиніться на значенні »сътвори«, і стане ясно, що Хоробрий рахує за Костянтинове письмо не кирилицю, а тільки глаголицю. Дійсно, коли б Костянтин упорядкував був кирилицю, тоді ніяк не можна було б сказати, що він »створив« 38 буков для слов'ян: усякому, хто порівняє давню кирилицю з то-

[1] Ягичъ: Разсужденія, 1895 р., ст. 304.

дішнім грецьким уставним письмом, видно відразу, що впорядчику кирилиці не було чого »сотворяти«, та ще до того аж 38 буков, — нового в кирилиці дуже мало. Чернець Хоробрий, кажучи, що охрищені слов'яне перше писали грецьким письмом, а пізніш Костянтин »сотворив« їм 38 буков, протиставить письмо грецьке й Костянтинове, як письма різні. А це все ясно свідчить, що Хоробрий за Костянтинове письмо вважає тільки глаголицю, а не кирилицю, бо ж кирилиця давнішого часу, — зовсім уставне грецьке письмо.

4. Два списки Оповідання ченця Хороброго — Московський XV в. та Бреславський XVI віку, в розділі IV-м подають цілу Костянтинову азбуку, — перше 24 букві грецьких, а потім 14 слов'янських, подають, звичайно, кирилицею. Отже, ніби доказ, що Костянтинова азбука — це кирилиця. Але таке перерахування — це пізніша вставка, якої не знають старші списки; напр. у списку 1348 р. подано тільки 4 перших букві, та й те чи не вставка. Як я вже звертав був увагу, до Оповідання, як до твору виразно полемічного, писарі внесли немало доповнень та змін; тому нема нічого дивного, що в двох списках XV-го віку знаходимо вставки з перерахуванням буков пізнішої кирилиці; але цікаво, що це перерахування в зазначених списках не однакове, а це вже свідчить, що повстали ці вставки незалежно одна від однієї. Писар, списуючи місце з Оповідання, де говорилося: »се же суть писмена словѣньскаа, сице я подобаѣть писати и глаголáти«, і приймаючи це не за підсумок сказаному вище, як треба цей уступ розуміти, а за нове речення, природно бажав дати своє доповнення, і вносив азбуку того народу, де він писав. Отож, як бачимо, те перерахування Костянтинових буков, яке знаходимо часом в Оповіданні, нічого не доводить, як вставлене пізніш.

Правда, є один факт, який ніби свідчить, що в оригіналі Оповідання ченця Хороброго могло бути перерахування буков, а саме, — в грецькій граматиці Псевдо-Феодосія, з якої безумовно користався Хоробрий, перераховано 16 буков початкової грецької азбуки. Але остаточне вирішення цього питання, як і багатьох інших, можливим стане тільки тоді, коли буде знайдений якийсь старіший список Оповідання.

5. В болгарській перерібці XIII-XIV віку Оповідання Хороброго подається азбучний акростих, і тут по *и* читаємо: »Г. гемоноу ме прѣдасте«. В глаголицькій азбуці по *и* йде дерв, цебто буква для зазначення м'якої грецької γ (див. мал. 20), тому можна думати, що й тут »гемоноу« (народня форма зам. »игемоноу«, пор. Lexicon palaeoslovenico Міклошіча ст. 127) було написане через дерв, а це веде до припущення, що оригінал Оповідання був глаголицький.[1] Правда, це маємо тільки в одній перерібці, перерібці болгарській, де й у кирилиці вживано дерва.

6. Чернець Хоробрий у своїм Оповіданні три рази зазначає, що Костянтин »сотворив« для слов'ян 38 буков, див. розд. III і V

[1] Пор. »ЖМНПр« 1902 р. ч. 339 ст. 201-202.

Може це число 38 дає змогу сказати, який саме алфавит розумів Хоробрий? На жаль, справа якраз тут дуже заплутана. В V розділі Хоробрий обороняється проти закидів, нáщо Костянтин склав аж 38 письмен, коли греки мають тільки 24, і розповідає, що й у греків 38 значків, а саме: 24 основні букви, 11 двоголосних і 3 числові знаки, а разом — 38, »тѣмже по тому подобно и въ тойжде образъ створи святый Кирилъ 38 писменъ«. Цебто: в Кириловім алфавиті були букви основні, двоголосні та числові.

Число 38 буков для кирилиці рішуче було б замале; в найперших пам'ятках кирилівських число буков дуже велике; напр. ув Остромировій Євангелії їх аж 46; знаємо, що в кирилиці були вже ѣ та ѫ, а це збільшує кирилицю. Була в кирилиці й розвинена система йотованих голосних, але якою була вона в початковій кирилиці — не знаємо.

Легче число 38 стосувати до глаголиці, бо в ній, особливо на початку, дійсно було не багато буков. Алфавит глаголицький складався в першу чергу з буков для тих звуків, що були й у мові грецькій; не треба тільки думати, що таких буков було 24, — цього більшість списків не подає; тільки списки Московський та Бреславський зазначають, що в Костянтиновім алфавиті було 24 букві подібні до грецьких та 14 »по словѣньску языку«, але ці місця, як ми бачили, то вставки. Крім цього, в глаголицькім алфавиті були букви для своїх слов'янських звуків, — частину їх подає Хоробрий у розділі II, а саме: б, ж, ѕ, ц, ч, ш, ъ (ѣ), ѫ, ю, ѧ — всього 10 буков. Початковий глаголицький алфавит Костянтина, на мою думку, мав ось ці 38 буков: а, б, в, г, д, е, ж, ѕ, з, і, и, ћ, к, л, м, н, о, п, р, с, т, оу, ф, х, ѡ, щ, ц, ч, ш, ъ, ы, ь, ѣ (ѫ), ю, ѧ, ѫ, ѣ, ѵ; до алфавиту вводжу *щ* тому, що в глаголиці це й цифра 800; йотованих буков в розділі II-м поміж спеціяльно слов'янським не зазначає Хоробрий зовсім, коли не рахувати слова ѫдь, яке у Хороброго було написане з трикутниковим початковим ѧ.

Отже, як бачимо, хоч число буков 38 не говорить виразно про Костянтинову азбуку, проте це число без порівняння легче застосувати до глаголиці, ніж до кирилиці (пор. вище на ст. 161 азбуку, складену на основі азбучної молитви Костянтина Болгарського). Академік Ф. Фортунатов про це питання твердить: В початковій кирилиці »всѣхъ буквъ было больше 38; свидѣтельство Храбра о 38 буквахъ въ славянскомъ алфавитѣ, изобрѣтенномъ Кирилломъ, какъ примѣняющееся только къ глаголицѣ, не къ кириллицѣ, даетъ намъ право думать, что первымъ книжнымъ старославянскимъ письмомъ была глаголица«.[1]

7. Чернець Хоробрий у розділі VI-м свого Оповідання підкреслює, що греки мали 3 осібні знаки для цифр, які входять у число 38 грецьких значків. Коли б Хоробрий говорив про кирилицю, то мусів би так само в число 38 зарахувати й ті три знаки цифрові, які були в кирилиці, як і в грецькім письмі, а саме: ѕ для б:, ҁ чи коппа для 90 і сампі для 900 (див. мал. 20), а зарахувавши їх

[1] »Извѣстія« 1913 р., т. XVIII кн. 4 ст. 252-253.

в число 38, маємо замало знаків для буков. Глаголиця осібних значків для цифр не мала, тому в ній всі 38 значків, — то й букви для звуків. Підкреслюючи, що в грецькім письмі є три значки цифрові, Хоробрий не говорить того про алфавит Костянтинів; коли б то була кирилиця, то Хоробрий не замовчав би, що й у кирилиці так само є три цифрові значки.

8. Оборонці старшинства кирилиці звертають особливу увагу на твердження Хороброго в III-м розділі: Костянтин склав для слов'ян 38 письмен, »ова убо по чину греческыхъ писменъ, ова же по словѣньстѣй рѣчи«; вони це місце перекладають так, що Костянтин склав для слов'ян 38 буков, одні за *формою* грецьких письмен, а другі за слов'янською мовою, і з цього виводять, що Хоробрий говорить тут про кирилицю, цебто, що Костянтин склав кирилицю. Але так розуміти вираз »по чину« не маємо жодних підстав, бо в церковнослов'янських пам'ятках слово **чинъ** визначає тільки порядок, устав, система, лат. ordo, грецьке τάξις; пор. у Луки 1, 8: »служащу єму въ чину чреды своєя«, або I Кор. 14, 40: »вся же благообразно и по чину да бываютъ«. Слово »чин« не визначає вигляд чи форму. Крім цього, з III-го розділу не можна виривати тільки одне це речення, бо цілий контекст найвиразніш говорить, що тут »по чину« — це по розкладу чи за порядком буков у цілій азбуці. Справа йде про те, що Костянтин поділив усі букви слов'янські на дві групі: до першої відніс ті, що визначали спільні з мовою грецькою звуки й їх розподілив у такім самім порядкові, як ідуть і в азбуці грецькій; до другої групи відніс букви для означення чисто слов'янських звуків, і в цій групі, треба замітити, ніколи сталого порядку нє було.

9. Поміж ученими часом нема однозгідности в розумінні розділу VIII-го, а саме речення: »Аще ли кто речеть, яко нѣсть устроилъ добрѣ, понеже ся постраяють и єще«, — це речення часом розуміють так, ніби тут говориться про перерібку Костянтинової азбуки. Таке розуміння цілком не відповідає правді, бо мова тут іде не про букви, а про Костянтинові переклади. Цього речення не можна вихоплювати з контексту, а треба брати разом із відповіддю Хороброго: »Отвѣтъ речемъ симъ: и греческы такожде многажди суть постраяли, — Акілла и Сіммахъ, и потомъ ини мнози. Удобѣє бо єсть послѣжде потворити, неже первоє створити«. У відповідь, як бачимо, Хоробрий вказує на Акіллу та Сіммаха, а це ж були перекладачі Старого Завіту з єврейської на грецьку мову. Не забуваймо, що Хоробрий боронить від нападків не тільки Костянтинів алфавит, але й його переклади (через це може в IX-м розділі й Мефодія добавлено).

Навіть у новий час Баласчев у своїй праці про св. Климента розуміє це місце так, ніби перероблювано слов'янську азбуку, а робив це Климент; звичайно, таке розуміння не має під собою міцніших підстав.[1]

[1] П. Лавров (Кирило та Методій ст. 143-144) і тепер хоче бачити тут також азбуку: »Ми схиляємось прикладати ці слова (про Акіллу й Сіммаха) не тільки до справи перекладу, ба й до письмен«. Те саме він твердив у »Палеографическое обозрѣніе кирилловскаго письма« 1915 р., ст. 2.

10. При читанні Оповідання ченця Хороброго вражає нас те, що він говорить тільки про одну азбуку, Костянтинову, тоді як найдавніші слов'янські пам'ятки знають дві азбуки — глаголицю та кирилицю. Часом пишуть, ніби Хоробрий знав дві азбуки, але для більшої сили своїх доказів про одну замовчав. Прийняти таку думку рішуче не можемо: коли б Хоробрий про одну з двох азбук замовчав, то хіба цієї його неправди не замітили б ті, проти кого написане Оповідання? Триязичники, проти яких виступає Хоробрий, уміли оборонятися напевне ліпше від прихильників Костянтина, а тому мовчанка про другу азбуку, коли б вона тоді існувала, рішуче не можлива. Я такої думки, що за час життя Хороброго, тоді, коли писав він своє Оповідання, впорядкована була тільки азбука Костянтина, глаголиця; друга ж азбука, кирилиця, певне існувала тоді, але не була ще остаточно впорядкована, а тому Хоробрий не тільки не приймає її на увагу, — він, власне, виступає проти неї, як азбуки грецької. А коли кирилиця за час Хороброго не була ще впорядкована, то це й зайвий доказ на те, що чернець Хоробрий жив у дуже близький до св. Костянтина час.

Оце ті підстави, які можна подати на доказ, що чернець Хоробрий боронить глаголицю, а не кирилицю; а коли він боронить глаголицю, то виходить, що Костянтиновим письмом була глаголиця.

ЛІТЕРАТУРА. Срезневскій 1848 р., ст. 44-48. — П. Шафарикъ: О происхожденіи, 1860 р., ст. 14, 21. — Викторовъ: 1859 р., ст. 111-112, 114, 147-148. — Е. Голубинскій 1885 р., ст 223-224. — И. Ягичъ: Разсужденіе, 1895 р., ст. 303-304, 315-318. — Баласчевъ, 1898 р. — П. Лавровъ, »Визант. Временникъ« 1899 р., т. VI ст. 546-547. — Вилинскій 1901 р., ст. 108, 121-126, 129, 130. — Лавровъ, »Извѣстія« 1901 р., т. VI кн. 1 ст. 288-289. — В. Погорѣловъ: 1901 р., ст. 340-344. — И. Ягичъ: Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 117. — А. Багрій: 1912 р., ст. 265-267. — Ф. Фортунатовъ: Происхожденіе глаголицы, 1913 р., ст. 247-249, 252-253. — Кульбакинъ: Грамматика, 1913 р., ст. 21. — Щепкинъ: Палеографія, 1920 р., ст. 13. — С. Кульбакинъ: Белешке, 1935 р., ст. 54-57, 77.

6. ОКРЕМІ ЗАМІТКИ ДО ОПОВІДАННЯ ПРО ПИСЬМЕНА.

1. В І-м розділі Оповідання чернець Хоробрий подає надзвичайно цінне свідчення, що слов'яни, поки не охристилися, вживали, як письма, черт і різ; про них див. вище в розділі III-IV. При допомозі цих черт і різ слов'яни »чьтѣху и гатааху«. Слово »чьтѣху« Ягіч розуміє як »рахували«: »Глаголъ »чьтѣху« — пише він — говоритъ безспорно о простом исчисленій, т. е. по числу черточекъ исчислялось все то, для чего помѣтки этого рода требовались«[1]. Слово »чьтѣху« знаходиться по всіх списках, а тому звужувати його до простого рахування трудно; могли цими чертами та різами й читати. »Гатааху«, в інших списках »гадааху« — гадали, цебто пояснювали при допомозі цих значків, може й при якихсь ритуальних потребах.

[1] »Энциклопедія Слав. Филологіи«, 1911 р., вип. 3 ст. 26.

2. В II-м розділі Оповідання дає нам надзвичайно цікаву відомість про те, що слов'яни, коли охристилися, то вживали для своїх потреб грецького та латинського письма. Вираз »крестившежеся« не треба розуміти так, що це аж по офіційнім охрищенні цілого народу, — ні, це треба розуміти так, що з початком християнства поміж слов'янами почало ширитися в них і грецьке або латинське письмо. Отже, слов'яни ще до Костянтина вміли вже писати, тільки письмо їхнє було не впорядковане. »И тако бѣша многа лѣта«, додає Хоробрий, і ця замітка його дуже важлива, бо показує, що задовго до Костянтина слов'яни вживали вже й грецького письма. Т. зв. Фрейзингенські Уривки свідчать, що могли вживати й латинського письма.

3. В VI-м розділі Оповідання читаємо: »Друзіи же глаголють, яко Богъ намъ єсть створилъ писмена«. Пізніше повстала й слов'янська легенда про божественне походження азбуки, т. зв. Солунська Легенда, див. вище, розділ VII, ст. 76-77.

4. Наприкінці IX-го розділу в Оповіданні читаємо, що Костянтин азбуку склав і переклади зробив р. 6363-го від створення світу. Як розуміти цю дату? Річ у тім, що вдавнину було два календарі: Царгородський рахував від створення світу 5508 років, і Олександрійський, що рахував від створення світу кругло 5500 років. Отож, рахуючи за Царгородським календарем, Костянтин склав свою азбуку в 6363-5508 = 855 році, а рахуючи за Олександрійським, у 6363 5500 = 863 році. Якої ж дати триматися? Остаточної відповіді на це не маємо.

Деякі вчені, напр. А. Дювернуа, Голубинський, Соболевський, Вайнгарт і ін. признають, що чернець Хоробрий рахував за Олександрійським календарем, а тому за рік повстання Костянтинового письма вважають 863-й рік. Думаю, що 863-й рік був би трохи запізний для упорядкування азбуки, бо в 863 р. Костянтин був уже в Моравії. Історичні обставини життя Костянтина, які я розповів в I томі свого »Кост. і Меф.«, не перечили б і 855-му р. Правда, інші джерела, напр. ЖК[14] та ЖМ[6] упорядкування азбуки відносять на час перебування моравських послів у Царгороді, цебто десь на 862 рік, — цей рік найкраще приймати, як дату остаточного впорядкування слов'янської азбуки. Свідчення літописця Нестора, що Костянтин склав азбуку вже на Моравах, цебто десь в 863-864 році, протиречить історії Моравської Місії й не може бути прийняте. Дата 6363 повторюється по всіх списках, і тільки один Московський з XV в. дає 6303, цебто з пропуском цифри десятків 60, що звичайно пояснюється тим, ніби цей список — список із глаголицького, бо глаголицею не могли передати кирилівського ѯ = 60; але, здається, простіш тут бачити простий помилковий пропуск.

Дата Хороброго підтверджується ще зазначенням, що Костянтин азбуку склав і переклади зробив за грецького царя Михаїла, та за князів — болгарського Бориса, моравського Ростислава та блатенського Коцела. Коли приймати дату Хороброго за 855 рік, то суперечним буде тут згадка про Коцела, бо він вступив на паннонське князівство тільки в 861 році (а може й про Михайла,

що самостійно, без матері, став царювати з 857-го року). Але треба пригадати, що по списках Оповідання князів перелічується не однаково, — в деяких списках їх зазначають не всіх; думаю, що окремі писарі могли й добавляти пізніш імена князів, особливо своїх земель, а в оригіналі їх могло бути менше, може тільки Михаїл та Борис. Пор. звістку Рум'янцівського Пролога, що азбуку Костянтин склав »в лѣто 6363 во дни Михаила царя греческаго и во дни князя Рерика (Рюрика) Новгородцкаго« (П. Лавров: Кирило... 145).

Маємо ще одне цінне підтвердження правдивости дати ченця Хороброго: в 1211 році в Тернові, в Болгарії, відбувся великий церковний собор, який, між іншим, склав Синодика, а в нім читаємо: »Кирилу Философу, иже божественное Писаніе от греческа языка на болгарскый прѣложившому... въ царство Михаила и Ѳеодоры, православніе царице, матере єго... вѣчная память«. Знаємо, що царицю-регентшу Феодору насильно віддали до манастиря в вересні 856 року, отже Костянтин мав зробити переклад свій до вересня 856 року.

Про 856-й рік вказує й Віденський список Оповідання, що подає дату: за Михайла царя грецького й матері його Теодори... в лѣто 6363 (П. Лавров: Кирило й Методій 144).

Проф. В. Златарський (История, 1927 р., т. I[2] ст. 859) доводить, що азбуку складено 862-го року. Важне свідоцтво »Лѣтописца вскорѣ«, який твердить, що від охрищення болгар »до прѣложеніе книгъ лѣт 30, и от седьмого собора 77 лѣт, а от Адама 6406«. В. Златарський приймає це свідчення за болгарським літочисленням (див. »Сборникъ в честь на Леже, 1925), а це дає 893 рік, а для складення азбуки припаде 863-й рік (пор. П. Лавров: Кирило 145). Оці роки 862-863 і були б роками остаточного впорядкування слов'янської азбуки, цебто глаголиці.

5. Ягіч зробив докладний аналіз того, що говорить чернець Хоробрий про повстання грецької азбуки; виявляється, що Хоробрий усі ці відомости брав із грецьких джерел, напр. із граматики Псевдо-Феодосія, виписував часом дослівно. Взагалі Хоробрий користався для свого Оповідання з ученої грецької літератури, з усних переказів, а почасти й з невідомих нам джерел. Для VI-го розділу Оповідання, де Хоробрий полемізує з триязичниками, може використав він 16-й розділ Життя Костянтина, якщо обидва твори не брали з якогось третього джерела. Цікаво, що цитацію з св. Письма в розділах 3 та 6 Хоробрий подає з пам'яти, бо вона не згідна з прийнятими текстами.

ЛІТЕРАТУРА. И. Срезневскій 1848 р., ст. 47-48. — П. Шафарикъ: О происхожденіи, 1860 р., ст. 20-21. — Викторовъ р. 1859 ст. 82, 145-147. — Миллеръ 1884 р., 26. — Е. Голубинскій 1885 р., ст. 179-180. — И. Ягичъ: Разсужденія, 1895 р., ст. 311-315. — Вилинскій 1901 р, ст. 115, 118 120, 124. — А. Соболевскій, »Богосл. Энц.« 1909 р. т. X. ст. 219; Матеріали, 1911 р., ст. 133. — А. Багрій 1912 р. ст. 69, 263-264. — Ф. Фортунатовъ 1913 р. ст. 232. — А. Дювернуа 1862 р. — О. Бодянскій 1855 р. — П. Лавров 1928 р., 144-146.

7. ЛІТЕРАТУРА, ВИДАННЯ Й СПИСКИ ОПОВІДАННЯ ЧЕНЦЯ ХОРОБРОГО ПРО ПИСЬМЕНА.

Як і кожне наукове питання, й Оповідання про письмена розроблялося в нашій науці спільними силами багатьох учених. Писано про це Оповідання дуже багато, та це й зрозуміло: чернець Хоробрий торкається таких важливих питань, що обійти їх легко не можна; до того ж, властиво, Оповідання про письмена — це найцінніше джерело нашого знання про повстання слов'янських азбук

Подаю літературу про вивчення Оповідання ченця Хороброго в хронологічнім порядкові.

К. Калайдовичъ: Іоаннъ, ексархъ болгарскій. Изслѣдованіе, объясняющее исторію славянскаго языка и литературы IX и X столѣтій. Москва, 1824 р., ст. 87-89, а 189-192: текст списка 1348 р. — О. Бодянскій: О древнѣйшемъ свидѣтельствѣ, что церковно-книжный языкъ есть славяно-булгарскій, »ЖМНПр« 1843 р. ч. 38 на ст. 147-157 текст Бреславського списку з варіянтами, а на ст. 157-168 аналіз. — И. Срезневскій: Древнія письмена Славянскія, »ЖМНПр« 1848 р. ч. 59 ст. 29-49, 57, текст Саввинського списку, з варіянтами й примітками. — П. Шафарикъ: Památky hlaholského Pismenictví, Прага, 1853 р. Переклав на російську мову свящ. В. Войтовскій: Взглядъ на древность и судьбу глагольской письменности, »ЖМНПр« 1855 р. ч. 87 ст. 48. — С. Н. Палаузовъ: Вѣкъ болгарскаго царя Симеона, Спб. 1852 р. ст. 118, 120-123, — текст Оповідання по списку Московської Духовної Академії. — О. Бодянскій: О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р. ст. 51-61, 181-182, 189-192, XXX-XXXII і ін. — П. І. Шафарикъ: Разцвѣтъ славянской письменности въ Булгаріи, »Чтенія« М. 1848 р., рік III, Nr. 7, ст. 53-54, переклад О. Бодянського. — Šafařik P.: Mnicha Chrabra o pismenech slovanských, Прага. 1851. — P. I. Schafarik: Ueber den Ursprung und die Heimath des Glagolismus, Прага, 1858 року. Переклад на російську мову зробив А. Шемякинъ: О происхожденіи и родинѣ глаголизма, »Чтенія« М. 1860 р. кн. 4 ст. 14, 20-21. — А. Е. Викторовъ: Послѣднее мнѣніе Шафарика о глаголицѣ, «Лѣтописи Русской Литературы и Древности« Н. Тихонравова, М. 1859 р. т. II ст. 75, 82, 84, 94, 110, 111-114, 118-119, 124, 125, 141-150, т. III, 13. — Rački Fr.: Pismo slovjensko, 1861 р., — є багато про Оповідання Хороброго. — Hanuš: Sv. Kyril nepsal kyrilsky než hlaholsky, »Pojednaní Král. České Společnosti Nauk«, V řada, 10 svaz. 1857, Praha. — Hanusch Ign.: Der bulgarische »Mönch Chrabr« IX-X Jahrh., »Archiv für Kunde«, Band 23, ст. 3-100, Wien, 1859. — M. Hattala: Mnich Chrabr, Příspěvek k objasnění původu písma slovanského, »Časopis Musea Českého«, 1858, XXXIII, 117-129. — А. Л. Дювернуа: О годѣ изобрѣтенія славянскихъ письменъ, »Чтенія« М. 1862 р., кн. 2 ст. 157-171, — автор на основі аналізу Життя Костянтина стоїть за 862 рік, відкидає рік ченця Хороброго 855-й. — Мордовцевъ: О русскихъ школьныхъ книгахъ XVII вѣка, М. 1862 р., ст. 49, — Оповідання Хороброго в давніх азбуках. — А. Вороновъ: Главнѣйшіе источники для исторіи свв. Кирилла и Меѳодія, Київ, 1877 р. ст. 102-104. — Д. Иловайскій: Разысканія о началѣ Руси, М. 1882 р. ст. 309-311. — В. Ѳ. Миллеръ: Къ вопросу о славянской азбукѣ, »ЖМНПр« 1884 р., березень, ч. 232 ст. 26. — Е. Голубинскій: Святые Константинъ и Меѳодій, »Прибавленія къ изданію Твореній св. Отцевъ« за 1885 р. ч. 36, ст. 179, 180, 223, 224 прим. 9. — И. И. Малышевскій: Свв. Кириллъ и Меѳодій, »Труды Кіев. Дух. Акад.« 1885 р. т. II ст. 387-388. — Snopek Fr.: Pannonske Legendy a mnich Chrabr. Pokus rozřešíti otázku, kdo sepsal pannonské životy sv. Konstantina-Cyrilla a Methoděje, »Sborník Hist.« 1886 р. IV. 129-134, те саме в »Čas. Olom. Mus.« 1886 р. III. 40 sq.; те ж, але трохи змінене й доповнене в »Studie Cyrillomethodějské« 1906 р. та в Constantinus-Cyrillus 1911 р., — Снопек уважає автором т. зв. Паннонських Легенд черця Хороброго — єп. Климента. — W. Bogusławski: Dzieje Słowiańszczyzny, Познань, 1892 р.,

т. III ст. 175. — А. Н. Петровъ: Чествованіе свв. славянскихъ апостоловъ, »Христіанское Чтеніе« 1893 р. вип. 3 ст. 528-529. — А. Петровъ: Пятидесятилѣтіе научной разработки пространнаго житія св. Константина Философа, »Чтенія въ Общ. Люб. Дух. Пр.« 1894 р. травень-червень, ст. 585-586, 612-613. — Н. Дучић: Старине Хиландарске: VIII. Повијест о словима Црноризца Храбра, »Књиж радови« 1895 р IV. 115-120. — И. В. Ягичъ: Разсужденія южно-славянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ. Спб 1895 р. ст. 297-319, 956-958, тут подано тексти: болгарський 1348 р., Мо к. Дух. Акад., болгарську перерібку і ін. з цінними замітками. — П. А. Лавровъ: див. »Древности. Труды Слав. Ком. Археологическаго Общества« М. 1898 р. т. II. ст. 16-17. — Г. Баласчевъ: Климентъ, епископъ словѣнски, София, 1898 р.; цінна рец. П. А. Лаврова в »Византійскій Временникъ« 1899 р. т. VI ст. 542-547. — П. А. Лавровъ: рец. на Ягіча: Zur Entstehungsgeschichte, »Извѣстія«, 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 245, 287-289. — С. Г. Вилинскій: Сказаніе черноризца Храбра о письменахъ славянскихъ, Одеса, 1901 р., див. »Лѣтопись историко-филологическаго общества при Новороссійском университетѣ« т. IX ст. 97-152; окрема відбитка, 3-56 ст.; тут у доброму викладі ціла справа, а також подано збірний текст; рец. Ягіча в »Archiv« 1901 р. т. XXIII кн. 3-4 ст. 588-590; дуже цінна рец. Н. Петровського в »ЖМНПр« 1902 р. ч. 339 кн. 1 ст. 193-203, та Ягіча в »Archiv« 1901 р. т. XXIII 588 590, а також І. Соколова в »Виз. Вр.« 1901 р. т. VIII ст 622-633. — Валерій Погорѣловъ: Замѣтка по поводу сказанія Храбра о письменахъ, »Извѣстія« 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 340-345, цінна й цікава замітка з переконливими доказами, що чернець Хоробрий боронив глаголицю проти грекоманів, що заводили кирилицю. — Всю головнішу літературу про кирилицю та глаголицю по 1902 рік подає Čeněk Zibrt: Bibliografie České Historie, Прага, 1902 р., т. II ст. 922-924, Nr. 8489-8544. — Ламанскій в »ЖМНПр« 1903 р кн. 6 гл. XIV-XV, а також в »Извѣстіях« 1901 р. т. VI кн. 4 ст. 327-328. — Замітка в »Энциклоп. Словарь« Брокгауза півт. 76 ст. 664-665. — B. Ljapunov: Ist die Form Растиць etwa beweisend für ihre westslavische Provenienz? »Archiv« 1904 р. т. XXVI ст. 561-568, — форму »Растиць« Ляпунов вважає за південнослов'янську, а не західньослов'янську; рец. Ільїнського в »Виз. Врем.« 1904 р. т. XI ст. 750-751. — Н. К. Грунскій: Пражскіе глаголическіе отрывки, »Ученыя записки Юрьев. Унив.« 1905 р. кн. 1 ст. 32-35. — Др. Ив. Франко: Св. Климент у Корсуні, 1905 р. ст. 231-232. — П. А. Лавровъ: Къ вопросу о времени изобрѣтенія письменъ и перевода священнаго писанія, »Zbornik u slavu Vatroslava Jagića 1908 р. ст. 355-358. — А. И Соболевскій: Кириллица и глаголица, »Богословская Энциклопедія«, Спб. 1909 р. т. X. ст. 219, 221-222. — А. И. Соболевскій: Когда и гдѣ писалъ черноризецъ Храбръ? »Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи«, Спб. 1910 р., ст. 131-133. — Fr. Snopek: Konstantinus-Cyrillus und Methodius, див. »Operum Academiae Velehradensis tomus II«, 1911 р. — Генов М.: Черноризецъ Храбръ, »Знание«, Софія, 1911-1912 р. т. I ст. 607-617. — И. В. Ягичъ: Глаголическое письмо, »Энциклопедія Славянской Филологіи«, Спб. 1911 р. вип. 3 ст. 25, 26, 73, 92, 117. — А. Багрій: Вопросъ о Сказаніи Черноризца Храбра и Кіевскіе списки Сказанія«, див. »Филологическія Записки« за 1912 р. вип. I ст. 59-76, II ст. 264-275, IV ст. 570-580, — огляд літератури й попередніх думок дослідників; див. іще »Отчетъ объ экскурсіи Семинарія Русской Филологіи въ Москву 1-12 февраля 1912 года«, Київ, 1912 р., ст. 61-71; рец. Н. П. в »РФВ« 1912 р. т. 68 кн. 4 ст. 468-471, рец. неприхильна; див. ще »РФВ« 1913 р. т. 69 кн. 1 ст. 244-245, рец. Н. П. — Н. Петровскій в »ЖМНПр« 1914 р. ч. 50 ст. 139, 147-150. — R. Abicht: Das Alphabet Chrabrs, »Arch. f. sl. Ph.« XXXI ст. 209-217, 1909 р. — Ф. Фортунатовъ: Происхожденіе глаголицы, »Извѣстія« 1913 р. Спб. т. XVIII кн. 4 ст. 232, 247-249, 252 253. — В. Н. Щепкинъ: Учебникъ русской палеографіи, М. 1920 р. ст. 13. — André Mazon: Le moine Chrabr et Constantin Cyrille, »Сборникъ въ честь на проф. Василъ Н. Златарски«, Софія, 1925 р., ст. 119-122. — П. А. Лавров в »Известия« 1924 р. т. 28 ст. 382-383. — Г. А. Ильинскій: Кто былъ черноризецъ Храбръ, »Визант. Обозр.« 1917 р., III 151-156; рец. С. К(ульбакина) в »Южн. Фил.« 1925-1926 р. кн. V ст. 314. — Ак. П. Лавров: Кирило та Методій, Київ, 1928 р., ст. 137-160 (про Хороброго). — Прот. Ив. Гошевъ: Монашеско

храбро »воюване« и »черноризецъ Храбъръ«, »Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ«, Софія, 1933 р., ст. 639-644. — Проф В. Н. Златарски: Кой е билъ черноризецъ Храбъръ, »История на Българската държава« I² 853-860. — Хаджовъ И.: Храбровото съчинение за буквитѣ, »Бълг. речь«, Софія, 1926-1927, I, 7, 203-208. — Ів. Огієнко: Оповідання ченця Х роброго про письмена слов'янські, ч. I: текст і додатки, ст. 18+10 знімків, Варшава, 1927 р., відбитка з Ἑλπίς т. III; ч. II: історично-літературна студія, »Записки« Всеукр. Акад. Наук, 1928 р., т. XVI ст. 26-47. — П. Лавровъ: Кто былъ черноризецъ Храбръ, »Доклады Академии Наук«, Ленінград, 1928 р., Nr. 1 ст. 13-15. — М. Геновъ: Чорноризецъ Храбъръ, »Род речь« 1928 р. II 174-180; його ж: »Библ. Бел. Бълг.« 1931 р. II III 1-29. — Б. М. Ляпунов: Несколько замечаний о языке и в особенности о словаре болгарского сборника 1348 р., »Сборникъ въ честь на Л. Милетичъ« 1933 р., ст. 95-107. — Ст. М. Кульбакин: Белешке о Храбровој апологији, »Глас« Срп. Кр. Акад. CLXVIII ст, 43-77.

2. Давні видання. Оповідання ченця Хороброго було таке популярне, що вже вдавнину його друкували, особливо при азбуках. Так, р. 1621-го Оповідання друкувано в Вильні при »Грамматика албо сложеніе писмена, хотящимъся учити словеньскаго языка младолѣтнымъ отрочатомъ«. — В 1637 р. в Москві В. Бурцев випустив Азбуку, а в ній на л. л. 85-98: »Сказаніе, како состави св. Кириллъ Философъ азбуку по языку словеньску«. Новиков видав наше Оповідання двічі: в 1776 р. в »Повѣствователь древностей россійскихъ«, а в 1791 р. перевидав той саме список в »Древняя Россійская Вивліоѳика«. — В 1781 р. в Супраслі Оповідання вийшло при »Азбуці«. — Про давні видання див. Срезневскій 1848 р. ст. 29, Ягичъ 1895 р. ст. 310, С. Вилинскій 1901 р. ст. 113, А. Багрій 1912 р. ст. 61. — »Сказаніе Како состави Святый Кириллъ Философъ Азбуку по языку Словенскому и книги преведе отъ Греческихъ на Словенскій языкъ. Изданное съ древней Рукописи. Отрывокъ, весьма любопытный для историковъ и Литераторовъ. Съ приложеніемъ начертанія кирилловой (цікаво, що подано глаголицю!) азбуки. Москва. Въ Губернской Типографіи 1832 р.«, — тут т. зв. Руська перерібка Оповідання, див. її в Ягіча ст. 305-308. — Мордовцевъ: О русскихъ школьныхъ книгахъ XVII-го вѣка, М. 1862 р. ст. 49.

3. Списки Оповідання. Оповідання ченця Хороброго належало вдавнину до найулюбленішого читання, — його охоче читали та переписували, чому й дійшло воно в багатьох списках та перерібках. А через те, що це був твір полемічний, писарі часто не заховували повної об'єктивности при списуванні, але дозволяли собі ті чи інші перерібки та вставки; через це навіть в списках старіших нема єдности тексту.

Усіх списків Оповідання не знаємо, але тепер їх відомо близько сорока; Болгарська Академія Наук р. 1935-го випустила »Библиографски прегледъ на славянскитѣ кирилски източници за живота и дейностьта на Кирила и Методия«, і тут на ст. 54-61 описує 32 списки Оповідання. Я зазначу тут тільки старші, XIV-XVI в. в. 1. Найстаріший текст — це текст болгарський XIII XIV в., але це вільна перерібка, з багатьма відмінами; вперше видрукував його Вук Караджіч у »Примјери српскославенскога језика«, у Бечу, 1857 р., ст. 7-9. Вдруге видрукував з оригіналу Ягіч: Разсужденія, 1895 р. ст. 303-305; втретє: Лавров: Матер. 165-7. — 2. Найстаріший датований текст Оповідання — це болгарський текст 1348 р.; знаходиться в рукопису, який списав для болгарського царя Олександра (помер 1350 р.) священоінок тих Лаврентій. Рукопис писаний середньо-болгарським правописом, з південно-слов'янськими наголосами. Опис рукопису дає І. Срезневський: Болгарській сборникъ 1348 года, див. »Свѣдѣнія и замѣтки« ч. XXXVI в »Сборникъ« 1867 р. т. I ст. 43-47. Рукопис папіровий, має 214 листків; на л. л. 93-101 тут уміщено: Написаніе о правѣи вѣрѣ, изущеное Константиномъ, а за ним, на л. л. 101б 105б — наше Оповідання; рукопис переховується в Петроградській Публичній Бібліотеці ч. F. I. 376. Мову цілого збірника описав Б. М. Ляпунов у »Сборникъ въ честь на Л. Милетичъ« 1933 р. ст. 95-107. Вперше текст видрукував К. Калайдович в 1824 р. ст. 189-192, передрукував звідси П. Шафарик в »Славянскія Древности«. В 1895 р. в Разсужденія ст. 297-300 текст з оригіналу видав Ягіч; звідси його перевидав С. Вилинський в 1901 р., Каринський: Хрестоматія по древне-слав. и русск. яз., 1904 р. ст. 185-188; Ів. Огієнко в 1927 р.;

П. Лавров: Матеріалы 162-4. — 3. Хиландарський список XV-XVI-го в. (їх два), видрукуваний у »Гласник Срп. Ученог Друштва« 1884 р. кн. 56; а Й. Іванова: Бълг. стар. 1931 р. ст. 440. Див. іще замітку П. Лаврова в »Извѣстія« 1896 р. т. I ст. 582. — 4. Один із найцінніших списків Оповідання — це список Московської Духовної Академії, Nr. 145 л. л. 380-383, з рукопису XV-го віку (див. вище мал. 66), з цікавими вставками; Ягіч і Вилинський допускають, що це список з глаголицького, але підстав на таке твердження не багато. Варіянти з цього списку подав 1848 р. Срезневський, а цілий текст видрукував в 1852 р. С Н. Палаузов: Вѣкъ царя Симеона, ст. 120-123; з оригіналу видав Ягіч: Разсужденія, р. 1895 ст. 300-302. — 5. Савинський список XV в., рукопис зберігається в манастирі св. Сави в Далмації: видав Срезневський в ЖМНПр. 1848 р. ч. 59 ст. 32-49 з цінними варіянтами та примітками. — 6. Бреславський список XVI-го віку; знайшов його 1842 р. О. Бодянський в місті Бреславль, при св. Магдалинській гімназії, по рукопису в Требнику до 1554 р.; він його й видрукував у ЖМНПр. 1843 р. ч. 38 ст. 147-157, з текстами видань Бурцева, Новикова й Калайдовича. — 7. Київський список XVI в., з рукопису Київ. Дух. Академії Nr. 47 (116) л. л. 205-208; короткий опис рукопису дає Ягіч: Разсужденія 576-581, а детальний А. М. Лукьяненко: »Почаевскій Сборникъ Кіевской Духовной Академіи молдавоболгарской редакціі XVI в. со стороны своего языка«, див. »Новый Сборникъ статей по славяновѣдѣнію«, Спб. 1905 р. ст. 406-467, а про Оповідання ст. 409-411, дано й виписки. В »Фил. Зап.« 1912 р. списка цього видрукував А. Багрій з варіянтами із списка 1348 р. — 8. Волоколамський список XVI в., рукопис Волоколамського манастиря Nr. 393, див П. Строевъ: Описаніе рукописей монастыря Волоколамскаго, ст. 175. — 9. Зографський список XVI-XVII в., див. П. Лавровъ: Зографскій списокъ Сказанія о письменах Черноризца Храбра, »Извѣстія«, Спб. 1896 р. т. I кн. 3 ст. 582-586; рукопис Зографського манастиря на Афоні, Nr. 184. Лавров подав і всі варіянти цього списку. Видав і Й. Івановъ: Бълг. Ст. ар. 1908 р. ст. 77-81. — 10. Київський другий XVI-XVII в., в рукописнім Требнику Київ. Дух. Академії Nr. 334 (37) л. л. 135-137б., див. Н. И. Петровъ: Описаніе рукописей Церковно-Археологическаго Музея при Кіев. Дух. Академіи, вип. II ст: 352 і 354; опис цього списка дав А Багрій у »Фил. Зап.« 1912 р. ст. 571-472, а на ст. 573-580 видрукував і текста з пізнішими варіянтами.

В теперішній час відомо близько 40 списків і перерібок, із них XIV в. — 2, XV в. — 3, XVI в. — 5, про ці 10 списків я подав вище відомості; XVII в. — 24 і XIX в. — 4, і ін. Про списки див. Ягичъ: Разсужденія 1895 р. ст. 310-311, Вилинскій 1901 р. ст. 107-115; А. Багрій 1912 р. ст. 61-65. 268-269, 57 -580, див. іще »Отчетъ объ экскурсіи« в »Унив. Изв.« Київ, 1912 р. кн. 7 ст. 84-85. Див. іще про Хиландарський список у П. Лаврова, »Zbornik u slavu V. Jagića« 1908 р. ст. 355-358. — П. А. Лавров: Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности, »Труды славянской Комиссии Академии Наук«, Ленінград, 1930 р. т. I ст. 162-167. — А. Теодоровъ-Баланъ: Кирилъ и Методи, Софія, 1934, II ст. 143-145. — Й. Ивановъ: Български старины изъ Македония, Софія 1908 р., ст. 75-81: Два атонски прѣписа на Храброво Сказание за словенски писмена; вид. 2-е 1931 р., ст. 440-446, Хіландарський Список XVI-го в. — Бібліографічний опис списків подають: М. Попруженко и Ст. Романски: Библиографски прегледъ на славянскитѣ кирилски източници за живота и дѣйностьта на Кирила и Методия, Софія, 1935, ст. 55-61.

ЧАСТИНА П'ЯТА.

XI. Повстання слов'янської літературної мови.

Повстання слов'янської літературної мови криється в глибокій давнині, але точно зазначити час, коли саме вона зародилася, на це не маємо відповідних джерел. Одне можемо говорити з певністю, — вже задовго до Костянтина існували спроби вживати слов'янської мови, як мови літературної. Літературна мова в кожного народу виробляється разом із його культурою, росте й розвивається разом із культурним ростом цього народу. Тисячі непомітних чинників невпинно працюють для розвитку своєї мови, як органу народньої культури, — купці, пілігрими до чужих країв, урядові канцелярії, в якій би формі не існували вони, не кажучи вже про окремих осіб, що визначаються хистом до зложення пісень чи до розповідання різних утворів народньої літератури, — казок, приповідок, легенд і т. ін.

Слов'янська мова ще до часу Костянтина виробилася вже в до певної міри розвинену мову, таку мову, яка давала змогу інтелігентній людині висловлювати нею свої думки та почування. Звичайно, не в усіх слов'янських народів ішов однаково розвиток мови, а в окремого народу не по всіх містах однаково. У слов'ян, що ближче сусідували з культурнішими народами, розвиток мови йшов швидче, як у слов'ян, положених далі. Так само в містах торгових, де був жвавий рух та часті зносини з сусідами, мова розвивалася без порівняння швидче, як у кутках глухих, де не було доброї комунікації.

Поширення християнства поміж слов'янами дуже впливало на розвиток їхньої мови, — мова потроху набувала собі нових виразів, збагачувалася словами на означення нових ідей. Як я не один раз уже підкреслював, християнство дуже рано почало ширитися поміж слов'янами, захоплюючи перше окремих осіб, а пізніше й цілі громади, що могли мати собі священиків, а часом навіть і церкви. Богослуження в слов'ян напочатку відбувалися мовою того народу, який приніс християнство, — цебто грецькою чи латинською, але разом із тим мусіли з дуже раннього часу появлятися й спроби перекладів, — Євангелії, Псалтиря, окремих молитов і т. ін. Коли був священик, то він мусів же дбати про поширення та поглиблення своєї науки, а для цього повинен був виголошувати ідеї нової віри слов'янскою мовою, мусів робити й якісь переклади. А все це вело

до розвитку слов'янської мови, як орудця вислову певних думок та почувань, особливо серед вибраних одиниць.

Читаючи наші перші писані пам'ятки, напр. Євангелії, що певне близько віддають той переклад, який зробили Костянтин та Мефодій, ми дивуємося високому рівню їхньої мови. Бачимо, що скрізь вистачило потрібних слів на переклад найтонших євангельських розумінь. І вже це саме виразно свідчить, нам, що певна розвинена мова мусіла існувати й до Костянтина. Перекладаючи, Костянтин, як грек, не міг особливо збагачувати слов'янську мову новими словами, — скоріше треба припускати, що він уміло підбирав те, що вже існувало. Отож, високий рівень перекладів Костянтина каже мені не тільки про велику працю, яку вклав до них він, але й про те, що Костянтин мусів уже мати готові спроби подібних праць і до себе; пригадаймо, що бувши Костянтин у Херсонесі 860 року, знайшов був там Євангелію та Псалтиря, »русьскыми письмены« писані, і напевне він добре скористав із них.

Слов'янська мова, як орудця духової творчости народу, найбільш відбивалася в його релігійних утворах. На жаль, дуже мало знаємо про дохристиянську релігію слов'янського народу, а тому й трудно нам судити про тогочасний розвиток слов'янської мови. У всякому разі він був уже не малий, а християнство поволі його все збільшувало. Пізніш, коли християнство почало ширитися в великих розмірах, то в таких же розмірах ішов і розвиток слов'янської мови. Костянтин і Мефодій довершили цей початковий розвій слов'янської мови, перенісши його до св. Письма; вони записали своїми перекладами стан тодішнього розвою слов'янської мови, і їхні переклади стали разом із тим початком нової літературної мови, а самі Костянтин і Мефодій — творцями її.

Костянтин і Мефодій робили свої переклади тільки для церковного вжитку, і з того часу ця мова стала мовою церковною; із церкви вона йшла й до літератури, а для того від найдавнішого часу розуміння: мова церковно-слов'янська та мова літературна слов'янська — стали синонімами.

Наша наука давно вже зацікавилася найрізнішими питаннями повстання церковно-слов'янської мови, бож в історії культури слов'янських народів початок його літературної мови — питання першої ваги. Не мало вже написано в цій справі, багато виставлено різних теорій, і спільними силами вчених працівників, більших і менших, наука дійшла тепер до задовільного вирішення багатьох із цих питань.

Перші наукові дослідники цих питань, коли ще досліди живих слов'янських мов були малі, звичайно дивилися на церковнослов'янську мову, як на мову-матір, від якої повстали всі інші слов'янські мови (напр. Шлецер і ін.). Але глибші досліди старослов'янської мови, а разом із тим і мов сучасних слов'янських, показав хибність такого твердження, — виявилося, що староцерковнослов'янська мова, це одне з слов'янських наріч IX-го віку, — болгарське, а власне — її македонське наріччя, це мова-сестра всім іншим слов'янським мовам.

Одним із перших питань в історії церковнослов'янської мови, коли виявилося, що вона — тільки нарічча однієї з існуючих слов'янських мов, було питання про батьківщину церковнослов'янської мови. Власне не ходило про вирішення, дé саме розпочалися перші зарідки слов'янської літературної чи церковної мови, — справа бралася від пізнішого часу, і зводилася до вирішення питання, на якій мові писав Костянтин свої переклади. Писали в цій справі й виставляли свої теорії найзначніші славісти свого часу, як напр.: Добровський, Востоков, Копітар, Шафарик, Міклошіч, Бодянський, Срезневський, Ламанський, Соболевський і ін. І відразу, при дослідах цього питання, повстало декільки неоднакових вирішень, а сама справа набрала певної гостроти, бо до її вирішення пробувано внести й певні місцеві патріотичні та політичні тенденції (пор. дискусію на цю тему поміж сербами та болгарами). За честь уважати старослов'янску мову своєю сперечалися представники науки усіх слов'янських народів, немов ті сім грецьких міст сперечалися за честь рахуватися батьківщиною Гомера. Ці патріотичні привнесення дали нашій науці не злі наслідки, бо змусили вчених усіх слов'янських народів пильніш шукати правдивої батьківщини староцерковнослов'янської мови, а разом із тим досліджувати й інші питання з історії початків слов'янської літературної мови. На початку стисла справа, вона тепер розрослася надзвичайно, і не сходить із денного порядку нашої науки ще й тепер.

Я розповім тут про важніші питання початків слов'янської літературної чи церковної мови; з-посеред них головніші оці два: як повстали початкові переклади Костянтина, й якою саме мовою їх писано.[1]

1. ПЕРШІ ПЕРЕКЛАДИ КОСТЯНТИНА Й ПОЧАТОК СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ Й ЦЕРКОВНОЇ МОВИ.

Найбільшим ділом цілого життя Костянтинового, його найцінніщою працею для цілого слов'янського світу безумовно були його переклади св. Письма та богослужбових книжок на живу народню слов'янську мову. Незабутня й спасенна була та хвиля, коли Костянтинові вперше прийшла була велична й геніяльна думка проповідувати слов'янам християнство їх рідною мовою.

Думаю, що ця велична думка була опанувала Костянтином ще за молодих його років. Ще в батьківській хаті в Солуні[2], Костянтин близько пізнав був слов'янське життя, навчився слов'янської мови. Містично настроєний, схильний до аскетичного життя, до глибокого захоплення, вихований на творах Отців церкви, Костянтин іще за молодих років запалився був думкою проповідувати слов'янам науку розп'ятого Христа. На початку знав він, звичайно, тільки солунських слов'ян, серед яких не багато було християн, а значить

[1] Не один раз про ці питання доводилося мені говорити в першім томі своєї праці: »Костянтин і Мефодій«, Варшава, 1927.

[2] Див. том I моєї праці »Костянтин і Мефодій« 1927 р. ст. 15.

і тут було досить апостольської праці. З часом юнак розпалявся все більше, захоплювався апостольською ідеєю все глибше, бо довідувався він про широкі розміри слов'янського світу, про незчисленну кількість слов'янського народу. Костянтин іще з молодих літ усією душею полюбив був слов'янський народ, а з часом його закохання до цього народу тільки збільшувалося. Бачив він цей народ не один раз у його буденному житті, темному та злиденному, на кожному кроці боляче переконувався, що про цей народ усі забули, що »о немъ ся не бѣ никъто же николи же попеклъ« ЖМ[2]; усі на слов'ян дивилися зверху, для всіх був він тільки нікчемний невільник, sclavis, був народ-раб.

Через п'ять віків по Костянтинові на далекій півночі Росії жив у м. Устюзі такий самий юнак-ідеалист, з таким саме настроєм та переконаннями, — це св. Стефан, учитель Пермський. Устюг лежав на пограниччі з зирянами чи перм'яками, і Стефан пізнав їх ще за молодих літ своїх, і за молодих літ запалився був думкою просвітити їх світлом віри Христової, але проповідувати їм їхньою рідною мовою. Обидва вони — Костянтин і Стефан — були юнаки однакових переконань, а тому аналогія від Костянтина до Стефана і можлива, і правдива.

З часом знання слов'янського світу в Костянтина тільки збільшувались, а знання слов'янської мови ставало все глибше. Як ми бачили, не забував він усього цього ані за своєї вищої науки в Царгороді, ані за час професорування там само.[1] Певне не один раз гостив він у брата Мефодія, коли той урядував був на слов'янськім князівстві, — а тут же було йому широке поле пізнати слов'ян із цілим їх життям, з їхніми радощами та печалями, з їхніми найпершими потребами. Ці перебування в Мефодія давали молодому Костянтинові реальне знання слов'янського народу, а хто знає, може й сам Мефодій заохочував юнака-ідеаліста послужити цьому темному народові, »про якого ніхто ніколи не піклувався«, як каже ЖМ[2].

Коли саме прийшла Костянтинові велична думка перекласти Письмо святе на слов'янську мову? Думаю, що ця думка була вже в Костянтина-юнака. З молодих літ розпалившися Костянтин у думці проповідувати слово Христове серед слов'янського народу, мусів так само з молодих літ роздумувати й над способом здійснити своє апостолування. А це відразу привело його до думки про необхідність проповідувати живою слов'янською мовою. Ближча знайомість із слов'янським народом відразу переконала Костянтина, що грецькою мовою багато тут не навчиш, бо добре знання цієї мови було тільки в деяких окремих одиниць, серед інтелігенції, а головна маса, особливо та, що жила далі від більших грецьких центрів, мови цієї зовсім не знала. Це ближче ознайомлення з світом слов'янським із часом усе більше та більше переконувало Костянтина в його думці, що слов'янський народ можна навчати тільки його рідною мовою, що Євангелію він зрозуміє тільки в жи-

[1] Див. том I моєї праці: »Кост. і Меф.« 25-33, 41-44.

вій своїй мові. Відгомін цієї думки добре передає Життя св. Климента чи Болгарська Легенда в розділі 2-м: »Слов'янське чи болгарське плем'я не розуміло Писання на грецькій мові, — читаємо тут, — а тому святі Кирил та Мефодій знайшли в цьому велику шкоду, й відчули невтішний розпач у тому, що світло Писання не можна засвітити в темній болгарській землі; вони були стурбовані, не могли цього перенести, і готові були відмовитися й від життя«. Але Бог, по гарячій їхній молитві, дав їм змогу скласти слов'янські письмена й перекласти св. Письмо на мову болгарську.

Великі ідеї та величні діла ніколи не приходять відразу, — вони зароджуються віками, їх підготовляє не одне покоління, підготовляє спільними силами часто непомітних робітників, аж поки не знайдеться людина, що втілить ці ідеї в реальні образи, що ці ідеї винесе перед широкий світ. Ця людина звичайно й рахується творцем того, що підготовлялося може цілі віки й до неї. Так само було й з величною та геніяльною ідеєю Служби Божої та св. Письма на живій мові людовій, цебто з застосуванням слов'янської мови до церкви, а тим самим і до літератури. Не може бути, щоб ідея ця не існувала ще до Костянтина. Християнство, як ми бачили, потроху, але невпинно ширилося поміж слов'янами, а найперше ширилася Євангелія; постійно були охочі послухати її, але, звичайно, рідною мовою. Я такої думки, що вже до Костянтина слов'янський народ мав переклади окремих євангельських уривків, більших чи менших, ліпших чи гірших; такі уривки могли перекладати собі як окремі одиниці, так і більші християнські громади. Маю тут на увазі хоча б ті Євангелію та Псалтиря, »русьскыми письмены« писані, що їх знайшов був Костянтин у Херсонесі й що про них розповідає нам ЖК[8]. Може трохи засміла, але все таки не далека від правди була думка Д. Прозоровського, який ще р. 1869-го писав: »Священныя книги мы имѣемъ не въ Кирилло-Меѳодіевыхъ переводахъ, а въ переводахъ гораздо древнѣйшихъ, собранныхъ, выправленныхъ, переписанныхъ, и, можетъ быть, пополненныхъ Кирилломъ и Меѳодіемъ, преподавшими въ славянской грамотѣ способъ къ правильному разумѣнію и употребленію ихъ«.

На початку серед слов'ян приймали християнство, звичайно, одиниці більш культурні, більш розвинені; серед таких, особливо в слов'ян південних, були й особи, що добре знали грецьку мову, а тому про нову віру мали можність довідатися більше; ці особи безумовно мали бажання розповісти про нову віру своїм темним братам, могли для потреб їхніх робити й деякі переклади. В самій Візантії жило багато огречених слов'ян, що були часом на високих становищах; чи вже ж вони ніколи не згадували про своїх темних братів? Серед цих огречених слов'ян могли бути й священики, що ходили до братів своїх із проповіддю Христової віри; вони мусіли робити собі потрібні переклади євангельських уривків, Символа віри та щоденних молитов. Патріярх Никита (766 780), як каже переказ, — слов'янин із походження, мусів був хоч у малій мірі про це все подумати, мусів він хоч трохи таки подбати про слов'янський народ. Дійшли до нас перекази, ніби Микита Ремесіянський пропові

дував бессам їх рідною мовою, так само в живій мові ніби мали бесси й Богослуження (див. »ТрКДАк« 1885 р. т. II ст. 400); це все було до Костянтина, не виключена можність, що бесси були слов'яни. Див. іще вище розділ II ст. 26.

Ось усе сказане приводить мене до переконання, що початки перекладів на слов'янську мову — уривки з Євангелії та Псалтиря, Символ віри, щоденні молитви і т. ін., — початки перекладів були ще й до Костянтина. Наш Філософ знав про це все, бачив всю випадковість таких перекладів, і запалювався думкою дати добрий переклад, зробити цю справу організовано та в більшому розмірі. Як ми бачили, слов'яни з давнього часу вживали вже грецької чи латинської азбуки, а це — разом із спробами перекладів — мусіло привести й до початків слов'янської письменности та літературної мови ще до Костянтина.

До грунтовної праці перекладів св. Письма на слов'янську мову Костянтин засів за час свого професорування в Царгороді, а особливо, коли жив у манастирі на затишному Олимпі. Думаю, що до Хазарської Місії, до 860 р. основні переклади Костянтин уже покінчив був, і вже з ними пішов він проповідувати Христову віру східньому слов'янству.

Головні наші джерела, ЖК[14] та ЖМ[5] розповідають про справу повстання перших перекладів Костянтина трохи йнакше, а саме — ніби Костянтин зробив був свої переклади з предложення кесаря Михайла за час побуту в Царгороді моравського посольства. По нараді в кесаря, — читаємо в ЖК — коли Костянтин погодився був піти до мораван, Філософ став молитися, відразу склав азбуку, і зараз потому й »начатъ бесѣду пьсати Євангельскую: Искони бѣ слово, и слово бѣ у Бога, и Богъ бѣ слово и прочее«, цебто зараз же »почав писати Євангелію«. Як бачимо, автор ЖК заставляє Костянтина писати переклад Євангелії перед самою Моравською Місією, за час побуту посольства в Царгороді 862 року. Коли б то було направду так, то довгенько довелося б сидіти посольству в Царгороді, чекаючи, аж поки Філософ складе азбуку та зробить переклад. Хіба ж такі великі справи, як складання азбуки та переклади, робляться так легко? Авторові ЖК просто треба було віднести цей величний факт до якогось певного моменту, а таким найкращим моментом, на його думку (може думку й свою патріотичну моравську, як догадується В. Ламанський) був момент моравського посольства. Моравська Місія — то була найбільша праця Костянтинова, праця найвеличніша, про яку широко пішла поголоска по цілому слов'янському світові; а через це так було природно прив'язати власне до неї й найсвітлішу працю Философа — його переклади. З цієї саме причини й наш київський Початковий Літопис під 898 роком справу перекладів відносить зовсім уже на Моравію: Як Костянтин та Мефодій прийшли в Моравію, — читаємо в Літопису, — вони »начаста съставливати письмена азъбуковьная словеньски, и преложиста Апостолъ и Євангеліе«. Задалеко й запізно жив Київський Літописець, щоб знати й подробиці, коли саме й де́ розпочав був Костянтин свої переклади. З тієї ж причини,

з добавкою ще місцевого патріотизму, Моравська Легенда так само вважає в розділі 5, що переклади розпочато тільки на Моравах.

Давнина донесла нам і другу, вже докладнішу відомість, коли саме Костянтин зробив був свої переклади. Чернець Хоробрий повідомляє в своїм Оповіданні, що Костянтин »книги преложи« 6363 року, цебто року 855-го, як що рахувати по царгородській системі: 6363 5508=855. Дата Хороброго дуже близька до правди, і цілком заслуговує уваги, як про це розповів я вище, на ст. 228-226.

Що саме переклав був Костянтин за цей початковий час, джерела про це нічого не подають. Головне джерело, ЖК[14] зазначає тільки Євангелію, і то таку Євангелію, що починається: »Искони бѣ слово«, цебто переклав так зв. Євангелію-апракос — ті євангельські уривки, що читаються в церкві головно в неділі та в свята. Отже, Євангелія не повна. Думаю, що ця звістка ЖК[14] цілком відповідає правді: Костянтин дбав про реальні потреби слов'янського народу, якому потрібна була в першу чергу Євангелія-апракос, а не тетр (Євангелія-тетр — це Євангелія за порядком чотирьох євангелистів). Але тільки цих перекладів було замало, — Костянтин на той час певне переклав і Псалтиря, як що не всього, то бодай найпотрібніші псальми; для цього певне потрібна була йому й єврейська мова, якої він учився в Царгороді та Херсонесі. Думаю, що на цей же час переклав він і »Вірую« та найпотрібніші щоденні молитви.[1]

Костянтин і давніше, до Хазарської та Моравської Місії, не ховався з своїми ідеями, як саме треба навчати слов'ян, і певне мав собі й однодумців, тих »споспішників«, що про них згадує ЖК[14]. Може мав і таких однодумців, яким читав він свої переклади, а вони вносили до них свої поправки. Коли прибуло моравське посольство, і Костянтин погодився був їхати в Моравію, можливо, що тепер, при допомозі когось із мораван, засів він знову за стилізацію своїх перекладів, засів, як каже ЖК[14]: »съ инѣми поспѣшьникы«. Ці поспішники — це були однодумці Костянтинові; серед них може були й ті, що мали їхати разом із Філософом, бо ж трудно допустити, щоб на таку відповідальну працю Костянтин їхав тільки з братом Мефодієм. Я навіть допускаю, що серед цих »поспішників«, або людей, »иже бѣаху того же духа, єго же и си«, як каже ЖМ[5], серед цих помічників могли бути також і моравани. Живучи Костянтин на Олимпі, міг і там знайти собі потрібних людей »того же духа«.[2]

Як я вже зазначував, у Царгороді на нараді з приводу моравського посольства мусіли визнати переклади Костянтинові, і мусіли признати за правильну, не єретичну й саму ідею перекладу св. Письма на живу слов'янську мову. Знаний учений свого часу, патріярх Фотій та широкоосвічений Варда були перші за це, — про Варду згадує ЖК[14], а Фотій, як знаємо, обвинувачував латинників в триязичній єресі.

---

[1] Цікаво, що Хіландарське Оповідання за найперші переклади уважає »стіхове и тропаре«.

[2] Н. Туницький припускає, що серед цих »споспѣшниковъ« був і найвидатніший учень св. братів, їх земляк Климент.

Про Костянтинову працю в Царгороді, за час перебування там моравського посольства, недавно висловив цікаву думку проф. Н. К. Никольський (»Известия« 1928 р. кн. 1 ст. 10, 14). Никольський слушно підкреслює, що ЖК[14] не говорить, що Костянтин став перекладати Євангелію, — він »нача бесѣду писати Євангельскую«. Цебто, ЖК[14] свідчить про писання, а не переклад. »Имея готовый перевод Євангелия-апракоса, — твердить Никольський — Философ стал переписывать его, а не »прелагати« т. е. переводить на славянский язык. Этот перевод мог быть сдѣлан ранее или Философом, или кем-то другим (ст. 10)... Философ не переводит Євангелия-апракоса, а только списывает его (ст. 14)... Євангелие-апракос, переписанное Константином Философом, могло быть принесенным им из Корсуня« (ст. 16).

Докладне вивчення мови перших наших перекладів кидає велике світло й на мову Костянтинових перекладів. На жаль, ще не розшукано ані одного перекладу з IX-го віку, цебто перекладу самих св. братів; можливо, що час навіки понищив ці переклади, і ми ніколи вже й не побачимо їх. Але маємо проте переклади з кінця X-го віку; правда, переклади ці виправлялися за час учнів св. братів і дійшли до нас уже трохи виправлені. Проте й по цих на яких півтора віку пізніших перекладах можна говорити про мову перекладів Костянтинових, бо ж основа їхня — то праця св. братів.[1]

Звичайно, велич праці св. братів найперше полягала в величності тієї ідеї, яку вони проповідували, — в необхідності Богослужения та св. Письма на живій народній мові (а тим самим — в необхідності слов'янської літератури). Але так само була велична й сама праця перекладу. Слов'янська мова не була тоді ще мовою літературною в нашім розумінні, не була мовою виробленою. Це була на той час буденна (в наші часи люблять казати »базарна«) мова малокультурного народу, це була мова, яку греки та римляни (німці) звали »варварською«. Правда, в IX в. ще до Костянтина вже почали були трохи вживати цієї мови для початкового слов'янського письменства та перекладів, але все те було тільки початки, мова ж слов'янська лежала тоді ще перелогом, по якім не ходив вправний плуг письменника. З другого боку, була мова грецька, — довгими віками вироблена для культурного вжитку, для глибоко-розвиненого письменства, мова, що знала багату синоніміку, складний та розвинений синтаксис. Мова грецька була мовою великої культури, мовою давньої науки. Правда, мова Нового Заповіту досить проста, але разом із тим усе таки маємо тут багато найтонших виразів для філософських розумінь та богословських термінів.

І знаючи все те, Костянтин не побоявся засісти за переклад із глибоко-розвиненої грецької мови на мову »варварську«; не побоявся він тієї величезної праці, яка була перед ним, бож доводилося разом із тим і творити слов'янам літературну мову; не

[1] Див. про це мою працю: Особливості Кирило-Мефодіївських перекладів, »Кост. і Меф.« 1928 р. т. II ст. 84-121.

побоявся він і »єретическо имя обрѣсти« ЖК[14], бож доводилося перекладати на мову невироблену, де на кожному кроці можна було й схибнути проти грецького оригіналу. Не побоявся всього того Костянтин, бо певне він глибоко був переконаний, що в світі нема такої мови, на яку не можна було б перекласти св. Письма. Крім цього, він знав про попередні спроби перекладів, бачив, що праця його виходить добра, а це надавало йому духу та сміливости, і він працював в переконанні, що праця його таки принесе корисні наслідки, що він сіє зерно, яке дасть колись буйні жнива.

Відсилаючи св. братів до Моравії, цісар Михаїл написав був до князя Ростислава надзвичайно цікавого листа, а в нім знаходимо повне зрозуміння величі моменту, коли народжувалася слов'янська літературна мова. Хто був автор цього листа, джерела не зазначують; на мою думку склав його патріярх Фотій, бо хіба він міг так глибоко зрозуміти величність хвилі. Можливо, що цей лист є твір і автора ЖК (тут листів взагалі досить), але це не міняє справи, — лист у всякому разі показує, що вже вдавнину таки хоч дехто розумів важливість повстання слов'янської письменности й величність праці св. братів. Ось цей цікавий, але важкий до зрозуміння лист, як подає його ЖК[14]: »Бог, що наказує кожному прийти до розуміння правди (I Тим. 2. 4.) й прагнути до вищого стану, бачивши віру твою та ревність, зробив це тепер за нашого часу, подавши св. Письмо (явль букъви) вашою мовою, якої не було й перед тим, а не тільки в перші літа, щоб і вас зарахо-вано до великих народів, що славлять Бога своєю мовою. І оце ми післали тобі того (Костянтина), кому ці Книги Бог об'явив, мужа чесного та добре віруючого, надзвичайно вченого та філософа. Прийми ж подарок більший та цінніший від усякого золота, срібла, каміння дорогоцінного та багатства скороминущого. Попильнуй разом із ним, спішно зміцнивши справу, й цілим серцем пошукати Бога, а загального спасіння не відкидай; попильнуй завсіди (вьсе) не лінуватися, але ходити дорогою правдивою, щоб і ти, привівши їх (своїх підданих?) своєю горливістю до розуміння Бога, прийняв за те нагороду в цей вік і в вік будучий за всі душі, що хотять вірувати в Христа, Бога нашого, від цього часу й до кінця віку, лишаючи пам'ять свою потомкам, подібно великому кесареві Костянтинові«.

Автор листа, як бачимо, цілком зрозумів всю надзвичайну величність тієї хвилі; від того часу народ слов'янський увійшов до числа великих народів, що славлять Бога своєю мовою, цебто повстала вже більш-менш організовано церковна й літаратурна слов'янська мова.

ДЖЕРЕЛА: ЖК[14], ЖМ[5]; Початковий Київський Літопис під 898 р.; Легенди: Сербська, Чеська 2, Болгарська 2, Охридська 2, Моравська 5; Життя св. Наума 1-2.

ЛІТЕРАТУРА. Бильбасов II ст. 31-32, 81; Небосклонов 71; Свящ. Н. Оглоблинъ: Въ которомъ году св. Писаніе переведено св. Кирилломъ и Меѳодіемъ на славянскій языкъ, »Руков. для сельскихъ пастырей« 1850 р. т. I ч. 16 ст. 420-436; Д. Прозоровскій: Происхожденіе славянскаго

перевода священныхъ книгъ, Спб. 1869 р.; Воронов 69, 88; Е. Голубинскій: Исторія русской церкви, М. 1881 р. I. ч. 2 ст. 282 297: Переводъ богослужебныхъ книгъ на славянскій языкъ; Гезенъ А.: Исторія славянскаго перевода символа вѣры, критико-палеографическія замѣтки, Спб. 1884 р.; Архангельський в »Учен. Зап. Каз. Унив.« 1885 р. ст. 14-15, 24-32, 36-40, 164; Малишевський в »ТРКДАк« 1885 р. т. II ст. 155, 194-208, 387-390, 392, 396-401, 405, 409-414; 1886 р. т. III ст. 584; М. Дриновъ: Новый церковно-славянскій памятникъ съ упоминаніемъ о славянскихъ первоучителяхъ, »ЖМНПр« 1885 р. кн. 4 ст. 176-205, ч. 238; А. Будиловичъ: Нѣсколько мыслей... розд. VI ст. 70-77; И. Ягичъ: Разсужденія старины... 396-398, 491-492; Pastrnek, 64 прим. 49, 70; Ламанський в »ЖМНПр« 1903 р. кн. 6 ч. 347 ст. 369, 1904 р. т. 353 ст. 162; Ks. Czajkowski w »Przeg. Powsz.« т. 80 ст. 395, 399-401, 403; Франко 236; Голубинскій: Исторія русской церкви, т. I ч. 2, 1881 р., ст. 287-288. — А. Шахматовъ: Сказаніе о преложеніи книгъ на словѣнскій языкъ, »Zbornik u slavu V. Jagića«, 1908 р. ст. 172-188. — Н. Туницкій: Св. Климентъ. 1913 р, ст. 172 3, 226-227. — И. Пташицкій в »ЖМНПр« 1906 р. ч. 5 ст. 145-146. — Н. Дурново: Мысли и предположенія о происхожденіи старословянскаго языка и словянскихъ алфавитовъ, »Byzant.« 1929 р. т. I ст. 48-85. Про перекладну працю Костянтина в Моравії див. І. Огієнко: Костянтин і Мефодій, 1927 р., т. I ст. 207-208, в Паннонії 248.

2. ПЕРЕКЛАДНА ДІЯЛЬНІСТЬ МЕФОДІЯ.

Мушу розповісти тут іще й про перекладну діяльність Мефодія, бож і вона тісно зв'язана була з такою ж працею Костянтина. Про перекладну діяльність Мефодія мусимо знати трохи більш, бож власне на цій діяльности основували свої докази прихильники паннонської та моравської теорії походження церковно-слов'янської мови.

Найважнішою працею Мефодія, як архієпископа Мораво-Паннонського, була, звичайно, та сама праця, яку він провадив був іще вкупі з братом своїм Костянтином — зреалізування величної й надзвичайно корисної для слов'янського народу ідеї вживати живої народньої мови в церкві та в св. Письмі. Умираючи, на смертному одрі Костянтин благав свого брата не кидати »ученія своєго« ЖМ[7], і Мефодій чесно виконав братню волю. Доля судила, щоб за цю »нову науку«, — за вживання народньої мови в Богослуженні, — Мефодія тягано по судах, вкинено до тюрми, де в кайданах тяжких промучився був старий архієпископ коло трьох років; за цю ж ідею пилатники-триязичники не давали йому спокою й ціле його життя.

Як я вже оповідав, перші переклади св. Письма та Богослужбових книг Костянтин розпочав був дуже рано, ще перед 855 роком, а вже на час Хазарської Місії, на 860 рік він мав їх досить, хоч і не зовсім виготовлені. Оставшися без брата — без творця ідеї вживання народньої мови в церкві, Мефодій працював іще цілих 16 років, реалізуючи ідеї Костянтинові; правда, з цих 16-ти років треба зовсім викреслити перші 4 роки, 870-874, коли Мефодій був під судом та перебував у тяжкій в'язниці,[1] і коли йому було не до перекладів (а це, власне, вся паннонська доба діяльности Мефодія).

[1] Проф. І. Огієнко: Св. Мефодій у в'язниці, див. »Духовний Сіяч« 1927 р. ч. 13-14, Варшава, а також »Кост. і Меф.« т. II ст. 17-33.

Увесь час співав він Службу Божу тільки по-слов'янському, а для цього потрібні були переклади відповідних грецьких текстів. Я такої думки, що Мефодій по смерті Костянтина увесь час працював над перекладами потрібних богослужбових текстів, працював тоді, коли дозволяв йому на те час. Думаю, що не тільки сам він це робив, — йому могли допомагати й його численні учні, серед яких напевне з часом виробилося й трохи добрих знавців грецької мови; принаймні знаємо, що головний учень, мораванин Горазд, умів добре по-грецькому; можливо, що в перекладній праці допомагав і учень Климент. Пізніш, коли число церков зросло, коли зросло й число слов'янських священиків, могли повставати в Моравії й неорганізовані індивідуальні переклади окремих священиків, переклади того, що

67. Архієпископ Мефодій.
Образ XIV-го віку в манастирі Дохіяр.

було більш потрібне, але чого ще не було слов'янською мовою. Правда, Служби церковні в половині IX-го віку були коротші від пізніших, багато з того, що маємо в Минеях, появилося пізніш; але все таки, здається, й богослужбові книжки не всі були перекладені за життя Костянтина. Костянтин у першу чергу переклав був тільки те, що було потрібне для практичного щоденного церковного вжитку, та й серед цього перш найпотрібніше; отож думаю, що Костянтин — частиною сам, а частиною вкупі з Мефодієм — переклав ось ці найпотрібніші богослужбові книжки: Євангелію-апракос, Апостола-апракос, службового (а може й повного) Псалтиря й Паримійника.

Спинюся тут трохи докладніш над перекладом Паримійника. Паримійник — це збірник церковних читань із Старого Завіту на

цілий церковний рік, з навечір'я Різдва Христового починаючи; в цій книзі багато читань із причт, по гр. Παροιμία, чому повстала й назва Παροιμιάριον, Паримійник; багато тут читань із Пророків, а тому в грецькій церкві ця книга звичайно зветься Προφητολόγιον. Паримійник — необхідна богослужбова книга, особливо для богослужень святкових, що рано повстала в християнській церкві; обійтися без цієї книги Костянтин ніяк не міг, а тому він мусів її перекласти. Початок цього перекладу, можливо, він зробив був іще перед Моравською Місією, може для потреб слов'ян візантійських, але головно перекладав Паримійника там, де того вимагала Служба слов'янська — вже в Моравії.

Що Паримійник був рано перекладений, про це виразно свідчить лист папи Івана VIII з 879 р. до кн. Святополка; в листі цім читаємо: »Nec sanae fidei vel doctrinae aliquid obstat, sive Missas in eadem sclavinica lingua canere sive sacrum Evangelium vel lectiones divinas Novi et Veteris Testamenti bene translatas et interpretatas legere aut alia horarum officia omnia psallere«, цебто: »Ніщо не протиречить правдивій вірі чи науці: ані співання Літургій цією слов'янською мовою, ані читання святої Євангелії або святих читань із Нового й Старого Завіту, добре перекладених і пояснених, ані правлення всіх інших Служб церковних«. Це місце з листа 879 р. надзвичайно цінне (див. про це мій »Кост. і Меф.« II ст. 54): воно показує, які слов'янські переклади існували перед 879 р., а саме: 1. Літургія, 2. Усі інші церковні Служби (очевидно, головні), 3. Св. Євангелія, 4. Апостол і 5. Паримійник; про Псалтиря нема тут простої згадки, але щоб »alia horarum officia psallere«, напевно треба було мати бодай богослужбового Псалтиря.

Наукова аналіза, що її в останніх часах проведено над Євангелією, Апостолом і Паримійником, свідчить про те, що їх переклала одна особа; словарний склад Псалтиря так само дає змогу говорити, що його переклала та сама особа, яка переклала Євангелію, Апостола та Паримійника. Що до Паримійника, то один із найкращих дослідників старослов'янських перекладів, проф. Ів. Євсіїв, так пише про переклад його: »Поразительное сходство паримійной редакціи съ переводомъ Евангелія и Апостола — именно въ древнѣйшей ихъ редакціи — побуждаетъ видѣтъ въ переводчикѣ всѣхъ этихъ книгъ одно и то же лицо. Отличительныя особенности этой редакціи — грецизмы и латинизмы — извѣстны Апостолу и Евангелію точно такъ же, какъ и Паримійнику«.[1]

Але треба було подумати й про підсумки перекладної праці, треба було скласти якийсь одноцільний з б і р цих перекладів. Це була дуже потрібна справа, бо ж церкви множилися, а о д н о г о к о д е к с у богослужбових книжок не було: треба було покласти край й окремим індивідуальним перекладам, і мати для всіх церков одного апробованого текста. Треба було й доповнити таку збірку перекладами того, чого ще не перекладено; крім цього, треба було

[1] Иванъ Евсѣевъ: Книга пророка Исаіи въ древне-славянскомъ переводѣ, Спб. 1897 р. ст. 18-19; пор. іще ст. 21.

й стилізувати та виправити попередні переклади. Це була праця величезної ваги, і за працю цю Мефодій узявся й виконав її успішно.

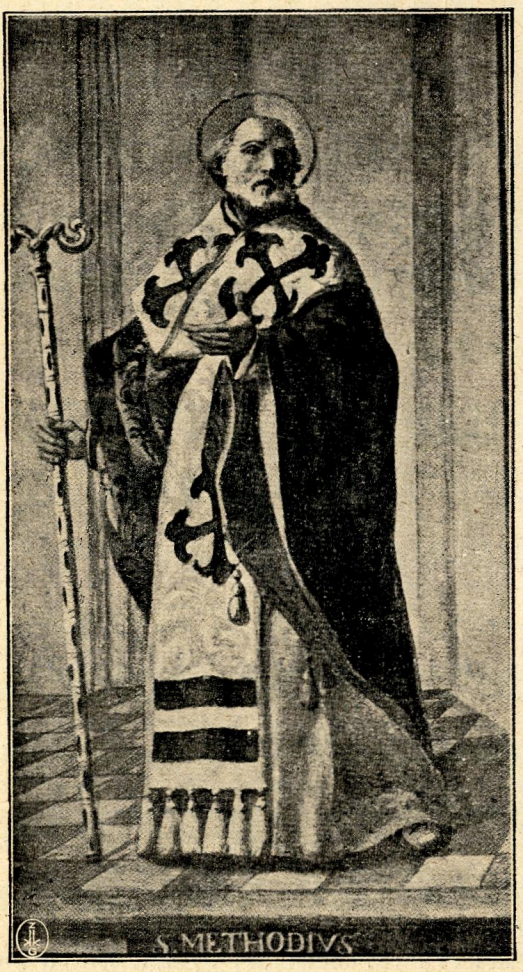
Про величну цю працю так розповідає нам ЖМ[15]: »Потім (по поїздці до Царгороду?), відійшовши від усієї суєти цьогосвітньої (отъвергъ вься молвы), а журбу свою на Бога поклавши, посадив перше з своїх учнів двох попів, вправних скорописців, і скоро (въборзѣ) переклав усі Книги вповні (исполнь), крім Маккавеїв, із мови грецької на слов'янську, за шість місяців, почавши від місяця березня до дня 26 місяця жовтня. А покінчивши, склав достойну похвалу та славу Богові, що подає таку ласку та поспіх, і відслуживши з своїм клиром Таємне Возношення (Літургію), вшанував пам'ять св. Димитрія. А перед тим Псалтир тільки та Євангелію з Апостолом і вибраними церковними Службами Мефодій переклав був із Філософом. Тоді ж переклав був він і Номоканона, чи то Правило Закона, та Отечника (Отеческія книги)«.

Ось так розповідає ЖМ[15] про перекладну працю Мефодія; те саме повторює й »Повість временних літ« під 898 роком, що свої звістки про св. братів взагалі брала з ЖМ. Звичайно, автор ЖМ[15] не описує тут цілої перекладної праці Мефодія, а розказує тільки про кінцевий момент її, про її закінчення. Праці перекладної було багато, й цю працю добре уявляв собі Мефодій, пробуваючи ще перший раз у Римі в 868-870 р. р.; уявляв собі її, а тому й попильнував, щоб у папській буллі про призначення його в Моравію було зазначено й про дальшу перекладну працю. Дійсно, в своїм листі до князів слов'янських десь із 870 р. папа Андріян II пише, що Мефодій, як того просили князі, буде навчати їх, »перекладаючи Книги на вашу мову, — повний церковний круг (по всему церковному чину исполнь), з св. Мшею чи Службою, і з хрищенням, як зачав був Философ Костянтин« ЖМ[8]. Це дуже важлива вказівка на те, що́ саме зробив був сам Костянтин. Але перекладів Костянтинових не вистачало для всіх Служб церковних, треба було й надалі перекладати, — і ось тому Мефодій випросив у папи Андріяна, щоб він поблагословив і дальшу перекладну працю, і той задовольнив це прохання: »А коли хто інший — писав папа в своїй буллі — зможе достойно й правовірно перекладати, нехай буде воно святе й благословенне від Бога та нас, і від усієї кафолицької апостольської церкви, аби тільки вам легше навчитися заповітів Божих« ЖМ[8]. Безумовно, це місце з булли Андріяна II вказує виразно на те, що Мефодій іще року 870-го мав виготовлений план дальшої перекладної праці, і в цій праці йому мали допомагати його учні, ці »інші«, що про них згадує Андріян II.

Отже, як бачимо, велику частину перекладної праці зробив був Костянтин сам; у цій праці безумовно допомагав йому й Мефодій, чому деякі джерела, як і ЖМ[15], уважають цю працю спільною працею св. братів. Думати, ніби слов'янську Літургію створив сам Мефодій, як то роблять деякі вчені (напр. Міклошіч, A. Brückner, »Roczniki« т. 30 ст. 6 і ін.), немає підстав, — власне в Богослуженні все найпотрібніше перекладено ще за Костянтина.

Що́ саме переклав Мефодій, трудно довідатися з свідоцтва

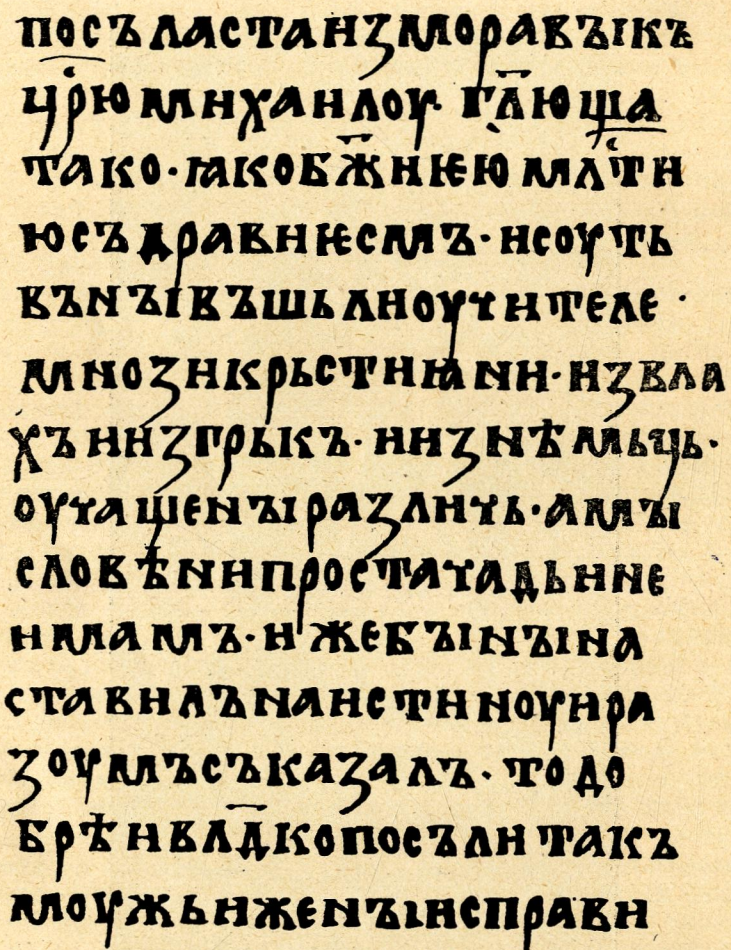
автора ЖМ[15], — він каже, ніби Мефодій »прѣложи въборзѣ вься Кѣниги исполнь, развѣ Маккавей«, цебто: скоро переклав усі Книги, крім Маккавейських; виходить, ніби Мефодій переклав цілу Біблію, крім книг Маккавейських, хоч проти цього говорить слово »въборзѣ« бож такого величезного перекладу годі зробити »вборзі«, скоро

68. Архієпископ Мефодій.
Образ XVII-го віку в базилиці св. Климента в Римі. Малював P. Rasini.

Переказ, ніби Мефодій переклав цілу Біблію, йде з найдавнішого часу. Так, відомий Іван, Екзарх Болгарський, письменник X-го віку, в передмові до свого перекладу »Богословія« Івана Дамаскина, про переклади св. братів пише так: »Святий чоловік божий Костянтин, прізвищем Філософ, багато праці зазнав, порядкуючи (строя)

письмена для слов'янських книг і з Євангелії та Апостола перекладаючи вибір (изборъ); скільки встиг він, живучи на темнім цім світі, стільки переклав, і перейшов до безконечного світу, де й прийняв нагороду за свою працю. З ним пробував і лишився на цім світі великий Божий архієпископ Мефодій, брат його; він пе-

69. Життя св. Мефодія, рукоп. XII-го віку.

Взірець київського уставного кирилівського письма XII-го в.

Оригінал на пергамені, має 304 картки, переховується в б. Бібліотеці Успінського Собору в Москві, ч. 4. Знімок натурального розміру з лівої горішньої частини 105-ої картки.

реклав усі 60 канонічних Книг (вся уставьныя Кънигы 60) з мови еллінської, цебто грецької, на слов'янську. Чувши про це, багато раз збирався й я перекласти на слов'янську мову готові учительні Оповідання, — той бо Мефодій переклав, як чув я, 60, тому я ля-

кався, роздумуючи, що хочу замість нього потрудитися на поспіх людей і перекласти нашою мовою учительні Оповідання«. Як бачимо, Екзарх Іван не знав точно, що́ саме переклав був Мефодій: він тільки ч у в, що той переклав 60 уставних книг, цебто цілу канонічну Біблію: 33 книги Старого Завіту та 27 Нового[1]. Так звана Сербська Легенда теж передає цей самий давній переказ: »Пробуваючи Мефодій у Моравській землі, переклав усі 60 книг Старого й Нового Заповіту з мови грецької на слов'янську«.

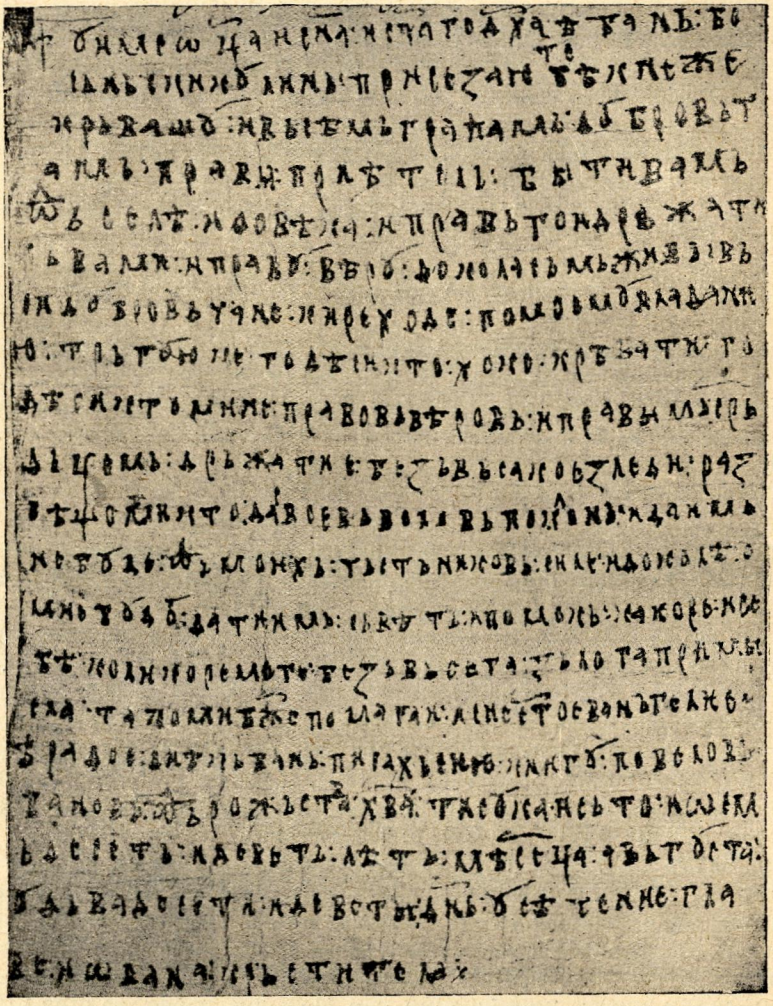
Деякі факти свідчать проти того, що Мефодій дійсно переклав був цілу Біблію; проти цього говорить хоча б те, що цілої Біблії від давнини ми дуже довго взагалі не мали. Коли архієпископ Новгородський Геннадій у кінці XV-го віку задумав був скласти біблійного кодекса й для того збирав слов'янські списки, то він не знайшов у слов'янськім перекладі багатьох книг, і тому їх для його Біблії 1490-го року мусіли перекласти з Вульгати (напр. із Вульгати тоді переклали: Паралипомен, 4 книги Єздри, Товій, Юдиф; а Есфир переклали чи не з єврейської мови й Вульгати; з латинської тут книга Мудрости та Екклезіяст, ця остання і з грецької). Так само й кн. Костянтин Острізький, коли задумав був видрукувати свою славну Біблію 1581-го року, то довго розшукував потрібні для того слов'янські переклади біблійних книг, але всіх розшукати не зміг, — частину книжок довелося перекладати своїми засобами. Правда, вдавнину Біблії, як однієї книги, взагалі не було, — існували біблійні книги або окремо кожна, або в більшій чи меншій збірці, напр. були разом П'ятикнижжя Мойсеєве, Пророки й т. ін.; це, звичайно, вело до того, що окремі книжки могли легче губитися.

Маємо ще один, значно сильніший доказ, ніби Мефодій повної Біблії таки не перекладав, — а це те, що текст Службовий св. Письма (Паримійник, Євангелія-апракос, Апостол) значно відрізняється від того тексту, що до цих книг не входив. Цікаве спостереження про це подає Ів. Євсіїв: Паримійник та апракоси, на його думку, йдуть за т. зв. Лукіяновою рецензією, тоді як цілий текст св. Письма йде за рецензією Ісихієвою.[2] На жаль тільки, справа ця ще дуже мало вияснена, але знаємо, що й грецькі тексти, напр. Євангелії, не однакові в апракосах та в тетрах, а це могло відповідно відбитися й на слов'янських перекладах. Отже це помічення може й не свідчити проти припущення, що Мефодій переклав цілу Біблію.

ЖМ[15] подає, що Мефодій працював над перекладами шість місяців, а саме — від місяця березня по 26 жовтня; свідчення це надзвичайно цінне, бо вже воно вказує нам на характер праці Мефодія. Правда, автор ЖМ трохи помилився в своїх обрахунках, бож з березня по 26 жовтня буде щонайменше сім місяців, коли не вісім, але не шість.[3] Чи ж то можна собі уявити, щоб устаро-

---

[1] На жаль, із Іванового оповідання не видно, чи він ці переклади б а ч и в.
[2] »Замѣтки«, див. »Извѣстія Академіи Наукъ« 1898 р. т. VIII ст. 339.
[3] M. Rešetar в »Archiv« 1912 р. т. 34 ст. 235 догадується, що оригінал ЖМ написаний був глаголицею, тому число місяців тут було зазначене буквою зіло =8; писар же, що списав ЖМ кирилицею, помилково зрозумів глаголицьке зіло як кирилівське s, цебто прийняв число вісім за число шість.

70. Грамота бана Куліна 1189-го року.

Взірець сербського кирилівського письма XII-го віку.

Найдавніша пам'ятка сербської мови. Перше переховувалася в архіві міста Дубровніка, але по пожарі 1817-го року дісталася до рук склепаря, що запакував до неї звичайну покупку, чому грамота попала до Росії, де й переховується в Бібліотеці Академії Наук у Ленінграді. Оригінал пергаменовий, 29.2×10.2 cm. Початок грамоти (5 рядків). † ѕ име wц҃а и сн҃а: и с҃таго д҃ха: ѣ бань: бо|сьньски кѫлинь: присезаю тебѣ кнеже | крьваш8: и вьсѣмь гра|ѧмь: дѵбровьч|амь: правы: прѣтель: быти вамь ѡ҃вселѣ: и до вѣка: и правь гои дрьжати|

вину, при тодішніх засобах праці, за 6-7 місяців можна було перекласти цілу Біблію? Годі, звичайно, про те й говорити[1]; пізніше Лютер, увесь віддавшися перекладній праці, працюючи невпинно, зміг за один рік тяжкої праці перекласти тільки сам Новий Завіт; бл. Єроним працював над своїм перекладом Вульгати все життя, а коли вирішив перекласти цілу Біблію, то працював над цим 15 років (390-405).[2] Як же тоді розуміти це свідчення ЖМ[15]?

Як я вже казав, Мефодій перед своєю смертю задумав був упорядкувати всі переклади, які були вже, скласти з них першого кодекса, додати до них те, що було потрібне, але не було ще перекладене. Мефодій зібрав усе, що переклав був Костянтин, зібрав свої переклади, які робив ціле життя, зібрав і переклади своїх учнів, і з усього цього попильнував скласти певний збір. Для цього посадив він на переписування двох своїх учнів, вправних скорописців (дъва попы скорописьця зѣло), які переписували начисто виготовлені тексти — а готував їх Мефодій з видатнішими учнями — і за сім чи вісім місяців, з березня по 26 жовтня, скорописці покінчили переписувати виправлені тексти[3]. Покінчили 26 жовтня, на день св. Димитрія Солунського (помер коло 306 року), що його, як земляка, дуже поважали св. брати; Мефодій може навіть навмисне якось зв'язав був покінчення своєї праці з цим його улюбленим святим. Так повстав у нас найдавніший біблійний кодекс слов'янською мовою, — найперший в Європі живою мовою (коли не рахувати Біблії готської; зрештою, вона не була ціла перекладена, див. вище ст. 19-20).

Деякі вчені[4] підкреслювали, що за такий короткий час Мефодій не міг перекласти цілої Біблії, а тому рахували, що він переклав тільки Паримійника. На мій погляд, і ЖМ[15], і вищенаведені свідоцтва говорять правду, тільки розуміти їх треба не дослівно так, як вони говорять. Як ми бачили, Костянтин сам, чи може вкупі з Мефодієм, переклав був Паримійника, бо без цієї богослужбової

---

[1] M. Rešetar у тім самім місці підрахував, що коли відрахувати все, вже перед тим перекладене, то припадало б по 6 сторінок in f° на кожний день, а це, на думку Решетара, праця для трьох осіб невелика. З цим трудно погодитися, бож ЖМ[15] говорить тільки про одного перекладчика та двох писарів; крім цього, кожний, хто займався перекладами св. Письма, добре знає, що це праця взагалі надзвичайно тяжка, — це ж не переклад звичайної собі книжки, — при перекладі св. Письма обдумується кожне слово перекладу; див. про це мою працю: »Методологія перекладу св. Письма та Богослужбових книг на українську мову«, 1927 р. ст. 4. Ось через усе це я не можу приймати свідчення ЖМ[15] літерально. Пригадаю тут, що диякон Григорій писав Остромирову Євангелію 6 місяців і 22 дні.

[2] Див. Ks. Józef Kruszyński: Wstęp ogólny do Pisma Świętego, 1915 р., ст. 280. Rešetar в »Archiv« 1912 р. т. 34, ст. 236 твердить із невідомого мені джерела, ніби бл. Єроним зробив свій переклад скоріш, як Мефодій, цебто скоріш, як за 7-8 місяців; таке твердження Решетара вважаю непорозумінням.

[3] »Дъва попы скорописьця зѣло« — це були фахівці каліграфи, а не перекладчики, як припускає Rešetar в »Archiv« 1912 р. т. 34 ст. 235-236. Встаровину було звичайним, що виготовлений твір переписували фахівці каліграфи скорописці.

[4] Напр. Pastrnek 121-123 і ін.

книжки він ніяк не міг обійтися[1]; за Костянтина перекладено також Євангелію-апракос, Апостола й Псалтира, цебто перекладено чи не більшу частину Біблії. На долю Мефодія, на ті 16 років, коли він працював сам по смерті Костянтина, осталося тільки докінчити Костянтинову працю та остаточно її впорядкувати.

Що Мефодій дійсно переклав цілу Біблію, крім книг Маккавеїв, про це свідчать усі нові досліди над старослов'янськими текстами св. Письма. Дослідники в один голос підкреслюють, що характер того біблійного перекладу, якого нема в Паримійнику, зовсім той самий, як і в Паримійнику, цебто — ці переклади зробила коли не одна особа, то їх зроблено в одній школі по тих самих методах, чи по вказівках однієї особи. Так, напр., згадуваний уже вище Ів. Євсіїв, проаналізувавши текста шости пророків, прийшов до висновку, що цей текст »всецѣло воспроизводитъ, безъ всякихъ измѣненій, чтенія Паримійника; то же, что недостаетъ в П., переводчикъ разбираемаго текста б пророковъ переводилъ съ такими же пріемами, съ такими же особенностями грамматики и слововыраженія, какъ въ Паримійникѣ. Можно думать, что переводъ сдѣланъ или однимъ и тѣмъ же лицомъ, которому принадлежитъ переводъ Паримійника, или лицомъ, къ нему непосредственно близкимъ«.[2] Євсіїв твердить, що Костянтин переклав Паримійника, а повного текста Біблії дав уже Мефодій; а що це дійсно було так, про те свідчить »поразительная близость перевода по языку и пріемамъ къ переводу Кирилла, доходящая до того, что мѣста, переведенныя раньше Кирилломъ, вносились въ текстъ прямо безъ всякихъ измѣненій, — все это свидѣтельствуетъ, по нашему мнѣнію, что столь близкій и родственный во всѣхъ отношеніяхъ съ первоначальнымъ богослужебнымъ изборомъ, новый полный переводъ представляетъ трудъ соработника и брата по крови первоучителя Кирилла — св. Меѳодія«.[3]

Так само праця йшла й з упорядкуванням Нового Заповіту. Костянтин сам чи вдвох із Мефодієм переклали апракоси — Євангелію та Апостола, а вже Мефодій склав Євангелію-тетра та повного Апостола.[4]

Питання про число перекладчиків, про тих учнів, що допомагали Мефодію в праці, на жаль, ще не висвітлено в нашій науці. Хто саме допомагав при перекладах? Якого характеру була ця допомога? Скільки праці проробили учні чи взагалі сторонні особи?

---

[1] Костянтина рахують перекладчиком Паримійника такі вчені: Є. Голубинський, Ів. Євсіїв і ін.; П. А. Лавров у »Виз. Врем.« 1903. X, 524 перекладчиком Паримійника також уважає Костянтина.

[2] Иванъ Евсѣевъ: Замѣтки по древне-славянскому переводу св. Писанія, Спб. 1899 р. III. ст. 362.

[3] Там само ст. 373. Проаналізувавши Апокаліпсиса, Облак твердить в »Archiv« 1891. XIII, що його перекладено ще за Моравської доби.

[4] Так твердив Г. Воскресенський ще 1885 р., »Прибавленія къ изданію Твореній св. Отцевъ« 1885 р. ч. 36 ст, 241, це саме повторював він і в пізніших своїх працях; М. Сперанський в »РФВ« 1899 р. т. 41 ст. 199 дивиться на цю думку, як на »ни на чемъ не основанную догадку«; думаю, що пізніші праці підтвердили цю думку Воскресенського.

Чи не скористався, а коли скористався, то скільки, Мефодій тими перекладами, які Костянтин знайшов був у Херсонесі? Тепер нема вже сумніву, що початки слов'янських перекладів св. Письма існували до Костянтина, про що нам виразно свідчить і початкова історія поширення християнства поміж слов'янами взагалі, а слов'янами візантійськими з'окрема, і свідоцтво ченця Хороброго, що слов'яни писали й до Костянтина, і сама велика досконалість перекладів Костянтина, що правдиво говорить не про перші несмілі початки, — а коли так, як усім цим скористали солунські брати? Усе це питання першорядної ваги, але, на жаль, на них наука не дає ще задовільної відповіди, крім хиба того, що братам у перекладній праці безумовно допомагали їхні учні Горазд та Климент (про допомогу двох учнів, як ми бачили, говорить і ЖМ[15]).

Коли саме переклав Мефодій Біблію, точно не знаємо; на мою думку, так і питання ставити не можна: Костянтин і Мефодій перекладали потроху ціле життя своє; оповідання ЖМ[15] про переклад Біблії, що зробив Мефодій, то оповідання тільки про остаточне кодифікування давніше зроблених перекладів. Ця остаточна праця була зроблена вже десь під кінець життя Мефодія; ЖМ розповідає: розділ 13-й — поїздка до Царгороду, 14 — терпіння Мефодієві за життя, р. 15-й — про переклади, 16 — зустріч з угорським королем. Думаю, що автор ЖМ таким розподілом свого оповідання не хотів підкреслювати, що переклади зроблено по поїздці до Царгороду, — Мефодій міг це зробити й навпаки — може для того, щоб відвезти до Царгороду повного, гарно переписаного кодекса. Малишевський твердить, ніби Мефодій добув у Царгороді добрих грецьких текстів, а вернувшися, р. 883-го переклав цілу Біблію; можливо, що й так, але доказів на це не маємо.[1]

В кінці 15-го розділу ЖМ додає дуже темне речення: »Тъгда же и Номоканонъ, рекъше Законоу Правило, и Отьчьскыя Книгы прѣложи«. Темне речення, бо трудно зрозуміти, що саме визначає тут слово, »тогда«: чи тоді, як Мефодій кодифікував Біблію, чи тоді, коли працював разом із Костянтином. Вимоги давньої стилістики — згадувати підмета можливо менше раз — дають змогу бачити в слові »преложи« — Мефодій переклав, та тільки коли? Звичайно, це могло бути зроблено й за час Костянтина; але через те, що власне Мефодію довелося юридично й реально упорядкову-

---

[1] Цікаво, що т. зв. Сербська Легенда, пам'ятка, відома нам із рукопису XIII віку, подає навіть рік, коли Мефодій переклав Біблію: це відбулося ніби »вь 3 ендикть, вь ѓ. сотнос ѓ. ѵ. и третіє лѣто, при Святопольцѣ Кнезы, Царь бѣ тьгда Грькомь Василіє, а Бльгаромь оть Бога Кнезь Борысь и Краль Нѣмечьскимь людемь« (Бильбасовъ II. 275). На жаль, розплутати це зіпсуте місце в Сербській Легенді нема змоги, — тут явна плутанина, але дослідники пробують бачити тут ѣтѵг, цебто 6393, а це дає 6393-5508=885 рік; для 3-го індикта, зазначеного в Легенді, будуть роки: 855, 870 і 885-й. Назви царів указано добре, сплутано тільки короля німецького: зазначено »людемь«, а треба б може Людовик, що помер ще 12 серпня 875 року; цар Василь вступив на престол 877 р. Як бачите, розплутати загадку тяжко. Про час перекладів див. А. Шахматовъ: Сказаніе о преложеніи книгъ на словѣнскій языкъ, — тут свідчення з різних джерел.

вати свою Моравську єпархію, скоріш треба думати, що Номоканона перекладав уже Мефодій — йому була велика потреба цієї книжки. Номоканона перекладено короткого, що склав його Іван Схоластик (помер 578 р.), — він має тільки 50 розділів; перекладено не всі канони, а тільки частину їх; переклад місцями не дослівний, а вільний, часом і невірний. Повний Номоканон Фотія появився р. 883-го — тоді вже Мефодію пізно було його перекладати, та й взагалі в давнім слов'янськім перекладі він не відомий.

Що то був за Отечник, про якого згадує ЖМ[15], не відомо, але певне, це не була книга богослужбова — це була книга для побожного читання, збірник житій святих[1], — це вже був один із творів нової слов'янської літератури, що тоді зароджувалася; як бачимо, Мефодій розпочинав і слов'янську літературу.

Про Мефодія, як літературного діяча, поза перекладами св. Письма та богослужбових книг, мало що знаємо. Але що Мефодій переклав не тільки церковні книжки, про це свідчить нам і ЖК[10] — тут говориться про те, що твір Костянтина — Бесіда з невірними — »прѣложи учитель нашь, архиєпискупъ Мефодій, раздѣль я на осмь словесъ«. Крім цього, Мефодія рахують також автором Канона св. Димитрію Солунському, що його, як земляка, він так сильно любив; правда, авторство Мефодія для цього канону доводиться тільки відомим із ЖМ[15] фактом, що Мефодій шанував пам'ять Димитрія, а також згадкою в самім каноні в 9 пісні про триязичників (див. мого »Кост. і Меф.« т. I ст. 219). А. Воронов, проаналізувавши канона св. Димитрію Солунському, прийшов до висновку, що він написаний був грецькою мовою за час царювання Льва Вірменина (813-820), що відновив переслідування образів; автором канона, на думку Воронова, був чи не архієпископ Солунський Йосип, брат св. Феодора Студита, висланий на якийсь безлюдний острів. Головний доказ Воронова, ніби в оригіналі було τρισεθνικοί — найнечестивіші, а не τρίγλωττοι — триязичники, зовсім сумнівний. Воронов видав і текста канона з жовтневої Мінеї XII в. московської Синодальної бібліотеки. А. В. Горський перший звернув був увагу на канона Димитрію Солунському, і автором його рахував солунських братів.[2] Остаточно справа мало вияснена. Н. Туницький, напр., автором цього канону рахує учнів св. Мефодія »присолунскаго происхожденія«, що зазначили тут свою тугу за солунським храмом св. Димитрія.[3]

ДЖЕРЕЛА: ЖМ[8-15]; Повість временних літ під 898 р.; Сербська Легенда.

ЛІТЕРАТУРА. Свящ. Н. Оглоблинъ: Въ которомъ году св. Писаніе переведено св. Кирилломъ и Меѳодіемъ на славянскій языкъ, »Руков. для сельскихъ пастырей« 1860 р. т. I ч. 16 ст. 420-436. — По случаю исполненія 1000 лѣтъ славянской Библіи, перевода св. Кирилла и Меѳодія, »Руков. для сельск. пастырей« 1862 р. т. III ч. ч. 38 і 42 ст. 65-80, 231-248. — Fr.

---

[1] А. Соболевський догадується, що це був Патерик Римський, див. »Матеріалы и Изслѣдованія« 1910 р. ст. 111.

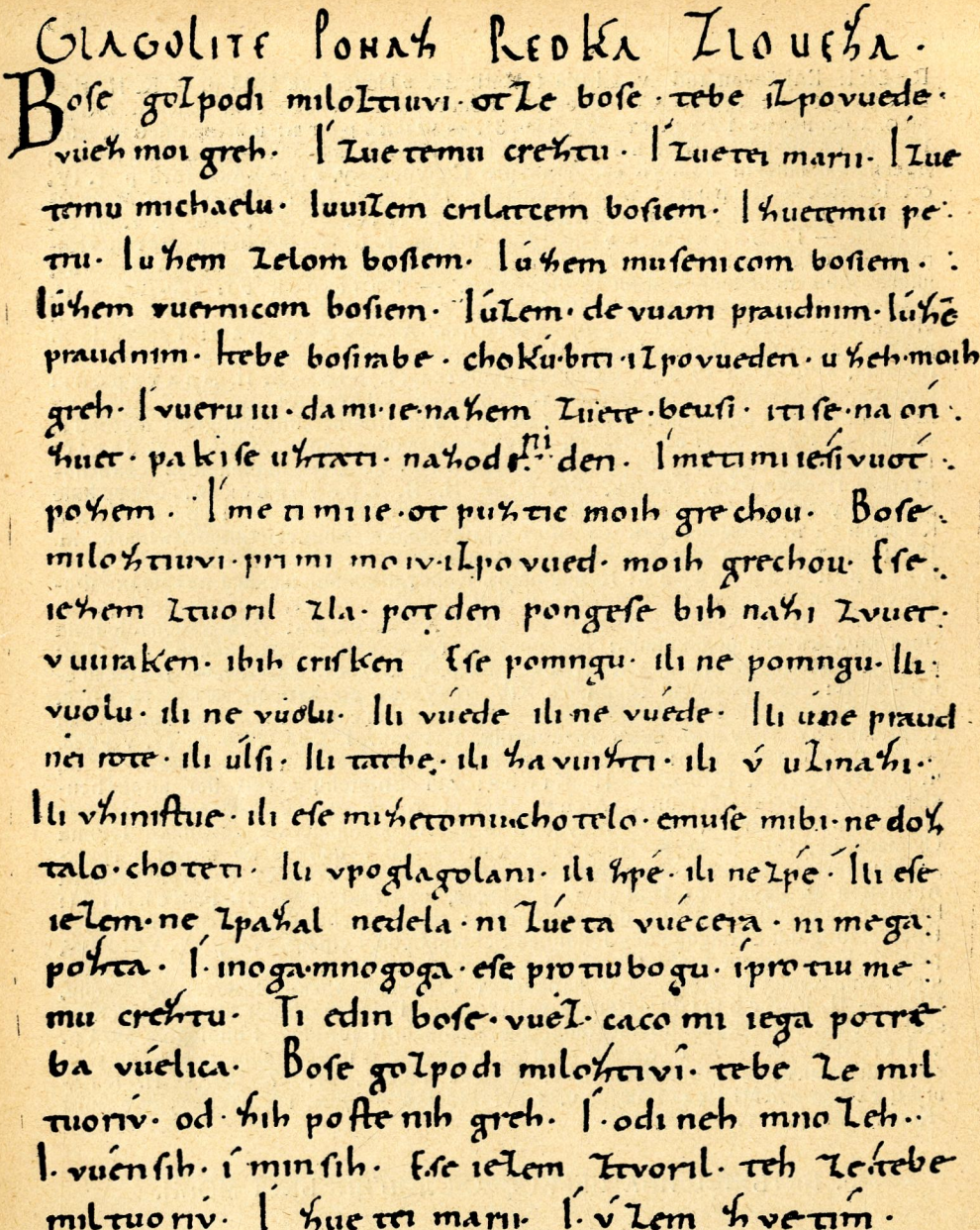
[2] »Кирилло-Меѳодіевскій Сборникъ«, 1865 р., ст. 279-280.

[3] »Богословскій Вѣстникъ« 1911 р. т. III ст. 159.

Rački: Književan rad sv. Cirilla i Methoda, »Tisučnica« 1863 р. — К. И. Невоструевъ: Записка о переводѣ Евангелія на славянскій языкъ, »Кир.-Меѳ. Сборникъ« 1865 р. ст. 223, 228-231. — Филаретъ: в »Кир.-Меѳод. Сб.« 1865 р. ст. 68-80. — Бильбасовъ II ст. 103-104, 208-209. — А. Вороновъ: Древне-славянскій канонъ св. Димитрію Солунскому, »ТрКДАк« 1878 р. т. IV, ст. 147-160. — Вороновъ в »ТрКДАк« 1878 р. т. I, ст. 222-227. — Малышевскій 114-130, або в »ТрКДАк« 1877 р. т. IV, ст. 797, 1885 р. т. III ст. 424-437. — Г. Барацъ в »ТрКДАк« 1891 р. т. II ст. 606-671 в статті: »Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы« дає широкий аналіз твору »Судебникъ людемъ«, якого ніби переклав Кирил із Мефодієм. — Pastrnek Fr. 120-123. — П. Лавровъ, »Визант. Врем.« 1903 р. т. X, ст. 523-524. — A. Brückner, »Roczniki« 1904 р. т. 30 ст. 6. — Проф. А. Михайловъ: Греческіе и древне-славянскіе Паримейники. Изъ исторіи древне-славянскаго перевода св. Писанія, »РФВ« за 1908 р., Варшава, відбитка ст. 1-42. — В. Н. Златарски: Сказка, държана на тържественото събрание, »Лѣтописъ на Бълг. Акад. на наукитѣ«, 1912 р., Софія. — M. Rešetar: Zur Übersetzungstätigkeit Method's, »Archiv« 1912 р. т. 34 ст. 234-239, — тут аналіза оповідання ЖМ[15]. — V. Jagić: Entstehungsgeschichte § 13. — А. С. Павловъ: Первоначальный славяно-русскій Номоканонъ, Казань, 1869 р. — И. И. Срезневскій: Обозрѣніе древне-русскихъ списковъ Кормчей книги, Спб. 1897 р. — Іеромонахъ Каллистъ: Номоканонъ св. Фотія, патріарха Константинопольскаго, М. 1899; зміст книжки див. в »Визант. Временникъ« т. VI ст. 554-560, 1899 р. — Василій Нарбековъ: Номоканонъ Константинопольскаго патріарха Фотія съ толкованіемъ Вальсамона, ч. I-II, дослід і текст, Казань, 1899 р. ст. 249-578. — Н. А. Заозерскій и А. С. Хахановъ: Номоканонъ Іоанна Постника въ его редакціяхъ: грузинской, греческой и славянской, М. 1902; рец. А. Соболевського в »ЖМНПр« 1902 р. ч. 347 ст. 232-234. — Бенешевичъ В.: Каноническій сборникъ XIV титуловъ со второй четверти VII в. до 883 г., Спб. 1905 р. ст. 334+101. — В. Бенешевичъ: Древнеславянская Кормчая XIV титуловъ безъ толкованій, т. I вип. I, Спб. 1906 р., ст. V+228. — А. Соболевскій: Номоканонъ Іоанна Схоластика, »Сборникъ« т. 88, ч. 3 ст. 140-153, 1910 р. — H. Krebs: Zur Entstehungszeit der altkirchenslavischen Bibelüberzetzung, »Archiv« 1913 р. т. 34 ст. 627-629. — В. Бенешевичъ: Синагога, въ 50 титуловъ и другіе юридическіе сборники Іоннна Схоластика, 1914 р. — В. Златарски: Какви канонически книги и граждански закони Борис е получилъ отъ Византия? »Лѣтописъ на Българската Академия на наукитѣ» 1914 р. т. I. Софія, ст. 73-116. — H. F. Schmidt: Die Nomokanonübersetzung der Methodius: die Sprache der Kirchenslavischen Übersetsung der Synagoge des Johannes Scholasticus, Leipzig, 1922 р. ст. VIII+120, рец. В. Бенешевича в »Slavia« 1923 р. річн. II зш. I ст. 135-138. — С. С. Бобчев: Св. Кирил и Методий и найраният старобългарски Номоканон, Софія, 1923. — H. F. Schmidt: Neuere Beiträge zur Frage nach der ältesten kirchenschlavischen Nomokanonübersetzung, див. »Zeitschrift für slav. Philologie« 1924 р. т. I ст. 198-210. — А. Шахматовъ: Сказаніе о преложеніи книгъ на словѣнскій языкъ, »Zbornik u slavu V. Jagića« 1908 р. ст. 172-188. — И. Пташицкій в »ЖМНПр« 1906 р. ч. 5 ст. 145-146. — Див. ще літературу в моїм »Кост. і Меф. I т. ст. 191-192.

3. БАТЬКІВЩИНА ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ.

На яку саме слов'янську мову зробив Костянтин свої початкові переклади, про це головніші наші джерела виразно не говорять. ЖК[14] та ЖМ[5], підкреслюючи, що Костянтин упорядковував їх перед самою поїздкою до Морав, десь 862 р., накидають нам думку, ніби ці переклади зроблено на наріччя моравське. Пізніші пам'ятки вперто запевняють нас, що св. брати (чи один Костянтин) перекладали тільки для болгар і на мову болгарську; так твердить Болгарська та Охридська Легенди, а також Життя св. Наума (усі

Glagolite ponah redka zlouesha.
Bose gospodi milostiuvi otze bose tebe ispovuedu
vueh moi greh. I zuetemu crehtu. I zuetei marii. I zue
temu michaelu. luuizem crilatcem bosiem. I zuettemu pe
tru. luhem zelom bosiem. I luhem muzenicom bosiem. :
luhem vuernicom bosiem. Iuzem. devuam praudnim. luhe
praudnim. tebe bosimbe. chokubtti ispovueden u heh moih
greh. I vueru iu. dami ie nahem zuete. beusi. iti se na on.
huet. pakise uhtati. nahodeni den. I metimi iesivuot.
pohem. I meni mie. ot puhtie moih grechou. Bose.
milohtiuvi. primi moiv ispovued. moih grechou. Ese.
iehem ztuoril zla. pot den pongese bih nahi zvuet.
vuitaken. ibih crisken ese pomngu. ili ne pomngu. Ili
vuolu. ili ne vuolu. Ili vuede ili ne vuede. Ili une praud
nei rote. ili ulsi. Ili tatbe. ili havinhti. ili v ulinahi.
Ili vhinistue. ili ese mihetomuchotelo. emuse mibi. ne doh
talo. chotetи. Ili vpoglagolani. ili hpe. ili ne zpe. Ili ese
ielem. ne zpahal nedela. ni zueta vuecera. ni mega.
pohta. I. inoga. mnogoga. ese pro tiu bogu. i pro tiu me
mu crehtu. Ti edin bose. vuel. caco mi iega potre
ba vuelica. Bose gospodi milohtivi. tebe ze mil
tuoriv. od hih poste nih greh. I. odi neh mnozeh.
I. vuensih. i minsih. ese ielem ztvoril. teh ze tebe
miltuoriv. I hue tei marii. I. v zem hvetim.

71. Фрейзингенські Уривки XI-го віку.

Взірець латинського письма в слов'янськім письменстві.

Уривок I, тут трохи зменшений; оригінал 18, 5×14, 5 cm. Перші 5 рядків читаємо: ГЛАГОЛИТЄ ПО НАС РѢДКА СЛОВЕСА · Боже господи милостики · отче боже · тебѣ исповѣдѣ | · бес мои грѣх · И Светему кресту · И Светеи марии · И Све|тему михаелу · И бьсем крилатцем божием · И Светему пе|тру . И всѣм селом божием · И всѣм мученикомъ божием ·

в розділі 2). Легенда Чеська зазначає, що Кирил переклав просто in sclavonicum idioma, переклав Vetus et Nowum Testamentum, pluraque alia de graeco sive latino sermone (розд. 2). А деякі давні пам'ятки подають теорію »руського« (київського) походження перекладів, про що я зазначив уже вище (див. розділ VI, ст. 66). Таким чином найдавніші джерела не дають однієї відповіди на питання про батьківщину церковно-слов'янської мови.

Але знаючи життя Костянтинове, знаючи історію його зазнайомлення з мовою слов'янскою, нам не трудно буде правдиво відповісти, на яке саме слов'янське наріччя перекладав Костянтин. Найкраще й найбільше знав він, а також і брат його Мефодій, ту слов'янську мову, якої навчився був за молодих літ у рідному Солуні. Вже до цього знання пізніш додав він більшого, глибшого, але в основі його все було солунське наріччя. Отож, Костянтин перекладав на солунське наріччя болгарської мови. Не дурно ж і кесар Михаїл підкреслював, як причину вибору на Моравську Місію саме Костянтина та Мефодія: »Ва бо єста солунянина, да солуняни, вьсе чисто словѣньски бесѣдують« ЖМ[5], цебто: »Ви обидва солуняне а солуняни постійно добре говорять по-слов'янському«.

Але до остаточного переконання, що церковно-слов'янська мова — то мова болгарська, солунська, прийшла наша наука дуже не скоро, йшла до того висновку поволі, а часом і крутими стежками. В науці зазначалося багато різних теорій походження церковно-слов'янської мови, серед яких найголовніші були теорії: сербська, паннонська чи словінська, моравська, паннонсько-моравська, болгарська, болгарсько-сербська, руська-київська та теорія штучного походження. Про всі ці теорії розповім тут, більше спиняючись тільки на теоріях найголовніших, — паннонській та болгарській.

ЛІТЕРАТУРА про вивчення батьківщині церковно-слов'янської мови. I. Dobrovský: Ueber die Altslavonische Sprache, »Slavin« 1806 р. ст. 362-388, вид. 2-е 1834 р. ст. 242-263. — К. Калайдовичъ: Іоаннъ, Ексархъ Болгарскій, М. 1824 р. ст. 4-8. — О. Бодянскій: О древнѣйшемъ свидѣтельствѣ, что церковно-книжный языкъ есть славяно-булгарскій, »ЖМНПр« 1843 р. ч. 38 ст. 130-147. — П. Прейсъ: О глагольской письменности, »ЖМНПр« р. 1843 ч. 37, на ст. 213-223 спис глагольських виразів. — П. Билярскій: О средне-болгарскомъ вокализмѣ, Спб. 1847 р., 2-е вид. 1858 р. — П. Шафарикъ: Взглядъ, 1855 р., ст. 73-74 спис глаголицьких виразів. — О. Бодянскій: О времени происхожденія славянскихъ письменъ, М. 1855 р. ст. 79, 161-179 і др. — Hattala: O poměru cyrillčiny k nynějším nářečím slovanskím, ČČM. 1855 ст. 88-104. — П. Шафарикъ: О происхожденіи, 1860 р. ст. 9, 11, 14, 28-29, 35-58, 15. — Вл. Ламанскій: Непорѣшенный вопросъ. Статья I: Объ историческомъ образованіи древняго славянскаго и русскаго языка, »ЖМНПр« 1869 р. ч. 141 ст. 122-163. — A. Schlejcher: Ist das Altkirchenslavische Slovenisch? — F. Vymazal: Kterým jazykem psali apoštolové slovanšti, »Obzor« 1878. I. 225, 241. — Polívka J.: Kterým jazykem psány jsou nejstarší památky církevního jazyka slovanského, starobulharsky či staroslovansky, »Slovanský Sborník« 1883 p. II. 482. — V. Jagić: Rupci oder Rupalani in Tracien und Macedonien; Eingentümlichkeiten ihres Dialektes, »Archiv« 1883 р. т. VII кн. 2 ст. 320-324. — Миллеръ 1884 р. ст. 9, 28 і ін. — Е. Голубинскій 1885 р. ст. 184-186. — А. Будиловичъ: Нѣсколько мыслей о греко-славянскомъ характерѣ дѣяльности свв. Кирилла и Мефодія, ст. 70-77, »Мефодіевскій юбилейный сборникъ«, Варшава, 1885 р. — А. Соболевскій: Кирилло-Меѳодіевскіе вопросы, »Универс. Извѣстія«, Київ, 1885 р. кн. IX ст.

302-308. — Архим. Леонидъ 1892 р. — W. Bogusławski, 1892 р. ст. 188-192, історія питання, але слабенько. — W. Oblak: Macedonische Studien, 1896 р.; рец. В. Н. Щепкина в »Извѣстія« 1897 р. т. II кн. 1; Л. Милетича в »Archiv« т. XX 578-604. — W. Jagić: Entstehungsgeschichte, 1900 і 1913 р., див. вище на ст. 68; з цінної рецензії П. А. Лаврова в »Извѣстіях« 1901 р. т. VI кн. I див. розділ 3 на ст. 289-324: Вопросъ о языкѣ перевода, де власне дано не рецензію, але окремий твір. — Д-ръ Оскаръ Ашботъ: Нѣсколько замѣчаній на сочиненіе В. И. Ягича объ исторіи происхожденія церковно-славянскаго языка, »Извѣстія« 1902 р. т. VII кн. 4 ст. 246-320; дуже цінна праця; зміст: I Болгарское *шт* и славянскія заимствованныя слова венгерскаго языка 247-266, II. Мадьярское angyal »Engel« 266-318, III. Заключеніе 318-320. — А. Соболевскій: Церковно-славянскіе тексты моравскаго происхожденія, »Русск. Фил. Вѣстн. за 1900 р.; зміст і замітки подає Т. Флоринскій в »Унив. Извѣстіяхъ« 1901 р. кн. 4 ст. 18-21; Г. А. Ільїнський в »Извѣстія« 1900 р. т. V кн. 4 ст. 1383-1386 рішуче не погоджується з висновками Соболевського. — Dr. V. Vondrák: Z oboru slavistyky, »ČMKČ« 1900. LXXIV. 18-37, виступає проти паннонської теорії, боронить Македонію, як батьківщину старосл. мови; рец. Г. Ільїнського в »Извѣстія« 1900. V. 1046-1048. — С. Буличъ: Церковно-славянскій языкъ, »Энциклоп. словарь« Брокгауза 1903 р. півтом 75 ст. 83-87, тут і література. — Н. К. Грунскій: О родинѣ древнецерк. слав. языка, »Ученыя Записки Юрьевскаго Университета«, 1907 р. кн. 7 ст. 17-23. — С. М. Кульбакинъ: Древне-церковно-славянскій языкъ, Харків, 1913 р., ст. 10-15. — Проф. Б. Цоневъ: Кои новобългарски говори стоятъ найблизу до старобългарски въ лексикално отношение, »Сборн. Бълг. Ак.« 1915 р. т. XI ст. 1-32; рец. С. Кульбакина в »Южн. Фил.« 1925-1926 р. т. V ст. 335-336; J. Páta в L. Fil. 1916 р. XLIII. 366-368. — Б. Цоневъ: История на българский езикъ, Софія, 1919 р., т. I. ст. 63-113. — В. Н. Щепкинъ: Палеографія, М. 1920 р. ст. 12-14. — Ів. Огієнко: Св. Мефодій у в'язниці, Варшава, відбитка з »Духовного Сіяча« 1927 р. чч. 13-14. — I. Ivanov: Un parler bulgare archaïque, »Revue des études Slaves« 1922 р. т. II ст. 86-103, — тут дано описа архаїчних рис богданського говора (недалеко Солуня). — Н. Дурново: Мысли и предположения о происхождении старославянскаго языка, »Byzantinoslavica« 1929 р. т. I ст. 48-85 (добре боронить болгарську теорію); рец. С. Кульбакина в »Южн. Фил.« VIII, відповідь Н. Дурново в »Byzant.« III 68-78. — С. Младенов: Geschichte der bulgarischen Sprache, Berlin, 1929. — С. Младеновъ: Езикътъ на Кирила и Методия и великосърбиянскитѣ писания, Софія, 1929. — С. Кульбакин: О речничкой страни старословенског језика, »Глас« 1930 р. т. 138 ст. 85-143; рец. Л. Милетича, »Мак. Прѣгл.« 1931 р. VI кн. 3 ст. 125-136. — Н. Державин: Наука на службе империализма, »Изв. Ак. Н.,« Ленінград, 1932, ч. 2 ст. 125-149. — А. Белић, »Южн. Фил.« 1931 р. X ст. 266. — О језику Ћирила и Методија, »Братство«, 1925 р., XX. 1-13. — С. Младеновъ: Хиляда години български езикъ, — отъ царь Симеона до днес, »Библ. Бел. Бълг.,« Софія, 1928 р., I кн. 4 ст. 49-78. — С. Младеновъ: Гениялната интуиция на Добровски и въпросът за Кирило-Методиевия език, »Sborník« Добровському, Прага, 1929 р ст. 138-143. — С. Младеновъ: Последните възражения против старобългарското име на Кирило-Методиевия език с оглед към новобългарски, »Przegląd Fil.« 1931 р. т. XV, ч. II ст. 305-335.

1. СЕРБСЬКА ТЕОРІЯ.

Сербську теорію походження церковно-слов'янської мови першим виставив був патріярх слов'янознавства, славний чеський учений о. Йосип Добровський. Добровський перший розбив стару теорію, ніби давньо-слов'янська мова — то мова мати, від якої повстали всі інші слов'янські мови. Мова перекладів Костянтина й Мефодія, на думку Добровського, це давньо-сербська мова, з якої повстала й теперішня сербська мова.

Треба сказати, що за часу Добровського мову болгарську знали дуже мало й часто звали її сербською, а це тому, що тоді взагалі всіх південних слов'ян звали звичайно сербами, а всі південнослов'янські мови — сербською. Славний автор »Jnstitutiones linguae Slavicae dialecti veteris« 1822 р., монументальної для свого часу граматики церковно-слов'янської мови, Добровський не збагнув був до кінця природи цієї мови й не зазначив точно її батьківщини, а це тому, що не мав у своїх руках якоїсь дійсно давньої пам'ятки. В кращому стані знаходився його сучасник, російський учений Олександер Востоков (1781-1864), що 1820 р. випустив був свій славний труд: »Разсужденіе о славянскомъ языкѣ«; Востоков мав під руками дорогоцінну Остромирову Євангелію 1056 р., а це дало йому можливість не тільки глибше збагнути саму природу старослов'янської мови, напр. природу носових звуків, але й вірно зазначити її батьківщину, бо він звав цю мову мовою давньо-болгарскою.

Року 1822-го славний батько нової сербської літератури, Вук Степанович Караджіч видрукував у Відні свої Додатки до порівняльного словника, що його видано ще за часу цариці Катерини. В цих Додатках Караджіч подав і коротку характеристику болгарської мови, що для свого часу було ціле відкриття в слов'янській науці. Стало ясним, що старо-слов'янська мова — то мова болгарська, чому й Добровський назвав її тепер уже сербсько-болгарсько-македонським наріччям, і в цій формулі сло́ва »сербський« ужито тільки з традиції. Як бачимо, і Добровський у кінці прийшов був до вірного зазначення батьківщини церковно-слов'янської мови.

Року 1833-го славний учений чеський Павло Шафарик випустив свою працю: »Serbische Lesekörner«, в якій він уперше науково відділив мову сербську від болгарської; разом із тим стало ясним, що старослов'янська мова перекладів Костянтина — то не мова сербська. Шафарик показав, що сербська мова вже в епоху Костянтина й Мефодія мала свої власні відміни, чим і різнилася від мови церковно-слов'янської. Сербська теорія походження церковно-слов'янської мови з того часу надовго впала.

Але останнього часу сербську теорію, звичайно, в досить зміненій формі, знову виставив проф. С. М. Кульбакин у своїй праці: »О речничкој страни старословенског језика« (»Глас« Српска Краљевске Академије, 1930 р. т. CXXXVIII ст. 87-143). Кульбакин зайнявся докладним вивченням Кирило-Мефодіївського словника по найстаріших пам'ятках (що дуже докладно проробив був іще В. Ягіч у своїй цінній праці: Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache 1913 р.) і прийшов був до висновку, що »рідко яке старослов'янське слово не можна знайти в сербо-хорватських діялектах: штокавськім, чакавськім і кайкавськім« (ст. 138), про це ж саме говорить і фонетика та морфологія (132). Часто можна знайти для старослов'янської мови й паралелі словінські (ст. 139). Через усе це Кульбакин у висновку твердить: »Шафарик був на правдивій дорозі, коли констатував відповідність лексикальних особливостей ст. сл. мови Кирила й Мефодія зо словами чакавських, кайкавських і штокавських діялектів. Але сам він подивився на те через призму

Ecc̨ bi ded naſ nez
greſil tevuekigemube
ſti ſtaroſti neprigem
lóki nikoligeſe pet
ſali neimugi niſlzna
tel̨elzimoki nuúvuę
kigemubeſti bone
ſel̨avuizniubui ne
prijazninu uvignan
odſzlauuiboſigę̨ potom
nanarodzlovuelzki
ſtrazti lpel̨zali boi
do neimoki lbzlze
duzemirt lpagibra
tri ia pomenem ze
dai zino uuebbſi na
reſemzle bomomu oz
ſtanem zich mirzcih
del ſſeſumt dela ſoto
nina ſſetrebu tuorim
bratra odevuetam ſſe
tatua ſſeraszbai ſſeputi
ugongenige ſſeroti choi
ſe lb nepazem nuge pre
ſtapam ſſene nauuizt
nizce teh del mirzene
pred boſima ozima mo
ſete potomu zinzi uvi
deti lzami razumeti
eſebeſe priuuæ zlou
uezi yliza tazie aco
ſe imuigezim tere ne
prijazninа uz nenauvi
deſſe Aboſiu uzluubiſe

72. Фрейзингенські Уривки XI-го віку.

Взірець латинського письма в слов'янськім письменстві.

Карта 2а. Розмір натуральний. Відчитання 5 рядків: Вче би дѣд наш не сь|грѣшила те в кѣки немоу вѣ|жити старости не приєм|люки николи неже пе| чали не имы — ни сазна...

паннонської теорії. Тепер, коли македонське походження ст. сл. мови дефінітивно встановлене, то ця відповідність виявляється в новому освітленні: вона показує, що сербо-хорватсько-словінська мовна група з лексикального погляду найближча до старослов'янського македонського діялекту св. Кирила й Мефодія«. Див. ст. 280.

Так воскресла сербська теорія й за наших часів. Правда, Кульбакинові дуже гостро відповіли акад. Л. Милетич (»Мак. Прѣгл.« 1931 р. т. VI кн. 3 ст. 125-136) та проф. Н. Державин (»Наука на службе империализма«, »Изв. Ак. Н.«, Ленинград, 1932 р. ч. 2 ст. 125-149).

2. ПАННОНСЬКА ТЕОРІЯ.

В науці нашій, особливо на заході, довго панувала паннонська теорія походження церковно-слов'янської мови, панувала через те, що її боронили найславніші славісти свого часу, такі, як Копітар, Міклошіч та Шафарик. Перший, хто виставив цю теорію, був учений словінець Варфоломій Копітар (1780-1844). Року 1810-го, в рецензії Копітар виступив проти твердження Добровського, ніби церковно-слов'янська мова — то мова сербська; на думку Копітара — вона паннонська, цебто словінська, бо з теперішніх живих слов'янських мов власне мова словінська найближча до мови старослов'янської. На своїй теорії Копітар настоював і в рецензії на »Institutiones« Добровського; пізніш, р. 1836-го, при виданні відомих Glagolita Clozianus Копітар знову повторив свої докази за паннонську теорію. Копітар перший дав можливе на його час наукове обгрунтування своїй теорії, через що вона й поширилася поміж ученими, особливо на заході.

Повстанню паннонської теорії сприяли деякі обставини, а серед них можна звернути увагу хоча б на оці. Копітар був словінський патріот, і намагався всіма силами довести, ніби Костянтин і Мефодій перекладали на мову паннонську чи словінську, цебто мова старо-слов'янська — то давньо-словінська. Ця місцево-патріотична закраска паннонської теорії, а особливо »натяжки Копитара въ сторону католическаго Рима и западной церкви, его нескрываемая враждебность по отношенію къ Россіи и всему русскому«, як твердить Ягіч,[1] кинули певну тінь підозріння на цю теорію, і тому вона не знайшла собі поширення серед східньо-слов'янських учених. Як я вже вказував, у той час болгарської мови не знали, бо не була вона тоді досліджена, тому й Копітареві не трудно було стати на хибну дорогу. Сприяло повстанню паннонської теорії ще й те, що тоді життя та діяльність Костянтина та Мефодія були досліджені зовсім мало, а без доброго знання життя св. братів годі говорити щось певне про повстання старо-слов'янської мови. Напр., Копітар надзвичайно перебільшував працю Костянтина й Мефодія в Паннонії, а тому надав цій частині діяльности св. братів невідповідне значення, що й породило його теорію. Крім цього,

[1] Глаголическое письмо, 1911 р., ст. 59.

слов'янські наріччя тоді взагалі ще не були досліджені, а давніх старо-слов'янських пам'яток наука знала тоді мало.

Більше наукового обгрунтування паннонської теорії дав уже учень Копітарів, знаменитий славіст Франц Міклошіч (1813-1891), родом теж словінець. Але Міклошіч бачив, що історичні факти рішуче противляться признанню церковно-слов'янської мови за паннонську, а тому змушений був поширити границі Паннонії й на Моравію, і став твердити, ніби словінці в IX віці жили не тільки на правім боці Дунаю, але й на лівім; у цім твердженні опирався Міклошіч на теорію Дюммлера,[1] нічим не доведену, ніби колишнє населення Моравії — то були словенці, ніби словенці в IX в. займали землі на північ не тільки моравські, але й землі теперішніх словаків. Таким чином у Міклошіча паннонська теорія вийшла вже з своїх вузьких рамок і стала теорією паннонсько-моравською.

Але найбільш наукової сили надав паннонській теорії славний чеський учений Павло Шафарик (1795-1861). Напочатку, як ми бачили, Шафарик тримався болгарської теорії походження церковно-слов'янської мови, але пізніш, після своїх глибоких праць над історією глаголиці та над глаголицькими пам'ятками, він змінив свій погляд і став триматися паннонсько-моравської теорії. Вже в »Розцвіт слов'янської літератури в Болгарії« 1848 р. Шафарик боронить паннонську теорію, а пізніш, особливо в »Památky« 1853 р. та в »Ueber den Ursprung« 1858 р. (див. ці праці вище на ст. 91), надає їй широкого наукового обгрунтування. Докази Шафарикові про старшість глаголиці наука прийняла, але його оборона паннонської теорії не прищепилася, а пізніш і зовсім упала. І Шафарику на дорозі до вірного вирішення питання про батьківщину старо-слов'янської мови стояло мале знання болгарської мови, яка й за його часу не була досліджена в деталях. Правда, Шафарикові докази вже дійсно були з широким розмахом, і він підкреслював, що в його теорії збігаються докази історичні з мовними. »Я рішуче заперечую — писав Шафарик 1860 р., — що можна знайти іншу слов'янську землю, де була б така саме повна згода фактів історичних та мовних, як тут«, у Паннонії та Моравії.[2]

Отож, працями головно цих трьох учених, — Копітара, Міклошіча та Шафарика, — і збудовано паннонську теорію. Я подам тут усі їхні докази, як історичні так і мовні, подам без критики, — відповідну критику на них приведу при опису теорії болгарської (а тут подаю сторінки, де нижче збиваються твердження панноністів).

Панноністи насамперед, особливо напочатку, звернули свою увагу на докази історичні, — це було для них тло, на якім вони будували всю свою теорію, й до якого вони додавали інші докази. Історичні докази панноністів грішать переоціненням значення побуту св. братів у Паннонії, бо тут були вони, як ми знаємо, дуже мало.

---

[1] Dümmler: Excurs über die Nationalität der alten Mährer, »Archiv für Kunde Oester. Gesch. Quellen« 1854 р. т. XIII ст. 169-178.

[2] »Чтенія« М. 1860 р. кн. IV ст. 57.

1. »Значна доля апостольської діяльности обох братів, Кирила та Мефодія, достається Паннонії, де їх, як то вірно й несумнівно показує історія, ще за час своєї першої подорожі до Риму найсердечніше прийняв був князь Коцел; тут вони навчили значне число молодих людей слов'янського письма й завели слов'янське Богослуження; туди саме князь Коцел ласкаво запросив Мефодія з Риму для продовження апостольської діяльности, і потім проживав він тут довго. Із усього цього можна правильно вивести, що земля Коцелова чи давня Паннонія була тим трудовим місцем, де три Кирилові переклади: Євангелія, Апостол та Псалтир отримали свій власне глаголицький вигляд«.[1] Це найголовніший історичний доказ паннонської теорії, на який вони дуже налягали. Територію давньої Паннонії Шафарик зазначав між Дунаєм і Дравою на захід до міста Птуя чи Pettau. Азбуку Костянтин склав для слов'ян паннонських та моравських. Слов'янська Літургія, твердив Копітар, то праця Мефодія, як архієпископа Паннонського.

Князь Коцел закохався в слов'янське Богослуження, і давав св. братам повну змогу спокійно працювати в нього. Тому праця св. братів у Коцела, каже Шафарик, була корисніша, ніж у Моравії за князя Ростислава, а особливо Святополка, що недолюблював Мефодія. Пор. нижче ст. 271-272.

2. Свої переклади розпочав був Костянтин у Царгороді, але »нема ніякої причини думати, що всі їх він покінчив в Костянтинополі і нічого не прибавив до того за півп'ята років свого перебування в Паннонії та в Моравії; навпаки, вірніш думати, що він у Костянтинополі обмежився тільки деякими спробами перекладів, а вже правдивий переклад зробив у Моравії та в Паннонії, певне при допомозі тамошніх помічників«.[2] Пор. нижче ст. 272.

3. Міклошіч доказував, що вдавнину словенці чи паннонці жили не тільки на правому березі Дунаю, але й на лівому, цебто що Моравія була населена також паннонцями; в цім твердженні Міклошіч опирався на теорію німецького історика Дюммлера. Через це панноністи шукали паннонізмів не тільки в Паннонії, але й по сусідніх землях. Міклошіч указував ще й на те, що словаки, — ніби колишні словенці, — і тепер звуть свою землю Slovensko, а свій язик — slovensky, цебто так само, як і словінці; Міклошіч уважав, що давня назва »языкъ словѣньскъ« — то назва одного слов'янського племени. Див. вище ст. 272.

Але де ж шукати тих паннонців та мораван, коли знаємо, що р. 907-го ці землі запосіли угри, вимордувавши та розігнавши населення? Опираючись на свідоцтво Костянтина Порфирородженого, Шафарик твердить, що по угорськім погромі населення Моравії та Паннонії розбіглося по сусідніх землях, — болгарських та хорватських, при чому Шафарик підкреслює, що населення цих земель втікало не на схід, на зустріч ворогові, а на захід, на Помор'я та на острови; звичайно, частина населення лишалася на своїх старих

---

[1] »Чтенія«, М. 1860 р. кн. IV ст. 57, Шафарик.
[2] Там само, ст. 35.

місцах, серед угрів. Отож мешканці хорватського Помор'я — це потомки збіглих сюди від мадярського погрому паннонців; слідів колишніх паннонців дуже багато, напр. поміж чакавцями та оточанами. Пор. нижче ст. 272.

Оце історичні докази паннонської теорії. Коли Міклошіч хотів підперти свою теорію й переконливими історичними фактами, він змушений був поширити територію паннонців і на Моравію, а від цього його паннонська теорія стала паннонсько-моравською.

Подам тепер мовні докази паннонської теорії; як я казав уже, Шафарик із притиском підкреслював, що його історичні докази йдуть у парі з доказами мовними. Шафарик пише, що ми й тепер можемо уявити собі давню паннонську мову з часів Коцела з таких джерел: 1. з небагатьох залишків власних назов, 2. з угорських позичок із слов'янської мови, 3. з Фрейзингенських уривків і 4. з сучасної мови близьких до паннонців народів.

1. Шафарик докладно аналізує глаголицькі пам'ятки й знаходить у них багато архаїчних форм (див. ці форми вище, на ст. 156), які вважає за ознаки, властиві давній паннонській мові; ознак цих він не знаходить ані в мові болгарській, ані в сербській і російській. Але пор. нижче ст. 273.

2. Глаголицькі пам'ятки, які Шафарик уважає за паннонські, мають у собі не мало слів рідких, яких у кирилівських пам'ятках звичайно не знаходимо. Шафарик докладно проаналізував ці слова й подав докладний список їх[1], головно з Євангелії, Апостола й Псалтиря; для цих слів Шафарик знаходить паралелі в живій мові словінській — в мові хорватського Помор'я та в Моравії; багато цих слів і в пізніших глаголицьких хорватських пам'ятках. Ці слова, як незрозумілі, в кирилівських пам'ятках звичайно замінено на інші, а в Паннонії та в Моравії вони були зрозумілі, а почасти збереглися й досі в живій мові.

Подаю трохи прикладів цих паннонізмів-моравізмів із праці Шафарика; перше слово »паннонське«, з пам'яток глаголицьких, а за ним по рисці — слово з пам'яток кирилівських. Ось ці слова: ашуть - всує, туне, балии - врачь, балованиє - врачеваниє, ближика-ближьнии, братръ - братъ, вѣнити - цѣнити, година - часъ, жаль-гробъ, къмотръ (кум), локва-туча, лѣки-яко, натрути-напитати, окришлъ-станъ, отокъ - островъ, отълѣкы - останъци, потъбѣга - пуштеница, прѣлуждати-прѣльстити, рачити-благоволити, скрина-ковчегъ, скриница-ковчегъ, сулѣє-болѣє, сцѣгло-особь, тети чи тепсти-бити, трохътъ - мѣдъница, хлупати - просити, храбръ - борецъ, ратьникъ, хрисма-миро, цѣста-стьгно, platea, цѣшта-ради, чревьє-сапогъ, ядръ-скоръ і т. ін. Але пор. нижче ст. 273 і вище 156.

3. Копітар звертав особливу увагу на т. зв. германізми, — цебто слова германського чи латинського походження, що їх знаходимо в давніх перекладах, напр.: олтарь, попъ, постъ, мнихъ,

[1] Список подібних слів перший подав був іще П. Прейс, див. »ЖМНПр« 1843 р. ч. 37 ст. 213-223. Ягіч у своїй Entstehungsgeschichte 1913 р. подав дуже довгого цінного словника цих словарних відмін у пам'ятках глаголицьких та кирилівських.

крестъ, крестити, крижь, бискупъ, папежь, церкы, комкати, къмотръ і ін. Ці слова Костянтин міг узяти до своїх перекладів тільки в тій місцевості, де був германо-латинський вплив, цебто в Паннонії, але не в Болгарії, де цього впливу не було. Копітар надавав цьому доказові першорядне значення, чого не поділяв уже й Шафарик. Пор. нижче ст. 273-274.

4. Правильне уживання носових звуків у глаголицьких пам'ятках, на думку Міклошіча, — це важлива ознака пам'яток власне паннонських. Це можна доказати фактами: 1. у деяких говірках словінської мови збереглися носові звуки ще й тепер, 2. знає носові звуки й найдавніша пам'ятка словінської мови, Фрейзингенські уривки, 3. мадяри, що запосіли землю паннонську та моравську, запозичили від слов'ян багато слів, і ці слова в угорській мові показують, що в паннонців були носові звуки, напр.: galamb-голѫбь, munka-мѫка, rend-рѧдъ, pentek-пѧтъкъ, gomba-гѫба, lanka-лѫка, konkoly-кѫколь, bolond-блѧдъ, porond-пр҃ѧдъ і т. ін. А пам'ятки болгарські, каже Міклошіч, із давнього часу втратили носові звуки й постійно їх змішують. Що це не так, див. нижче ст. 274.

5. Так само, на думку Міклошіча, паннонські пам'ятки знають надзвичайно правильне вживання глухих звуків ъ та ь, тоді як у болгарській мові ці два звуки ніби перейшли вже вдавнину на один, на ъ або ь. Див. нижче ст. 274.

6. Характерною ознакою старо-слов'янської мови є звуки *шт* та *жд*, напр.: свѣшта, между; Міклошіч і Шафарик твердять, що ці групи були й у давній паннонській мові, а це доказують тим, що такі сполучення знаходимо ще й тепер у мадярській мові, в словах, позичених із слов'янського, напр.: Пешть-Pest, Буда-Пешт, машт҃ха, Вараждин, rozsda-ръжда і т. ін. Див. нижче ст. 274-275.

7. Міклошіч зазначає, що в болгарській мові з дуже раннього часу помічається втрата форм деклінації, чого не знає старо-слов'янська мова, а це не дає змоги Міклошічу бачити в цих мовах єдности. Але див. нижче ст. 275.

Оце ті докази, історичні та мовні, на яких панноністи збудували були свою теорію. Добавлю ще, що Міклошіч звичайно робив так, що він ті пам'ятки, в яких нема виразних ознак болгарських, сербських або російських, уважав за паннонські (див. ст. 275). Критику паннонської теорії подаю нижче, в теорії болгарській, на ст. 269-278.

3. МОРАВСЬКА ТЕОРІЯ.

Головні джерела для вивчення життя та діяльности Костянтина й Мефодія, ЖК[14] та ЖМ[5] однозгідно твердять, що Костянтин частину своїх перекладів упорядкував був іще в Костянтинополі, за час перебування тут Моравської Місії 862 року, цебто зробив їх навмисне для мораван. ЖК[14] дає зрозуміти, що Костянтин переклади розпочав від Євангелії-апракоса, але чи й спинився на цьому, чи перекладав іще щось — нічого не каже. ЖМ[5] говорить про переклади взагалі, не зазначаючи, які то саме: »Тоу яви Богъ Философу сло-

вѣньскы кънигы, и абиє оустроивъ письмена и бесѣду съставль, пути ся ятъ Моравьскаєго, поимъ Меѳодия«. Отже, як бачимо, не маємо підстав твердити, ніби в Царгороді Костянтин переклав саме тільки Євангелію-апракоса, — він міг мати до цього часу й більше перекладів.

Але найголовніша історична основа моравської теорії, — це твердження »Повѣсти временныхъ лѣтъ«, де під 898 р. виразно читаємо: »Симъ бо (цебто слов'янам) первоє преложены книгы Моравѣ (цебто: въ Моравіи), яже и прозвася грамота словеньская, яже грамота є въ Руси, и въ Болгарехъ Дунайскыхъ«. Крім цього, Початковий Літопис рішуче твердить, що й азбуку св. брати склали вже в Моравії: »Сима же пришедъшима, — читаємо тут — начаста съставляти писмена азъбуковная, и преложиста Апостолъ и Євангелиє. И ради быша словѣнѣ, яко слышаша величья Божия своимъ языкомъ. По семъ же преложиста Псалтырь и Октаикъ, и прочая книгы«.[1]

Це найголовніша основа моравської теорії. Як казав я вище, головні панноністи, Міклошіч та Шафарик, не змогли обмежитися тісними рамками самої Паннонії, й поширили свою територію й на Моравію, а тим самим їхня теорія стала паннонсько-моравською. Що Костянтин дійсно провадив свою перекладну діяльність і в Моравії, про це зазначають не тільки Початковий Літопис, але й самі Життя. Через це спинюся на перекладній праці св. братів у Моравії докладніш.

Головнішою працею св. братів у Моравії були їхні дальші переклади. Ми не маємо ніяких джерельних звісток про те, щоб Костянтин перекладав спеціяльно богослужбові книжки ще до Моравської Місії; але я такої думки, що й цю працю треба віднести на значно давніший час, у всякому разі на час до праці в Моравії. Коли тільки правдива думка, що Хазарська Місія — то Місія головно слов'янська, то треба допустити, що вже за час цієї Місії Костянтин мав якісь переклади богослужбових книжок, бодай важніших частин їх. Як правдивий місіонер, Костянтин добре пересвідчився, що Богослуженням на незрозумілій мові впливу на невірних чи маловірних не зробить, і тому рано розпочав перекладати богослужбовий чин на слов'янську мову. І правдиво каже Ламанський, що такий швидкий розцвіт та розвій київської церкви в IX віці можна пояснити тільки тим, що там було Богослуження слов'янською мовою, яке заснував Костянтин, що Богослуження чужою мовою не принесло б тут такого буйного поширення християнства.

Автор ЖК досить настирливо проводить у своїм творі моравську патріотичну ідею, що всі переклади св. брати зробили були або в Моравії, або для мораван. В 15 розділі тут читаємо, що як прибув Костянтин у Моравію, то »въскорѣ весь церковьный чинъ прѣложь, научи я (учеників своїх) Утреницы, Годинамъ, Вечерни, Паве-

[1] Ипатьевская Лѣтопись, див. »Полное собраніе русскихъ лѣтописей«, т. 2, Спб. 1908 р. ст. 18-19.

черьницы и тайнѣй Служьбѣ«. Це дуже важливе свідоцтво. Воно свідчить нам, що заснувавши Костянтин у Моравії школу, »в ъ с к о р ѣ« переклав і ввесь церковний чин. Переклад богослужбових книжок — це справа взагалі дуже не легка, та ще переклад на маловироблену мову, якою була тоді мова слов'янська; тому думати, що Костянтин, прибувши в Моравію, с к о р о переклав богослужбовий чин, підстав не маємо, — в головних основах переклад цей був уже готовий до того, в Моравії Костянтин тільки докінчував та виправляв свої попередні переклади, виправляв тепер може й з допомогою своїх учнів. Так повстали в Моравії ті переклади, про які згадує ЖК[15], цебто »увесь церковний чин«, а саме: Рання, Часи, Вечірня, Павечірня й Літургія (тайна Служба). Італійська Легенда в 7 розділі свідчить, що св. брати, виїжджаючи з Моравії, полишили там »scripta omnia, quae ad Ecclesiae Ministerium videbantur esse necessaria«, — цебто »усі книги, які потрібні для церковних Служб«.

В перекладах помагав Костянтинові й брат його Мефодій, про що ЖМ[15] виразно зазначає, кажучи, що Мефодій »Псалтырь бо бѣ токмо и Евангелье съ Апостоломъ и Избранными Служьбами церковными съ Философомъ преложилъ первѣе«. Але все це, особливо св. Письмо, як ми бачили, Костянтин перекладав був іще задовго до Моравської Місії.

Про перекладну працю в Моравії зазначають не тільки головні джерела, але й всі пізніші, і всі підкреслюють велику вагу цієї праці. Навіть Похвала св. Кирилові зазначає, що він переклав »весь церковный уставъ«.

Як бачимо, джерела досить виразно свідчать, що Костянтин свою перекладну діяльність продовжував і в Моравії. Так воно й мусіло бути, — хоч Костянтин багато працював над перекладами й до Моравії, але ж цієї праці було так багато, що, як знаємо, Костянтин вів її усе своє життя. По смерті Костянтина, десь із 874 року вже настале оселився був Мефодій у Моравії, як архієпископ моравський, і, як ми бачили, працював і він над перекладами потрібних богослужбових книжок.

Чи мали Костянтин і Мефодій помічників собі для перекладної праці в Моравії? Безумовно мали, та про це свідчать нам і джерела. Я припускаю, що певний вплив живої моравської мови мусів відбитися на перекладах св. братів, особливо на Мефодієвих. Праці було так багато, що годі думати, ніби зробили її тільки самі брати, — вони мали помічників для цієї праці з-посеред своїх учнів, які й допомагали їм. Таким чином до перекладів св. братів напевне зайшла якась частина моравізмів фонетичних, формальних та лексикальних.

Наука твердо вже встановила, що сьогоднішні різниці поміж слов'янськими мовами до певної міри відбивають такі ж різниці й у IX столітті. А мова сьогоднішніх мешканців Моравії, словаків, дуже різниться від мови перших пам'яток старо-слов'янських болгарського походження; цебто, що в старо-слов'янській мові не могло бути помітного числа моравських ознак. На це треба замітити:

1. Дійсно, моравісти значно перебільшують вагу історичних свідчень, які я подав вище. Головною працею обох святих братів була безумовно Моравська Місія, — вона заступила всю іншу працю їхню, а тому автор чи автори ЖК та ЖМ й пристосували зложення азбуки та зроблення перекладів власне до Моравії, хоч значна частина цього могла повстати й до цієї Місії. Свідченню ж Початкового Літопису не можна надавати великого значення, бож і він бере свої свідчення з ЖМ, а крім того досить таки плутає їх. 2. Ми не маємо кирило-мефодієвських оригіналів, а ті пам'ятки, що дійшли до нас із кінця X-го віку, це тільки списки з них, може й далекі. Як свідчить чернець Хоробрий, переклади Костянтина виправляли в Болгарії, а тут могли безумовно в першу чергу стерти всі фонетичні й формальні моравізми, а також і частину лексикальних; кажу частину, бо в давніх перекладах все таки трохи лексикальних моравізмів знайти можна. Фонетичні моравізми могли стертися тим легче, що вони різко кидалися в вічі, як ознаки західньо-слов'янської мови.

Отож, на мою думку, мусимо йти за реальними свідченнями джерел і допускати певний моравський вплив на переклади св. братів. Звичайно, не треба тільки перебільшувати цього впливу, як то робить Є. Голубинський; бо вплив цей не міг бути великий хоча б уже й з цих причин: 1. Костянтин почав свої переклади до Моравської Місії, 2. з молодих літ знав він найсильніше мову болгарську, солунську і 3. як каже Ягіч, у Моравії знання грецької мови було слабе, тому й учні Костянтинові не могли багато йому допомогти. Про характер давніх моравізмів у церковно-слов'янській мові свідчать нам Київські Глаголицькі Листки.

Як я казав уже, панноністи Міклошіч та Шафарик, бажаючи більш науково підперти свою теорію, змушені були зарахувати й Моравію до Паннонії, хоч не мали на це підстав, і тим переробити свою паннонську теорію на теорію паннонську-моравську. Але були прихильники й чисто Моравської теорії; так, іще К. Калайдович 1824 р. схилявся до того, ніби старо-слов'янська мова — то мова моравська.

Прихильником чисто моравської теорії походження старослов'янської мови був й Є. Голубинський, знаний історик слов'янської церкви. Його думки цікаві, і я частину їх подам тут. »Одного общаго славянскаго языка нѣтъ, — каже Голубинський — каждый славянскій народъ говоритъ своимъ особымъ языкомъ. На какой же именно славянскій языкъ перевелъ Константинъ для Моравовъ богослужебныя книги? Вопреки принимаемому за наиболѣе вѣроятное мнѣнію, что — на болгарскій языкъ, должно быть признаваемо за наиболѣе вѣроятное, что — на собственный языкъ моравскій. До путешествія въ Моравію — говорятъ, — Константинъ зналъ только болгарскій языкъ и древнѣйшія сохранившіяся до насъ рукописи богослужебныхъ книгъ представляютъ эти книги на болгарскомъ языкѣ; изъ перваго, говорятъ, ясно, что Константинъ могъ перевесть книги только на болгарскій языкъ, а вторымъ доказывается, что это дѣйствительно было такъ. Но изъ перваго

ничего не ясно и вторымъ ничего не доказывается: развѣ Константинъ, знавшій до путешествія въ Моравію только болгарскій языкъ и не знавшій моравскаго языка, не могъ по прибытіи въ Моравію сдѣлать того весьма простаго, чтобы изъ самихъ Моравовъ взять себѣ на помощь людей, которые бы его болгарскій переводъ перелагали или переправляли на чистый моравскій? А что касается до болгарскаго языка древнѣйшихъ сохранившихся рукописей богослужебныхъ книгъ (если онъ дѣйствительно есть подлинный болгарскій), то всѣ эти рукописи идутъ отъ Болгаръ и могутъ доказывать только то, что Болгары, заимствовавъ отъ Моравовъ славянскія книги Константиновы, переложили или переправили ихъ моравскій языкъ на свой болгарскій. Между тѣмъ предполагать, чтобы Константинъ перевелъ для Моравовъ богослужебныя книги на болгарскій языкъ, это будетъ крайне невѣроятная странность, чтобы не сказать даже и болѣе. Въ настоящее время богослужебный языкъ у насъ-Русскихъ, у Болгаръ и у Сербовъ есть одинъ и тотъ же болгарскій языкъ, и поэтому инымъ изъ насъ представляется, что будьто бы болгарскій языкъ предназначенъ кѣмъ-то быть богослужебнымъ языкомъ всѣхъ Славянъ; но само собой разумѣется, что ничего подобнаго не было: а съ какой стати Константинъ сталъ бы для Моравовъ переводить книги на болгарскій языкъ? По поводу посольства моравскаго къ Грекамъ онъ выступилъ провозгласителемъ ученія, что каждый народъ долженъ имѣть Богослуженіе на своемъ собственномъ, совершенно понятномъ ему, языкѣ, и перевелъ будьто бы для Моравовъ книги на чужой для нихъ и до нѣкоторой степени непонятный для нихъ языкъ; ясно, что ему — Константину — усвояется совершенно невозможное поведеніе«.[1]

Звичайно, в такім твердженні Голубинського може є й певна пересада, на що вказував був йому ще Ол. Соболевський р. 1885, зазначаючи, що в IX в. мову болгарську моравани певне розуміли більш, як за часу теперішнього, бо відміни між цими мовами вдавнину не були вже значно великі.[2]

4. БОЛГАРСЬКА ТЕОРІЯ.

За теперішнього часу в науці панує, як загально прийнята, т. зв. болгарська теорія походження церковно-слов'янської мови, цебто теорія, яка визнає, що старо-слов'янська мова, — то мова давньо-болгарська. До цього переконання наука прийшла дуже довгим шляхом, часто й занадто обхідними крутими стежками, прийшла до цього висновку тільки після повалення інших теорій. На дорозі до правдивого вирішення питання про батьківщину старослов'янської мови ввесь час, власне аж до 1896 р., стояло мале

[1] Свв. Константинъ и Меѳодій, див. »Прибавленія къ изданію Твореній святыхъ Отцевъ« за 1885 р., ч. 36 ст. 185-186.

[2] »Университ. Извѣстія«, Київ, 1885 р. кн. IX ст. 305-306.

знання болгарської мови; з різних причин діялектологія болгарської мови довго не була вивчена, а це власне й не давало вченим змоги натрапити на правдиву путь. Ще патріярх слов'янознавства, Добровський відчув був близкість старо-слов'янської мови до болгарської, і закликав до більшого дослідження її. І в міру того, як глибше досліджувано болгарську мову, наука підходила до правдивого вирішення питання про батьківщину старо-слов'янської мови все ближче та ближче. Крім цього, на початку дуже заважало також і мале дослідження пам'яток старо-слав'янської мови, як граматичне, так і лексикальне; докладніше ж вивчення їх відразу вказало на болгарську мову, як на найближчу до них.

Болгарська теорія походження старо слов'янської мови повстала в нашій науці досить рано, бо вже Олександер Востоков показав був на мову болгарську, як на найближчу до старослов'янської. Року 1820-го Востоков випустив свої »Разсужденія о славянскомъ языкѣ«, що склали були цілу епоху в вивчені старослов'янської мови, і що подали були добрий грунт до пізнання природи старо-слов'янської мови, а також до відшукання її батьківщини. Востоков перший поділив був старо-слов'янську мову на доби, він же вказав і на т. зв. ізводи чи рецензії; він перший встановив правдиву природу ѫ та ѧ, як звуків носових. А це все поставило досліди старо-слов'янської мови на зовсім іншу, вже наукову дорогу, а тим самим дало змогу глибше студіювати й пам'тки цієї мови, до чого гаряче закликав був Востоков.

На початку, як казав я, мови болгарської не знано й змішувано її з мовою сербською; взагалі, спершку всі південно-слов'янські мови звано мовою сербською; так, іще Добровський стояв на шляху до близького зазначення правдивої батьківщини старо-слов'янської мови, але не дійшов до болгарської теорії тільки через те, що на всі південно-слов'янські мови дивився як на мову сербську. Уже й Копітар добре розумів вагу знання болгарської мови для вирішення загадки про батьківщину старо-слов'янської мови, й заохочував до дослідів її; на його думку, болгарська мова ближча до старо-слов'янської, як сербська.

Року 1822-го Вук Караджіч випустив свої »Додатки« до словника Катерини, а в них подав коротку граматику й словничка болгарської мови. Учений світ мав тепер змогу переконатися, що мова болгарська й сербська — то різні мови; на основі цієї праці Добровський змушений був, як ми бачили, змінити свою сербську теорію, і мову перекладів Костянтина й Мефодія назвав він тепер сербо-болгаро-македонською, а це вже було близьке до правди. Праця Караджіча цілком підтвердила догадку Востокова, і він остаточно переконався, що старо-слов'янська мова — то мова болгарська, про що й написав у листі до гр. Румянцева (Переписка, ст. 29). А через 11 літ, року 1833-го вийшла цінна праця П. Шафаріка: Serbische Lesekörner, в якій уже цілком науково проведено границю між мовами сербською та болгарською, і науково показано, що старо слов'янська мова — то мова болгарська.

З часом вивчення болгарської мови та давніх пам'яток ста-

вало більше та глибше, і в науці поволі запанувала болгарська теорія походження старо-слов'янської мови. Більшість учених висловилася власне за цю теорію, і писали для її закріплення, напр.: Шлейхер, Гаттала, Шафарик — спочатку, Гайтлер, Лескін, П. Прейс, О. Бодянський, Билярський, Будилович, Соболевський і інші. Але особливо багато зробили для закріплення болгарської теорії В. Ягіч та його учень В. Облак. Недавно, 1929 р., добре боронив цю теорію Н. Дурново.

Ватрослав Облак (1864-1896), словінець родом, найсильніший з учнів Ягіча, поставив собі за ціль дослідити батьківщину старо-слов'янської мови якнайглибше. Він вирішив для того дослідити македонські говори; 1892 р. він поїхав до Македонії й зробив тут дуже цінні досліди; так, він проаналізував був солунський говір, власне говір сіл Сухо та Високо коло Солуня. На жаль, турецький уряд перервав ці надзвичайно цінні досліди Облака: в Солуні вченого арештовано й вислано з краю. Досліди Облака — р. 1896-го він їх подав у »Macedonische Studien« — показали, що й сьогодні в солунськім говорі, як батьківщині Костянтина та Мефодія, дуже багато ознак, однакових із головними ознаками старослов'янської мови; так, напр., у цім говорі є ще *шт* та *жд*, є відкрите *ѣ* (з вимовою *я*), є сліди носових і ін. Власне Облак найміцніше довів, що старо-слов'янська мова — це мова болгарська, ближче — солунська говірка македонського наріччя болгарської мови. Своїми »Macedonische Studien« Облак остаточно підірвав довір'я до паннонської теорії, що з 1896-го р. вважається поваленою.

Ватрославу Ягічеві, учителю Облака, осталося тільки систематизувати всі докази проти паннонської теорії та докази за теорію болгарську, що він особливо грунтовно й зробив був у своїй високоцінній праці: »Entstehungsgeschichte« 1900[1] та 1913[2] р.

Подам тепер доводи, які покажуть нам, що старо-слов'янська мова — то мова болгарська. Доводи ці виробила наука наша спільними силами усіх наукових працівників, від Востокова почавши, а на Ягічу скінчивши. Доводи ці повстали головним чином як докази проти паннонської теорії, бо тільки зваливши паннонську теорію могла ввійти до науки вже міцно теорія болгарська.

I. Докази проти історичних положень панноністів такі:

1. Панноністи грунтують свої історичні докази на тому, ніби Костянтин і Мефодій довго працювали в Паннонії, особливо Мефодій, що був архієпископом паннонським. Тут брати ніби зробили й свої переклади (ст. 263). Таке твердження панноністів можна пояснити тільки тим, що за їхнього часу ще мало було досліджене життя та праця св. братів. Але тепер ми цього говорити не можемо, бо добре знаємо, що Костянтин і Мефодій дуже недовго були в князя Коцела в Паннонії, завітали до нього тільки по дорозі, коли полишили були Моравію й направлялися до Візантії морським шляхом через Венецію (докладніше про це див. у I томі моєї праці »Кост. і Меф.« ст. 243-250). Саме тоді Костянтину було зовсім не до перекладів, він уже їх мав готові, бо частину зробив був іще в Греції, а другу частину переклав у Моравії, тепер же шукав тільки

можности одержати на вже зроблену працю благословення вищої духовної влади. Костянтин за час свого коротенького перебування в Паннонії навчав і правив Служби, заклав був також і невелику школу, а вчив в ній певне тільки читати по-слов'янському.

По смерті Костянтина Мефодій вернувся до Паннонії, уже як архієпископ паннонсько-моравський, і розпочав тут свою працю. Розпочав, але працював тут дуже мало, певне менше, як першого разу, бо вже десь р. 870-го був схвачений на приказ зальцбурзького архієпископа Адальвіна, засуджений і на півтретя року кинений до суворої манастирської в'язниці. А коли Мефодій десь року 874-го був звільнений, то вернувся вже до Моравії, а не до Паннонії. Отже, як бачимо, і в свій другий побут у Паннонії Мефодій іще менше мав змоги до перекладів, як у першій, — у запеклій боротьбі з триязичниками йому було не до перекладів; свої переклади він покінчив, як ми бачили, пізніш, уже в Моравії. Справа суду й ув'язнення Мефодія повніше виявилася тільки в новий час,[1] панноністи докладно її не знали, а це й вплинуло на те, що вони давали перевагу Паннонії перед Моравією.

2. Із вищесказаного ясно, що твердження панноністів про переклади св. братів у Паннонії, де до них так добре ставився князь Коцел (ст. 263), не мають ніяких підстав. Головні свої переклади Костянтин мав іще до Моравської Місії, а покінчив їх уже в Моравії; отож, перекладав на ту мову, яку найбільше знав — на мову болгарську, солунську, і тільки до цієї мови, як місцеві додатки, могли входити й деякі моравізми.

3. Міклошіч допускав, що в тих місцях, де тепер живуть чеські моравани та словаки, в IX-м віці ніби жили словенці чи паннонці (ст. 263-4), але допущення таке зовсім безпідставне, як безпідставна й думка, ніби моравани говорили мовою словінською, паннонською. Ягіч рішуче твердить, що не маємо підстав занадто близько зближати населення Моравії та Паннонії, як це робив німецький історик Дюммлєр, а за ним і Міклошіч. Тепер тільки в західній частині Моравії говорять по-чеському, вся інша знає тільки мову словацьку; діялектичні дослідження словацької мови виразно показують, що вона вдавнину не належала до словінської; а це нам каже про те, що в давній Моравії, якої кордони в IX віці може й сягали до Дунаю, говорили такою мовою, що в головних своїх рисах цілком однакова з теперішньою словацькою. Київські та Празькі глаголицькі уривки виразно доказують нам, що моравани говорили тільки чесько-словацькою мовою.

4. На доказ правдивости своєї теорії панноністи подають той факт, що теперішні словаки й словінці однаково звуть свою мову »словенською« (ст. 263). Міклошіч твердив, що назва »словѣне« була колись назвою окремого слов'янського народу, а саме — словінців, а не всього слов'янства. Ягіч не погоджується з таким твердженням, і звертає увагу на те, що так звуть себе й кашуби, а вдавнину

[1] Див. про це мою статтю: Св. Мефодій у в'язниці, 1927 р., а також »Кост. і Меф.« II 17-33.

так звали себе болгари, далматинці і русси; пор., напр., іще в київського Літописця: »Руськъ языкъ и словѣньскъ — єдинъ єсть«. Правда, старий вираз »словѣне« звичайно не зазначає цілого слов'янства.[1]

II. Подам тепер докази проти мовних тверджень панноністів.

1. Ті архаїзми, які Шафарик уважає за питомі тільки одній паннонській мові (ст. 264), направду знаходимо й по давніх пам'ятках інших мов; тільки — чи ж ми маємо давні пам'ятки всіх слов'янських говірок? Напр. короткі форми в деклінації та кон'югації, відомі головно в давніших пам'ятках, відомі й у Болгарії; умовні форми з бимъ, бѫ знають не тільки глаголицькі пам'ятки, але й кирилівські.

2. Шафарик подає цілу низку т. зв. паннонізмів, слів, які, на його думку, ще й тепер живуть головно в Паннонії. Але докладна критика цих слів, яку зробили Соболевський, Облак, Ягіч і ін., а останнього часу С. Кульбакин, показала, що ці слова знаходяться й у мовах інших слов'ян, напр. у чеській, моравській, польській, болгарській і ін., а тому говорити тільки за паннонську мову вони в жоднім разі не можуть; напр. у чеській уживаються давні кѣмотръ, миса, снити, цѣста, братръ; для балованиє пор. російське баловаться; такі типові паннонізми, як: тепу, гряду й досі живуть у македонських говорах; польська знає: година, миса, кмотръ, рачити і ін.; є подібні давні слова навіть і в мові українській, напр.: година, скриня, миса, віко, чревьє-черевики, тьопати і ін.[1] Серед цих »паннонізмів« безумовно є й частина моравізмів, як вплив народньої моравської мови в тих місцевостях, де працювали св. брати. Але від позичення окремих слів до цілої мови перехід дуже далекий, — до готових перекладів Костянтина, писаних болгарською мовою, як також і до перекладів, зроблених у Моравії, могли вдертися окремі моравізми, але цілої Костянтинової мови, як такої, вони замітно не змінили. Див. вище ст. 264.

3. Доводячи свою паннонську теорію, Копітар з особливим притиском спинявся на позичених германських та латинських словах у давніх пам'ятках, доказуючи, що подібні вирази могли достатися до перекладів Костянтинових тільки в Паннонії, в жодному разі не в Болгарії. Правда, уже Шафарик не надавав великого значення цьому доказові. Слов'яни з найдавнішого часу сусідували з германцями, а тому від них та через них могли одержати до своєї мови багато чужих слів, при чому ці позички були, звичайно, різного часу, а не одного. Християнство прийняли моравани ще до Костянтина, ще до нього працювало тут багато німецьких, а може й латинських місіонерів, які защіплювали тут свою латино-німецьку церковну термінологію. І нема нічого дивного в тім, що Костянтин, прибувши на Моравію, застав уже тут не мало подібних слів, напр.: попъ, постъ, крестъ, кржижь, папежь і т. ін.;

---

[1] Для слова »тети« чи »тепсти« пор. Новгородський напис: а ръта и о камень не ростепе, див. В. Н. Щепкинъ: »Новгородскія надписи«, див. »Древности« Моск. Арх. Общ. 1902 р. т. 19 вип. 3 ст. 32.

а через те, що ці слова набули вже тут певні права горожанства, то Костянтин змушений був внести їх до своїх перекладів. Серед цих слів багато й взагалі дуже давніх, може ще готських (див. С. Младеновъ: Старитѣ герм. елем. въ сл. езици, »Сб. за н. ум.« XXV). Частину християнської термінології приніс Костянтин із Царгороду, напр. олтарь із гр. αλτάριον. Отож, подібні позички — зовсім нормальне явище, з якого ніяк не виходить, ніби старо-слов'янська мова, то мова паннонська. Див. вище ст. 264-265.

4. Виступаючи Міклошіч проти болгарської теорії, доказував, ніби в болгарській мові в IX-м віці не було вже носових звуків. Це непорозуміння, яке можна пояснити тільки тим, що тоді, коли писав Міклошіч, не було ще докладного знання болгарської діялектології. В IX-м віці носові звуки в болгарській мові напевне були в повній силі, про що нам свідчить і правопис найдавніших старослов'янських пам'яток болгарського походження, і сучасна жива мова; так, Облак показав, що коло Солуня ще й тепер живуть носові звуки, де він записав: р ъ н к а, ч е н д о, е н з и к ъ і ін. Отже виходить навпаки: носові — це характерна ознака давньої болгарської мови, а разом із тим і деяких сучасних болгарських говірок.[1]

Панноністи, особливо Міклошіч, носовим звукам надавали великого значення й твердили, що глаголицькі »паннонські« пам'ятки знають найправильніше вживання носових звуків. Це не зовсім так. Скажемо, в глаголицькій Маріїнській Євангелії поплутання юсів річ не рідка. Опора паннонського ринезму (носових звуків), найдавніша паннонська пам'ятка, Фрейзингенські уривки вживають носових дуже не послідовно; взагалі, це пам'ятка не чистої старо-слов'янської мови, а тільки мови давньо-словінської. Див. вище ст. 265.

5. Твердження панноністів, ніби в болгарській мові г л у х і ъ та ь уже вдавнину перейшли на один звук, не відповідає дійсності. Болгарська мова виразно зберегла різницю поміж ъ та ь: так, західньо-болгарські говірки знають перехід ъ на *о*, а ь на *е*, як і мова старо-слов'янська, напр.: сонъ, день; сліди такого розрізнення знаходимо також і в східньо-болгарських говорах: сън, ден. Навпаки, в мові словінській, на землях колишньої Паннонії, давні ъ та ь скрізь дали тільки один звук — *е* або *а*, як до говірок: san, dan або sen, den. Пор. вище ст. 265.

6. Найхарактерніша ознака старо-слов'янської мови — це групи *шт, жд:* свѣшта, насаждати; те саме найбільше характеризує стару болгарську мову; це ж знаходимо в деяких болгарських говірках і тепер, напр. в околицях Солуня, а це найвиразніше свідчить, що мова старо-слов'янська — то мова болгарська. Панноністи розуміли силу цього факту, а тому пильнували довести, що давня паннонська мова також ніби знала групи *шт, жд;* як на доказ, вони вказували на той факт, що мадярська мова має в позичках із слов'янського групи *шт, жд.* (див. ст. 265). Дійсно, це так, але панноністи не доказали, що мадяри взяли ці слова справді з мови пан-

[1] Див. А. С т о и л о в ъ: Остатъци отъ назализъмъ въ Солунскитѣ села Зарево и Висока, »Периодическо Списание« LXI 703-712.

нонської, — а вони могли перейняти їх і з якоїсь іншої мови, напр. із мови дакійських болгар. В мові мадярській чи угорській коло третини слів вищих культурних розумінь — слов'янського походження; взято ці слова частиною від словенців, частиною від мораван та словаків, а крім цього з якоїсь іншої слов'янської мови, близької до болгарської.[1] Давні латинські грамоти в словінців часто подають власні ймення, і звичайно вони мають č або šč, але не мають št. Крім цього, жива словінська мова так само зовсім не знає *шт*, *жд*, а знає замість них *č* та *j*. Поміж мадярами зберігся один острівок із слов'янським населенням, а в нім можна бачити колишніх паннонців, — але вони, каже Ягіч, не мають ніяких слідів *шт* та *жд*. Пор. вище ст. 265.

7. Ще Копітар указував на втрату деклінації в болгарській мові, як на ознаку, що не дає можности визнавати старослов'янську мову за болгарську; на думку Копітара, втрата деклінації в болгарській мові почалася ще до Костянтина. Цим заникненням деклінації болгарська мова різко виділяється поміж усіма іншими слов'янськими мовами. Літературна болгарська мова, цебто східнє наріччя, дійсно втратила давню деклінацію, — відмінки тут зазначаються при допомозі прийменників, але в говорах західніх та центральних ще й тепер збереглося багато залишків її, а це свідчить про те, що в цих говорах утрата деклінації припадає вже на новий час. До XIV-го віку деклінація зберігалася по всіх болгарських говорах, занепад її розпочався тільки з того часу, а особливо з XV-го віку. Пор. вище ст. 265.

8. Спосіб панноністів уважати за паннонські всі пам'ятки, що не мають виразних ознак болгарських, сербських чи східньослов'янських, такий спосіб цілком не науковий. Теперішнє огрське наріччя словінської мови напевне показує, якою була колишня паннонська мова; дослід цієї живої мови не дає підстав уважати »паннонські« пам'ятки за дійсно такі. Пор. вище ст. 265.

Оце ті докази, якими звичайно розбиваємо історичні та мовні твердження панноністів. Це докази, які разом із тим показують, що старо-слов'янська мова — то мова давньо-болгарська. Але на доказ болгарської теорії, крім цього, можна подати ще не мало й інших фактів; подам найголовніші.

1. З найдавнішого часу стара традиція вперто визнавала, що св. Костянтин азбуку склав і переклади зробив власне для болгар, цебто, що старо-слов'янська мова, то мова болгарська. Головні джерела, ЖК[14] та ЖМ[5], доказують це, як ми бачили, посередньо, — вони підкреслюють, що Костянтин зробив переклади ще до Моравської Місії, а це значить, що він перекладав тільки на ту мову, яку знав — на мову болгарську, солунську. Що Костянтин і Мефодій дійсно говорили мовою солунською, а значить і переклади свої писали цією таки мовою, про це виразно свідчить ЖМ[5], — цісар

[1] Див. про це Д-ръ Оскаръ Ашботъ в »Извѣстія« 1902 р. кн. 4: Названіе города Пештъ 247-249, *Шт* внутри словъ 249-259, *Шт* въ началѣ словъ 259-261, Христіанская терминологія Мадьяръ 312-315, Мадьярскія крестныя имена 315-318.

Михаїл, відправляючи св. братів у Моравію, замітив їм: »Ва бо єста солунянина, да солуняне вьсе чисто словѣньскы бесѣдують«, цебто: »Ви обидва солуняни, а солуняни завжди добре говорять по-слов'янському«, звичайно — своєю місцевою мовою.

Інші джерела так само підкреслюють, що азбуку складено й переклади зроблено вперше для болгар, — про це говорять Життя св. Климента в розділі 2-м та т. зв. Солунська Легенда. Болгарський бреславський рукопис, який знайшов Бодянський р. 1842-го, рукопис до 1554 р., оповідає нам, що Костянтин та Мефодій »преложиста вьсе божествъное писаніе греческыхъ книгъ на словенскыи языкъ на блъгарскыи«.[1] Що мову старо-слов'янську вдавнину звали болгарською, про це свідчить, між іншим, також післямова до української Пересопницької Євангелії, написаної в Пересопниці та Дворці на Волині 1556-1561 р., де читаємо, що тут Євангелію перекладено »изъ языка блъгарскаго на мову рускую«.

Як бачимо, джерела наші з найдавнішого часу свідчать, що старо-слов'янська мова, то мова болгарська.

2. Старо-слов'янське *ѣ* вимовлялося як іä, *ѣ* така вимова існує тепер тільки коло Солуня та в північно-східній Болгарії — це широке ä, близьке вимовою до *я;* інші слов'янські землі не знають вже такої вимови, — в них панує *е* або *і*, а на землях Коцелової держави — тільки *е*. Як я вже розповідав вище, ст. 136, 152, в глаголицькім алфавиті знаходимо для *ѣ* та *я* тільки один значок (див. мал. 20), — безумовно, тільки тому, що *ѣ* та *я* вимовлялося зовсім однаково, а місцевість із такою вимовою існує тільки в македонськім говорі, між Солунем і Царгородом. Це дуже виразна ознака, що старослов'янська мова, то мова солунська.

3. Як я вже розповідав, на ст. 197-8, 214-15, давні пам'ятки, як глаголицькі так і кирилівські, звичайно розрізняють вимову *ѕ* від *з*, у них *ѕ* бренить як *дз* (Моравська пам'ятка, — Київські Глаголицькі Уривки не розрізняють *ѕ* від *з*). Вимову *ѕ* як *дз* і досі знають македонські говори, а це говорить нам, що старо-слов'янська мова — то македонська.

4. Для передачі м'якого грецького γ, власне γε, γι, глаголицькі пам'яти знають осібний знак, т. зв. дерв, на зразок якого повстав і кирилівський дерв, значок ѣ чи ѣ (див. про це вище мал. 20). Потреба цього значка для грецьких слів могла повстати тільки в Болгарії, де вплив грецької мови був великий, а це говорить, що старо-слов'янська мова — то мова болгарська. Див. вище ст. 152, 163.

5. В перекладах Костянтина й Мефодія, як говорив я в II т. свого »Кост. і Меф.« ст. 103-109, помічаємо багато неперекладених грецьких слів; та це й зрозуміло: св. брати були греки з походження. Крім цього, в мові солунській, рідній для св. братів, напевне було багато грецизмів, добре тут відомих і без перекладу. Фасмер доказав, що в старо-слов'янській мові маємо багато таких грецизмів, які взято не з літературної грецької мови, а тільки з мови на-

[1] О. Бодянскій, »ЖМНПр« 1843 р. ч. 38 ст. 134, або »О времени происхожденія« 1855 р. ст. 79.

родньої, напр. ст. сл. сѫвота, наше субота повстало з народнього σάμβατον, а не літературного σάββατον: пор. польське sobota. Так само ст. сл. кревать походить не з книжного κράββατος (як рос. кровать), але з народнього κρέββατα. Великий грецький вплив на старо-слов'янську мову міг бути тільки на землях болгарських, особливо південних, а вплив народньої грецької мови — найскоріш у говорі солунськім. Пор. вище ст. 25, 156-157.

6. Порівняння словарного складу старо-слов'янської мови з словарним складом інших слов'янських мов показує, що мова болгарська й у цім відношенні дуже близька до старо-слов'янської. В мові болгарській і сьогодні існує багато таких слів, які звичайні в старослов'янській мові, напр.: аз, благо, чедо. Твердження С. Кульбакина (»О речнічкој страни старословенског језика« 1930 р.), ніби словник старо-слов'янської мови найближчий до словника говорів сербохорватських, уважаю за недоведене.

7. В старо-слов'янських пам'ятках широко вживається відмінок давальний, а не родовий приналежности, т. зв. dativus possesivus; напр., уже в напису царя Самуїла 993 р. читаємо: »отъ сътво(рениа миро)у«, а не мира; пор. ще давне: во вѣки вѣкомъ. Сучасна болгарська мова так само широко вживає не родового, але давального приналежности. Див. далі ст. 287.

8. Проти болгарської теорії часом виставляють те, що болгарська мова не знає т. зв. *l* epenthēticum, цебто того *л*, що повстає з *j* між губною приголосною й дальшою голосною, напр. з зем*j*а маємо зем*л*я. Так робить, напр. V. Vondrák, який твердить, ніби епентетичне *л* — це ознака т. зв. »паннонських« пам'яток. Дійсно, більшість сучасних болгарських говорів не знає *л* епентетичного, але частина західньо-болгарських говірок таки знають його, а це свідчить, що в старо-болгарській мові *л* епентетичне було скрізь, тільки з часом воно почало швидко зникати. В. Щепкин про це пише: »Вондракъ рѣшительно не правъ, полагая, что *l* epentheticum является чертою паннонской фонетики, о которой мы почти не имѣемъ права говорить«.[1]

9. Назва першої букви слов'янських алфавитів а з ъ надзвичайно стара, — її подає вже в тексті чернець Хоробрий. Думаю, що це а з ъ свідчить не тільки про болгарське походження азбуки, але й про болгарську основу Кирило-Мефодіївської мови, бо *азъ* — слово тільки болгарське.

Я подав тут усі більш-менш переконливі докази, які говорять за те, що старо-слов'янська мова — то мова болгарська. Наша наука, що для вирішення цього питання пройшла дуже довгу й повчальну путь, тепер однозгідно визнає, що старо-слов'янська мова — то солунське наріччя болгарської мови, цебто те наріччя, що було рідне Костянтину й Мефодію. Академ. Соболевський цим солунським наріччям вважає теперішнє наріччя рупаланське, що бренить у південній Фракії та східній Македонії. Рупалани чи Рупці

---

[1] В. Н. Щепкинъ: Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, ст. 259-261, див. »Сборникъ отд. русск. яз. и слов.« т. 67, Спб. 1901 р.

жили в цих самих місцях і вдавнину, і певне говіркою рупаланською говорили й св. брати солунські.[1] На жаль тільки, з тих околиць, що були батьківщиною старо-слов'янської мови, з околиць Солуня, від пізнішої доби не дійшло до нас жодних пам'яток, а то тому, що центр церковної та літературної діяльности в Болгарії пересунувся пізніше на інші місця, — на західню Македонію, Охрид та східню Болгарію, до Преслави.

Проф. В. Щепкин намагається кинути деяку тінь підозріння на солунську теорію. »Слѣдуетъ помнить, — пише він — что намъ нѣтъ прямой необходимости видѣть въ языкѣ первоучителей именно солунскій говоръ. Кириллъ и Меѳодій могли въ годы дѣтства усвоить славянскую рѣчь и въ иной діалектической формѣ, отъ славянъ-домочадцевъ, уроженцевъ иной, хотя и недалекой мѣстности«.[2] З таким твердженням погодитися не можна, бо годі ж поважно думати, ніби св. брати знали слов'янську мову тільки від слуг; в Солуню та коло нього було так багато слов'ян, що знання слов'янської мови з реальних щоденних потреб було звичайне в солунців, з необхідности двомовних; пригадаймо свідчення ЖМ[5], де цісар Михаїл (а за нього говорила людина, що реальний стан речі добре знала), говорить про Костянтина й Мефодія: »Ви обидва солуняни, а солуняни завжди добре говорять по-слов'янському«.[3] А крім цього, все таки більше підстав думати, що слов'янська прислуга в домі друнгарія Льва — як що вона була там — була власне з недалекої місцевости (див. мого »Кост. і Меф.« І. 15-20).

Останнього часу проф. Н. Дурново подав багато цінних заміток, що переконливо доводять солунську теорію повстання старо-слов'янської мови (див. його »Мысли« в »Byzantinoslavica« 1929 р. т. І ст. 48-85). Проф. С. М. Кульбакин визнає, що Кирило-Мефодіївська мова — це один із південно-східніх македонських діялектів, але він намагався довести, як ми бачили вище ст. 259, ніби ця мова ближча до мови сербо-хорватсько-словінської, ніж до мови болгарської (»О речничкој страни старословенског језика«, 1930 р.), але цілком того довести С. Кульбакин не зміг. Взагалі ж за останній час помічається певне намагання не бачити батьківщини старослов'янської мови в Болгарії, але пересунути її на територію Сербії; правда, це виникає з політичної боротьби за приналежність Македонії.

---

[1] »Универс. Извѣстія«, Київ, 1885 р., кн. 9 ст. 302. Про Рупалан див. Славейковъ: Рупското или Рупаланското българско население и нарѣчие, »Наука«, т. V ст. 463-473, річник II; зміст цієї праці передає V. Jagić: Rupci oder rupalani in Thracien und Macedonien, Eigentümlichkeit ihres Dialektes, »Archiv« 1883 р. т. VII кн. 2 ст. 320-324. — К. Ѳ. Радченко: Замѣтки о нѣкоторыхъ явленіяхъ фонетики Рупаланскаго нарѣчія, »Новый сборникъ статей по славяновѣдѣнію«, Спб. 1905 р. ст. 304-306. — Сыркy: Рупаланы или рупцы, »Филологич. Записки« 1883 р. — Див. ще т. І моєї праці: »Костянтин і Мефодій« 1927 р. ст. 16.

[2] Разсужденіе о языкѣ Саввиной книги, 1901 р. ст. XXIV передмови.

[3] Докладніше про це див. в І томі мого »Кост. і Меф.« ст. 15-17.

5. ІНШІ ТЕОРІЇ.

Я розповів про головніші теорії повстання старо-слов'янської мови, про ті теорії, що в кінці допровадили таки до більш-менш правильного вирішення нашого питання. Але крім цих головних теорій не бракувало ще й інших, що так само підкреслювали певний бік старо слов'янської мови й вносили до неї додаткові освітлення; в цім і була певна користь для науки від цих другорядних теорій. З поміж цих теорій спинюся на двох, — на теорії штучного повстання старо-слов'янської мови та на теорії »руській«.

а. Теорія штучного походження.

Аналізуючи мову перших перекладів, виразно кидається в вічі, що Костянтин ніби ставив собі завдання, — поскільки йому було те можливе, писати загально-слов'янською літературною мовою. В давніх перекладах все ж таки не так вже багато провінціялізмів, цебто таких місцевих слів, що поза даною місцевістю мало кому зрозумілі. Відчувається враження, ніби таких слів навмисне при перекладах оминали, а особливо за пізнішого часу. Ми вже бачили, що Костянтин із молодих літ запізнався був із мовою слов'янською, а з бігом часу це знання його ширшало та глибшало. Безумовно, Костянтин, як то ми бачили в І томі »Кост. і Меф.«, знав цілий слов'янський світ, знайомий був зо всіма головнішими слов'янськими мовами. Як знаємо з ЖК[8], Костянтин у Херсонесі вчився вимови та наголосу східньослов'янського, певне київського від якогось »русина«. Можна припустити, що свої переклади Костянтин готовив довгі роки, багато працював над їхньою стилізацією, змінюючи слова та вирази на інші, відповідніші.

Усе це приводить нас до висновку, що перед очима Костянтина може носилася вже ідея загально-слов'янської літературної мови, такої мови, яку по змозі розуміли б усі слов'янські народи. За час Костянтина в IX віці про це хоч у малій мірі ще можна було думати: переклади Костянтинові, коли їх читано з місцевою вимовою та місцевим наголосом, не були зовсім чужі в усіх слов'янських народів; вражали найбільш окремі місцеві слова та місцеві граматичні форми, і тому то перші дальші впорядчики старанно оминали їх.

Дослідникові перших слов'янських пам'яток X-XII віків, як глаголицьких так і кирилівських, кидається в вічі одна дуже дивна риса в них: тоді як грецькі книжки завжди мають позазначуваний наголос, нічого подібного не бачимо в книжках слов'янських. Наші старо-слов'янські книжки дуже докладно наслідують грецькі, а між тим значення наголосу не мають. Як це могло статися? На мою думку Костянтин і його учні добре знали, що різні слов'янські народи мають різну вимову, а тому розставлення наголосу прив'язувало б книжку тільки до одного народу; не бажаючи цього, навпаки, — ставлячи собі всеслов'янські завдання, перші перекладчики й писарі не внесли до своїх книжок акцентових значків.

Останнього часу проф. С. М. Кульбакин докладно проаналізував Кирило-Мефодіївський словник по старших старо-слов'янських пам'ятниках, і прийшов до такого висновку (див. »О речничкой страни старословенског језика«, »Глас« Српске Кралевске Академије, 1930 р., т. CXXXVIII ст. 132): »Величезне число слів, 7 до 8 сот, в старо-слов'янській мові Кирила й Мефодія є спільний праслов'янський лексичний матеріял, що його в IX-X віці цілком розуміли всі слов'янські народи того часу. А коли це знаємо, й додамо ще й велику подібність слов'янських мов у IX-X віці з фонетичного й морфологічного погляду, тоді нам стане цілком зрозуміле, чому книжну мову Кирила й Мефодія так прийняли і чехи та моравини, і південні та східні слов'яни«.

Теорію штучного походження старо-слов'янської мови перший виставив був іще польський учений Ігнатій Раковецький р. 1820-го. Пізніше, р. 1869-го цю теорію відновив був та поширив російський учений Вл. Ламанський; він уважав за основу старо-слов'янської мови мову македонську, цебто стояв на грунті болгарської теорії першого повстання церковно-слов'янської мови. Але мова ця пізніш, на думку Ламанського, значно змінилася підо впливом мови моравської, через що це була вже мова ані македонська, ані моравська, — »это былъ уже языкъ книги, органъ отвлеченной мысли, тѣмъ болѣе удалявшійся отъ безсознательнаго и непосредственно-народнаго говора, что онъ при самомъ рожденіи своемъ началъ обрабатываться учеными, представителями различныхъ славянскихъ племенъ«.

Цієї ж теорії тримався й А. Будилович, тільки в основу старослов'янської мови він клав не македонське наріччя, але якийсь говір слов'ян малоазійських, серед яких у перше працював Костянтин.

Теорію Вл. Ламанського недавно повторив проф. Н. Дурново (»Мысли«, див. »Byzantinoslavica« 1929 р. т. I ст. 48-85). »Свв. Кирилл и Мефодий — пише Дурново — своими переводами положили начало тому славянскому литературному языку, который в древнейшей известной нам его форме мы называем с т а р о с л а в я н с к и м. Из определения его, как литературнаго, вытекает, что под этим термином следует понимать известную норму, которой стремились следовать писатели, переводчики и писцы, писавшие на этом языке, и которую нельзя отожествлять с их индивидуальным языком или живым говором. Старославянскому литературному языку принадлежат только те из языковых черт, извлекаемых нами из его древнейших памятников, которые проводятся пишущими на нем, как н о р м ы, с тою последовательностью, какую им дозволяет их грамотность« (ст. 48-49).

Н. Дурново загальні висновки свої про старо-слов'янську мову подає так: »1. Старославянским языком следует называть не тот или иной народный славянский говор, вскрываемый нами при изучении так называемых старославянских памятников, а известные нормы литературного языка. 2. Из определения старославянскаго языка, какъ литературнаго, вытекает положение, что он мог и не совпадать ни с одним из живых (народных) славянских говоров.

3. Из тех особенностей языка, какие можно извлечь из изучения старославянских памятников, старославянскому языку, как языку литературному, можно приписывать только те, которые приводятся только пишущими на нем, как нормы, с тою последовательностью, какую им дозволяет их грамотность. 4. Эти нормы не были одинаковы всюду, где был в употреблении старославянский язык; по этому можно различать несколько вариантов или литературных диалектов старославянскаго языка; эти литературные диалекты не следует смешивать с диалектами разговорного языка самых писцов, отражающимися в виде ошибок против принятых ими норм литературного языка в написанных ими текстах« (ст. 82).

Може Н. Дурново трохи перебільшує цю »нормативність« старо-слов'янської мови, але основна думка його правдива:[1] старослов'янська мова, бувши в основі своїй болгарська (солунська), скоро стала спільною літературною мовою для всіх слов'ян.

Старо-слов'янська мова в першій основі своїй була мова зовсім жива, народня, і такою й запровадив її до Богослуження св. Костянтин, що зовсім відповідало його ідеям апостольства серед слов'янських народів. Тільки мова Костянтина стала не лишень мовою церкви, але й мовою літератури, а тому вона мусіла з часом ставати до певної міри штучною. Бож кожна літературна мова з часом стає штучною, а навіть до певної міри мертвою, цебто поволі губить свої зв'язки з живою народньою мовою. І тому зовсім правдиво твердить С. М. Кульбакин: »Всякій литературный языкъ въ извѣстной мѣрѣ искусственъ. Въ извѣстной степени искусственнымъ можно признать и древне-церковно-словянскій языкъ... Тѣмъ не менѣе въ его основѣ, какъ въ основѣ всякаго литературнаго языка, конечно, лежалъ народный языкъ, лежало одно изъ живыхъ словянскихъ нарѣчій второй половины IX вѣка«.[2]

б. »Руська« теорія.

Теорія »руського« чи східньослов'янського походження церковно-слов'янської мови повстала дуже давно, бо відома була вже за глибокої давнини. Базується ця теорія головним чином на свідоцтві ЖК[8], де оповідається про те, що Костянтин, бувши в Херсонесі десь у 860-861-м році, знайшов там Євангелію та Псалтиря, »руськыми письмены« писані. Виходить, що в Херсонесі, де раз-у-раз було чимало східніх слов'ян, Костянтин знайшов уже якісь готові переклади на »руську« мову, або може йому їх навмисне сюди принесено й показано, як знавцеві слов'янської мови та християнському місіонерові. Про все це я докладно розповів у І томі своєї праці: »Костянтин і Мефодій« ст. 91-122, а також у цій праці вище в розділі VI, на ст. 54-68, куди й відсилаю своїх читачів.

---

[1] Проф. С. Кульбакин у рецензії на »Мысли« Н. Дурново не погодився з ними, твердячи, що норма старослов'янської мови не існує (див. »Южн. Фил.« т. VIII). Відповідь Н. Дурново С. Кульбакинові див. »Byzantinoslavica« 1931 р. т. III ст. 68-78.

[2] Древне-церковно-словянскій языкъ, Харків, 1913[2] ст. 9.

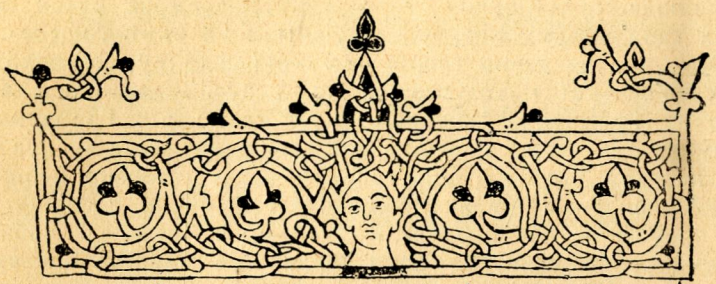
Як я доказував вище, логічне читання тексту ЖК[8] не дає жодної змоги бачити під тим русином, що з ним розмовляв Костянтин у Херсонесі, якогось скандинава чи кримського гота. Це був правдивий русин, найскоріше полянин-киянин, а його Євангелія й Псалтир були справді початкові східньослов'янські переклади. Таке власне розуміння виводить нас із тих безконечних теорій та гіпотез, що вже зовсім затуманили це першорядної ваги свідчення.

Що ж зробив Костянтин із тими перекладами, які він знайшов у Херсонесі? Думаю, що він їх безумовно використав для своїх перекладів. Правда, були це певне невеликі уривки з Євангелії та Псалтиря, але все-таки вони знадобилися Костянтинові в його дальшій праці.

Прихильники т. зв. скандинаво-готської теорії ніяк не хотять прийняти цього ясного свідчення, хоч у всьому іншому довіряють авторові ЖК. На жаль тільки, не всі прихильники цієї теорії керуються виключно науковими побудками.

Що Костянтин знайшов у Херсонесі справді східньослов'янські переклади й справді їх використав, на це все вже вдавнину дано досить виразну відповідь. В кінці XIV-го віку при дворі сербського деспота Степана Лазаревича жив відомий учений свого часу Костянтин Граматик чи Філософ, родом болгарин. Він довго подорожував по сході, і, вернувшися в Сербію, написав тут свою славну працю: »Сказаніє о писменех« (див. мал. 73). Безумовно, Костянтин Граматик добре знав слов'янський світ, знав слов'янські мови; напевне добре знав він мову українську, з якою він познайомився був десь на Афоні та в Єрусалимі від тих київських ченців, яких там завсіди було досить. Пригадаймо собі, що вже в XIV в. на Афоні був осібний український манастир Русикон; знаємо, що »руський« манастир на Афоні заложив був іще князь Ярослав (1019-1054).

І ось у цім своїм голоснім творі в розділі 4-м Костянтин Граматик і виставив теорію про »руське« (українське) походження старо-слов'янської мови. Він розповідає, що Кирил Філософ не сам тільки робив свої переклади, — він вибрав »отъ въсѣх сих племен мужей, вѣдящих греческая писмена и словенскые языки«, а сам був тільки їх начальником. В основу мови перекладів Кирилових не могли лягти ані »дебела« (груба) мова болгарська, ані »висока« сербська; »проразсудивше, добріи оніи и дивніи мужіе, и избравше тънчайшій и краснѣйшій рушкый язык, к нему же помощь въдастся блъгарскый, и срьбскый, и босньскый, и словѣнскый, и чешкаго часть, и хръватскый язык«. І Костянтин подає декільки прикладів цієї »руської« (української) мови, напр. »пастырiе« (цей акцент і тепер живий в Україні), лаєть: не лай на мя хосподине (пор. укр. лаяти, гніватися; в слові »хосподине« через *х* зазначено укр. вимову букви *г*), сорочка (загально-укр. слово; »ныня руси кошулю сорочку глаголють«), глумляхся (укр. глум, глумитися), брашно-мука́ (укр. борошно), — усі ці приклади подає Костянтин із св. Письма. »И что єсть — кінчає Граматик — въса по ряду сказовати? но съвъкупив реку: вьса божественнаа писаніа рушкыим языком суть, развѣ (крім) помощи от иных нѣгде и нѣгде, въса рушкыим язы-

сказаніе изъявленно отъ
семе, іакоже дръжатисе, дане пр҃вложеніе сн҃
расплѣваютсе въ҃ жит҃ніа писанїа. ніс҃а іако нісои
образо нынѣ ново издаваемаа погыбляють.
ни въсегда ѣдо частнаїи самодръжци тъщоутсе
отъданїи. ѡбр҃тающе сн҃ расплѣнены. ісо҃
данїи сн҃, ѹзнамени. ибо неказни семенѣ тъ
чїю расплѣваютсе, нь ивъсѣда гласа, поучі
нїи ѡтрочеть, ѹразличїи мнѡзѣ. ѡнѣхже
длъжни есмы назнаменати ісоемоуже сѡбра: х҃
лова ради гнѣвлющаго, іс҃та мантоу присобр҃
тенїе приносити, и мнозѣ жити въ҃ гнѣвѣ іс҃а своего,
дръзновеніе въспрнк҃, трепетоже іс҃аніе.
ибо неп҃ісыи ѡцемь тѣчїи поучителк҃. или вліса
нїспеѣе градоваже истрань. или ѡмалѣи
сїсѣен кинѣ. нь самомоу совѹщю дръжавномоу,
помазаніе цр҃твїа ѡвышшнаго и моущомоу,
и паче свѣтлѣишїи іс҃аже іс҃то ѡдревныи ѡнѣ
самодръжець, приносите ее. мѧтѹщамоу единѹ
исѣроу повелѣніе правое оученіе въврѣщи, ни въсѣ
въсковѣ пѣтво въвести. вини же немалан вѣсад
нь нѧзмнѣ оказлока заматорѣвши въ҃ жит҃ныи
писанїи, іс҃аже_ нѣкомоу іс҃томѹ смѣати ѡ

73. »Оповідання про письмена« Костянтина Костенцького, XV в.
Взірець сербського кирилівського півуставу XV-го віку.

Рукопис зберігається в Патріяршій Бібліотеці в Карловцях. Знімок трохи зменшений.

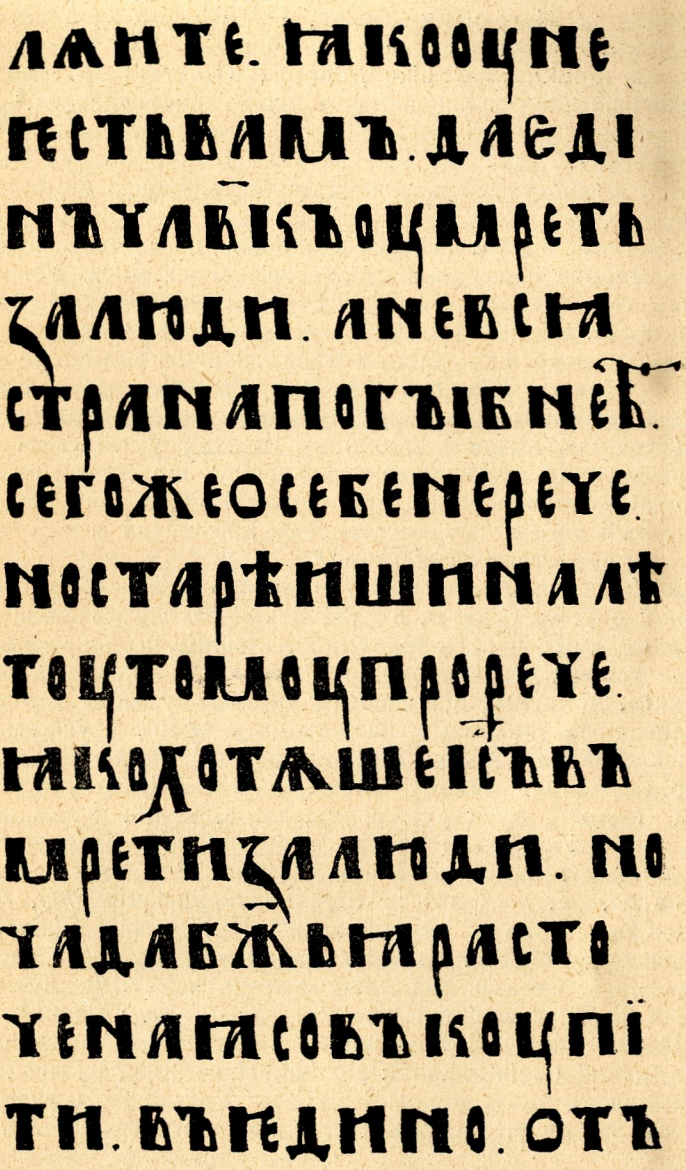
ком украшаются«. Книжна старо-слов'янська мова взяла потроху від усіх слов'янських мов, »яже рушкыим не въмѣстишеся«.[1]

Ось така ця давня теорія про українське (руське) походження старо-слов'янської мови, теорія, що її був склав іще в XIV віці Костянтин Граматик. Можливо, що в теорії цій Граматик дещо й наплутав був та перебільшив, але одне безперечне — був якийсь давній переказ, який виразно говорив, що в утворенні першої літературної слов'янської мови брали участь і східні слов'яни. Таким чином оповідання про переклади, знайдені в Херсонесі, набирає великої культурної сили, бо воно подає нам найціннійші вказівки про початки київської культури.

Що в нас від найдавнішого часу був старий переказ про те, що ми таки мали свою азбуку й переклади з дуже давнього часу, і що й кияни брали участь у перекладах Костянтинових, про це виразно свідчить ще одна давня стаття: »О преставленіи св. Кирила, учителя словеньскому языку«. Стаття ця відома нам із рукопису XV-го віку, але складено її певно давніше; повстала стаття безумовно на основі переказу ЖК про знайдення руських перекладів у Херсонесі. Зміст статті дуже цікавий; подаю з неї тільки те, що стосується нашого оповідання про руські переклади: »Грамота руская никим же явлена, но токмо самѣмъ Богомъ... Грамота руская явилася, Богомъ дана, в Корсунѣ градѣ русину, от него же научися Константинъ Философъ, и оттуду сложивъ и написавъ книги рускимъ языкомъ.. Той же мужь русинъ, живяше благовѣрно, постомъ и добродѣтелію въ чистѣ вѣре, єдинъ уєдинився, й той єдинъ от рускаго языка явися прежде христіянъ, и невѣдомъ никим же, откуду єсть. Той же бысть в царство Михайла царя и матере Ирины благочестивыя«. Далі розповідається між іншим, що Костянтин був у Моравії і тут для мораван »книги написавъ рускимъ языкомъ«; пізніше князь Володимир охрестився в Корсуні, »идѣже книги обрѣтошася рускимъ языкомъ писаны«.[2] Можливо, що це й суб'єктивний твір якогось давнього українського патріота, може й мало історичний, але твір цей добре відбиває давність переказу, що в Херсонесі таки справді Костянтин знайшов був руські-українські переклади Євангелії та Псалтиря.

Але маємо про це саме ще одне давнє свідоцтво. Давнє грецьке оповідання про охрищення князя Володимира, яке знайшов у половині XVIII-го віку А. Бандурі, подає цікаві відомості й про зложення азбуки. Оповідання розказує, що на прохання Россів грецький цісар Василь Македончик послав до них архієрея, а з ним і двох мужів, Кирила й Афанасія (треба думати, що Мефодія), »дуже розумних та мудрих, що не тільки добре знали св. Письмо, але й добре навчилися й світських наук, як про те свідчать ті письмена, які вони склали. Вони відправилися до Россів, всіх навчили й охристили, і довели до християнської віри. Але бачучи, що народ цей зовсім варварський та темний, названі вчені не знайшли можли-

[1] И. В. Ягичъ: Разсужденія старины, 1895 р. ст. 396-397.
[2] Там само, ст. 308-309.

74. Луцька Євангелія XIV-го віку.

Взірець пізнього уставного українського письма XIV-го віку.

Євангелія зберігається в б. Рум'янцівським Музеї в Москві. Знімок натурального розміру.

вим навчити їх 24 грецьких буков, а тому, щоб вони знову не відпали від християнства, склали їм і навчили їх 35 письмен, які звуться: as, mpuki, wetd, hlaod, dopro...[1] Ось такі 35 буков Россів, яких і досі вчаться всі й добре знають християнство«.[2] Джерело це справді досить поплутало свої відомості, але воно цікаве, як відгомін того, що вдавнину існував таки й широко був знаний переказ про старо-українське повстання азбуки й перекладів Костянтина.

Як бачимо, писані джерела з найдавнішого часу свідчать про »руську« теорію повстання старослов'янської мови. Усі вони щонайменше свідчать про якусь участь і »русинів« в Кирило-Мефодіївській праці. Всі ці стародавні твердження заслуговують глибшого й докладнішого досліду, але, на жаль, такого в нас іще не зроблено. Зверну тут увагу хоча б на те, що в давніх старо-слов'янських пам'ятках взагалі можна знайти не мало таких виразів та форм, які й сьогодні живі ще в архаїчних говорах української мови. На жаль, ще не зроблено докладного досліду, що́ саме в'яже говори української мови з мовою старослов'янською, а поки не буде зроблений такий дослід, трудно говорити про вплив мови старо-української на мову старо-слов'янську.[3]

Що́ в'яже українську мову з мовою старослов'янською, про це напишу окрему статтю, а тут тільки зверну увагу, що в нашій мові справді дуже багато архаїчних залишків, особливо в архаїчних північних говорах та в деяких говірках західніх, а надто в говорі лемківському. Архаїзми, що в'яжуть українську мову з мовою старослов'янською, знаходимо на кожному кроці, в усіх мовних ділянках: в словнику, в фонетиці, морфології, складні, наголосі й т. ін. Напр. у словнику маємо: понеже, -рачити, пудити, метати, тяти, красний (гарний), ту (тут), ректи, домів, долів; у лемків: пінязі, єлень і т. ін. Українські говори добре знають старо-слов'янську вимову s як *дз:* дзмій, дзелений, дзерно. У лемків часті й живі форми на *ра, ла, ре* (замість загальноукраїнських *оро, оло, еле):* драг, дражка (дражку не градили, пісня), брада, крава, ограда, млад, млада, древо й т. ін. В дієслівних формах дуже часто *о* переходить на *а:* ламати, помагати, потапати й т. ін. Дуже багато архаїчних форм: давальний на *-у* та *-ові, -ови;* зовний відмінок у повній силі: сину, Іване, жінко, говіркове: о моя молодост*и;* широко знаний dualis, двійня: дві корові, дві нозі, дві мусі, дві слові, плечима; велике число прикметників на *-ний;* короткі займенникові форми: ми, ти, си, мі, ті, сі, мя, тя, ня; дієслова на *-мо:* ходимо,

[1] Назви ці див. вище на ст. 162.

[2] Е. Голубинскій: Исторія Русской Церкви, т. I половина I, М. 1880 р. ст. 218-219.

[3] Проф. С. Кульбакин у своїй праці 1930 р.: »О речничкој страни старословенског језика«, на жаль, української мови зовсім не взяв на увагу, хоч вона дала була б йому багато цікавих паралелів, що живі в нашій мові ще й тепер, а це може змусило б його трохи йнакше подивитися на природу старослов'янської мови. Правда, проф. С. Кульбакин у своїй »Mluvnice jazyka staroslověnského« 1928 р., перераховуючи на ст. 1-й всі слов'янські мови, чомусь пропустив мову українську, про яку сам же написав був Граматику 1919 р...

носимо, будемо; дієйменники на *-ти:* ходити, носити, говіркові на *-чи:* мочи, печи, течи; *ся* рухоме: я ся вмивав; давноминулий час надзвичайно поширений: я був ходив, вона була впала, брати були пішли; час будучий: буде стояв, будуть брали; залишки аориста: бихмо, абихмо, абих, бисьмо, абисьмо (див. мою працю: Українська літературна мова XVI-го ст., 1930 р., ст. 381-382). Багато архаїзмів у складні: залишки зміненого dativus absolutus: Горе мені на чужині без батенька бувши (див. там само ст. 415-416); надзвичайно поширений dat. possesivus: кінець книжці, муж голова жоні; залишки супіна: піду пшениченьки жати; часті форми: говорити *о* тобі, пасти воли; на Закарпатті: я бачив Івана косити траву, я чув хлопця говорити по-німецькому. Архаїчних форм у наголосі надзвичайно багато, напр. зовний відмінок: ру́ко, во́до, ку́пче, моло́дче; двійня: два бра́ти — всі брати́, дві ді́вці — всі дівки́ й т. ін.

Оце тільки поверховий перелік цікавих архаїзмів в українській мові, що не подає й половини того, що полишилося в нашій мові від глибокої старовини, — повний перелік подам ув окремій своїй праці.

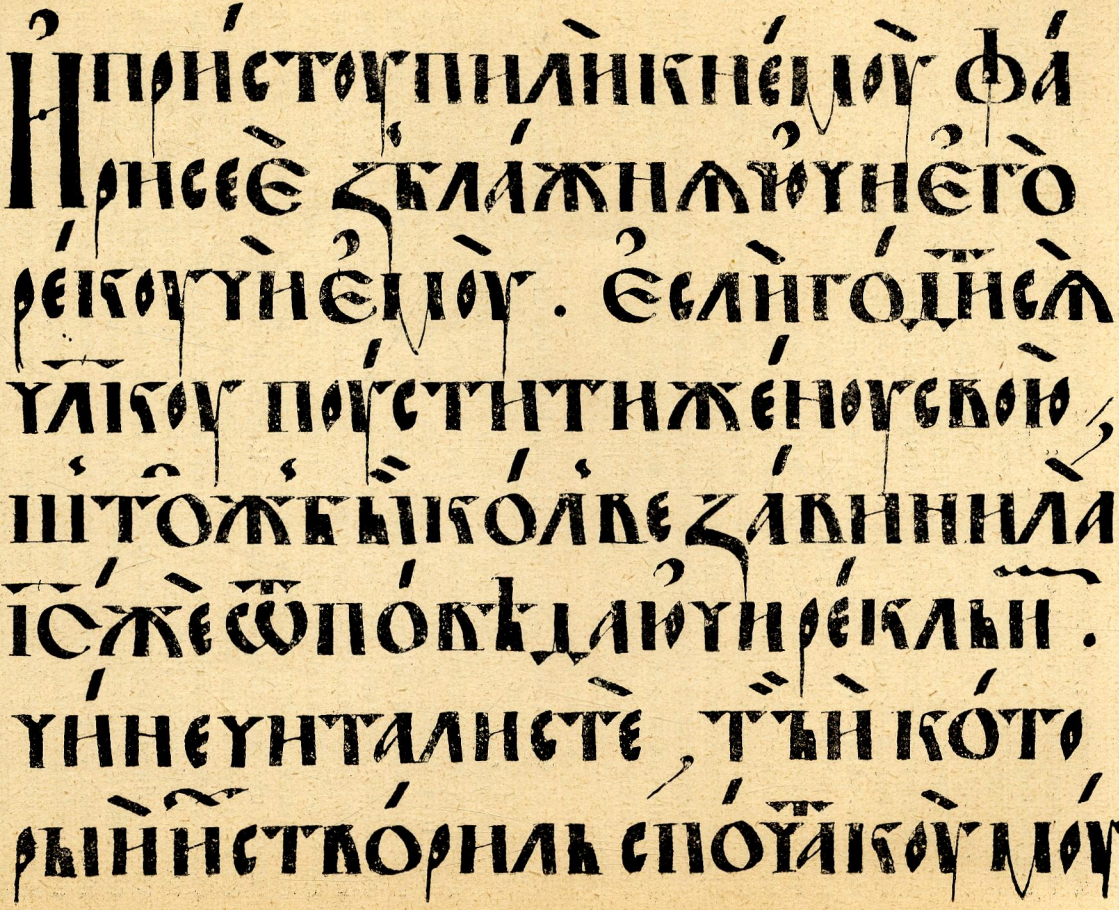
4. НАЗВА ДЛЯ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОЇ МОВИ.

В зв'язку з різними теоріями про походження Кирило-Мефодіївської мови само собою повстає й питання про правильну назву для цієї мови. Справа в тому, що Кирило-Мефодіївська мова не має ще єдиної міцноусталеної назви, а ті численні назви, які їй звичайно даються, не завжди відповідають правдивій істоті її. Мова перших слов'янських перекладів, цебто мова Кирила й Мефодія, як ми бачили, була мова солунська, цебто була говіркою македонською, що в свою чергу входить до болгарської мовної області. От уже через це найліпше б назвати Кирило-Мефодіївську мову мовою с т а р о б о л г а р с ь к о ю, і ця назва була б науковоправдива, бо свідчила б про дійсну істоту цієї мови; так звали цю мову, скажемо, Бернекер, Гайтлер, А. Соболевський, Лескін і інші; Ян Лось та Т. Лер-Сплавінський у своїх граматиках цієї мови визнають слушність і правдивість цього терміну; звичайно, цілий болгарський науковий світ уживає тільки назви с т а р о б о л г а р с ь к и й. Але цей термін, хоч науково й зовсім слушний, міцніше не защепився в сучасній славістиці й не став терміном загальноприйнятим, бо він позостався природним терміном для мови болгарської, визначаючи її стародавній стан, що тягнувся значно довше, аніж IX-X-XI віки, віки старослов'янської мови.

Друга назва для Кирило-Мефодіївської мови — мова с т а р о с л о в ' я н с ь к а — сильно поширилась у сучасній славістиці. Термін цей дуже старий, — відомий іще з кінця XVIII-го віку; його завжди вживали прихильники паннонської теорії, а особливо Міклошіч, а до наших часів він позостався власне як наслідок паннонської теорії. Панноністи в назві »старослов'янський« розуміли »старопаннонський«, але по поваленні цієї теорії позосталий термін набув собі зовсім іншого значення. Терміна цього розповсюдив головно Ф. Фортунатов

75. Пересопницька Євангелія 1556-го р.

Взірець пізнього українського уставного письма XVI-го віку.

Знімок натурального розміру, долішня половина 82-ої картки. Це переклад Євангелії на українську мову 1556-1561 років, зроблений на Волині в манастирях Дворецькім та Пересопницькім. Оригінал зберігається в Музеї б. Духовного Семінара в Полтаві.

та його учні; його тримався й найбільший наш славіст В. Ягіч, а також французький славіст A. Meillet; чеська й сербська славістика вживають тільки цього терміну. От через це термін мова старослов'янська шириться тепер усе більше та більше. Його треба розуміти так, що Кирило-Мефодіївська мова була мовою літературною, більш-менш зрозумілою для всіх слов'янських народів і через те ніби мовою спільнослов'янською. Хоч Кирило-Мефодіївська мова була тільки сестра для всіх інших слов'янських мов, але вона бігом історії опинилася в такому стані, що дала найстаріші слов'янські пам'ятки, через що стала ніби найстаршою сестрою. В Кирило-Мефодіївській мові (поскільки ми знаємо її з пам'яток кінця X — поч. XI-го віків) кожний слов'янський народ (а не тільки болгарський) дошукується вказівок і на свій найдавніший стан, а для всього цього термін старослов'янський для Кирило-Мефодіївської мови буде справді відповідніший, бо ж і термін слов'янський став тепер спільною назвою для всіх слов'янських народів.

Крім цих двох головних термінів маємо ще кілька інших. Так, Вондрак, Кульбакин, Лер-Сплавінський, Улашін і інші вживають назви старо-церковно-слов'янська мова (С. Кульбакин у своїх виданням за кордоном перейшов на термін старослов'янський). Але в цій формулі слово »церковний« зовсім зайве, бо ж Кирило-Мефодіївська мова була не тільки мовою церкви, але й мовою слов'янської літератури аж до нових часів, почасти аж до кінця XVIII-го віку. Уже самі солунські брати, а особливо їхні учні, перекладали книжки не тільки стисло церковного вжитку, але й такі, що нашою термінологією їх ліпше б звати творами літературними. Не забуваймо, що вдавнину взагалі мова церковна була справді й мовою літературною.

Як знаємо, серед давніх пам'яток XI-го віку є й такі, що не були в церковнім вжиткові, як Збірники царя Святослава 1073 і 1076 років, або такі, що мають до церкви тільки посереднє відношення, цебто тексти їх не богослужбові, як Супрасльський Рукопис XI віку; маємо серед цих пам'яток і епіграфічний напис царя Самуїла 993 року, що прямого стосунку до церкви не має зовсім.

Термін »старо-церковно-слов'янська« мова, власне слово »церковний« у нім сильно затемнює нам саму істоту цієї мови за IX-XI століття. Думаю, що Костянтин і Мефодій перекладали богослужбові книжки на живу слов'янську мову, таку мову, що з часом стала загальною літературною мовою для всіх південних та східніх слов'ян, і для всякого писання — для церковного й поза церковного. Розбивати цю старослов'янську мову IX-XI віків на мову писань церковних і позацерковних підстав не маємо, — на той час це була до певної міри одна спільна літературна мова взагалі, а церковна — тільки зокрема. Ось через усе це вважаю назву »старо-церковно-слов'янська« мова за назву невдалу, бо в ній зовсім зайвий член »церковно« сильно обмежує її зміст. Через це й назви старо-церковна або церковнослов'янська мова так само не відповідні. Член »церковний« у всіх цих термінах повстав тільки із

нав'язання до назви »церковна« мова для мови Богослужень південних та східніх слов'ян уже нового часу.

Існують іще терміни: мова церковна, мова слов'янська, але терміни ці занадто широкі й не підкреслюють істоти своєї речі: термін церковна мова не визначає, яка саме це мова, бо й латинська мова — мова церковна; а термін »мова слов'янська« зовсім не визначає, про яку саме мову говоримо, бож слов'янських мов багато. Слов'янські мови пережили довгі віки свого розвою, а тому в терміні мусимо зазначити, й про яку саме добу говоримо.

Ось через це усе треба визнати, що стислонауковою назвою для Кирило-Мефодіївської мови буде назва »мова староболгарська«; а назвою практичною, що не перечить ні науковим засадам, ні істоті речі, може бути й назва »мова старослов'янська«.

ЛІТЕРАТУРА. H. Ułaszyn: Kilka uwag terminologicznych, »Prace Filologiczne« 1927 p. t. XII ст. 413-415. — Ст. Младеновъ: Последните възражения против старобългарското име на кирило-методиевия език с оглед към новобългарски, »Prace Fil.« 1931 p. t. XV ч. 2 ст. 305-335. — І. Огієнко: Старослов'янська мова в вищій школі, »Наша Культура« 1936 р. кн. 4 ст. 247-248. — Б. Цоневъ: Исторня на българский езикъ, Софія, 1919 р. ст. 63-113.

Ось так ішов розвій дослідів батьківщини старо-слов'янської мови. Питання це, що напочатку було просте, прибрало з часом широчезних розмірів, цебто мало таку саме долю, як і питання про походження слов'янських азбук. Два ці питання — повстання слов'янських азбук та походження перших перекладів Костянтина, цебто повстання першої літературної мови в слов'ян, — два ці питання займають головне місце в сьогоднішній науці слов'янознавства. Писано на ці питання надзвичайно багато, дослідники часом ішли навмання до відшукання правди, може часто й помилялися, проте все таки на сьогодні наша наука може похвалитися, що до розв'язання питань цих вона коли не прийшла ще остаточно, то наблизилася до того безсумнівно. По цих питаннях виставлено з часом силу найрізніших гіпотез, що скоро падали й замінювалися на другі; але всі ці гіпотези були дуже цінні з того погляду, що вони будили нові думки, змушували робити досліди в інших напрямках, змушували дивитися на питання з іншого пункту зору. Ось через це праця кожного вченого була цінна, коли тільки вона вносила до цих питань щось нове. І тому треба сказати, що для вирішення нашого питання — повстання азбуки та літературної мови в слов'ян, — наука працювала спільними силами всіх своїх робітників, як великих так і менших. Таким самим шляхом ідуть у науці вирішення й інших питань, особливо складних та темних, як питання про початки азбуки та літературної мови в слов'ян.

Так само дивлюся й на цю свою працю та на ті гіпотези, що їх доводилось мені нераз виставляти. Без попереднього виставлення гіпотез у науці рідко коли приходять остаточні вирішення, — в цім

велика вага гіпотез. У цій праці своїй я зібрав великий матеріял, розкинений по сотнях часом малодоступних видань, і звів його до купи, щоб збудувати цілий синтетичний будинок — повстання азбук та літературної мови в слов'ян. Може в цьому моєму будинкові не одна цеглина буде неналежно поставлена, але добре буде вже й те, що архітекти слов'янознавства легче й скоріше запримітять їх власне в цілому будинкові, й допоможуть закінчити його так, як того дозволяє сучасний стан слов'янознавства.

СПИСОК ЗНІМКІВ У ЦІЙ ПРАЦІ.

		Стор.:
1.	Таблиця походження стародавніх азбук	11
2-3.	Сучасні не слов'янські алфавіти	13, 15
4	Готське письмо VI-го віку	20
5.	»Руське« письмо 987-го року	31
6.	Ковельський спис із половини III віку	38
7.	Стародавня скандинавська рунічна азбука	39
8.	Молодша скандинавська рунічна азбука	39
9.	Мікожинське каміння, з рунічним письмом	41
10.	Краківський медальйон, з рунічним письмом	43
11.	Каменярські знаки за 2000 літ до Христа	45
12.	Каменярські знаки з VIII-IX віку по Христі	46
13.	Українські знаки на днах посудини княжої доби	48
14.	Сербський рабош, палички з карбами	49
15.	Зирянське письмо св. Степана Пермського, XIV віку	51
16.	Костянтин перед Моравською Місією, образ X віку	69
17.	Найстарший образ св. Кирила, ніби 869-го року	70
18.	Св. Кирил-Костянтин, образ XIV-го віку	71
19.	Св. Кирил-Костянтин, образ XVII-го віку	73
20.	Азбука грецька, кирилівська й глаголицька	82
21.	Іверський глаголицький підпис 982-го року	84
22.	Київські Глаголицькі Листки X-го віку	86
23.	Зографська глаголицька Євангелія X-XI в. в., л. 131	88
24.	Зографська глаголицька Євангелія X-XI в. в., л. 225	90
25.	Маріїнська глаголицька Євангелія XI в., л. 78a	93
26-27.	Таблиці походження глаголицької азбуки Іс. Тейлора	98, 99
28-30.	Таблиці походження слов'янських азбук В. Ягіча	100, 102
31.	Таблиця походження глаголицької азбуки архим. Амфілохія	105
32-33.	Таблиці походження слов'янських азбук Д. Біляєва	108, 109
34.	Боянська Євангелія XII-XIII-го віку, палімпсест.	153
35.	Кирилівська Євангелія XIII-го віку, палімпсест.	155
36.	»Болгарська« азбука (Abecedarium Bulgaricum) XI-XII-го віку	160
37.	Мюнхенський Абецедарій XI-XII віку	161
38.	Реймська глаголицька Євангелія 1395 р.	165
39.	Хорватський глаголицький Служебник 1483 року	166
40.	Винодольський Статут XVI-го віку, глаголицький скоропис	169
41.	Грецький епіграфічний напис на пограничнім стовпі VI-VII віку	174
42.	Епіграфічний напис на пограничнім болгарськім стовпі 904-го р.	175
43.	Грецька Євангелія IX-го віку, унціяльного письма	177
44.	Грецька Євангелія 924-го року, унціяльного письма	178
45.	Грецька Євангелія XI-го віку, унціяльного письма	180
46.	Грецька Четвероєвангелія 835-го року, мінускульного письма	182
47.	Евклідові елементи 888-го року, мінускульного письма	183

Стор.:

48. Коптське письмо кінця IX-го ст. 188
49. Зографський кирилівський підпис 980-го року 190
50. Напис 993 року болгарського царя Самуїла 191
51. Темницький напис X-XI віку 193
52-53. Остромирова Євангелія 1056 року, устав XI-го віку 194, 196
54. Св. Климент, єпископ Охридський, образ 1784 р. 197
55. Учні Костянтина й Мефодія, седмичисленики 198
56. Монети українського князя св. Володимира Великого 199
57. Українські монети кн. Ярослава й Болеслава, XI-го в. 200
58. Напис на Тмутороканському камені 1068 року 202
59. Напис на Чернігівській гривні XI-го віку 202
60. Друкарський контракт 20 січня 1660 р., Львів, українське письмо . 206
61. Білоруський Псалтир початку XVII-го віку 207
62. Чолобитня К. Квашнина 1661-го року, московське письмо 208
63. Сербська боснійська Євангелія XIV-го віку, босниця 210
64. Перша гражданська азбука, виправлена рукою царя Петра I. . . . 212
65. Перша гражданська азбука 1708-го року 213
66. Оповідання ченця Хороброго про письмена, рукоп. XV-го віку . . 215
67. Архієпископ Мефодій, образ XIV-го віку 244
68. Архієпископ Мефодій, образ XVII-го віку 247
69. Життя св. Мефодія, рукоп. XII-го віку, Московськ. відпис 248
70. Грамота бана Куліна 1189-го року, сербське письмо 250
71-72. Фрейзингенські Уривки XI-го віку, латинкою 256, 260
73. »Оповідання про письмена« Костянтина Костенцького, XV в. . . . 283
74. Луцька Євангелія XIV-го віку, пізній устав 285
75. Пересопницька Євангелія 1556-го року, пізній устав 288

ПОКАЖЧИК ДО ПРАЦІ.

До цього Покажчика внесено ймення власні та назви речеві. Цифра визначає сторінку цієї праці. Вища цифра сотень або десятків не повторюється, напр.: 236. 7. 42. 5 читати: 236. 237. 242. 245.

Abecenarium Bulgaricum 85. 135. 6. 60-2, Аб. Мюнхенський 161. 2.
Abicht R. 92. 5. 114. 231.
аз 161. 277.
азбука грецька-кирилиця-глаголиця 82, готська 20, зирянська 51, рунічна 39, азбуки неслов'янські 13. 15, таблиця походження азбук 11.
Акілла 220.
Акчокракли О. 52.
Амфилохій арх. 67. 89. 92. 7. 105.
Анастас 29.
Ангелар св. 198.
Апостол 73. 239. 63. 4. 7.
арамейське письмо 12.
Аргировъ 52.
архаїзми укр. мови 286.
Архангельскій А. 65.
Афон 282.
Ашботъ О. 163. 258. 75.
Багрій А. 231.
Баласчевъ Г. 192. 231.
Бандурі А. 162. 284.
Барацъ Г. 132. 255.
Барсовъ Е. 67.
Бенешевичъ В. 255.
Бернекер 287.
Біблія 247-252.
Белић А. 95. 258.
Бѣляевъ Д. Ѳ. 21. 92. 103. 8. 9. 12. 203.
Билярскій П. 257. 71.
бірка 48-50.
Бобчевъ С. С. 255.
Богослуженя 266. 90.
Bogusławski W. 29. 35. 92. 150. 230.
Бодуен-де-Куртене 44.
Бодянський О. 56. 7. 230. 57. 71. 6.
Борис цар 28.
Боснійська Єв. XIV в. 210, босниця 210.
Боянська Єв. XII-XIII в. 153.
Брандтъ Р. Ѳ. 203.
Браунъ Ѳ. 40. 67.
Brückner A. 67. 94. 246.
Будиловичъ А. С. 67. 148. 257. 71. 80.
буквиця 201.
буки 52. 3.
Буличъ С. 258.
бустрофедон 12.
Weingart M. 23. 4. 6. 30. 2. 6. 56. 60. 95. 186. 7.
Vajs J. 23. 4. 32. 6. 56. 89. 94. 113. 8. 28. 42. 7. 58. 64. 71. 85-7.
Варда 69. 72. 240.
Васильевскій 67.
Wattenbach 22.
Венелинъ 205.
Wessely C. 94. 5. 116.
Vymazal F. 257.
Wiedemann 52.
Wimmer L. 37. 8. 40.
Викторовъ А. Е. 91. 2. 127. 87. 230.
Вилинскій С. Г. 36. 193. 231.
Винодольський Статут XVI в. 169.
вірменське письмо 20.
Возняк М. 67.
Войтковський В. 55. 91. 230.
Vondrák V. 92. 5. 104. 6. 14. 6. 84. 258. 77. 89.
Вороновъ А. 192. 230. 54.
Воскресенскій Г. 67. 71.
Востоковъ Ал. 259. 70. 1.
Geitler L. 89. 92. 96. 271, 87.
Hanuš J. 44. 95. 6. 114. 62. 230.
Гаразд св. 198. 209. 53.
Gardthausen W. 22. 97. 115. 76.
Гаркави А. 35. 59.
Gaster M. 114.
Gattala M. 91. 230. 57. 71.
Hafernkorn 195.
Гедеоновъ С. 65. 7.
Гезенъ А. 243.
Геновъ М. 231. 2.
германізми 264-5. 73.
Гильфердингъ А. Ѳ. 67.
глаголáти 80.
глагол 81.
глагóлиця 65. 80.
глухі звуки 265. 74.
Голубинскій Е. 52. 67. 95. 135. 48. 230. 68. 9. 86.
Горскій А. В. 66.
готи 18. 59.
готське письмо 18, г. слова 274.
Гошевъ И. 231.
Hrabanus Maurus 29.
гражданка 201. 3. 12. 3.
Грамота бана Куліна 1189 р. 250.
Грек Максим 77.
грецизми 156. 7. 276.
грецьке письмо 12. 174. 5. 7. 8. 80. 2. 3.
Григоровичъ В. 65. 7. 81. 5. 91. 135. 8. 45. 6. 8. 9. 54. 8. 89. 91. 2. 203.
Грімм 95. 132. 54.
Grubišić K. 141.
Грунскій Н. К. 49. 52. 81. 95. 110. 1. 5. 231. 58.
Грушевський М. 56. 8. 67.
Далматін А. 81. 172.
dativus possesivus 277. 87.
Дворець м. 276.
Dvorník Fr. 26. 30. 56. 60.
деклінація болг. 265. 75.
Делич Ст. 52.
демотичне письмо 10.

дерв (ћ, ѣ) 65. 152. 63. 95. 8. 224. 76.
Державин Н. 195. 258. 61.
дз, ѕ 197. 8. 216. 276.
діякритичні знаки 16. 200. 1.
Дитмар 30.
Димитрій Солунський 251. 4.
Дмитріевъ П. 203.
Dobner H. 83. 4. 91. 148.
Dobrovský J. 83. 4. 91. 135. 41. 2. 8. 257. 8. 9. 61. 70.
Дриновъ М. 243.
Дурих Ф. 95.
Дучић Н. 231.
Дурново Н. 94. 133. 40. 61. 2. 4. 85. 97. 258. 71. 8. 80. 1.
Дювернуа А. Л. 79. 230.
Dümmler 262. 3. 72.
Евклідові елементи 888 р. 183.
епіграфіка 8.
епіграфічне письмо 16. 174. 5.
Епіхарм 16.
Етік 30. 142.
етруське письмо 17.
ѥ 137.
Євангелія 7. 18. 25. 31. 2. 54-68. 73. 6. 130. 44. 75. 239. 40. 1. 63. 4. 5. 7. 76. 81. 2, Єв. Боянська XII-XIII в. 153, Боснійська XIV в. 210, Грецька IX в. 177. 82, X в. 178, XI в. 180, Зографська X-XI в. 88. 90, Луцька XIV в. 285, Маріїнська XI в. 93. 274, Остромирова 1056 р. 194. 6. 259, Пересопницька 1556 р. 276. 88, Рильська 1395 р. 165.
єврейське письмо 2.
Євсѣевъ И. 245.
єгипетське письмо 9.
Jezbera F. 91.
Jeksen H. 22.
єресь триязична 72. 7. 119. 216. 9.
Єроним бл. 30. 140. 2. 251.
Єрусалим 282.
Єфименко П. 51.
жд 271. 4. 5.
Ждановъ С. Н. 22.
ѕ, зіло 197. 8. 216. 276.
Закарпаття 287.
Збірник царя Святослава 1073 р. 289.
вуки глухі 265. 74, носові 152. 265. 70. 1. 4, йотовані 152.
зирянське письмо 51. 2. 187. 8.
Zíbrt Č. 22. 231.
Златарски В. Н. 209. 29. 32. 55.
знаки діякритичні 16. 200. 1, каменярські 44-8, на днах посудин 48.
Зографська Єв. X-XI в. 88. 90.
Зографський кирилівський підпис 980 р. 190.
ѣ 34. 65. 136. 52. 63. 97. 271. 6.
Ібн-Недим 31.
Ібн-Фодлан 31.
Іван Екзарх 73. 7. 161.
Іван Золотоустий 25. 6.
Ивановъ Й. 233.
Иванова В. 187.
Іверський підпис 982 р. 84. 158.
ідеографічне письмо 9.
ієратичне письмо 10
ієрогліфічне письмо 9.
Иловайскій Д. 67. 74. 9. 230.
Ильинскій Г. А. 22. 32. 54. 6. 7. 60. 1. 4. 7. 8. 94. 133. 9. 55. 83. 90. 2. 207. 17. 31. 58.
йотовані звуки 152.
Кадм 16.
Калайдовичъ К. 230. 57. 68.
Kalina A. 79.
Каллист 255.
каменярські знаки 44-8.
Камінь Тмутороканський 1068 р. 202.
Караджіч В. С. 259. 70.
карби 48-52.
карбування 44-52.
Карскій Е. 25. 83. 94. 5. 118. 43. 50. 89.
Каринскій Н. 114.
Київ 24-28. 31. 3. 64. 5. 6. 132. 74.
Київські Глаголицькі Листки 86. 272.
Кирил див. Костянтин.
кирилиця 27. 144. 72-203.
кириловиця 149.
китайське письмо 9.
Kirchhoff A. 22. 37. 40.
клиновате письмо 9.
Климент св. 138. 44. 51. 83. 4. 6. 9. 90. 7. 8. 209. 53.
Книга о письменехъ 7. 282. 3.
книги 53.
книжкова термінологія 52.
Ковельський спис III в. 38.
Кобільник В. 48.
Копієвич І. 201. 13.
Kopitar B. 23. 83. 5. 91. 142. 261. 2. 3. 5. 70. 3.
коптське письмо 18. 188.
Корсунь 29.
Костянтин Болгарський 161. 84. 92. 5. 225.
Костянтин Граматик 7. 282-4.
Костянтин-Кирил 5. 7. 22-36. 54-79. 147-9. 87. 98. 236. 57. 66. 9. 71. 8. 9. 80. 1. 2-90, і по всій книжці.
Костянтин Костенцький Граматик 7. 282-4.
Костянтин Порфирородженій 29. 263.
Котляревський А. А. 92.
Коцел князь 263. 71. 2. 6.
Кочубинський А. А. 92.
Краківський медальйон 42. 3.
Krebs H. 255.
кровать 277.
Кукурановъ Н. С. 21.
Кулін бан 250.
Кульбакин С. М. 24. 56. 94. 106. 11. 2. 3. 4. 5. 7. 28. 49. 64. 78. 81. 6. 7. 203. 14. 8. 32. 58. 9. 73. 8. 80. 1. 6. 89.
Куникъ Е. 55.
куриловиця 149.
курсив грецький 17.
Kurz J. 32. 6.
л epenth. 277.
Лавровъ П. А. 60. 8. 75. 79. 94. 120. 31. 59. 93. 209. 11. 3. 7. 8. 26. 31. 2. 3. 58.
Лавровскій П. 92.
Лазаревич Степан 282.
Ламанскій В. 26. 67. 76. 94. 193. 231. 57. 80.
латинізми 273.
латинське письмо 17.
Леонидъ арх. 92. 142.
лексикограми 9.
Lehr-Spławiński T. 287. 9.
Leskien A. 94. 103. 15. 271. 87.
литиця 81.
Лыткинъ Г. 52.

лігатури 104.
Літургія 263. 7. 81, див. Служба.
Licejewski J. 40. 4.
Łoś J. 92. 177. 287
Лукьяненко А. М. 233.
Люгебиль К. Я. 22.
Ляпуновъ Б. М. 114. 217. 31. 2
Mazon A. 186. 207. 9. 31.
Майковъ А. 203.
Македонія 271. 8,
Макушевъ В. 57. 79.
Максим Грек 77.
Małecki A. 44.
Малышевскій И. И. 26. 67. 230.
Marquart I. 67.
Margulies A. 95.
Маріїнська Глаголицька Єв. XI в. 93.
Масуді 27. 31.
маюскульне письмо 16.
медальйон Краківський 42. 43.
Meillet A. 289.
Мефодій 34. 5. 74. 78. 95. 143. 85. 90. 8. 243. 55. 7. 63. 6. 71. 8. 80, див. Костянтин.
Михайловъ А. 255.
Miklosich F., Міклошіч 23 55. 7. 87. 92. 6. 149. 262. 3. 5. 6. 8. 72. 4. 87.
Мікожинські каміння 41.
Миколай з Раби 142.
Миллеръ В. Ѳ. 21. 92. 114. 87. 230.
Müller Fr. 92. 195.
Милетич Л. 258. 61.
Minns E. 94. 106. 17. 89.
мінускульне письмо 17. 123.
Миятевъ Кр. 158. 81. 5. 6.
Младеновъ С. 258. 90.
монети кн. Володимира 199, кн. Ярослава й Болеслава 200.
Мордовцев 230.
Московъ М. 94.
наголос 201. 79. 87.
назви буков 10. 2. 4. 160. 2. 3.
напис царя Самуїла 993 р. 24. 158. 76. 91. 277. 89.
Нарбековъ В. 255.
Наум св. 185. 6. 98. 209.
Nachtigal R. 94. 5. 106. 14. 32. 97.
Начовъ Н. 52.
Небосклоновъ А. 67.
Невоструевъ К. И. 67. 255.
Некрасовъ И. С. 52.
Niderle L. 36.
Никольский Н. К. 54. 6. 8. 65. 8. 9. 71. 3. 133. 92.
Novak V. 168.
носові звуки 152. 265. 70. 1. 4.
норманська теорія 55. 6.
Oblak V. 252. 8. 71. 3. 4.
»обратьникъ« 78. 192.
Огієнко І. 6. 7. 22. 32. 6. 67. 8. 131. 232. 43. 58. 72. 90.
Оглоблинъ Н. 242. 54.
Октоїх 266.
олтар 274.
Остромирова Єв. 1056 р. 194. 6. 259.
отечник 254.
Охрид 278.
Павловъ А. С. 255.
Паламід 16.
Палаузовъ Ст. 145. 6. 230.
палімпсести 153. 5.
»паннонські« слова 264. 73.
паннонці 272.
Пантелеймонів манастир 138.
паримійник 244-6.
Пархоменко 67.
Pastrnek Fr. 23. 56. 67. 94. 5. 110.
Пекарскій П. 203.
Piekosiński Fr. 44.
Первольфъ О. 64.
Пересопницька Єв. 1556 р. 276. 88.
Pertz 142. 6.
Петро І цар 201. 3. 12.
Петровъ А. 192. 231.
Петровъ Н. И. 233.
Петровскій Н. 71. 205. 31.
Петрушевич А. С. 94.
письмена 54.
письмо арамейське 12, білоруське 207, боснійське 210, вірменське 20, готське 18, грецьке 12. 174. 5. 7. 8. 80. 2. 3, демотичне 10, епіграфічне 16. 174. 5, етруське 17, єврейське 12, єгипетське 9, зирянське 51. 2. 187. 8, ідеографічне 9, ієратичне 10, ієрогліфічне 9, китайське 9, клиноване 9, коптське 18. 188, курсивне 17, латинське 17, маюскульне 16, мінускульне 17. 123, московське 208, »руське« 987 р. 31, українське 206, фінікійське 10. 159.
Погодинъ М. П. 67.
Погорѣловъ В. 176. 7. 220. 31.
Пожидаевъ В. 49. 52. 110. 1.
Polívka J. 92. 257.
Польща 138.
Попруженко М. Г. 32. 6. 68. 92. 233.
Порфирій (Успенскій) 158 82.
Празькі Глаголицькі Уривки 272.
Прейсъ П. 81. 91. 135. 257. 64. 71.
Преслава 278.
Преславські написи 24. 136. 58. 81. 3. 5-7.
Przezdziecki Al. 44.
придихи 200.
Прозоровскій Д. 242.
Псалтир 7. 18. 20. 31. 2. 54-68. 130. 75. 6. 244. 63. 4. 6. 7. 81. 2.
Пташицкій И. 255.
Раба, Миколай з Раби 142.
рабош 48. 9.
Радченко К. Ѳ. 278.
Rakowiecki J. 280.
Rahlfs A. 94. 111. 4. 6-7. 23.
Растиц кн. 217.
Pački Fr. 30. 87. 92. 5. 168. 230. 55.
Реймська Єв. 1395 р. 165.
Pešetar M. 161. 4. 249. 51. 5.
Ržiha Fr. 51.
Романски С. 67. 233.
Ростислав кн. 263.
Румянцевъ 270.
руни 36-44. 141.
рупалани 277. 8.
Руссикон 232.
»руське« письмо 987 р. 31, р. п. до Костянтина 54-68. 130-4.
»руський« 57. 8.
Сава св. 198.
Савваитовъ П. И. 52.

Саксон Граматик 30.
Самуїл див. напис.
Sasinek F. 92.
Свенціцкий Іл. 94.
Святополк кн. 263.
Sebestyén 52.
седмичисленики 198.
Сербія 282.
»сила рѣчи« — акцент 63. 201.
силабограми 9.
Симеон цар 179-85. 7. 213. 20.
Симонід 16.
Сырку П. 66. 78. 92. 278.
скити 25. 26.
Skok P. 74.
скоропис грецький 17.
Славейковъ 278.
словаки 263.
словенці 272.
словінці 262.
служебник хорв. 1483 р. 166.
Снегиревъ И. М. 203.
Snopek Fr. 207. 30. 1.
Соболевскій А. И. 36. 67. 91. 4. 117. 36. 44. 6. 8. 9. 50. 98. 217. 31. 54. 7. 8. 71. 3. 87.
Соколовъ М. И. 26.
Солунь 25.
Солунський Димитрій св. 251. 4.
Сперанскій М. 252.
Spławiński Lehr T. 287. 9.
Срезневскій В. И. 52.
Срезневскій И. И. 35. 42. 54. 67. 89. 91. 136. 9. 45. 230. 55.
Степан Лазаревич деспот 282.
Степан Пермський св. 51. 2. 127. 65. 87. 237.
Стоиловъ А. 274.
субота 277.
Супрасльський Рукопис XI в. 289.
Суслов 138.
таблиці походження глаголиці: Тейлора 98-9, Ягіча 100-2, арх. Амфілохія 105, Біляєва 108-9.
Taylor Is. 21. 89. 92. 6. 7. 115-8. 24.
Темницький напис X-XI в. 193,
Tentor M. 22.
Теодоровъ-Баланъ А. 233.
термінологія християнська 30, книжкова 52.
Тимченко Є. 94.
титла 200.
Тмутороканський камінь 1068 р. 202.
триязична єресь 72. 7. 119. 216. 9.
Трубецкой Н. 94. 162.
Туницкій Н. 71. 150. 84.
Ułaszyn H. 44. 289. 90.
Ульфіла єп. 19. 20. 37. 62.
унціял грецький 17.
Упир Лихий 149. 87.
Успенскій Ѳ. И. 21. 3. 52. 67.
устав грецький 17.
ф 164.
Vasmer M. 163.
Фенесій 141.
Феодосій дияк. 143. 4.
Филипповъ М. 92.
фінікійське письмо 10. 159.
Флоринський Т. Д. 94. 148. 59. 258.
фонограми 9.
форми ст.-сл. старші 156.
Фортунатовъ Ф. Ѳ. 67. 106. 7. 16. 54. 64. 114. 287.
Фотій 69. 72. 240.
Франко Ів. 23. 176. 231.
Фрейзингенські Уривки XI в. 35. 255. 60. 4. 5. 74.
Friedrich I. 71. 8.
Frisch L. 91. 142.
Хаджевъ И. 232.
Херсонес 279. 82-4.
хозари 26. 31.
Хозарська Місія Костянтина 266.
Хомяковъ 114.
хорвати 29.
Хоробрий чернець 24. 7. 33. 50. 4. 69. 119-22. 8. 9. 31. 2. 60. 2. 73. 6. 81. 204-233.
Чернігівська гривна XI в. 202.
»чинъ« 129. 226.
Цоневъ Б. 94. 183. 5. 9. 258. 90.
Cybulski W. 44.
цифри 152.
Šafařík P. 29. 55. 79. 83. 5. 7. 91. 2. 5. 104. 7. 14. 36. 44. 5. 8. 9. 54. 67. 9. 201. 30. 59. 61. 2-6. 8. 70. 1. 3.
Шахматовъ А. А. 75. 243. 53. 5.
Šegvić K. 30. 2. 6. 142. 7.
Шемякинъ А. 91. 230.
Шестаковъ П. Д. 52.
Шестаковъ С. П. 67.
Schleicher A. 257. 71.
Schmidt H. F. 255.
Шницеръ Я. 22.
шт 258. 65. 71. 4. 5.
Schulc K. 44.
щ 133. 63. 225.
Щепкинъ В. Н. 83. 113. 40. 258. 73. 7.
Jagić V. — Ягіч И. В. 36. 40. 4. 52. 67. 75. 7. 9. 89. 92. 4. 7. 114. 5-7. 24. 5. 36. 64. 76. 88. 231. 2. 57. 8. 61. 4. 71. 2. 3. 8. 84. 9.
Ярослав кн. 200. 82.
Яцимирскій А. 94. 140.
Яцковскій И. 67.

ЗМІСТ КНИЖКИ.

Вступ 5-7

Важливість питання про початок азбуки й літературної мови в слов'ян та його наукове вивчення 5-6. Історія цієї праці 6. Трудність писання праці 6-7. Українці й славістика 7.

ЧАСТИНА ПЕРША.

I. Історія алфавіту давніх народів 8-22

Повстання письма 8-9. Письмо китайське 9, клинувате 9, єгипетське 9-10, фінікійське 10-12, давньо-єврейське 12, грецьке 12-17, латинське 17-18, коптське 18, готське 18-20, вірменське 20-21. Загальні висновки про походження алфавитів 21. Література 21-22. Скорочення журналів 22.

II. Слов'янське письмо перед Костянтином 22-36

Перше письмо в слов'ян 22-24. Докази, що в слов'ян існувало письмо до Костянтина: логічні 24-27, історичні 27-32. Початкове слов'янське письмо 32-33. Грецький вплив 33-35. Висновки 35. Література 35-36.

III. Руни 36-44

Черти і різи ченця Хороброго 36-37. — **1. Германські руни** 37-40. Час їх повстання 37, повстання 37-38, пам'ятки 39, їх зміст, рунічна азбука 39-40. Література 40. — **2. Руни слов'янські** 40-44, пам'ятки їх 40, Прильвіцькі фігурки 40-41, Мікожинське каміння 41-42, Краківський медальйон 42. Література 44.

IV. Карбування 44-52

Знаки власности 44, каменярські 44-48, карби українські 48-49, карби й глаголиця 49, уживання карбів 49, карби й письмо 50-51, література 51-52.

V. Старослов'нська книжкова термінологія 52-54

Поплутаність термінології 52-53, букви 53, книги 53-54, письмена 54. Література 54.

VI. »Руське« письмо й »руські« переклади перед Костянтином . . 54-68

»Руські« Євангелія й Псалтир, що Костянтин знайшов їх у Херсонесі 54-55. Різні гіпотези про це »руське« письмо 55-57. Докази проти готсько-скандинавської теорії 57-59. »Руський« — це не готський 59-62. Докази за слов'янську теорію 62-64. Якою азбукою писані ці »руські« пам'ятки 64-66. Література 66-68.

VII. Костянтин упорядкував слов'янам азбуку 68-79

К. упорядковує азбуку для моравського посольства 68-69. Що мали моравини до К. 69-70. К. не хоче »на воду бесѣду писати« 70-72. Що зробив К. до приходу моравського посольства 72-75. Рік зложення слов'янської азбуки 75-76. Для котрого слов'янського народу зложено азбуку 76-77. Хто впорядкував азбуку 77-79. Література 79.

ЧАСТИНА ДРУГА.

VIII. Історія глаголиці 80-171

1. Назва глаголиці 80- 83

Глаголáти 80. Значення слова »глаголиця« 81. Вік цієї назви 81. Література 81-83.

2. Історія вивчення глаголиці 83-95

Й. Добровський 83, Г. Добнер 83, В. Копітар 85, П. Шафарик 85-87, Ф. Рачкий 87. Зміна методи досліду 87-88. Л. Гайтлер 89, В. Ягіч 89, Й. Вайс 89, І. Срезневський 89. Література 91-95.

3. Походження глаголиці 95-114

Різні теорії про походження глаголиці 95-96: Л. Гайтлер 96, Іс. Тейлор 96-97, арх. Амфилохій 97, В. Ягіч 97-103, Д. Біляєв 103, А. Лескин 103, В. Вондрак 104-106, Р. Нахтігаль 106, Е. Міннс 106, Ф. Фортунатов 106-107, Фр. Пастрнек 110, В. Пожидаєв 110-111, С. Кульбакин 111-113, Й. Вайс 113. Література 114.

4. Докази, що глаголиця не повстала з грецького мінускульного письма 114-128

1. Голоси деяких учених проти мінускульної теорії 114-118: Н. Грунський 115, В. Ягіч 115, В. Гардтгаузен 115-116, В. Вондрак 116, Ф. Фортунатов 116, С. Wessely 116, A. Rahlfs 116-117, Ол. Соболевський 117, Е. Minns 117-118. Е. Карський 118. — **2. Західні джерела свідчать, що Костянтин склав нове письмо** 118-119. — **3. Свідчення ченця Хороброго проти мінускульної теорії** 119-122. — **4. Порівняння глаголиці з мінускульним грецьким письмом свідчить проти мінускульної теорії** 122-128. Грецький мінускул і глаголиця 122-124. Палеографічні докази проти теорії грецького походження глаголиці 124-127. — Грецька теорія не вияснює справи остаточно 127-128.

5. Джерело глаголиці 128-134

1. Де шукати джерела глаголиці? 128-130. — **2. Вказівки на сліди »руського« письма в давній глаголиці** 130-134.

6. Де повстала глаголиця 134-137

Теперішнє поширення глаголиці 134, глаголицька територія вдавнину 134-135. Батьківщина глаголиці 135-137. Докази за македонське повстання глаголиці 136-137.

7. Поширення глаголиці по всіх слов'янських землях 137-140

Македонія 137, Моравія 137, Боснія й Далмація 137-8, Афон і Синай 138, Польща 138, Русь 138-139, Молдавія 139. Література 140.

8. Легендарний автор глаголиці 140-147

Бл. Єроним 140-141, Фенесій 141, хорватські священики 141-142, Етік 142, глаголиця перероблена з кирилиці 142-144, Мефодій 143, Феодосій 143-144, Климент 144, богомили 145-146. Література 146-147.

9. Костянтин — упорядчик глаголиці 147-149

К. упорядковує азбуку 147, час цього 147, історія визнання К. за автора глаголиці 148. Література 148-149.

10. Докази, що глаголиця старша за кирилицю 149-159

а. Докази історичні 149-151. — **б. Докази палеографічні** 151-155. — **в. Докази мовно-стилістичні: тексти глаголицькі старші за кирилівські** 156-159. Література 159.

11. Глаголицька азбука 159-164

Порядок буков 159-160, назва буков 160-161. Азбучна молитва 161. Абецедарій Болгарський і Мюнхенський 161-162. Назви глаголицьких буков 161-163. Замітки про окремі букви 163-164. Література 164.

12. Палеографія глаголиці 164-171

Еволюційна теорія 164-165. Глаголиця кругла 167, вуглувата 167, скорописна 168-170. Завмирання глаголиці 170. Література 170-171.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ.

IX. Кирилиця 172-203

1. Повстання кирилиці 172-178

Назва »кирилиця« 172. Грецьке унціяльне письмо 172-173. Грецький вплив

на слов'янське письмо 173-174. Докостянгинове письмо 175-176. Кирилиця повстала з грецького унціяльного письма 176-177. Література 177-178.

2. Де й коли впорядковано кирилицю 178-187

Грецький вплив на Болгарію 178-179. Доба царя Симеона 179-181. Сприятливі умовини для розвитку кирилиці 181-182. Час повстання кирилиці 182-184. Батьківщина її — східня Болгарія 184. Закріплення кирилиці 184-185. Преславські написи 185-186. Охрида 186. Література 186-187.

3. Хто впорядкував кирилицю 187-195

Кирил-Костянтин 187-189. Св. Климент 189-190. Мефодій 190-192. Пресвітер Костянтин 192. Література 192-195.

4. Кирилівська азбука 195-203

Порядок азбуки 195-197. Замітки про окремі букви 197-199. Діякритичні знаки 200-201. Босниця чи буквиця 201. Гражданка 201-203. Література 203.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

X. Оповідання ченця Хороброго про письмена слов'янські . . 204-233

1. Хто такий був Хоробрий 205-209

Значення слова »хоробрий« 205 Що знаємо про Хороброго 205-207. Хоробрий — це єп. Климент 207, Наум 208-209, цар Симеон 209, Костянтин 209.

2. Коли жив чернець Хоробрий 209-214

Докази, що чернець Хоробрий жив десь на к. IX — п. X в. 209-214. Література 214.

3. Де повстало Оповідання Хороброго 214-219

Батьківщина його — Македонія 214-217. Інші гіпотези: Моравія 217-219. Література 219.

4. Проти кого писав чернець Хоробрий 219-222

Писав не проти греків, а проти грекофілів-триязичників 219-222.

5. Чернець Хоробрий боронить глаголицю 222-227

Докази, що Хоробрий боронить глаголицю, цебто Костянтинове письмо 222-227. Література 227.

6. Окремі замітки до »Оповідання про письмена« 227-229

»Чьтѣху и гатааху« 227. Свідчення, що письмо було в слов'ян ще до Костянтина 228. Коли Костянтин азбуку склав 228-229. Література 229.

7. Література, видання й списки Оповідання ченця Хороброго про письмена 230-233

Література 230-232, давні видання 232, списки Оповідання 232-233.

ЧАСТИНА П'ЯТА.

XI. Повстання слов'янської літературної мови . 234-290

Вага питання 234. Високий рівень початкової старослов'янської мови 235. Батьківщина цієї мови 235-236.

1. Перші переклади Костянтина й початок слов'янської літературної й церковної мови 236-243

Перші переклади К. 236-237. Початок перекладної праці 237-240. Мова перекладів 241-242, жива мова в церкві 241-242. Література 242-243.

2. Перекладна діяльність Мефодія 243-255

Переклади Мефодія 243-244. Паримійник 244-245. Біблійний кодекс 245-252. Помічники Мефодія 252-253 Час перекладу 253. Номоканон 253-254. Отечник 254. Літературна діяльність Мефодія 254. Література 254-255.

3. Батьківщина церковно-слов'янської мови 255-287

На яку мову перекладав Костянтин 255-257. Література 257-258.

1. Сербська теорія 258-261. Й. Добровський 258, О. Востоков 259, В. С. Караджіч 259, П. Шафарик 259, С. Кульбакин 259-261.

2. Паннонська теорія 261-265. В. Копітар 261-262, Фр. Міклошіч 262. Докази панноністів історичні 262-264, мовні 264-265.

3. Моравська теорія 265-269. Праця Костянтина в Моравії 265-266, його переклади 266-267, помічники 267, моравізми в перекладах 268, Є. Голубинський про це 268-269.

4. Болгарська теорія 269-278. Повстання болгарської теорії 269-270. О. Востоков 270, В. Караджіч 270, В. Облак 271, В. Ягіч 271 Докази історичні 271-273, мовні 273-275, окремі докази 275-277. Підрив болгарської теорії 277-278.

5. Інші теорії 279-287. — **а. Теорія штучного походження** 279-281. Всеслов'янський характер мови перекладів Костянтина й Мефодія 279-280. С. Кульбакин 280, І. Раковецький 280, А. Будилович 280, В. Ламанський 280, Н. Дурново 280-281. — **б. »Руська« теорія** 281-287. Основа теорії — ЖК[8] 281. Костянтин використав Херсонеські переклади 282. Свідчення про це Костянтина Костенцького XIV в. 282-284, »О преставленіи св. Кирила« XV в. 284, Оповідання А. Бандурі 284-286. Що в'яже українську мову з мовою старослов'янською 286-287.

4. Назва для кирило-мефодіївської мови 287-290

Мова староболгарська 287, старослов'янська 287-289, староцерковнослов'янська 289, староцерковна 289, церковно-слов'янська 289, церковна 290. слов'янська 290. Література 290. Закінчення 290-291.

Спис знімків у цій праці 291-292
Покажчик до праці 293-296
Зміст книжки 297-300

Львів. Бібліотека Ан. УРСР

9 руб (1986 г.)
4284
6421
38127

ІСТОРІЯ ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

ПРОФ. Д-РА ІВАНА ОГІЄНКА

складається з таких праць:

Том I: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина I. Варшава, 1927 р. 324 ст. Ціна 10 зл.

Том II: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина II. Варшава, 1928 р. 400 ст. Ціна 12 зл.

Том III: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Частина III. Джерела. Corpus Cyrillo-Methodianum.

Том IV: Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. Варшава, 1927 р. 274 ст. in f°, видання літографоване, ціна 10 зл. До нього друкований додаток: Powstanie alfabetu oraz języka literackiego u Słowian. Album zdjęć, 53 таблиці. Варшава, 1927 р., ціна 10 зл. — Зовсім перероблена й значно доповнена ця праця вийшла друком під титулом: Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян; в тексті 75 знімків із стародавніх пам'яток, Жовква, 1938 р. 300 ст., ціна 8 зл. (для передплатників „Рідної Мови" чи „Нашої Культури 3 зл., а з пересилкою 3·50 зл.).

Том V: Пам'ятки старо-слов'янської мови X-XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд пам'яток з повною бібліографією їх. Альбом 155 знімків із пам'яток X-XI віків і 55 стор. їх кирилівського відчитання. Старослов'янський словник. Варшава, 1929 р. 493 ст. Ціна 15 зл.

Том VI: Фонетика церковно-слов'янської мови. Варшава, 1927 р. 455 стор. in f°, видання літографоване, ціна 15 зл.

Том VII: Морфологія церковно-слов'янської мови.

Том VIII: Складня церковно-слов'янської мови.

Том IX: Історія церковно-слов'янської вимови й наголосу.

Том X: Слов'янська кирилівська палеографія. Видання (студентів) літографоване: Paleografia cyrylicka, Варшава, 1928 р. 95 ст. in f°. Ціна 6 зл. — Paleografia cyrylicka. Według wykładów Prof. Jana Ohijenko, ułożyli słuchacze, стор. 134° in f°, Варшава, 1929 р., видання 2-ге, літографоване, ціна 6 зл. До нього друкований додаток: Wzory pism cyrylickich X-XVIII w. w. Варшава, 1927 р. 144 ст., 56 знімків з кирилівською транскрипцією. Ціна 10 зл. — Частина друга: Wzory pism cyrylickich X-XVIII w. w. Seminarium paleografji cyrylickiej Studjum Teologiji Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego, Варшава, 1928 р., знімки ч. ч. 1-56 in f°. Ціна 10 зл.

Том XI: Історія перекладів і виправлень св. Письма та Богослужбових книг на церковно-слов'янську мову.

Том XII: Історія перекладів св. Письма та Богослужбових книг на живі слов'янські мови.

Адреса „Рідної Мови" та „Нашої Культури":

Warszawa 4, ul. Stalowa 25 m. 10. Можна набувати також у »Книгарні Наукового Товариства« Lwów, Rynek 10.

Ціна 8 зл.

Для передплатників „Рідної Мови" чи „Нашої Культури" 3 зл., а з пересилкою 3·50 зл.

І. ОГІЄНКО. ПОВСТАННЯ АЗБУКИ Й ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В СЛОВ'ЯН 1938

ПРОФ. Д-Р ІВАН ОГІЄНКО

ПОВСТАННЯ АЗБУКИ Й ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В СЛОВ'ЯН

В тексті 75 знімків із стародавніх пам'яток

Львів. Бібліотека АН. УРСР

1938

ДРУКАРНЯ ОО. ВАСИЛІЯН У ЖОВКВІ